

საქართველოს მეცნიერებათა აკადემია
საქართველოს ისტორიის წყაროების კომისია
ივ. ჯავახიშვილის სახელობის ისტორიისა და ეთნოლოგიის
ინსტიტუტი

საქართველოს ისტორიის წყაროები

ՎԱՐԴԱՆ ԱՐԵՎԵԼՏԻ
ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ՏԻԵՉԵՐԱԿԱՆ

Գրաբարից թարգմանել են Նոդար Շոշիաշվիլին և
Էկա Կվաճանտիրաձեն

Առաջաբանը, ծանոթագրությունները և ցանկերը կատարել է
Էկա Կվաճանտիրաձեն

Հրատարակչություն „Արտանուջի“
Թբիլիսի
2002

VARDAN AREVELTSI
WORLD HISTORY

Translated from Old Armenian by Nodar Shoshiashvili and
Eka Kvachantiradze

Supplied with the introduction, commentaries and indices
by Eka Kvachantiradze

ARTANUJI Publishers
Tbilisi
2002

ISBN 99928-940-5-9

© Ն. Շոշիաշվիլի, Ե. Կվաճանտիրաձե
© Գամուկյուլոնա „Արտանուջի“, 2002

საქართველოს ისტორიის უცხოური წყაროები

XXXIX

ვარდან არაველცი

მსოფლიო ისტორია

ძველი სომხურიდან თარგმნეს ნოდარ შოშიაშვილმა და
ეკა კვაჭანტირაძემ

შესავალი, კომენტარები და საძიებლები დაურთო
ეკა კვაჭანტირაძემ

გამომცემლობა „არტანუჯი“

თბილისი 2002

პირველად ქართულ ისტორიოგრაფიაში ქვეყნდება XIII საუკუნის სომეხი ისტორიკოსის ვარდან არველცის „მსოფლიო ისტორიის“ ქართული თარგმანი შესაბამისი მოკლე გამოკვლევითა და კომენტარებით. გამოცემა განკუთვნილია საქართველოს და სომხეთის შუა საუკუნეების ისტორიის მკვლევართათვის, აგრეთვე მკითხველთა ფართო წრისათვის.

It is the first time in Georgian historiography that a Georgian translation of „The World History“ by the 13th-century Armenian historian Vardan Arcveltsi has been published. The Georgian translation is supplied with a corresponding short research and commentaries. The edition is meant for scholars of history of the Medieval Georgia and Armenia and for the general reader as well.

რედაქტორი ელენე ცაგარეიშვილი

რეცენზენტები: ლიანა დავლიანიძე,
კარლო კუცია

მთავარი სარედაქციო კოლეგია:

მედეა აბაშიძე, ზაზა ალექსიძე, ანდრია აფაქიძე, თამაზ გამყრელიძე, გურამ თეჭაძე, მარიამ ლორთქიფანიძე, როინ მეტრეველი (მთავარი რედაქტორი), ზურაბ სარჯველაძე, ედიშერ ხოშტარია-ბროსე, თინათინ ყაუხჩიშვილი.

სარჩევი

აკაკი კვაჭანტირაძე	
ვარდან არეველცი და მისი „მსოფლიო ისტორია“	7
ვარდან არეველცი	
მსოფლიო ისტორია (ტექსტი)	27
კომენტარები	181
რეზიუმე (რუსულ ენაზე)	241
პირთა, გეოგრაფიულ და ეთნიკურ სახელთა საძიებელი	247

მარღან არქეოლოგი და მისი

«მსოფლიო ისტორია»

წერილობითი წყაროების პუბლიკაციასა და გამოკვლევას პირველხარისხოვანი მნიშვნელობა ენიჭება ისტორიული მეცნიერების განვითარებისათვის. ამ წყაროთა შორის მასალის მრავალსახეობითა და მოვლენათა დაწვრილებითი აღწერით ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი ადგილი სომხური საისტორიო მწერლობის ძეგლებს ეთმობა. ძველი და შუა საუკუნეების სომხურ ისტორიოგრაფიას სხვადასხვა პერიოდებში: V-IX, X-XIII, XIV-XVI და XVII-XVIII საუკუნეებში არათანაბარი განვითარება ახასიათებს. სომხური საისტორიო მწერლობა დაწინაურდა V, IX-XIII და ნაწილობრივ XVIII სს-ში და პირიქით, დაქვეითების გზას ადგას VII-VIII და განსაკუთრებით XIV-XVII სს-ში.¹

XIII ს-ში სომხური საისტორიო მწერლობის განვითარებამ მაღალ დონეს მიაღწია. ამ პერიოდის ისტორიოგრაფიას ავტორთა ინდივიდუალურ თავისებურებებთან ერთად საერთო, ეპოქალური ნიშნები ახასიათებს. ისტორიკოსთა ნაშრომებში შეინიშნება საკუთრივ სომხეთის წარსულისა და აწმყოს მსოფლიო ისტორიის კონტექსტში გააზრების ცდები, გვხვდება, ერთი მხრივ, მსოფლიო ისტორიის ტიპის თხზულებები, ხოლო მეორე მხრივ, სომხეთის ისტორიები, განხილული მსოფლიო პროცესებთან მჭიდრო კავშირში. აქედან გამომდინარე, ამ ხანის ნაშრომთა უმრავლესობა მნიშვნელოვან წყაროს წარმოადგენს არა მარტო სომხეთის, არამედ მსოფლიოს სხვადასხვა ხალხის ისტორიისათვის. თითქმის ყველა ეს ისტორიული თხზულება დიდ ნაწილში წყაროთა ფართო ბაზაზე დამყარებული კომპილაციებია და ამასთან ავტორები არ იფარგლებიან მხოლოდ სომხური და მხოლოდ წერილობითი

¹ შანერ ტანანასკაფუოქიუნნიერ, მ. კაყანგე ო. ჯაკიქიანი, II, ნ. 1956, ტე 16.

წყაროებით. მათ არსენალშია ზეპირ და ეპიგრაფიკულ წყაროებზე მუშაობის და მათი გამოყენების მეთოდები. სომხური წყაროების გარდა, აქ ვხვდებით ბიბლიის, ბერძნული და სირიული წყაროების გამოყენების ფაქტებს. მდიდარია მათი წყაროების სახეობრივი სპექტრიც-საისტორიო-ლიტერატურული, დიპლომატიკური, ეპისტოლარული. მათ მიერ გამოყენებულ წყაროთა შორის არის ზოგიერთი ჩვენამდე მოუღწეველი ძეგლი და სომეხ ავტორთა ეს თხზულებები მათ შესახებ ინფორმაციის ერთადერთი საშუალებაა. თხზულებების მნიშვნელოვანი მონაკვეთის თვითმხილველნი და თანადამხდურნი არიან ამ საუკუნის ისტორიკოსები. ღირებულება ამ ნაწილისა განსაკუთრებით ღიძია, ვინაიდან მასში ვხვდებით როგორც უნიკალურ, მხოლოდ ამა თუ იმ ავტორთან შემონახულ ცნობებს, ასევე ისეთ მონაცემებსაც, რომლებიც ადასტურებს და ამოწმებს სხვა წერილობითი ძეგლების ინფორმაციას.

XIII ს-ის სომხური ისტორიოგრაფია განსაკუთრებით განვითარდა ხორანაშატის, აირივანქისა და ტათევის სკოლების წყალობით. ხორანაშატის სკოლის დამაარსებლად ითვლება ვარდაპეტი ვანაკანი, რომელმაც აღზარდა სომხური კულტურის მოღვაწეთა მთელი თაობა.² ვანაკანის თხზულებას მონღოლთა შემოსევების შესახებ ჩვენამდე არ მოუღწევია. სამაგიეროდ მონღოლთა დროინდელი ამბები ვრცლად შემოგვინახეს მისმა მოწაფეებმა თავის თხზულებებში: კირაკოს განდაკეციმ „სომხეთის ისტორიაში“, გრიგოლ აქნეციმ „მოისართა ტომის ისტორიაში“, ვარდან არეველციმ „მსოფლიო ისტორიაში“. ასეთი იყო სომხური ისტორიოგრაფიის დონე XIII ს-ში, ვარდან არეველციის მოღვაწეობის ხანაში.

ახლა მოკლედ მიმოვიხილოთ ეს ეპოქა პოლიტიკური თვალსაზრისით. IX-X სს-ში სომხეთი მოიცავდა რამდენიმე, ისტორიულ-კულტურული თვალსაზრისით განსხვავებულ რეგიონს. ანისის ბაგრატუნთა სამეფომ თუმცა დროებით შემოიკრიბა ეს რეგიონები, მაგრამ მათი ერთიან სახელმწიფოდ გაერთიანება ვერ მოხერხდა.³ სომხეთი ცალკეულ

² ლ. მელიქსეთ-ბეგი. ძველი სომხური ლიტერატურის ისტორია, თბ., 1941, გვ. 132; ლ. იუსუკან. Յովհաննէս Վանակյան Վարդապետ եւ իւր դպրոցը, Կիւննա, 1922, էջ 12.

³ К. Н. Юзбашян. Армянские государства эпохи Багратидов и Византия IX-XI вв., М., 1988, с. 171; ა. აბღალაძე. ამიერკავკასიის პოლიტიკურ ერთეულთა ურთიერთობა IX-XI სს-ში, თბ., 1988, გვ. 68-69.

სამეფოებად დაქუცმაცდა. მათ შორის აღსანიშნავია: ანისის (შირაკის), ვასპურაკანის, ყარსის (ვანანდის), ტაშირ-ძორაგეტის, სიუნიქის სამეფოები.

XI ს-ში ბიზანტიის იმპერიამ ექსპანსია დაიწყო სომხეთში: 1022 წ. გააუქმა ვასპურაკანის, ხოლო 1045 წ. ანისის სამეფოც. ამავე პერიოდში იწყება სომხეთში თურქ-სელჩუკთა შემოსევები. წვრილი სომხური სამეფოები ან დამარცხდნენ სელჩუკებთან ბრძოლაში, ან უბრძოლველად დამორჩილდნენ მათ. ქვეყნის ზოგიერთ რაიონში კი წარმოიქმნა სელჩუკური საამიროები: ანისის, დვინის, ყარსის, შაჰ-არმენტა საამიროები.⁴ ბრძოლა სელჩუკურ საამიროებსა და საქართველოს შორის მთელი XII საუკუნე გრძელდებოდა და საქართველოს გამარჯვებით დასრულდა.⁵ საქართველო, ამ დროისათვის უძლიერესი სახელმწიფო მთელ მახლობელ აღმოსავლეთში, იწყებს ბრძოლას სომხეთის სელჩუკთაგან გასათავისუფლებლად, რის შედეგადაც, ჩრდილო-აღმოსავლეთი სომხეთი მის შემადგენლობაში მოექცა. ისტორიული სომხეთის სამხრეთი პროვინციები შედიოდა ხლათ-მანაზკერტის საამიროში, რომელიც საქართველოს მოხარკეს წარმოადგენდა, დასავლეთი რაიონები კი რუმის სასულთნოს მფლობელობაში იყო. ამრიგად, XII ს-ში სომხეთი, როგორც პოლიტიკური ერთეული, უკვე აღარ არსებობდა.

XIII ს-ში იწყება სომხეთში მონღოლთა ლაშქრობები. 1236 წლისათვის ჩრდილოეთ სომხეთი მთლიანად დაიპყრეს მონღოლებმა, 1242-1245 წწ-ში კი დაიმორჩილეს სომხეთის დასავლეთი და სამხრეთი პროვინციები. მიუხედავად მძიმე პოლიტიკური ვითარებისა სომეხი ხალხი ცდილობს აღადგინოს ქვეყნის ეკონომიკა, ხელახლა ააშენოს დანგრეული სოფლები და ქალაქები, განავითაროს ვაჭრობა, შექმნას კულტურული ფასეულობანი. ეს გარკვეულწილად მოხერხდა სომხეთის ჩრდილო-აღმოსავლეთ ნაწილში და კილიკიის სომხურ სამთავროში, რომლებიც ნაკლებად დაზარალდნენ სელჩუკთა და მონღოლთა შემოსევებისაგან. ვარდან არეველცი ცხოვრობდა და მოღვაწეობდა სწორედ ამ ორ რეგიონში.

⁴ შ. მესხია. საქართველოს სამხრეთ-აღმოსავლეთის მეზობლები და ურთიერთობა მათთან, -საისტორიო ძიებანი, III, თბ., 1986, გვ. 58-59.

⁵ ჯ. სტუფნაძე. საქართველოს პოლიტიკური ურთიერთობა კავკასიის ხალხებთან XII საუკუნეში, თბ., 1974, გვ. 28-77.

ვარდან არეველცის ბიოგრაფიას თუმცა არაერთი მკვლევარი შეეხო, მაგრამ ბევრი რამ ჯერ კიდევ არ არის დაზუსტებული. ნაწილობრივ ამის მიზეზი იმაში მდგომარეობს, რომ XII-XIII სს-ში სომხეთსა და კილიკიაში რამდენიმე ავტორი მოღვაწეობდა სახელად ვარდანი. მათ შორის ვარდან ალატეცის, ვარდან აიგეკის, ვარდან ბარძრბერდეცისა და ვარდან არეველცის ბიოგრაფიული ფაქტები და ლიტერატურული მოღვაწეობა ხშირად ემთხვევა ერთმანეთს. წერილობითი ცნობები მათ შესახებ ტუნწი და არეულია. ამას გარდა მათი ნაშრომები ხასიათით, ჟანრობრივი კუთვნილებითა და თემატიკით ძალიან ჰგავს ერთმანეთს. ამასთან ბევრ ხელნაწერში ნაწარმოებთა ავტორობა განისაზღვრებოდა მხოლოდ სახელით „ვარდანი“.

ვარდან არეველცის ცხოვრებისა და მოღვაწეობის შესახებ წყაროებში შემონახული ცნობები ძალზე მწირია. თვითონ ვარდანი „მსოფლიო ისტორიაში“ გვერდს უვლის ავტობიოგრაფიული ხასიათის ცნობების გადმოცემას, მხოლოდ დაწვრილებით მოგვითხრობს თავისი ცხოვრების ერთ მნიშვნელოვან მომენტზე, კერძოდ თავის სტუმრობაზე ჭულაგუ ყაენთან 1264 წელს.

ვარდანის ცხოვრებისა და მოღვაწეობის ამსახველ მასალებს გვაწვდის მისი მეგობარი და თანამოწაფე კირაკოს განძაკეცი თავის „სომხეთის ისტორიაში“. კირაკოსი ბიოგრაფიული ცნობების გარდა იძლევა ვარდანის შემოქმედების შეფასებასაც, განსაკუთრებით გამოჰყოფს მისი მოღვაწეობის საზოგადოებრივ და პედაგოგიურ ასპექტს.⁶ ვარდანის თანამედროვე და თანამოწაფე გრიგოლ აკენეცი „მოისართა ტომის ისტორიაში“ თბილი სიტყვებით იხსენიებს თავის მეგობარს და გვაწვდის მნიშვნელოვან ცნობას-ვარდანის გარდაცვალების თარიღს (1271 წ)⁷. ვარდან არეველცის მოღვაწეობას მაღალ შეფასებას აძლევენ თავიანთ ნაშრომებში მისი

⁶ Կիրակոս Գանձակեցի. Պատմություն հայոց. աշխ. Կ.Մնկժ-Օհանյանյանի. Ե., 1962, էջ 294, 298-299, 310-311, 327, 330, 349.

⁷ გრიგოლ აკენელი. მოისართა ტომის ისტორია, სომხური ტექსტი ქართული თარგმანით და კომენტარებით გამოსცა ნ. შოშიაშვილმა, თბ., 1961, გვ. 19.

მოწაფეები: გეორგ სკევრაცი, იოანე პლუზ ეზრნკაცი, გრიგოლ ბალუეცი.⁸ შემონახულია ბიბლიოგრაფიული სიები, რომლებშიც ჩამოთვლილია ვარდანის ნაშრომები, მისი მისამართით სხვადასხვა დროს გამოთქმული შეფასებები.⁹

მეცნიერთა შორის აზრთა სხვადასხვაობაა ვარდან არეველცის დაბადების თარიღის საკითხში. მკვლევართა ნაწილის აზრით, ვარდანი დაიბადა 1200-1210 წლებს შორის.¹⁰ ზოგიერთი კი ფიქრობს, რომ იგი დაბადებულია 1197-1200 წწ.¹¹ მეცნიერთა აზრი იყოფა აგრეთვე ვარდანის დაბადების ადგილის საკითხშიც. ზოგიერთი ისტორიკოსი აიგივებდა ვარდან არეველცის და ვარდან ბარძრბერდეცის, რის გამოც ვარდან არეველცის დაბადების ადგილად მიიჩნევენ ბარძრ-ბერდის ციხე-სიმაგრეს კილიკიაში.¹² მკვლევართა ნაწილი ვარდანის დაბადების ადგილად ასახელებს ქ. განძას და მის შემოგარენს.¹³

ვარდანმა განათლება მიიღო იმ დროისათვის კარგად ცნობილ ვარდაპეტ ვანაკანთან, ტაეუშის მხარის ზორანაშატის მონასტერში. აქ ვარდანის თანამოწაფენი იყვნენ კირაკოს განძაკეცი და გრიგოლ აკნეცი. მაგრამ 1225 წ. ჯალალ ად-დინის ურდოების გამოჩენასთან ერთად ზორანაშატის მონასტერში შეწყდა მუშაობა, ვარდაპეტი ვანაკანი გადასახლდა ტაეუშის სამხრეთით, სადაც განაგრძობდა საეკლესიო

⁸ Հայոց նոր վկաներ, աշխ. Հ.Մանանդյանի եւ Հ.Աճառյանի, Վաղարշապատ, 1903, էջ 105.

⁹ Հ.Աճառյան. Հայկական մատենագրություն, Ա, Ե., 1959, էջ XLVI, L, LII, LV, LIX-LXI.

¹⁰ М. Х. Абебян. История древнеармянской литературы, Ер., 1975, с. 452; Գ. Զարբխանյան. Պատմություն հայ հին դպրութեան, Վենետիկ, 1932, էջ 795; Գ. Զախուկյան. Քերականական եւ ուղղագրական աշխատությունները միջնադարյան Հայաստանում, Ե., 1954, էջ 243.

¹¹ Հասարկւմն պատմութեան Վարդանայ Վարդապետի. աշխ., Ղ.Ալիշանի, Վենետիկ, 1862, էջ ք. Փ.Ամբասպան. Վարդան Արեվելցի, Ա, Ե., 1987, էջ 34.

¹² История монголов по армянским источникам, пер. и объяснения К.П. Патканова, вып. I, СПб., 1873, с. VI; Всеобщая история Вардана Великого, пер. Н.О. Эмина, М., 1861, с. XI.

¹³ М.Х. Абебян. ճահ. Նաճրոճ, զ՞. 452; Փ.Ամբասպան. Վարդան Արեվելցի, – „Պատմա-բանասիրական հանդես.., 1972 № 4, էջ 59.

და პედაგოგიურ მოღვაწეობას. 1236 წ. გაზაფხულზე მონღოლთა ურდოებმა მოლარ ნონინის მეთაურობით დაატყვევეს ვანაკანი და მისი მოწაფეები, მათ შორის კირაკოს განძაკეცი.¹⁴ ვარდანი ამ დროს უკვე წასული იყო ხორანაშატის მონასტრიდან ვანაკანის მოწაფეთა ერთ ჯგუფთან ერთად კაიენაბერდში სკოლის დასაარსებლად. ვარდანმა კაიენაბერდში დააარსა უმაღლესი ტიპის სკოლა, სადაც გაშალა ფართო პედაგოგიური მუშაობა.

1248-1251 წწ-ში ვარდანი ცხოვრობდა და მოღვაწეობდა კილიკიაში.¹⁵ ვარდანის მოღვაწეობა კილიკიაში ორი მთავარი მიმართულებით მიმდინარეობდა-კულტურულ-ლიტერატურული და საზოგადოებრივ-საეკლესიო. ვარდანი კილიკიაში გახდა მეფე ჰეთუმ I-ის (1226-1270) და კათალიკოს კონსტანტინე I ბარძრბერდელის (1221-1267) მეტად დაახლოებული პიროვნება, მასწავლებელი და მრჩეველი. იგი ხელმძღვანელ მონაწილეობას იღებდა საეკლესიო-ადმინისტრაციული საკითხების გადაწყვეტაში, საეკლესიო კრებების ორგანიზაციაში. კირაკოს განძაკეცი ჩამოთვლის აღმოსავლეთ მხარეების სასულიერო წარმომადგენლებს და სომხური ეკლესიის მოღვაწეებს, რომელთა ავტორიტეტული აზრი აინტერესებდა კათალიკოს კონსტანტინე I-ს სისის საეკლესიო კრებაზე დასმულ საკითხებთან დაკავშირებით. მათ შორისაა ვარდანი.¹⁶ ეს უთუოდ მეტყველებს იმ დიდი როლის შესახებ, რომელსაც ვარდანი თამაშობდა თავისი ქვეყნის საზოგადოებრივ ცხოვრებაში.

1264 წ., როგორც თვითონ ვარდანი წერს „მსოფლიო ისტორიაში“, ჰულაგუ ყაენმა გამოიძახა ის თავრიზში, სადაც დიდი პატივით მიიღო. ვარდანმა ჰულაგუსაგან მიიღო სპეციალური იარლიყი, რომლითაც მონღოლებს ებრძანებოდათ ლმობიერად მოპყრობა სომეხი მოსახლეობისადმი, განსაკუთრებით საგადასახადო პოლიტიკის სფეროში. ჰულაგუს კარზე ვარდანს ისეთი ავტორიტეტი მოუპოვებია, რომ მას სთხოვდნენ რჩევა-დარიგებას ყველაზე მნიშვნელოვან ვითარებაშიც კი. ასე, მაგალითად, ჰულაგუს სიკვდილის შემდეგ მისი მეუღლე დოხოზუ ხათუნი მიმართავს ვარდანს და მისი რჩევით აყენებს მამის ადგილას უფროს ვაჟს აბალას.

¹⁴ კ. განძაკეცი, გვ. 251.

¹⁵ ფ.Ամբասყან, დასახ. ნაშრომი, გვ. 39.

¹⁶ კ. განძაკეცი, გვ. 330.

ვარდანი ფართო პედაგოგიურ მოღვაწეობას ეწეოდა. ის ასწავლიდა უმაღლეს სკოლებში კაიენაბერდში, ჰალბატსა და ხორ ვირაპში. ხორ ვირაპში გაატარა ვარდანმა თავისი ცხოვრების უკანასკნელი წლები. აქ მან დააარსა შუა საუკუნეების უმაღლესი სკოლა, სადაც სასწავლებლად ჩამოდიოდნენ არა მარტო მაზლობელი ადგილებიდან, არამედ შორეული კილიკიის სომხეთიდანაც. ბევრი მისი აღზრდილი სომხური კულტურის გამოჩენილი მოღვაწე გახდა.¹⁷ 1267 წ. აქ დაასრულა ვარდანმა „მსოფლიო ისტორია“.

სხვადასხვა მოსაზრება არსებობს ვარდან არეველცის გარდაცვალების თარიღთან დაკავშირებით. მკვლევართა ნაწილის აზრით, ვარდანი გარდაიცვალა 1269 წ.¹⁸ ამ მოსაზრებას საფუძვლად უდევს სამუელ ანეცის გამგრძელებლის, დავით ვირაპეცის მოსახსენიებლები,¹⁹ აგრეთვე ის ფაქტი, რომ ვარდანი „მსოფლიო ისტორიაში“ არ აღნიშნავს პეტუმ I-ის გარდაცვალებას (1270 წ). ზოგიერთი მეცნიერი ვარდანის გარდაცვალებას 1271 წ. განაკუთვნებს.²⁰ ამ მოსაზრების დასასაბუთებლად მოტანილია ისტორიულ წყაროთა მონაცემები: ა) მცირე ქრონიკებში ამასთან დაკავშირებით აღნიშნულია 1271 წ.²¹ ბ) ვარდანის თანამოწაფე გრიგოლ აქნეცი ასახელებს 1271 წ.²² გ) ნერსეს მშეცი ვარდანთან მოწაფეობდა 6 წელი, 1266-1271 წწ-ში.²³ დ) გ. ჰოვსეფიანი თავის ნაშრომში აქვეყნებს ვარდან არეველცის მოსახსენიებელს, რომელიც დაწერილია ხორ ვირაპში და დათარიღებულია 1271 წლით.²⁴ ამ არგუმენტების საფუძველზე ვარდანის გარდაცვალების თარიღად ასახელებენ 1271 წელს, რაც მისაღებად მიგვაჩნია.

ვარდან არეველცი სომხური ისტორიოგრაფიისა და კულტურის ცნობილი პიროვნებაა. მან მნიშვნელოვანი წვლილი შეიტანა შუა საუკუ-

¹⁷ Գ. Հովսեփյան. Խաղբակնամք կամ Պռոշնամք հայոց պատմութեան մեջ, Բ, Երուսաղեմ, 1944, էջ 191-194.

¹⁸ М.Х. Аберган, დასახ. ნაშრომი, გვ. 452; Գ.Ջախուկյան, დასახ. ნაშრომი, გვ. 244; Լ.Գաբրիելյան. Հայ փիլիսոփայական մտքի պատմություն. Բ, Ե., 1958, էջ 155; Ա.Սրայայան. Հովհաննես Տրգնկապի, Ե., 1958, էջ 34-35.

¹⁹ Դատիք Վիրապեցի, Կոնդակ.– „Արարատ...“, 1886, էջ 193.

²⁰ Փ.Աճառյան, დასახ. ნაშრომი, გვ. 43.

²¹ Մանր ժամանակագրություններ, Բ, էջ 146.

²² Գ. Այանელი, გვ. 71.

²³ Գ.Հովսեփյան, დასახ. ნაშრომი, გვ. 194.

²⁴ Իլյե, გვ. 193.

ნების სომხეთის საზოგადოებრივ-პოლიტიკური ცხოვრების, განათლების, ისტორიოგრაფიის, გეოგრაფიის, სამართლის, მწერლობის, სომხური ენის გრამატიკის განვითარებაში, ამ სფეროების გონებრივი და სულიერი გამდიდრების საქმეში. ვარდანის მრავალფეროვან სამეცნიერო-ლიტერატურულ შემკვიდრებაში სხვადასხვა ჟანრის ნაშრომები გვხვდება: ზოტბები, საუბრები, ჰიმნები, კომენტარები, შარაკანები, გრამატიკული და საკანონმდებლო ხასიათის ნაშრომები, „გეოგრაფია“, „მსოფლიო ისტორია“.

ვარდან არეველცის „მსოფლიო ისტორია“ შუა საუკუნეების სომხური საისტორიო მწერლობის ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი ძეგლია. თხზულება იწყება ქვეყნის დასაბამიდან და მთავრდება 1267 წლით, კათალიკოს კონსტანტინე I ბარძრებრდელის გარდაცვალებით. ის სტეფანოს ტარონეცის (ასოლიკის) თხზულების (XI ს) შემდეგ მსოფლიო ისტორიის ტიპის მეორე ნაწარმოებია სომხურ ისტორიოგრაფიაში. ვარდანი ამ თხზულებაში თავს უყრის მთელ თავის ისტორიულ ცოდნას. „მსოფლიო ისტორია“ ძვირფასი წყაროა არა მარტო სომხეთის, არამედ მსოფლიოს სხვადასხვა ქვეყნების (რომის, პართიის, ეგვიპტის, ბიზანტიის, პალესტინის, ინდოეთის, სპარსეთის, არაბეთის, საქართველოს, ალბანეთის) ისტორიის, პოლიტიკური, საზოგადოებრივი, სოციალ-ეკონომიკური ცხოვრების, სულიერი კულტურის, რელიგიის შესასწავლად.

სომხური ისტორიული თხზულებების სტრუქტურისათვის დამახასიათებელია დაყოფა ნაწილებად, თავებად, ქვეთავებად. თხზულებებს წინ უძღვის ზოგადი ხასიათის შესავალი. „მსოფლიო ისტორიას“ ვარდანი იწყებს შესავლით, სადაც მოცემულია სამყაროს შექმნის ბიბლიური სქემა. ვარდანი თავის ნაშრომში არ გამოყოფს თავებს, მაგრამ მოუხდავად ამისა, ის „მსოფლიო ისტორიის“ წერისას წინასწარ დასახულ გეგმას ემყარება. ავტორი იწყებს თხრობას მსოფლიოს ხალხთა წარმომავლობით, მოცემული აქვს მათი წარმოშობის ბიბლიური სქემა. ეს გზა არ არის ორიგინალური, ის დამახასიათებელი და შეიძლება ითქვას საგაღმდებულოც კი არის ქრისტიანული მწერლობისათვის.

ვარდანი თხზულებას იმგვარად აგებს, რომ მსოფლიოს სხვადასხვა ქვეყნების ისტორიას ცალ-ცალკე არ გამოყოფს, არამედ ყველა ხალხის თავგადასავალი საერთო თხრობაშია ჩართული ქრონოლოგიური თანმიმ-

დეერობით. ვარდანი სომხეთის ისტორიასაც მოხერხებულად უფარდებს საერთო თხრობას. ცალკეულ მომენტებს კი არ რთავს, არამედ მსოფლიოს სხვა სახელმწიფოთა გვერდით, დროისდა მიხედვით, გადმოსცემს თავისი ქვეყნის ისტორიას.

ვარდანი დიდ ყურადღებას აქცევს მოვლენათა დროში განსაზღვრას. დათარიღებას ის გარკვეული დროიდან იწყებს. ყოველი ფაქტი თუ მოვლენა მას მეტ-ნაკლებად ზუსტ ქრონოლოგიურ საზღვრებში აქვს მოქცეული. ერთი და იმავე თარიღის ქვეშ ვარდანი გადმოსცემს არა ერთ, არამედ რამდენიმე ქვეყანაში მომხდარ ფაქტსა თუ მოვლენას. ავტორი ხშირად იძლევა თარიღებს, რომელთა სიზუსტე მტკიცდება ქართული, სომხური თუ უცხოენოვანი წყაროებით.

ვარდანი იყენებს დათარიღების სამ წესს: 1. შედარებითი ქრონოლოგია-გამოჩენილ ადამიანთა მოღვაწეობის მიხედვით; 2. ქრისტეს დაბადებიდან; 3. სომხური წელთაღრიცხვა. შედარებით ქრონოლოგიას და ქრისტეს დაბადებიდან დათარიღებას ავტორი უმეტესად თხზულების დასაწყისში იყენებს. ქრისტეს დაბადებიდან დათარიღების შემთხვევები შედარებით ნაკლებია. თხზულებაში ყველაზე ხშირად გვხვდება დათარიღება სომხური წელთაღრიცხვით.²⁵ დათარიღების ეს წესი გაბატონებულია იმდროინდელ სომხურ ისტორიოგრაფიაში.

* * *

შუა საუკუნეთა ისტორიოგრაფიის წარმომადგენელთა შემოქმედებით მეთოდის დახასიათებისათვის უთუოდ საინტერესოა იმის გარკვევა, თუ რა წყაროებით სარგებლობდა ესა თუ ის ისტორიკოსი, რა პრინციპით ხელმძღვანელობდა მათი შერჩევისა და გამოყენების დროს და როდის მიაჩნდა საჭიროდ წყაროების დასახელება.

ვარდანის მიერ გამოყენებულ წყაროთა მიგნებას ართულებს ის გარემოება, რომ შუა საუკუნეებში მიღებული წესის შესაბამისად ავტორი იშვიათ შემთხვევაში იმოწმებს გამოყენებულ წყაროებს. ვარდანს იმ წყაროთაგან, რომლებითაც უსარგებლია, კონკრეტულად დასახელებული ჰყავს: ასოლიკი (XI ს), მხითარ ანეცი (XII ს), ვარდაპეტი

²⁵ ე. კვაჭანტირაძე. ვარდან არველცის „მსოფლიო ისტორიის“ წყაროთმცოდნეობითი დასასაითების ზოგიერთი საკითხი, - ისტორიულ-წყაროთმცოდნეობითი ძიებანი, თბ., 1989, გვ. 77-82.

ვანაკანი (XIII ს), ვაპრაძი (XIII ს), კირაკოს განძაკეცი (XIII ს), „ქართლის ცხოვრება“. მართალია, სხვა წყაროების გამოყენებაზე „მსოფლიო ისტორიაში“ არაფერია ნათქვამი, მაგრამ სამაგიეროდ ხშირად გვხვდება გამოთქმები: „ჩვენ წაგვიკითხავს და მოგვისმენია“, „ამის ნახვა შეიძლება დაწვრილებით ისტორიებში“, „ამას ვნახავთ ისტორიკოსების დაწვრილებით მონათხრობში“, „ამის შესახებ დაწვრილებით წერენ ისტორიკოსები“ და სხვა. ყველაფერი ეს მოწმობს, რომ ამ შემთხვევაში ივარაუდება სწორედ ის ზეპირი და დაუსახელებელი წერილობითი წყაროები, რომელთა ცნობებით უხვად უსარგებლია ვარდანს.

საინტერესოა გარკვევა თუ რა შემთხვევებში ასახელებს ვარდანი გამოყენებულ წყაროებს.

ვაპრაძს და მხითარ ანეცის ვარდანი უთითებს სელჩუკიანი ამირას თორღულ-ბეგის შესახებ თხრობისას. ავტორს მოჰყავს ვაპრაძის ციტატა თორღულ-ბეგის სულთანად დასმის შესახებ და აღნიშნავს: „ეს ისტორიკოს ვაპრაძე ტიგრანის ძის მიხედვით“, შემდეგ აგრძელებს: „ხოლო საპატო ბერი მხითარ ანეცი, რომლის ხსონა იყოს, ცხოვრების წიგნში ასე ამბობს“ – და მოჰყავს ვრცელი თხრობა ამავე თორღულ-ბეგის შესახებ. ამრიგად ვარდანი, რომელიც საერთოდ იშვიათად უთითებს წყაროებს, აქ ერთი და იმავე ამბის აღწერისას ორ წყაროს ასახელებს. ამ შემთხვევაში ვარდანი ერთმანეთს უპირისპირებს ორი სხვადასხვა ავტორის ცნობებს და მკითხველს სთავაზობს, თვითონ გაერკვეს რომელია უფრო სარწმუნო.

მეფე იოანესა და მისი ძმის აშოტის შესახებ საუბრისას ვარდანი კიდევ ერთხელ ასახელებს მხითარ ანეცის, ისევე ციტირების დროს.

ასეთსავე შემთხვევასთან გვაქვს საქმე, როდესაც ქართველთა წარმომავლობის შესახებ თხრობისას ვარდანი წერს: „ქართველთა მეფობის დასაბამზე მათ წიგნებში წერია, რომ თარგამოსი რვა ვაჟით მოვიდა აირარატის თემში“. შემდგომ გადმოგვცემს მათი განსახლების ისტორიას და ბოლოს დასძენს: „ეს ხუცეს მხითარის გადმოცემის მიხედვით“.

ზემოთ აღნიშნულ შემთხვევაში ვარდანი წყაროებს უთითებს, როცა ახდენს ციტირებას, თანაც ასახელებს არა ერთ, არამედ ორ-ორ ავტორს. ვფიქრობთ, ეს გამოწვეული უნდა იყოს იმით, რომ

ვარდანმა მის მიერ მოთხრობილი ამბების შესახებ თვითონ დაწერილებით ბევრი არაფერი იცის, ამიტომ მოაქვს ფაქტები წყაროებიდან, რომლებსაც არ ითავისებს და დასახელებულ მოვლენებს ამაგრებს რამდენიმე ავტორის მონაცემებით. პირველ შემთხვევაში თოღრულ-ბეგის შესახებ საუბრისას, ვაჰრამის თხზულებიდან მოტანილი ცნობა მწირია, სამაგიეროდ იგი იქვე შევსებულია მხითარ ანეცის ვრცელი მონათხრობით. მეორე შემთხვევაშიც, ქართველთა წარმომავლობის შესახებ თხრობისას ვარდანი, საფიქრებელია „ქართლის ცხოვრებას“ იყენებს და იქვე ავსებს მის ცნობებს მხითარ ანეცის ისტორიით. მხითარ ანეცის თხზულებით სარგებლობა ვარდანის „მსოფლიო ისტორიის“ კომპილაციურ ნაწილსაც წყაროს მნიშვნელობას ანიჭებს, რადგანაც მხითარ ანეცის ნაშრომის „სელჩუკების, ივერიელებისა და სომხების ისტორია“ უდიდესი ნაწილი, კერძოდ II და III კარი დაკარგულია და მისი შინაარსის აღდგენა მხოლოდ ვარდანის თხზულებითაა შესაძლებელი.

ვარდანი ასოლიკსაც ციტირების დროს ასახელებს. V ს-ის II ნახევარში სპარსეთის მეფის იეზდიგერდ II-ის წინააღმდეგ სარწმუნოებრივი ბრძოლის შესახებ თხრობისას ის წერს ვარდანთანების მოწამეობრივი სიკვდილის შესახებ იეზდიგერდის მე-16 წელს. შემდეგ მოჰყავს ასოლიკის ციტატა, რომ ეს მოხდა იეზდიგერდის მე-16 წელს. ე. ი. ასოლიკი იძლევა იმავე თარიღს, რასაც ვარდანი. ამ შემთხვევაში, ვარდანი, როგორც ჩანს, უკვე თავის მოსაზრებას ამაგრებს ასოლიკის ცნობით.

„მსოფლიო ისტორიაში“ დასტურდება წყაროების მითითების მეორე პრინციპიც. როდესაც ვარდანი მონღოლთა შესახებ იწყებს თხრობას, დასძენს, რომ მას აღარ სურს გაიმეოროს ვარდაპეტ ვანაკანისა და კირაკოს განმაცემის მიერ აღრე მოთხრობილი ამბები. ამ შემთხვევაში წყაროები-ვანაკანისა და კირაკოს განმაცემის თხზულებები დასახელებულია იქ, სადაც ავტორი ამოკლებს თავის თხრობას და აღარ იმეორებს თავის წინამორბედ ისტორიკოსთა მონათხრობს. იმისათვის, რომ მკითხველს აუხსნას თავის თხზულებაში მონღოლთა დროინდელი ამბების შემოკლებული სახით გადმოცემის მიზეზი, ვარდანი ასახელებს წყაროებს, სადაც ვრცელადაა მოთხრობილი ამის შესახებ. ამგვარად, აქ შეიძლება ჩანდეს ერთგვარი თავის მართლება, მაგრამ ამავე დროს წყაროთა დასახელება შეიძლება აიხსნას მკითხველისათვის საჭირო

ცნობების მიწოდების აუცილებლობით. ისტორიკოსს სურს, რომ მკითხველმა შეძლებისდაგვარად სრული ინფორმაცია მიიღოს და უთითებს კიდევ შესაბამის ნაშრომებს, ე. ი. ამ შემთხვევაში ვარდანის მიერ წყაროების მითითებას ორი მიზეზი შეიძლება ჰქონდეს: ა) ის განმარტებას იძლევა აღნიშნული მოვლენების შემოკლებული სახით გადმოცემის გამო; ბ) დაინტერესებულ მკითხველს უსახელებს დამატებითი ინფორმაციის წყაროს.

ამრიგად, გამოვლინდა ვარდანის მიერ წყაროების დასახელების ორი წესი: 1) როცა ახდენს ციტირებას; 2) როცა აღარ იმეორებს სხვა ისტორიკოსთა მონათხრობს და შემოკლებით გადმოსცემს ეპიზოდებს.²⁶

* * *

შუა საუკუნეთა საისტორიო მწერლობის ძეგლთა წყაროთმცოდნეობითი კვლევის ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი ასპექტია ძველ ავტორთა მიერ გამოყენებული წყაროების გამოვლენა და ამ წყაროებიდან ამოკრებილი მასალით სარგებლობის ხერხების დადგენა. ეს აუცილებელია როგორც საკუთრივ იმ ავტორთა შემოქმედებითი მეთოდის დახასიათებისათვის, ისე მათ მიერ მოწოდებული მასალის სანდოობისა და უტყუარობის დასადგენად.

ვარდანის მიერ გამოყენებული წყაროების შესახებ საყურადღებოა მ. ბროსესა და ე. მილდერმანსის ნაშრომები.²⁷ საინტერესოა აგრეთვე გ. კუიუმჭიანის მოსაზრებანი მხითარ ანეცის თხზულებიდან ვარდანის „მსოფლიო ისტორიაში“ შემონახულ ერთ ნაწყვეტთან დაკავშირებით.²⁸ ჰ. მარგარიანიც იხილავს ვარდანის „მსოფლიო ისტორიისა“ და მხითარ ანეცის თხზულებათა ტექსტების გენეტიკურ კავშირებს.²⁹ აღსანიშნავია

²⁶ დაწვრ. იხ. ე. კვაჭანტირაძე. წყაროების დამოწმების წესი ვარდან არეველცის „მსოფლიო ისტორიაში“- „მაცნე“, ისტორიის სერია. 1988, № 3, გვ. 151-155.

²⁷ M. Brosset. Additions et éclaircissements a l'histoire de la geographie, depuis l'Antiquite jusqu' en 1469 de J.C., St Peterburg, 1851, p. 298; J. Muyltermans. La domination arabe en Armenie, -Louvain-Paris, 1927, p. 108.

²⁸ D. Kouymjian. Mxitar of Ani on the Rise of the Seljugs- "Revue des etudes armeniens", Nouvelle serie, VI, Paris, 1969, p. 331-353.

²⁹ Մխիթար Անեցի. Մատենան աշխարհապէս Կանդիսարանաց, աշխ. Հ.Մարգարյանի. Ե., 1983, էջ 26-31, 37-38.

ვარდანის შემოქმედების შესახებ პ. ანთაბიანის მონოგრაფია, რომელშიც დაზუსტებულია ვარდანის მიერ გამოყენებული წყაროები.³⁰

ვარდანი „მსოფლიო ისტორიის“ შესავალისა და დასაწყისი ნაწილისათვის იყენებს ბიბლიას. ვარდანის, როგორც XIII ს-ის ავტორის და სასულიერო პირის (ვარდაპეტი) მიერ ბიბლიის გამოყენება საესებით ბუნებრივია. მაგრამ დასაწყის ნაწილში ვარდანის თხრობა ზოგჯერ ბიბლიას არ ემთხვევა. ვარაუდობენ, რომ ეს განსხვავებები ვარდანს აღებული აქვს სირიელ ავტორთა ნაშრომებიდან, კერძოდ მიქაელ ასურის „ჟამთააღმწერლობიდან“.³¹ ტექსტების შედარებისას აღმოჩნდა, რომ ვარდანმა ძირითადად ისარგებლა მოვსეს ხორენაცის (V ს), ფავსტოს ბუზანდის (V ს), ლაზარ ფარპეცის (V ს), სებეოსის (VII ს), ლევონდის (VIII ს), იოანე დრასხანაკერტცის (IX-X სს), უხტანესის (X ს), ასოლიკის (XI ს), კირაკოს განძაკეცის (XIII ს) თხზულებებით.³²

ვარდანი წყაროდ „მსოფლიო ისტორიისათვის“ იყენებს ქართულ წყაროებს, კერძოდ „ქართლის ცხოვრებას“. ქართველთა წარმომავლობის შესახებ საუბრისას ვარდანი იხსენიებს ქართველთა წიგნს, რომლის მიხედვითაც მოგვითხრობს ამ მოვლენების შესახებ, ბოლოს კი დასძინს: „ეს ხუცეს მხითარის გადმოცემის მიხედვით“. ალბათ ამ ადგილზე დაყრდნობით მივიდა ლ. მელიქსეთ-ბეგი იმ დასკვნამდე, რომ ვარდანი ქართული წყაროებით მხითარ ანეცის მეშვეობით სარგებლობს.³³ ეს აზრი დამკვიდრდა ქართულ ისტორიოგრაფიაში. პ. ანთაბიანი თავის მონოგრაფიაში „მსოფლიო ისტორიის“ წყაროებს ეხება და ფიქრობს, რომ ვარდანს საქართველოს შესახებ ცნობები უმეტესად სომხური წყაროებიდან უნდა ამოეკრიბა, ანდა მას გაგონილი და ნანახი მოვლენები გადმოუცია, უშუალოდ ქართული მატრიანეებით კი არ უსარგებლია.³⁴

³⁰ Ф.Аншапьян, დასახ. ნაშრომი, გვ. 245-309.

³¹ Хронографическая история составленная отцом Мхитаром, вардапетом Айриванским, пер. К.П.Патканова, СПб., 1869, с. 315.

³² დაწერ. იხ. ე. კვაჭანტირაძე. ვარდან არვეელის „მსოფლიო ისტორიის“ წყაროების საკითხისათვის, „მაცნე“, ენისა და ლიტერატურის სერია, 1989, № 1, გვ. 97-107.

³³ ლ. მელიქსეთ-ბეგი. ძველი სომხური ლიტერატურის ისტორია, გვ. 133, მისივე, საქართველოს ისტორიის წერილობითი წყაროების პუბლიკაციები, თბ., 1949, გვ. 261.

³⁴ Ф.Аншапьян, დასახ. ნაშრომი, გვ. 272.

„მსოფლიო ისტორია“-ში წყაროთა დამოწმების წესების კვლევისას გაირკვა, რომ ვარდანის ზემოთ აღნიშნულ ციტატაში მითითებულია ორი სხვადასხვა, დამოუკიდებელი წყარო – „ქართლის ცხოვრება“ და მხითარ ანეცის თხზულება. ამასთან ქართული წყარო არ არის დამოწმებული მხითარ ანეცის ნაშრომიდან, როგორც ეს ლ. მელიქსეთ-ბეგს აქვს აღნიშნული. ერთსა და იმავე საკითხის შესახებ საუბრისას ორი წყაროს დასახელება უცხო არ არის ვარდანისათვის. ამის მსგავსია კიდევ ერთი შემთხვევა, კერძოდ სელჩუკიანი ამირას თოღრულ-ბეგის შესახებ საუბრისას ავტორი წყაროდ ასახელებს ვაჰრამს და მხითარ ანეცის. წყაროთა დამოწმების ამ წესის მიზეზებზე ადრე გვქონდა საუბარი. ახლა კი მხოლოდ აღვნიშნავთ, რომ, როგორც ჩანს, ვარდანი კარგად იცნობდა და შესაძლებელია ხელთაც კი ჰქონდა მხითარ ანეცის თხზულება. ნაკლებად ცნობილი მოვლენების აღწერისას მისი საშუალებით ამოწმებს და ამყარებს სხვა წყაროთა მონაცემებს (კერძოდ ვაჰრამისა და „ქართლის ცხოვრების“).

XII საუკუნე და XIII ს-ის დასაწყისი საქართველოს პოლიტიკური და ეკონომიკური ძლიერების ხანაა. ქვეყანა იწყებს ბრძოლას სომხეთის სელჩუკთაგან გასათავისუფლებლად. განსაკუთრებული წარმატება ამ ბრძოლებს თამარის მეფობაში ჰქონდა, რის შედეგადაც ჩრდილო-აღმოსავლეთ სომხეთი საქართველოს მფლობელობაში შევიდა. სწორედ ამ პერიოდში ცხოვრობდა და მოღვაწეობდა ვარდან არეველცი ჩრდილო-აღმოსავლეთ სომხეთში. აღსანიშნავია ისიც, რომ ამ დროისათვის „ქართლის ცხოვრება“ უკვე თარგმნილი იყო სომხურ ენაზე. ამდენად, სავსებით შესაძლებელია, რომ ვარდანს, თავისი დროის განათლებულსა და განსწავლულ ადამიანს, საქართველოს სახელმწიფოს შემადგენლობაში მყოფ მხარეებში მოღვაწეს, სცოდნოდა ქართული წყაროები, კერძოდ, „ქართლის ცხოვრება“ და გამოეყენებინა ის თავისი თხზულებისათვის.

ამრიგად, ვარდანს ფართოდ გამოუყენებია ადრინდელი ხანის და მისი თანადროული წერილობითი წყაროები. როგორც წყაროთმცოდნეობითმა კვლევამ გვიჩვენა, ისტორიკოსი დიდი სიფრთხილით და სერიოზულობით ეკიდება სხვა თხზულებებიდან მოპოვებული მასალის გამოყენებას. პირდაპირ კი არ იწერს, არამედ აჯერებს ერთმანეთთან სხვადასხვა წყაროდან ამოკრებილ მასალას. ეს ზოგჯერ ართულებს ვარდანის მიერ გამოყენებულ წყაროთა მოძიებას და ნიშანდობლივ

დადგენას. ისეთი მოვლენების აღწერა „მსოფლიო ისტორიაში“, რომელთა თანამედროვე ჩვენი ავტორი არ ყოფილა, უმრავლეს შემთხვევაში დადასტურებას პოულობს წინარე ხანის სომეხ ისტორიკოსთა ნაშრომებში.

* * *

ვარდან არეველცის „მსოფლიო ისტორიამ“ ადრევე მიიპყრო მკვლევართა ყურადღება. „მსოფლიო ისტორიის“ პირველი ისტორიოგრაფიული გამოკვლევა XVIII ს-ის II ნახევრის მკვლევარს მ. ჩამჩიანს ეკუთვნის. მეცნიერი თუმცა შენიშნებს გამოთქვამს ავტორის დოგმატური პრინციპების მიმართ, მაგრამ მთლიანობაში სანდოდ მიიჩნევს მას და ფართოდ იყენებს, როგორც მნიშვნელოვან პირველწყაროს.³⁵

განსაკუთრებული წვლილი შეიტანა „მსოფლიო ისტორიის“ გამოცემის, თარგმნისა და შესწავლის საქმეში მ. ემინმა. მან 1861 წ. გამოსცა თხზულების სომხური ტექსტი,³⁶ ამავე წელს „მსოფლიო ისტორიის“ სრული ტექსტის რუსული თარგმანი. ამ გამოცემის შესავალი თხზულების მოკლე გამოკვლევას წარმოადგენს. მასში მკვლევარი ეხება ვარდანის ბიოგრაფიას, ეპოქას, ლიტერატურულ მემკვიდრეობას, თხზულების წერილობით და ზეპირ წყაროებს.³⁷

მ. ბროსემ მ. ემინის გამოცემის საფუძველზე ჩაატარა „მსოფლიო ისტორიის“ ტექსტოლოგიური და წყაროთმცოდნეობითი კვლევა.³⁸ მან ძირითადად ყურადღება გაამახვილა თხზულების იმ ცნობებზე, რომლებიც ეხება საქართველოს ისტორიას, საზოგადოებრივ, სოციალ-ეკონომიკურ ცხოვრებას, სომეხ-ქართველთა ისტორიულ-პოლიტიკურ და კულტურულ კავშირებს.

„მსოფლიო ისტორიას“ იკვლევდა ლ. ალიშანი მის მიერ გამოცემული თხზულების ტექსტის შესავალში.³⁹ აქ საუბარია ვარდანის ბიოგრაფიის, მისი მოღვაწეობის შესახებ, გარკვეულია ვარდანის სახელების ცნობილი

³⁵ Մ. Չամբյան. Պատմութիւն հայոց, Գ, Վենետիկ, 1786. էջ 241.

³⁶ Մեծիւն Վարդանայ Բարձրբերդեսցոյ Պատմութիւն տիեզերական. աշխ. Մ. Էմինի, Մ., 1861.

³⁷ Всобщая история Вардана Великого, с. V-XXIII.

³⁸ M. Brosset. Analyse critique de la "Всеобщая история" de Vardan, St. Peterburg, 1862.

³⁹ Հասարցումն պատմութեան Վարդանայ Վարդապետի, էջ Ա-ԺԱ.

აღრევა და ნაჩვენებია, რომ ეს თხზულება ეკუთვნის არა ბარძრბერდუცის, არამედ ვარდან არეველცის კალამს.

ვარდანის თხზულებას საკმაოდ მაღალ შეფასებას აძლევს ყ. მილდერმანი. ის „მსოფლიო ისტორიას“ სომხური საისტორიო მწერლობის ერთ-ერთ ძვირფას წყაროდ მიიჩნევს ღვთისმეტყველების, სომხური ლიტერატურისა და ისტორიის შესწავლის თვალსაზრისით. მკვლევარი განსაკუთრებულ ყურადღებას აქცევს თხზულების იმ ნაწილს, რომელიც ისლამის წარმოშობის და გავრცელების ისტორიას ეხება.⁴⁰

მ. აბელიანი ვარდან არეველცის შემოქმედებითი მემკვიდრეობის განხილვისას განსაკუთრებულ ყურადღებას „მსოფლიო ისტორიას“ უთმობს. მკვლევარი დაწვრილებით განიხილავს ამ თხზულების შესავალს, რომელშიც ჩამოყალიბებულია ვარდანის რელიგიურ-ფილოსოფიური მსოფლმხედველობა და მიიჩნევს, რომ ავტორის თანადროული ხანისათვის ეს საკმაოდ ჩამოყალიბებული, დასრულებული სამეცნიერო-რელიგიური თეორიაა. თუმცა იმდროინდელ საისტორიო ძეგლებთან შედარებით მ. აბელიანი „მსოფლიო ისტორიას“ ლიტერატურული თვალსაზრისით დაბლა აყენებს.⁴¹

„მსოფლიო ისტორიის“ დეტალურ შეფასებას იძლევა თავის ნაშრომებში ლ. ბაბიანი. მკვლევარი ამ თხზულებას ერთ-ერთ ძირითად წყაროდ მიიჩნევს ამიერკავკასიაში მონღოლთა დაპყრობების ისტორიისა და ქრონოლოგიის, მათი ბატონობის პირველი პერიოდის შესწავლისათვის.⁴²

ვარდან არეველცის მთელი შემოქმედებითი მემკვიდრეობა დეტალურადაა შესწავლილი პ. ანთაბიანის შრომებში: მის საკანდიდატო, სადოქტორო დისერტაციებში და მონოგრაფიაში,⁴³ სადაც ფართოდაა

⁴⁰ J. Muyldeermans, დასახ. ნაშრომი, გვ. 1-2.

⁴¹ М.Х. Абебян, დასახ. ნაშრომი, გვ. 452-453.

⁴² J. О. Бабяян. Социально-экономическая и политическая история Армении в XIII-XIV вв., М., 1969, с. 8, 85-88, 90-95, 100-103, 152-153, 160, 239, 296, მისივე, Դիվագմեր Հայաստանի գաղգացած Գնոդալիզմի դարաշրջանի պատմության (IX-XIII դ.դ.), Ե., 1981, էջ 227, 234, 237, 249.

⁴³ П.П. Антабян. Литературно-художественные произведения Вардана Аревелци, - АКД филол. наук, Ер., 1969; П.П. Антабян. Вардан Аревелци. Общественно-культурные и творческие проблемы, - АДД филол. наук, Ер., 1987; Փ.Անթապյան, დასახ. ნაშრომი.

წარმოდგენილი ვარდანის ცხოვრებისა და მოღვაწეობის ყველა ძირითადი სფერო თუ ასპექტი, საზოგადოებრივ-კულტურული თუ შემოქმედებითი პრობლემები, ცალ-ცალკეა განხილული მისი ნაშრომები, მათ შორის „მსოფლიო ისტორია“.

„მსოფლიო ისტორიას“ თავიანთ ნაშრომებში ეხებიან და იყენებენ გ. ზარბაძანალიანი, ვ. ფაფაზიანი, ა. ზამინიანი, პ. ვოსკიანი, ე. ღურინი, პ. მანანდიანი, ვ. ჰაკობიანი, პ. მურადიანი, ბ. ულუბაძიანი, ა. მარგარიანი.⁴⁴

ვარდან არეველცის შემოქმედებითი მემკვიდრეობა და კერძოდ, მისი „მსოფლიო ისტორია“ ქართულ ისტორიოგრაფიაში ცალკე კვლევის საგანი არ გამზდარა. თხზულება აქამდე ქართულად არ იყო ნათარგმნი. მაგრამ ქართველი ისტორიკოსები იყენებენ ვარდანის თხზულებაში დაცულ მდიდარ ფაქტობრივ მასალას საქართველოს ისტორიის სხვადასხვა სფეროს, პერიოდის, მოვლენის თუ ფაქტის კვლევისას.

ვარდანის „მსოფლიო ისტორიის“ წყაროთმცოდნეობით და ისტორიოგრაფიულ ანალიზს, მისი, როგორც წყაროს მნიშვნელობის განსაზღვრას საქართველოს ისტორიისათვის ეძღვნება ჩვენი საკანდიდატო დისერტაცია⁴⁵ და სამეცნიერო სტატიები.

* * *

ვარდან არეველცის „მსოფლიო ისტორია“ ორჯერაა გამოცემული: 1861 წ. მოსკოვში და 1862 წ. ვენეციაში.

⁴⁴ გ. ღარეხანსიანი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 737-739; ე. ფაფაძეანი. ოსათმეოხინ ხაყ ერასკანმეოხან, მქიქიქი, 1910, ტე 196; ე. ღარეხანსიანი. ჳაყ ერასკანმეოხან აყათმეოხინ. ს. საქიქიქიანი, 1914, ტე 202-203; ჳ. იოსკანი. დასახ. ნაშრომი, გვ. 454-459; ს. იოსკანი. ოსათმეოხინ ხაყ ათან მნაერეოხან. სრეოსაღან, 1933, ტე 226; ჳ. სანანსიანი. მანსაკან თხსეოქინ ხაყ თიღიქიქი აყათმეოხანი, III, ს., 1952, ტე 246; სანანსიანი. ოსათმეოხინ ხაყ თანანსაკანმეოხინმნე. ე. ტე 29, 51-55, 57-60, მ. ტე 30, 85, 160, 168; ე. მ. მურადიანი. კ ხროლოგინ ნეკოტორჳ სებჳთიქი ვ გრუზინი ე არმენინი კონცა XII ე., - „მანერე მათანმეოხანი...“, 1969, IX, ტე 125; მ. იოსკანი. ჳაქანსიანი ხქანსიქიქინე X-XVI ე.ე. ს., 1975, ტე 64, 84-85, 92-95; ა. გ. მარგარიანი. კ ისტორინი ე ხროლოგინ ვნუტრიკლასეოვი ბორჳბე ვ გრუზინი ე სევერნი არმენინი ვ 30-50-ე გგ. XII ე., - "კავკაზ ე ვიზანტია", ვჳე. I, ერ., 1979, ს 59.

⁴⁵ ე. გ. კვანტირადზე. "ვესებჳიქი ისტორია" ვარდანი არსელცი, კაკ ისტორიესიქი ისტეჩნიქი (სვედსინია ეო ისტორინი გრუზინი), - აკდ ისტ. ნაუკ, ტბ., 1990.

პირველი გამოცემა განახორციელა მ. ემინმა. როგორც აღნიშნულია შესავალში გამოცემა ეყრდნობა ორ ხელნაწერს, „ერთი, რომელიც ჩვენს წიგნსაცავშია, მეორე გადაწერილია თბილისში 1814 წ. არქივის-კოპოს ნერსეს ამტარაკეცის დავალებით, გაგზავნილი რუმინანცევის მუზეუმისადმი“. ამ უკანასკნელი ხელნაწერის შესახებ დამატებით ცნობებს გვაწვდის შესავლის ბოლოს მოცემული ნერსეს ამტარაკეცის წერილი გრაფ რუმინანცევისადმი. აქედან ირკვევა, რომ ეფრემ კათალიკოსი პირადად საგულდაგულოდ უწყობს ხელს გრაფის სურვილს მისი ძველი ხელნაწერი წიგნებიდან ახალი ასლების გაკეთების შესახებ. დიდი გაჭირვებით მოხერხდა ამ ასლების გაკეთება ორად: ერთი ხსენებული ხელნაწერია, მეორე კი მათეოს ურჰაეცის „ჟამთააღმწერლობის“ ხელნაწერი. ორივე ასლი გაუგზავნეს გრაფ რუმინანცევს.⁴⁶

მ. ემინისეული გამოცემა ვერ იმსახურებს მაღალ სამეცნიერო შეფასებას. გამოცემას არა აქვს გამოკვლევა, არ ახლავს შენიშვნები, საძიებლები.

„მსოფლიო ისტორიის“ მეორე გამოცემა შესრულებია ლ. ალიშანის მიერ. გამოცემას საფუძვლად უდევს ვენეციის მხითარინანელთა წიგნსაცავის № 516 ხელნაწერი, რომელიც გადაწერილია 1307 წ. გამოძეგლის ვარაუდით ავტორისეული დედნიდან. გამოცემას ახლავს შესავალი, შენიშვნები, განმარტებები, სახელთა საძიებლები, მწკრივებს ქვეშ მოცემულია კითხვასხვაობები.⁴⁷

„მსოფლიო ისტორიის“ სრული რუსული თარგმანი შესრულებულია მ. ემინის მიერ 1861 წ. მ. ემინის თარგმანს აქვს გარკვეული ხარვეზები. თარგმნის დროს დაშვებულია უზუსტობანი. ამასთან ამ გამოცემაში გაკეთებულია საინტერესო წყაროთმცოდნეობითი დასკვნები, მოძიებული და დასახელებულია ვარდანის წყაროები, თარგმანს დართული აქვს შენიშვნები და დამატებები.⁴⁸

„მსოფლიო ისტორიის“ რუსული თარგმანის მეორე ცდა ეკუთვნის კ. პატკანოვს. მან თარგმნა თხზულების ის ნაწყვეტები, რომლებიც მონღოლთა ისტორიას, დაპყრობებსა და ყოფას შეეხება.⁴⁹

⁴⁶ Մեծին Վարդանայ Բարձրբերդեսոյ Պատմութիւն տիւրքերական, էջ Է. Ժ.

⁴⁷ Հավաքումն պատմութեան Վարդանայ Վարդապետի.

⁴⁸ Всобщая история Вардана Великого, с. 3-210.

⁴⁹ История монголов по армянским источникам, вып. I.

„მსოფლიო ისტორია“ ნაწილ-ნაწილ არის ნათარგმნი ფრანგულად. ამის პირველი ცდა ეკუთვნის მ. ბროსეს. მისივე მოწმობით, 1839 წ. პეტერბურგში იგი შეეცადა ფრანგულად ეთარგმნა ვარდანის თხზულება.⁵⁰ თუ როგორ იქნა შესრულებული ეს თარგმანი, ან როგორი იყო მისი შემდგომი ბედი მეცნიერთათვის უცნობია.

ვარდანის თხზულების ფრანგული თარგმანი ეკუთვნის ე. დიულორიეს. თარგმანი შესრულებულია სანქტ-პეტერბურგის საიმპერატორო აკადემიის მუზეუმის სპეციალური ფონდის №12 ხელნაწერიდან და 1861 წ. მოსკოვის გამოცემიდან. ე. დიულორიემ პირველად თარგმნა ის ნაწყვეტები, რომლებიც შეეხება მონღოლთა ისტორიას, დაპყრობებსა და ყოფას და გამოსცა 1860 წელს.⁵¹ შემდეგ მან თარგმნა ჯვაროსანთა ლაშქრობების შესახებ მნიშვნელოვანი მასალის შემცველი ნაწყვეტები და გამოსცა 1869 წელს.⁵²

ჟ. მილდერმანსმა ფრანგულად თარგმნა „მსოფლიო ისტორიის“ ერთი ნაწილი, რომელიც ეხება სომხეთში არაბთა ბატონობას. თარგმანი ემყარება 1862 წ. ვენეციის გამოცემას, აქვს ვრცელი შესავალი, რომელშიც წარმოდგენილია „მსოფლიო ისტორიის“ ძირითადი ხელნაწერები, მოცემულია ტექსტის შედარებითი განხილვა მოსკოვისა და ვენეციის გამოცემებში გამოყენებული ხელნაწერების მიხედვით, განხილულია ვარდანის თხზულების წყაროები. ამის შემდეგ დაბეჭდილია მის მიერ შესრულებული ფრანგული თარგმანის ტექსტი⁵³.

ლ. მარიესმა ფრანგულად თარგმნა „მსოფლიო ისტორიის“ ის ცნობები, რომლებიც ეხება ბაგრატიუნთა ბატონობას, მათი წარმომადგენლებისა და ნანა ასურის შირაკავანის საეკლესიო კრებაში მონაწილეობას.⁵⁴

⁵⁰ M. Brosset. Analyse critique de la "Vceobშაყა ისტორია" de Vardan, p. 26.

⁵¹ E. Dulaurier. Extrait de Vandan. Les Mongoles d' apres les historiens armeniens, II, - "Journal asiatique", 1860, p. 273-322.

⁵² E. Dulaurier. Extrait de l' Histoire Universelle de Vardan, - Recueil des Historiens der Croisades, I, 1869, p. 431-443.

⁵³ J. Muyltermans. დასახ. ნაშრომი, გვ. 1-29, 73-141.

⁵⁴ L. Maries. Un commentaire sur l' Evangile de Saint Jean... par Nonos (Nana) de Nisibe - "Revue des etudes armeniens", I, Paris, 1921, p. 273-296.

ჟ. მარკვარტმა გერმანულად თარგმნა ვარდანის თხზულების ის ნაწილი, რომელიც ეხება ბაგრატუნთა წარმოშობის ისტორიას.⁵⁵

„მსოფლიო ისტორიის“ წინამდებარე სრული ქართული თარგმანი შესრულებულია სომხური ტექსტის ორივე გამოცემის (მოსკოვისა და ვენეციის) მიხედვით. მწკრივებს ქვეშ ვუთითებთ სომხური ტექსტის გამოცემებში არსებულ კითხვასხვაობებს. „მსოფლიო ისტორიის“ ტექსტის ქართულად თარგმნისას ვეცადეთ ქართული თარგმანი ზედმიწევნით ახლოს მდგარიყო დედანთან, როგორც შინაარსობრივად, ისე ავტორისეული ტერმინებისა და წინადადებების წყობის შენარჩუნებით. ამისათვის უმჯობესად მივიჩნიეთ პირთა, გეოგრაფიული, ეთნიკური სახელები და ტერმინები გადმოგვეცა ძირითადად დედნის ფორმით, თუმცა ხშირ შემთხვევაში ტრადიციულად მიღებული ფორმით ითარგმნა საყოველთაოდ გავრცელებული სახელები. ტექსტში გარკვეულობის შესატანად ჩვენს მიერ ჩამატებული სიტყვები ჩასმულია ფრჩხილებში.

ექა კვაჭანტირაძე

⁵⁵ J. Marquart. Osteuropäische und Ostasiatische Streifzüge, Leipzig, 1903, p. 391-465.

ზარდან არეველცი

მსოფლიო ისტორია

შესავალი

უპირველეს ყოვლისა ჩვენ, [ლეთისაგან] შექმნილნი, ჩვენვდეთ უსასრულობას არა იმისათვის, რომ შევიცნოთ იგი მთლიანად, რაც მხოლოდ მას ერთადერთს ხელენიფება, არამედ [შევიგრძნოთ] მისი მიუწვდომელი დიდების ნაპერწკალი. ამით დავიკმაყოფილოთ ჩვენი შინაგანი მოთხოვნილებანი არა მხოლოდ საკუთარი ძალებით, არამედ სხვისი მეშვეობით. ეს არის ღვთის მეგობარი დიდი მოვსესი, ყველაზე მშვიდი ადამიანთა შორის, რომელსაც არ ეთაკილება გამოგვიწოდოს ხელი და ღვთისაგან [ბოძებული] კვერთხი. ამით ჩვენ აღვივლებით სიბრძნით. როცა [მოვსესმა] ჰკითხა უფალს სახელი, გაიგო რომ ის წმინდაა. ამით ჩასწვდა მისი სიბრძნის სიღრმეს, გაამაყებულმა უწოდა მას ღმერთი და უფალი, ყოვლისშემქმნელი და შემოქმედი. [მან] გაიგო ღვთისაგან დანვრილებით ყველაფრის შესახებ, დარწმუნდა რომ ის ღმერთია, ის „ასტ ანოლია“, მისი სახელია უფალი, მის მიერ შექმნილი [სამყაროს] ბატონი და მსაჯული. ჭეშმარიტი მუდამ არსებობს, ის არ არის ქმნილება, რადგანაც ჭეშმარიტი ნიშნავს ყოფას, ხოლო ღმერთი შემოქმედებას. ამიტომ [მოვსესმა] თავის პირველ წიგნს უწოდა „შექმნა და დაბადება“. მასში ასახულია ქმნილებისა და შემოქმედის, დაბადებულისა და შემქმნელის ურთიერთობა. [მოვსესმა] იცოდა, რომ ჭეშმარიტი ერთადერთია, როცა ქმნილებანი ბევრია, რომ არ არსებობს სიმრავლე ერთის გარეშე, ერთი კი არსებობს სიმრავლის გარეშე. მან აღიარა წმ. სამება და ჩასწვდა მის არსს ადამიანის შექმნის, ენების განყოფის შესახებ საუბრისას. სხვა ქმნილებანი ან ერთზე მადლდა, ან სამზე მეტია, რადგან არასრულყოფილნი არიან მაშინ, როდესაც წმ. სამებას აქვს დასაწყისი, გული და დასასრული. იგი ღმერთია პირველი,

შუა და უკანასკნელი. სხვა ამგვარი არის მხოლოდ მისი მსგავსი და არა ნამდვილი. [მოვსესმა] ჭეშმარიტი სანყისად აღიარა, რადგანაც ყველაფერი რაც იქმნება და არსებობს თავდაპირველად ჭეშმარიტი იყო და ჭეშმარიტისაგან გახდა ყოფითი. იგი მიხვდა, რომ ჭეშმარიტი მარტივია, ამიტომ ყველა ქმნილება სცნო [როგორც] რალაც მკვრივი, [როგორც] სხეული. თუ ქმნილება კეთილია, [მაშინ] უცვლელი, უსასრულო, უთვისებო და განუზომელია რაგვარობის გარეშე. კეთილ ქმნილებას მხოლოდ თავისთვის არ სურს სიკეთე. [ღმერთმა] შექმნა კეთილი ქმნილებანი, რათა ისინი დატკბნენ შემოქმედის ამოუწურავი მადლით. [მოვსესი] ასე იწყებს: თავდაპირველად ღმერთმა შექმნა ცა და მიწა. ის არ მოგვითხრობს ნივთიერის შესახებ, რადგან [შემოქმედს] ის არ სჭირდება. [ღმერთმა] შექმნა ოთხი სტიქია: ცხელი და მსუბუქი ცეცხლი და ჰაერი, ცივი და მძიმე წყალი და მიწა, რომელთათვისაც დამახასიათებელია სიმშრალე და ნესტიანობა. [მოვსესმა] თქვა: თავდაპირველად ვარჯენოთ ქმნილების უსასრულობა, რადგან მას წარმოედგინა ქმნილება სამი პირობით: უსასრულობით, უკმარობითა და უადგილობრით. რადგან დასაწყისს არა აქვს დრო, არც წელი, არც დღე, არც საათი, არც დროის ნაწილი, არავის ძალუძს ჩასწვდეს მთელ სამყაროს და არავინაა იმაზე მაღლა, როგორც თვითონ ღმერთია. ცვლილებით, მოძრაობით, ზომით, ხარისხით და ყოფით ის განსხვავდება შემოქმედის ბუნებისაგან.

ღვთის სიბრძნე [არის] ხელოვნება და ძალა, მადლი კი უსხეულოა, რომელიც გაანივთა მისმა მდიდარმა ნებამ. [მან] არაფრისაგან შექმნა ცის და მიწის ფორმა და მოუშადადებელ ნიადაგზე დაამკვიდრა ისინი. არსებობს სამი კამარა, ერთი მეორეზე მაღალი: ცეცხლის, მის ქვემოთ წყლის და ჰაერის, რომელიც არის სიმყარე. ქარისაგან ამოძრავებული ეს სამი კამარა ბრუნავს დედამიწის გარშემო. მიწის ზემოთ უამრავი წყალია, რომელიც ზემოთ მიაქვს ქარს. წყალს თავისი ბუნებრივი სიმძიმე ხელს უშლის ავიდეს მაღლა. უფსკრულთა ზემოთ მქროლავი კი იჭერს მას ვარდნისაგან. ღვთიური სიტყვა შექმნისთანავე მთლიანად სიმსუბუქითაა დატვირთული. ცა

გაბრწყინდა ცეცხლოვანი ანგელოზებით, როგორც მათი ცეცხლოვანი სამყოფელია. ის დაყოფილია ათ დასად, რომლებიც განსხვავდებიან ადგილით, დიდებით და ძალით, გარდა უცვლელი და უკვდავი ოთხი სტიქიისა. ზედა ცა კი საფარია მათსა და ღმერთს შორის.

ბრძენნი ამბობენ, რომ ცის პირველი ბრუნვისას შეიქმნა ბუნება, რომელიც არის ღვთის ხელოვნება – მქმნელი ძლიერებისა ღმერთის შემდეგ, გავლენის მომხდენი ოთხ სტიქიაზე. მეორე ბრუნვისას [ღმერთმა] შექმნა ხმელეთი და ასნია წყლის ნახევარი ორი მიზნისათვის: მინის ზედმეტი სიმძიმის დასაკავებლად და ცეცხლოვანი ცის სიმზურვალისაგან სხეულის დასაცავად. ღვთის კარნახით მესამე ბრუნვისას ამოინვერა მცენარეულობა და ბალახი, რომელთა სანყისი მინის ფორებშია, ხოლო დასასრული მის თესლში. [აქედან] აღმოცენდება ხეები. მათი სანყისია ხავსი – ახლოა მცენარეებთან და მთავრდება პალმით – ახლოა ცხოველებთან. მათ შორის არის მამრი და მდედრი. მეოთხე ბრუნვისას უფლის ბრძანებით იქმნა სინათლე, რომელიც მზისაგან გამოყოფილი ნაწილია. ის დაიყო სამად და [გადაეცა] მზეს, მთვარეს და მრავალ ვარსკვლავს. ისინი ზოდიაქოს ნიშნების მიხედვით უკავშირდებიან მზეს, მთვარეს და შვიდ ვარსკვლავს. ზოდიაქოს სამი ნიშნის გვლის შემდეგ მზე ქმნის გაზაფხულს, გაივლის რა შემდეგ [სამ ნიშანს], ქმნის ზაფხულს, მიაღწევს რა სასწორის [ნიშანს], ეშვება სამი ნიშნით დაბლა და ქმნის შემოდგომას. ჩამოდის რა ისევ ქვემოთ სამხრეთისაკენ, ქმნის ზამთარს. ქვეყნების სიმაღლეზე [განლაგების] მიხედვით დღე იმატებს ოციით და იკლებს ოთხი საათით. ბრძენთა თქმით, ჩვენი სამყარო იყოფა 14 კლიმატურ ნაწილად, მათგან 7 დაუსახლებელია ადამიანებით. დედამიწის დაბალ [მხარეებში] სიცივე და სიბნელეა, რადგან 6 თვე დღეა ვერძიდან სასწორამდე, სასწორიდან თევზებამდე კი 6 თვე ღამე. ღრმა ინდოეთში [დღე და ღამე] მუდმივად თანაბარია, რადგან იქ საათი არც იმატებს, არც იკლებს, სულ თორმეტია. მეხუთე ბრუნვისას და მეექვსეზე გადასვლისას [ღვთის] ბრძანებით შეიქმნა ადამიანის განვითარების

დონემდე მისული წყლისა და მიწის ცხოველების ათასი სახეობა, რომელთა შორის უმთავრესია ლევიათანი წყალში და მარტორქა ხმელეთზე. ეს არის არისტოტელეს მიხედვით სიცოცხლის მიმნიჭებელი საყოველთაო სული.

ბუნებას მოჰყავს მოძრაობაში დედამინა. ის [ატყობინებს] დროის ცვალებადობას სტიქიებს, მცენარეებს, ცხოველებს და მიწურალურ ნივთიერებებს: ოქროს, ვერცხლს, ძვირფას ქვებს, რომლებსაც, როგორც განსწავლულნი ამბობენ, ბუნება ქმნის გოგირდისა და ვერცხლისწყლისაგან. [ღმერთმა] თავი დაადგა [სამყაროს] წევრებს, როგორც გაბედულმა შემოქმედმა, ფეხებიდან დაწყებული შექმნა ახალი ბუნება – ცა, მიწა და რაც მათ შორისაა. ექვსი ხელი იღწვის ერთი სახის შექმნისათვის, რათა ეს ერთი სამის ტოლფასი იყოს. სწორედ ამ ერთით განისაზღვრება შემოქმედის ბუნება, მისი არსი და ღვთიურობა. [ღმერთმა] იცოდა [ადამიანის] შეცოდებათა გარდუვალობა, მაგრამ [ღვთის] ამ წინასწარმეტყველებამ ვერ შეაჩერა მისი გულუხვი მადლის მოქმედება. ამ ძალით მოვიდა ის იმ ავადმყოფის სანახავად, რომელიც თვითონ შექმნა. [ღმერთი] მიაბარებს ადამიანს მიწას, გადასცემს მას ჯალათს და სიკვდილით წერტილს უსვამს მის ცოდვებს, ღვინის მისგან ბოროტებას, მიუთითებს გველისაგან მიყენებულ ზიანზე, ეშმაკის მზაკვრობაზე, რათა არ უსმინოს მას და დაიმკვიდროს სასუფეველი. ღვთის მონყალების გამო არ აღსრულდა ის განაჩენი, რომელიც [ადამიანს] თვითონვე გამოუტანა. რადგან სული უკვდავია მიწა იქცა მიწად, მოკვდავი კი დარჩა. შემოქმედი ძლიერი და მონყალეა. მის ხელშია სამყარო, მასში კი მარადიული აღდგომის ჟამი.

წმიდათა წმიდაო! სიკეთე და წყალობა, დიდება და მადლობა შენ!

სერაფიმთა საშუალებით ღმერთმა ცეცხლის ალში გაახვია სამოთხე – სავსე უღვწევი ნაყოფითა და უჭკნობი ფოთლებით, მდებარე სამყაროს აღმოსავლეთით, მალალი მთის მწვერვალზე, რომელიც მთვარის ბირთვის ტოლია. [სამოთხეზე] არა აქვს გავლენა მზისგან წარმოქმნილ დღესა და ღამეს, რადგანაც ის ნათდება ეთერით ან ღვთის დიდებული სხივებით, როგორც მისი დიადი საქმე და საოცარი ადგილი. მისი ერთხელ ხილვის ღირსიც არ გახდა მოკვდავი. [ღმერთმა] ყოველი მხრიდან მოუკიდა [სამოთხეს] ცეცხლი, გვერდებიდანაც და ზევიდანაც, როგორც ელვისებური ცეცხლი, რომელიც დავარდნის ყამს მალავს [ადამიანთა] თვალთაგან თავის თავსა და ადგილს, რათა ვერავინ გაბედოს მისი მოძებნა ღვთის სურვილის გარეშე.

ადამმა და ევამ 30 წელი [გაატარეს] უბინოდ და იგლოვეს თავისი უგუნურება, შემდეგ კი შეიცნეს ერთმანეთი, დამდაბლდნენ ცხოველურ დონემდე და შვეს კაენი – ავადმყოფი მშობლების მტკივნეული ნაყოფი, როგორც იტყვიან მკურნალები, როცა ერთ ... იწოდნენ? 30 წლის შემდეგ შვეს აბელი და მისი და აბელუჰი. კიდევ 30 წლის შემდეგ კაენმა მოკლა აბელი, იმის გამო, რომ მშობლებმა ასწავლეს მათ ღვთის პატივისცემა პირველი შესანიშნავებით, ერთმანეთის სიყვარულით საკუთარი და ძმის [სახელით] შეწირვა. აბელმა შესწირა პირველშობილი და მსუქანი კრავი თავისი და თავისი ძმის [წილ]. ამიტომ ღმერთმა მოხედა უწინ აბელს და მის შესანიშნავს, კაენს კი არ მოხედა, რადგან მან მოიტანა უარესი [შესანიშნავი] და ისიც მხოლოდ თავისი წილი და არა ძმისა. [მისი შეწირულება] არ იქნა მიღებული ცეცხლზე ზემოთ, როგორც აბელისა. ამის გამო კაენმა იფიქრა აბელზე, რომ მას ღმერთი წაიყვანდა სამოთხეში მიღებული შეწირულობის გამო და შურით აღძრულმა

მოკლა ის. ეს რომ გაიგეს ადამმა და ევამ დასტიროდნენ მას 140 წელი. როდესაც ღმერთმა მოწყალედ მოუხმო კაენს მოსანა-ნიებლად, მან იცრუა და დაამატა ცოდვა ცოდვაზე, მიიღო თეთრი ნიშანი შუბლზე, როგორც ამბობენ, და კანკალი მთელ სხეულში. მან შვა ვაჟები და შვილიშვილები, გაუგრძელდა ტანჯვა და მოკვდა შერცხვენილი. მისი ვაჟები: ენოსი, ლაიდადი, მალეული, მათუ-სალა და ლამექი მამის მსგავსად ბოროტები იყვნენ. ლამექმა აღიარა ცოლებთან, რომ მოუკლა ქმრები და ყრმები, რომლებიც, როგორც ამბობენ, იყვნენ წრფელი ენოსის ძმები. მან ისინი დახოცა და წაიყვანა მათი ცოლები და არა კენი და მისი ვაჟები, რომლებიც მამის მსგავსნი იყვნენ. მისი მოკვლა ღმერთს არავისთვის დაუვა-ლებია.

ლამექის ვაჟებმა – თობელმა, იუბალმა და მათმა დამ ნოემმა გამოიგონეს ქნარი, სიმღერა და სინგური. მათგან მოდის სპილენ-ძისა და რკინის ქედვის ხელოვნება.

სამოთხიდან გამოსვლიდან 230 წლის შემდეგ იშვა ადამის ნუ-გემის შვილი სეთი, რომელმაც 205 წლის შემდეგ შვა ენოსი. იგი ჩანდა წრფელი, სასოებით მიენდო ღმერთს და მოიხმო უფალი ღმერთის სახელი საშველად. მან შექმნა ასოები და დაწერა სპილენ-ძის და თიხის ფილებზე, იწინასწარმეტყველა ქვეყნის აღსასრული ორჯერ წყლითა და ცეცხლით. მან დაწერა ეს და აგრეთვე ყველა ნივთის სახელი, რომელიც დააწესა ადამმა, რათა შენარჩუნებულიყო [ამ] ფილებზე. წყალში, ამბობდა ის, სპილენძი გადარჩება, ხოლო ცეცხლში გამოინვება თიხა. ამის გამო ის ღმერთად იწოდა, ხოლო მისი ვაჟები ღვთის შვილებად. სხვები ამბობენ, რომ მისი ვაჟები-დან ორასმა კაცმა გაიხსენა სამოთხეში ცხოვრება და ავიდნენ მთებში უბინოების შესანარჩუნებლად, რის გამოც ეწოდათ ღვთის შვილები. შემდეგ, როცა მოსწყინდათ, ჩამოვიდნენ აჰერმონის მთი-დან და განდევნეს ისინი ძმებმა.

კაენის ვაჟებმა და ქალებმა ქნართა და სინგურით შეაცდინეს ისინი და თავისკენ გადმოიბირეს, რომ შეერთოთ მათგან ცოლები რომლებსაც ამოარჩევდნენ. ისინი ასეც მოიქცნენ, რითაც

დაარღვიეს საღეთო აღთქმა – არ დამოყვრებოდნენ მათ. ამბობენ, რომ სამოთხიდან გამოსვლიდან 1000 წლის შემდეგ კაენის ვაჟებმა დასვეს თავიანთ მეფედ სამიროსი, ისევე როგორც სეთის შვილებმა აღოროსი, რომელმაც დაადგინა ციური ნიშნების და პლანეტების რიცხვი. მისგან მიიღო სახელწოდება ქალდეველობამ, რაც ნიშნავს ვარსკვლავთმრიცხველობას. მისგან ითვლიან 10 მეფეს, რომელთა [მეფობა] გრძელდებოდა 1180 წელი: ენოსმა 190 წლის ასაკში შვა კაინანი; კაინანმა 170 წლის ასაკში შვა მალელეილი; მალელეილმა 165 წლის ასაკში შვა იარედი; იარედმა 162 წლის ასაკში შვა ენოქი; ენოქმა 165 წლის ასაკში შვა მათუსალა* ; მათუსალამ** 165 წლის ასაკში შვა ლამექი; ლამექმა 188 წლის ასაკში შვა ნოე. ის გარდაიცვალა 753 წლის, მამაზე 29 წლით ადრე. ნოე დაიბადა ადამის [სამოთხიდან] გამოსვლიდან 1666-ე წელს. [ნოეს] დროს გამრავლდა ბოროტება და გახშირდა უკანონობა, რადგან ეშმაკმა აირჩია თავის იარალად ჯერ სიხარბე, შემდეგ მრუშობა და შემდეგ მკვლელობა. ეშმაკმა ეს გააკეთა იმისათვის, რომ ძლიერი აღრევიტ ქალები გამხდარიყვნენ უშვილონი, სულიერთ დაეხოცათ ერთმანეთი და გადაშენებულყო კაცობრიობა. ოცი კაცი კვდებოდა ერთი ქალისათვის და როგორც ამბობს წმ. მამა ეფრემი – მხოლოდ ქალებთან ჰქონდათ მშვიდობა. უფლის მზრუნველობამ ბოროტის სანინააღმდეგოდ ხშირი აღრევა აქცია საოცარი გოლიათების დაბადების მიზეზად. რადგან ეს ვნება [მოდოდა] ქალების სურვილიდან, გოლიათი არსებების შობისას დედები კვდებოდნენ და ნაშობნი რჩებოდნენ. გაზრდილებმა და თავიანთი უზარმაზარი ტანის ჭვრეტიტ გაამაყებულებმა თავიანთ თავს უწოდეს მარადიული კაცები. ღმერთმა იმის გამო ქმნა ისინი დღევრძელი, რომ დამწერლობის მაგიერი ყოფილიყვნენ თავიანთი შთამომავლობისათვის და მრავალი [შვილი] ეშვათ. ისინი გაამაყებულები არასოდეს მოელოდნენ სიკვდილს, მაგრამ შემოქმედმა შეუშოკლა [დღენი] და ნაართვა

* ენოქმა... მათუსალა > – მოსკოვის გამოცემა (ქვემოთ: მ)

** ენოქმა (მ)

მათ – შებიღწულებს სულიერი მადლი. [შემოქმედმა] თქვა: „იქნება მათი წლები 120 და ჩემი სული არ დარჩება მათთან“. 120 წელი [განუთენილი იყო] არა ყოველი ადამიანისათვის, არამედ იმ დროის კაცთათვის ცოდვათა მოსანანიებლად.

ნოეს შეუსრულდა 500 წელი და ცხოვრობდა უდაბნოში უბინოდ. ღმერთმა უბრძანა [ნოეს] მოეყვანა ცოლი, ეშვა ვაჟები და აეგო კიდობანი, რომელიც წყალზე ისრიალებდა. [ნოე] შესრულდა 600 წლის. [ღმერთმა] მისცა [ხალხს] მოსანანიებლად დრო. მაგრამ რადგან არ მოინანიეს, [ღმერთმა] შეამოკლა [მიცემული] დრო, რომელიც, როგორც ამბობენ, იყო 962 წელი მიმატებული მათუსალას წლები და [წლები] გატარებული წყლის ქვეშ. ამის გამო 600 წელს იყო წარღვნა, დაიღუპა ყოველი ცოცხალი, იმათ გარდა, რომლებიც ნოესთან იყვნენ კიდობანში რვა მეტყველთან ერთად.

სამოთხეში ადამის [მიერ გატარებული] წლების რიცხვი არავინ იცის. ჯერ ერთი იმიტომ, რომ დროის შემქმნელი ეს მზე არ ემსახურებოდა სამოთხეს. მეორე იმიტომ, რომ სანამ ადამი უცოდველი იყო, მისი ხვედრი უკვდავებთან იყო, რომლებიც არ ექვემდებარებოდნენ წლებს. დანაშაულის ჩადენის შემდეგ [ადამი] აღარ დარჩენილა სამოთხეში, რადგან სიკვდილის განაჩენს დაექვემდებარა. ღმერთისათვის მოკვდა და საფლავი ეკუთვნოდა, სამოთხე კი უკვდავთა ადგილსამყოფელია. ამის გამო [ღმერთმა ადამი] მიწაზე განდევნა და [ის] დაექვემდებარა დროს.

ამ დროიდან სული აღრიცხავს წლებს მოვსესის საშუალებით, რაც შეადგენს 70 [განმმარტებლის] თარგმანის მიხედვით სამოთხიდან გამოსვლიდან წარღვნამდე 2242 წელს, ხოლო ებრაელთა მიხედვით 1656 წელს, ე. ი. 786* წლით ნაკლებს. ამის მიზეზად ასახელებენ იმას, რომ ურიები ქალთმოყვარულები იყვნენ. ამის გამო მათ შეეკეცეს პირველ [ადამიანთა] დაქორწინების წლები, რომ არავის აეკრძალა მათთვის ყრმობაში ცოლის მოყვანა, რადგან მათი უთანხმოება წინ უსწრებდა ქორწინებას.

* 586 (ვ)

ადამმა, როგორც ამბობენ, 130 წლის ასაკში შვა სეთი. სეთმა 105 წლის ასაკში შვა ენოსი. ქორწინების შემდგომ ებრაელები ეთანხმებიან დროში 70 [განმმარტებელს]. იარედიდან, მათუსალადან და ლამექიდან ისინი კვლავ თანხმობაში მოდიან, რაც უფრო ცხადად აჩვენებს მათ სიცრუეს, რადგან თუ უმცროსებმა დიდხანს დაიცვეს უბინობა, უფრო მეტად [არ უნდა შეენარჩუნებინათ] ის უფროსებსა და უკეთესებს?

ნოემ 500 წლის ასაკში შვა სემი, ქამი და იაფეტი. მათთან ერთად გადაურჩა ნარღვნას, რაც მოხდა 600 წელს. კიდობნიდან გამოსვლის შემდეგ [ნოე] ცხოვრობდა კიდევ 350 წელი და, როგორც ამბობენ, შვა ერთი ვაჟი, სახელად მანიტონი და ერთი ასული, სახელად ასტილიკი³, რომლებსაც გაუყო მთელი ქვეყანა. [ნოემ] გამოჰყო სამი ნაწილი იმ სამი ვაჟის მიხედვით, რომლებიც გამოვიდნენ კიდობნიდან: ევროპა, ლიბია და აზია. ევროპა, ამბობენ, [ნიშნავს] „მოცილებულს“, რადგან ნოემ გამოჰყო დასავლეთი, გამოიჯნა აღმოსავლეთისაგან ემაფონის მითით და მისცა ის იაფეტს. ის განსახლდა კასპიისა და კავკასიის მთებამდე და აავსო [თავისი მოდგმით] კუნძულები. დასავლეთის რაღაც ნაწილი [ნოემ] გამოჰყო და მისცა მანიტონს. მან ითხოვა ადამის ძელები, რომლებიც ნოეს ჰქონდა კიდობანში: [ნოემ] მისცა მას [ადამის] მუხლები და [ის] წავიდა. მან იცოდა ფრინველთმისნობა და იყო ბივრიტანიის მცხოვრებლების წინაპარი. ლიბია, ამბობენ, [ნიშნავს] „სავსე ნაწილს“, რომელიც მოიცავს სამხრეთ ეგვიპტის დიდ სასაზღვრო მხარეს, მთელ ინდოეთს და ეთიოპიას. ის [ნოემ] მისცა ქამს. სურნელოვანი ქვეყანა, წოდებული ბედნიერ არაბეთად, მისცა თავის ქალიშვილს ასტილიკს, საიდანაც მოვიდა საბაელი დედოფალი. მის შემდეგ ქალები იმკვიდრებენ ამ [მინას]. ხოლო აზია, ამბობენ, [ნიშნავს] „ღვთიურს“, რომელიც მდებარეობს აღმოსავლეთში. [ნოემ] ის მისცა სემს წითელი ზღვიდან, ევილიიდან, პალესტინიდან და ასურეთიდან ვიდრე პართიამდე, ჰირკანიამდე და მზის ამოსვლამდე⁴. მას მისცა აგრეთვე პირველდაბადებულთა ძელები ყუ-

თით, რომელიც მის წინააღმდეგ ქამის აღდგომის დროს დაფლა გოლგოთაზე – ბეთლემში და დასწყევლა ვინც მოიტაცებდა.

მონყალეო უფალო, სიხარული და მშვიდობა შენს ქმნილებებს და კეთილ წილს! პატივი და მადლიერება შენ სამარადისო, ამინ!”

მსოფლიო წარღვნიდან მეორე წელს სემმა 102 წლის [ასაკში] შვა არფაქსადი. არფაქსადმა 135 წლის ასაკში შვა კაინანი. მან განავითარა ასტროლოგია და აღმოაჩინა ვარსკვლავთმისნობა. ამის გამო მისმა შვილებმა შერაცხეს ღმერთად, გააკეთეს მისი ხატი მის სიცოცხლეში და მსახურებდნენ მას. კაინანმა 140 წლის ასაკში შვა სალა. სალამ 130 წლის ასაკში შვა ებერი. ებერმა 134 წლის ასაკში შვა ფალეკი, რაც ნიშნავს გაყოფას. ნოესაგან მიღებული წილით უკმაყოფილო [ხალხი] დაობდა, ვიდრე ხელმეორედ არ გაიყვნენ ადამიანთა მოდგმის დიდი და მცირე გამრავლების მიხედვით. ამის შემდეგ გაერთიანდნენ სიყვარულით, განიზრახეს წასულიყვნენ აღმოსავლეთით, ეხილათ სამოთხე, რადგან გაგონილი ჰქონდათ, რომ იქიდან გამოვიდნენ პირველშობილნი. იარეს მრავალი დღე, [იხილეს] დიდი ზღვა, რომელიც ჰყოფდა [სამოთხეს] ქვეყნისაგან. იქიდან გამობრუნდნენ და ფიქრობდნენ ასე – ცოდვებისათვის ნყალმა ააოხრა ქვეყანა და გამოჰყო ის სამოთხისაგან. ეს ცოდვები დღესაც იპოვება ჩვენს შორის და არ მცირდება ქვეყანაზე. მოდით ახლა ჩვენ ავაგოთ კოშკი, [რათა მან] დაგვიცვას [ხელახალი] წარღვნისაგან ცოდვათა გამო. ფალეკმა 134 წლის ასაკში შვა რაგავი. ქვეყნის მთავრები მოვიდნენ სენაარის მიწაზე, ქალანის ველზე, ჩაუყარეს საფუძველი ქალაქს და სწრაფად ააშენეს. შემდეგ რაგავის პირველ წელს იწყეს კოშკის შენება ოქროსა და ვერცხლის საძირკვლით, გარშემო შემოწყობილი ცეცხლში გამომწვარი აგურით, [რომელშიც] შერეული იყო თაბაშირი, კირი და კუპრი. [კოშკი იყო] ფართო საძირკვლიანი, შუაში ვრცელი სივრცით, განიერი ქუჩით, გაღებული სარკმლებით, საიდანაც შემოდის სინათლე. ამბობენ, რომ სარკმლებთან მათ დადეს ბრჭყვიალა ძვირფასი თვლები. ისინი

* მონყალეო ... ამინ > – ვენეციის გამოცემა (ქვემოთ: ვ)

დაულალავად მუშაობდნენ ზამთარ-ზაფხულ და მინაც ეხმარებოდა [მათ] და ჭინჭველების რიგიც, რომელიც ყოველ მხარეს ადიოდა და ჩადიოდა. კაცი კაცს აქებებდა და ქალი თავის მეგობარს. არავინ ამბობდა, რომ მე მეტი გავაკეთე, ვიდრე შენ, არამედ [პირიქით], შენ მეტი გააკეთე, ვიდრე მე, რადგან [მაშინ მათ] ჯერ კიდევ უსწეულო და შეურყვნელი ბუნება ჰქონდათ. რაგავის მე-40 წლამდე ისინი შეუსვენებლივ საქმიანობდნენ, ვიდრე არ აიყვანეს [კოშკი] უხილავ, მწველ, შემხუთავ და მომაკვდინებელ ჰაერამდე, სადაც ჩიტიც კი ვერ აფრინდება, ხოლო თუ გაბედავს, ფრთებდამწვარი ძირს ეცემა. ამბობენ, რომ მათ გაიყვანეს შუაში ოქრო, ძირიდან დანყებული [კოშკის] თავამდე. [ოქრო] დნებოდა სიმბურვალისაგან, ხოლო ხალხი მთელი ძალ-ღონით ცდილობდა უვნებელი დარჩენილიყო და არ წყვეტდა მუშაობას, ვიდრე თვით უფალმა არ შეინყნარა და არ შეანყვეტინა უსარგებლო შრომა.

ნებროთის სახლში არსებობს გადმოცემა, რომ ჯერ ანგელოზი მივიდა ნებროთთან⁵, რომელიც იყო მთავარი, ნადირობდა მშენებელთა გამოსაკვებად და უთხრა მას: „მე ვარ ღვთის ანგელოზი, აღმოსავლეთის მხარის უფროსი. უფალი ღმერთი ზეცისა და ქვეყნისა ასე ამბობს: „დადუმდით, შეწყვიტეთ ჩემსკენ სვლა, რადგან [ამას] ვერ შესძლებთ. მე [თვითონ] მოვალ თქვენთან თავის დროზე და მოგცემთ კიბეს, რომლითაც თქვენ შეგეძლებათ ჩემთან მოსვლა“. [მათ] არ დაუჯერეს ანგელოზს. მაშინ თვით [ღმერთმა] უთხრა თავის თანაარსებებს: „ნამოდით, ჩვენ ჩავიდეთ და გავყოთ მათი ენა“. რადგან მისი ხელითშექმნილები იყვნენ, [ღვთის] რისხვის შიშით ილტვოდნენ მასთან. [ღმერთმა] არ დასაჯა ისინი, არამედ დაათრო სამოთხის სურნელით, რადგან კოშკის თავი იყო სამოთხის პირისპირ. ამგვარად, ისინი დანყნარდნენ, დატკბნენ დიდებული სურნელით და დაავიწყდათ თავდაპირველი ენა. [ღმერთმა] არ გასარჯა ისინი [კოშკის] დანგრევით და ეს საქმე დაავალა ქარს. მათგან არავინ მოკლა, რადგან კი არ დააქცია [კოშკი], არამედ დაშალა. [ამის შედეგად] მრავალი სიკეთე იქმნა: ერთი ის, რომ ადამიანებმა შეიგნეს თავიანთი უძლურება, ხოლო მეორე [ის, რომ ეს

იქმნა] სიბრძნისა და სიმშვენიერის მიზეზი. პირველი უხეში ენისაგან წარმოიქმნა რბილი ელინთა [ენა], მაგარი რომაელთა, მრისხანე ჰუნთა, მვედრებელი ასურთა, მრავალფეროვანი სპარსთა, ლამაზი ალანთა, სასაცილო გუთთა, ყრუ ეგვიპტელთა, ულურტულა ჰინდოთა, ყოვლად შემკული და სასიამოვნო სომეხთა. ისევე როგორც სხვადასხვა ფერები ქმნის სილამაზესა და მრავალფეროვნებას, ასევე [ქმნის სილამაზეს] ენათა ნაირგვარობა.

პირვანდელი ენა დარჩა ებერს, რომელიც არ შეუერთდა სხვებს. როგორც ცოდვამ გაპყო კაცობრიობა ორ სახლად: კაენისა და სეთისა, ასევე ადამიანთა მოდგმა გაიყო ორად: ებერი და 72 მამასახლისი. ძლიერი და უნეტარესი ღმერთი იძულებულია დაგვსაჯოს და იწოდება ღმერთად და უფლად და ჩვეულებრივი აღდგომისას ებერაში ასე ამბობენ. მაგრამ ისიც უნდა ითქვას, რომ სხვადასხვაგვარი და მრავლისმომთხოვნი ჩვენი ბუნება როცა ინმინდება და იხვეწება, მომთხოვნი აღარ არის და როგორც ამბობს წმ. ელიშე, იღებს ანგელოზთა ენას, რომლითაც საუბრობს ღმერთთან და ერთმანეთთან. უფალმა დააკმაყოფილა ადამიანთა მოთხოვნილებანი, მისცა მათ ჯვარი კოშკის მსგავსად ცაში ასასვლელად და ზნეობრიობის ხარისხად აჩვენა იაკობის მაგალითი. სულმა, რომელმაც გაპყო მათი ენები, მოიხმო ღვთის ანგელოზები ადამიანთა ნაცვლად, რადგან [ადამიანებმა] მოინდომეს ანგელოზებამდე ამაღლება. ამბობენ, რომ ტომთა საზღვრები დაადგინა ღვთის ანგელოზთა რიცხვის მიხედვით და გაუყო [ისინი] ანგელოზებს. ყოველ ენას დაუდგინა მეთვალყურედ [ერთ-ერთი] ღვთის ანგელოზი, რათა წარმართნი არ დაშორებოდნენ ღმერთს.

ბელი გაზვიადდა თავისი შეუსაბამო სიმაღლით, რომელიც 60 წყრთას აღწევდა და დაიმორჩილა ყველა მთავარი, როგორც ღმერთმა. შემდეგ გაუშვა [ყველა] გარდა ჰაიკისა, რომელიც იყო ნოეს ვაჟის იაფეტის ძის, გამირის ვაჟის თირასის ძის, თარგამოსის ვაჟი, რადგან [ჰაიკი] არ მსახურებდა მას, როგორც ღმერთს. [ბელი] მოვიდა მის წინააღმდეგ მრავალრიცხოვანი ბრბოთი და ჰაიკმა მოკლა ის, სპილენძის აბჯრით [აღჭურვილს] ისრით განუგმირა გული.

ქამის შვილები წავიდნენ თავიანთ სამფლობელო ქვეყანაში, იხილეს პალესტინა და ნოციერი და მოსავლიანი იორდანის მხარე, დაასახლდნენ იქ თავისი ნათესავის ბელის ძალით, წაართვეს რა ის სემის შვილებს. ამის გამო დაიწყო სასტიკი ომი. იექტანის ვაჟებმა საბამ, ევილმა და უფირმა გაიგეს რა მათი მზადყოფნა, დაიწყეს ვრცელი ადგილის ძიება, რათა გავრცელებულიყვნენ გამრავლების დროს. მათგან გადასახლდა ხალხი თვითნაკეთ სიმაგრეებში. შემდეგ იწყეს ციხეების შენება. მეომრებმა გამოიგონეს სიმაგრეების ასაღები მანქანები. ბოლოს ამ ტომებს მობეზრდათ და [შესთავაზეს] მათ აერჩიათ ის ქვეყანა, რომელიც სურდათ. საბამ აიღო სურნელების მომცემი ქვეყანა, რომელსაც უწოდა საბა; უფირმა – ქვეყანა ოქროს საბადოებით, რომელიცაა ინდოეთი; ევილმა კი პატიოსანი თვლების ქვეყანა, რომელსაც უწოდა თავისი სახელი ევილატი.

რაგავმა 132 წლის ასაკში შვა სერუქი. სერუქმა 130 წლის ასაკში შვა ნაქოვრი. სერუქმა ააშენა სრუჭი. ნაქოვრმა 79 წლის ასაკში შვა თარა. თარამ 70 წლის ასაკში შვა აბრაამი. ამბობენ, რომ ამ ხანებში ცხოვრობდნენ ამაზონები – მეომარი ქალები, რომ თარგამოსის მოდგმიდან სამეფოს მემკვიდრედ დარჩა ქალი და შეწყდა მამაკაცთა ხაზით მემკვიდრეობა. ის იყო მამაცი და უშიშარი და დაარბია მრავალი ტომი. [მის] ჯარში მოხდა უთანხმოება, [რის გამოც] გაანადგურა ის და შეადგინა ჯარი ქალებისაგან. იგივეს აკეთებდა, [ვიდრე] დაადგინა თავისი სამეფო ტახტი ქალაქ ალიონში.

მოკლედ გავიხსენოთ ჩვენი წინაპარი იაფეტი, რომელმაც წარღვნის შემდეგ შვა გამირი, მისგან [წარმოიქმნენ] გამირები⁶; მაგოგი, რომლისგანაც [მოდიან] კელტები⁷ და გალატიელები⁸; მედა, რომელმაც ააშენა მარსი; თობელი, რომლისგანაც [წარმოიქმნენ] თეტალები⁹; მოსოქი, რომელმაც აიღო ლირიკია¹⁰; თირასი, რომლის [შთამომავალია] ჩვენი ასქანასი და თარგამოსი. ბერძნების თანახმად თარშიდან [წარმოიქმნენ] ქართველები და ტიურენელები, კიტიმისაგან რომაელები და ლათინები¹¹.

⁶ თარგამოსი ... ლათინები > - მ

თარგამოსმა შვა ჰაიკი და მისი 7 ძმა: ქართლოსი, კავკასი და სხვები¹¹, რომლებსაც წილად ხვდათ ჩრდილოეთი. ჰაიკის შთამომავალია არამანეაკი, რომლისგანაც მიიღო სახელი არაგანის მთამ¹². არამანეაკის [შთამომავალია] არმაისი, რომელმაც ააშენა არმავირი¹³. არმაისმა შვა ამასია, რომლისგანაც მიიღო სახელი მასისის მთამ¹⁴. ამასიამ შვა გელამი, რომელმაც ააშენა გელარქუნი¹⁵. გელამმა შვა სისაკი, საიდანაც წარმოიქმნა სიუნიქი¹⁶ და ჰარმა, რომელმაც შვა არამი. [მის მიხედვით] ყველა ტომი გვიწოდებს ჩვენ არმენებს. [არამმა] განავრცო სომხეთის საზღვრები და [დაპყრობილ] კაპადოკიელებს, პროტს, კლიმს, თავისი სახელის მიხედვით არმანეაკი უწოდა. [ეს ქვეყანა] არმანეაკიდან ჰონტომდე [ინოდა] პირველ სომხეთად; ჰონტოდან ქალაქ მელიტენემდე¹⁷ მეორე სომხეთად; იქიდან ნოფის გავარამდე მესამე სომხეთად; იქიდან ქალაქ მარტიროპოლამდე¹⁸ და აღძნიქამდე¹⁹ მეოთხე სომხეთად. თავის სასეფო ქვეყანას კი [არამმა] უწოდა დიდი სომხეთი²⁰. [არამმა] შვა არა მშვენიერი, რომელიც დაილუპა შამირამისაგან²¹ და დატოვა ვაჟი ანუშვანი. მისგან მოდის ტომთა რიგი ამგვარად: პარეტი, არბაკი, ზავანი, ფარანი, სური (იესუს დღეებში), იონაკი, იამბაკი, არნაკი, ნორაირი, ვსტაკი, კარგრაკი, იუვანი, ენნაკი, გლაკი, ჰავანი, ზარმაირი, რომელიც დაილუპა ილიონის ომში ეთიოპელთა ჯარის სათავეში მყოფი²²; პერჭი – მეფე დავითის დროს, არბუნი, ჰოინი, იუსაკი, კაპაკი, რომელსაც გვირგვინი დაადგა ვარბაკეს მარმა და რომელმაც წაართვა სამეფო სარდანაპალს, დაუფულა ასურეთს და ნინევიას. მასთან მოვიდნენ სენექერიმის ვაჟები. ისინი პატივით მიიღო პარუირმა, რომლის მემკვიდრე გახდა მისი შვილი ჰრაჩე. ის ახლდა ნაბუქოდონოსორს იერუსალიმში და წამოიყვანა სომხეთში შამბატი, რომლისგანაც წარმოიქმნა ბაგრატუნთა გვარი.

ჰრაჩეს შემდეგ იყო ფარნავაზი²³, პაჭოიჭი, კინაკი, ფოვა, ჰაიკაკი, ერუანდი, რომელმაც შვა ტიგრან დიდი. მან მოკლა აჟდაპაკი, შეიპყრო და გაათავისუფლა კრესასი, ბაბი, ტირანი, ვაჰაგნი²⁴, არავანი, რომლისგანაც [წარმომავლობენ] არაველეანები, ნერსეჰი, ზარეჰი, არმოგი, პაიგამი, ვანი, ვაჰე²⁵, რომელიც მოკლა

ალექსანდრე მაკედონელმა. ქამისაგან, რომელზეც დაგვრჩა სათქმელი, [ნარმომავლობენ] ქუში, მესტრიმი, ნებროთი, იგივე ბელი, ბაბი, ანებისი, არბელი, ქაიალი, მეორე არბელი*, ნინოსი – შამირამის ქმარი.

მოვიყვანოთ აგრეთვე მეფეთა რიგი: ნებროთი სერუქის 56-ე წელს იკურთხა ბაბილონში დაწნული გვირგვინით და არა ნაჭედით. მან ააშენა ქალაქი შოში, რომელსაც უწოდებენ ისფაჰანს²⁶ და მოკლულ იქნა თარგამოსის ვაჟის შაიკის მიერ. გამეფდა ქალდეველი თიროსი, რომლის დროს დაიწყო ოქროსა და ვერცხლის მოპოვება. მის შემდეგ მეფობდა სამიროსი სემის ტომიდან 72 წელი. მან დაიწყო დრაჰჰანის და დრამის მოჭრა ზედწერილი [თავისი] სახელით. მის დროს შემოვიდა გამოსახულებათა ამოკვეთა, ფეიქრობა, სანყაო, წონა და ყოველგვარი სასარგებლო საქმე. მასზე ამბობს მენანდროს მოგვი, რომ სამი თვალი ჰქონდა.

ნაქოვრის 25-ე წელს განდევილი გახდა იობი, ესავის ვაჟის რაგუელის ძის ზარეჰის ვაჟი, რომელიც 38 წელი ებრძოდა სატანას, სძლია მას მოთმინებით და დიდებით შეიმოსა.

თარას მე-7 წელს გამეფდა არფიაზატი და [იმეფა] 18 წელი, მის შემდეგ ვილოს ათურელი [მეფობდა] 62 წელი. [მან] გადაიტანა [დედაქალაქი] ბაბილონიდან ათურში, იგივე ნინევიაში²⁷. ბაბილონში გამეფდა ქსაროსი. ის მოკლა საჰირონმა, მისმა ძმამ**, თავისი სათაყვანო კაინანის წართმევისათვის, რომელიც იყო ქურუმთა თავი. ამ დროს არამ ჰითელმა ააშენა დამასკო.

აბრაამის დედას მალქათუ ერქვა სახელად. აბრაამის დაბადებიდან 10 წლის შემდეგ თარას გაუჩნდა სარა თავისი ცოლის ზმრუთასაგან და არა აბრაამის დედისაგან, როგორც თვით მან უთხრა აბიმელექს: „ჩემი და ხარ მამიდან და არა დედიდან“. აბრაამმა იწყო ღვთის ძიება 15 წლისამ, ვიდრე 70 წლამდე. იმის გამო, რომ ქალდეველთა ნოყიერი და მოსავლიანი მიწა აღძრავდა მათ

* ბაბი ... არბელი > - მ

** თარას ძმამ (ვ)

ყოველგვარ ბოროტებაზე, ღმერთი ეწვია მათ და უბრძანა თოლიებს ენადგურებინათ მათი პურის ყანები და ვენახები დიდი ხნის განმავლობაში. ზოგიერთები მხოლოდ მცირედს მოიპოვებდნენ შრომით, ინახავდნენ მარაგს და [ბოლოს] ჩავარდნენ სიღარიბეში. ხოლო აბრაამი იყო მცველი თავის სამშობლოში, ღამე სწავლობდა ვარსკვლავთმრიცხველობას, ხოლო დღე იცავდა პურის ყანებს. [მისი თანამემამულეები] ოპით, ალტემით და ლოცვის აღსრულებით ემსახურებოდნენ თავიანთ კერპებს, მაგრამ შეღავათი მაინც ვერ მიიღეს. ამასვე იქმოდა აბრაამიც, რომელიც თავის ფიქრებში წავიდა: „[ეს] სასჯელი არ არის ჩვენ კერპთაგან, რადგან [მათ] არ ძალუძთ მისი აცილება. არ უნდა ჩავთვალოთ აგრეთვე ეს ვარსკვლავთა გავლენად, რადგან [ისინი] იმყოფებიან მუდმივ მოძრაობაში და [ექვემდებარებიან] აუცილებლობის კანონს. ცხადია, არის ჩვენთვის უცნობი ვიღაც ამის შემძლე“. შემდეგ იწყო ლოცვის წარმოთქმა: „უცნობო ღმერთო, შემოქმედო ყოველივესი და ამ ჩიტებისაც, განდევნე ისინი შენი!“ და იმავ ჟამს [ჩიტები] გაქრნენ. აბრაამმა თქვა: „აჰა ვიპოვეთ ღმერთი, კურთხეულ იყოს უფლობა შენი, შენმა დიდებამ აავსოს მთელი ქვეყანა“. ეს ამბავი მოყვა თავისი მამის სახლში, მაგრამ მათ ყურადღება არ მიაქციეს.

ამ ხანებში გარდაიცვალა მეფე ვილოსი და გვირგვინი მიიღო მისმა ვაჟმა ნინოსმა, რომელმაც დადგა მამის ოქროს კერპი, გააფართოვა ქალაქი ათური და უწოდა მას თავისი სახელი ნინევია. მის დროს მელქისედეკმა ააშენა იერუსალიმი. აბრაამს არ შეუწყვეტია ძიება ღვთის გამოსავლენად. უსმინა მას [ღმერთმა], გამოეცხადა და უთხრა: „გამოდი შენი ქვეყნიდან და შენი ხალხიდან და წაგიყვან შენი დაკარგული ხვედრისკენ და დაგიბრუნებ [წილს] შენ და შენს შვილებს“. ეს სიტყვები [აბრაამმა] გადასცა მამას, გამოვიდა მასთან ერთად, მივიდა ხარანამდე და იქ დაიდო ბინა. აქ თარამ ააშენა ბომონი კერპებისათვის, რომელიც დანვა აბრაამმა. არანმა, მისმა ძმამ, სცადა ჩაქრობა და დაიწვა იქვე. ზოგიერთები ამბობენ, რომ ვირები მისი გამჭრიახობის [წყალობით არსებობენ] და [ამის გამო] მოკლა უფალმა. ხელახლა ესმა აბრაამს ღვთის ხმა,

[რომელმაც მოუწოდა] გამოსულიყო ხარანიდან. ის გამოვიდა ღვთის სიტყვისამებრ. ამბობენ, რომ აბრაამმა მოიყვანა სხვა ცოლი და [მისგან ეყოლა] ვაჟი, სახელად ორესტე. [აბრაამმა] დატოვა ყველანი და 75 წლის წავიდა პალესტინაში, 87 წლის წავიდა ეგვიპტეში და გამოვიდა იქიდან დაუვინყარი უფლისაგან. 115* წლის [ასაკში] მან წაიყვანა ვაჟიშვილი სამსხვერპლოზე, ხოლო 127** წლის [ასაკში] მოიყვანა ქეტურა და მისგან შეეძინა 6 ვაჟი. აღესრულა 175 წლის [ასაკში], იაკობის 37-ე წელს. ისააკმა 40 წლის [ასაკში] მოიყვანა რებეკა, [რომელიც] 60 წლისა დაორსულდა, წავიდა მელქისედეკთან საკითხავად და მან უთხრა: „ორი ტომი და ორი ხალხია შენს საშობი“.

საჰაკის 72-ე წელს ეგვიპტეში X დინასტიის დროს მთავრობდა აპისი, [რომელსაც] ღმერთადაც თვლიდნენ და ზოგიერთები უწოდებდნენ სარაპისს. საჰაკის 137-ე წელს იაკობი წავიდა ხარანში ლაბანთან და 80 წლის ასაკში მოიყვანა ლია – ლაბანის ქალიშვილი. იაკობის დღეებში ეგვიპტის მეფემ ფარაონმა განაწესა კანონები და მსაჯულები და ოგეგისმა ააშენა ელევსია ატიკაში. 100 წლის იაკობი მოვიდა ისააკთან, თავის მამასთან. მაშინ ლევი იყო 11 წლის, რადგან 89 წლის ასაკში შვა ის. იოსები გაყიდეს 17 წლის და 30 წლის ის წარსდგა ფარაონის წინაშე. 130 წლის წავიდა იაკობი ეგვიპტეში და გარდაიცვალა 147 წლის***. ლევიმ 46 წლის ასაკში შვა კაჰადი. ამ დროს მიაკუთვნებენ ზოგიერთები იობის ცდუნებას. კაჰადმა 60 წლის ასაკში შვა ამრაამი. ამრაამმა 70 წლის ასაკში შვა მოვსესი. იოსები 110 წლის მიიცვალა, ამრაამის მე-6 წელს.

ღვთის აღთქმიდან 266-ე წელს ეგვიპტეში გამეფდა ქებრონი 13 წლით. მის შემდეგ [მეფობდა] მენაფთისი 43 წელი. მან დაახრჩობინა ისრაელელი ყრმები, რასაც გადაურჩა მოვსესი. ის ამოიყვანა თერმოთეამ, ახლად [კურთხეული] მეფის ასულმა,

* 117 (ვ)

** 148 (ვ)

*** 147 წლის გარდაიცვალა ლევი (მ)

რომელიც გახდა ქალაქ მემფისის მეფის ქანთარას ცოლი. 350 წელი გავიდა ღვთის აღთქმიდან. მოვსესი გახდა 10 წლის. ის მიაბარეს სასწავლებლად იანესს და იამრესს. მოვსესის 22-ე წელს ისრაელელმა ვაჟებმა იწყეს თიხის ზელა. 27 წლის მოვსესი გახდა მთავარი და ააშენა ქალაქი თერმუპოლისი, წოდებული თერმუთეად, რომელსაც მარისსაც უწოდებდნენ. ეგვიპტელთა მოხარკე ეთიოპელები აჯანყდნენ, თავს დაესხნენ [ეგვიპტეს], დაატყვევეს ეგვიპტელები და მოვსესის დედობილიც. მოვსესი წავიდა და ებრძოდა მათ 10 წელი. [ბოლოს] წამოიყვანა მათი დედოფალი თესბასი, დედამისი და დაბრუნდა ეგვიპტეში. მის მიმართ შურიტ აღიძრა მარისის ქმარი თერმოთისი. როცა მარისი გარდაიცვალა, მოვსესმა დამარხა ის. მისმა ქმარმა გაგზავნა ისრაელის მწვალბული ქსანთისი მოვსესის მოსაკლავად, მაგრამ მოვსესმა მოკლა ის და გაიქცა მადიამში.

იანესმა და იამრესმა წაიყვანეს ისრაელელი ვაჟები 15 დღის სავალზე უდაბნოში. 15 წელი ისინი აშენებდნენ თავიანთ სამოთხეს. მშენებლობის დასრულებისას წაიყვანეს ისრაელელი ვაჟებისაგან 980 ყრმა და შესწირეს ავ სულებს, შემოიკრიბეს [ავი სულები] და დააყენეს სამოთხის მცველებად. იმ დროიდან ავი სულები მთლიანად ემორჩილებოდნენ ჯადოქრებს. ამბობენ, რომ 400 ავი სული არ დამორჩილდა, ვიდრე ხელმეორედ არ შესწირეს მსხვერპლი მათ სახელზე, შემდეგ მოვიდნენ და შეურიგდნენ მათ. მაგრამ შუატის თვეში მაინც ურჩობენ და ისრულებენ სურვილს – მიჰყავთ ვინმე ადამიანთაგან.

მოვსესმა მოიყვანა ცოლად სეფორა – ქეტურას ძეთაგან [ერთ-ერთის] იექტანის ძის დათანის ვაჟის რაქუელის ასული და შვა მისგან 2 ვაჟი. როგორც ამბობენ, დევკალიონის დროს [მოხდა] წყალდიდობა თეტალიაში, ხოლო ფაეთონის დროს ეთიოპიაში [იყო] ხანძრები და ადგილ-ადგილ სხვა მრავალი აოხრება, როგორც მოგვითხრობს პლატონი. დევკალიონი მეფობდა პარნასელთა მხარეებში. მოვსესი 70 წლის იყო, [როცა] ღვთის ხილვის ღირსი გახდა. [მას ღმერთმა] უბრძანა წასულიყო ეგვიპტეში და გამოეყვანა იქიდან ისრაელი, ხოლო ის [წასვლას] აყოვნებდა 10 წელი. [როცა

მოვსესი] გახდა 80 წლის, ნავიდა ეგვიპტეში 430 წელს ღვთის აღ-
 თქმიდან, აბრაამის 70-ე წელს, 205-ე წელს იაკობის ეგვიპტეში
 შესვლიდან*. [ისრაელელები] იყვნენ ეგვიპტეში 245** წელი. ათმაგი
 დარტყმით ეგვიპტელთა დასჯის შემდეგ, სასწრაფოდ გაიყვანეს
 [ეგვიპტიდან] ისრაელის ვაჟები 3842 წელს სამოთხიდან გამოსვლის
 შემდეგ. გამოვიდნენ ხუთმაბათს და კვირას გაიარეს წითელი ზღვა.
 აქედან იწოდებიან ებრაელებად, რადგან „ებრა“ ითარგმნება გად-
 მოსასვლელად²⁸. [მათ] მიიღეს საჩუქრად ახალი ენა, რომელზეც
 მღეროდნენ „გვაკურთხე“-ს. [ეს ენა] ჰგავდა მათ მშობლიურ ენას.
 7 თვის მანძილზე [მინა] იძვროდა ეგვიპტეში და დაიქცა მრავალი
 ნაგებობა, მცხოვრებლები გამოვიდნენ შენობებიდან. იმავე წელს
 დაისაჯა ამალიცი იესუს მიერ. იმავე წლის მესამე თვეს მოვსესი
 ავიდა სინას მთაზე. ებრაელი ფილოსოფოსი აპოლიმოსი ამბობს,
 რომ ჯერ მოვსესმა, ღვთისაგან დაბრძენებულმა, შექმნა 22 ასო,
 რომლითაც ღმერთმა დაწერა 10 მცნება და მისცა მოვსესს. ამ
 [ასოებით] მოვსესმა დაწერა ჯერ გამოსვლის წიგნი, ხოლო შემდეგ
 დაბადების წიგნის 22 [თავი] და სხვა 3 წიგნი. [მოვსესმა] აჩვენა
 შემოქმედების თვალსაჩინო მაგალითი საკურთხეველის აშენებით,
 რომელიც იქმნებოდა 7 თვე, ქვეყნის შვიდდღიანი დაბადების
 მსგავსად. მოვსესის 5 წიგნი ევსებეას მიხედვით მოიცავს 3730
 წლის ამბავს.

ღვთის მხილველი მოვსესი აღესრულა 120 წლის. მისი კვერთხი
 მიიღო იესუ ნავემ 27 წლით. იესუ დანავის მე-6 წელს ეგვიპტის
 მეფის ეგვიპტოსის ძმამ თავისი 50 ქალიშვილით თავისი ძმის 50
 ვაჟი მოკლა, გამეფდა გადარჩენილი ლიმბოსი, რომელიც, როგორც
 ამბობენ, ყველგან იმარჯვებდა, რადგან ბრძენი იყო. იესუს მე-18
 წელს ფინიკი და კადმოსი ნავიდნენ თებაელთაგან ასურეთში, გამეფ-
 დნენ და ქვეყანას დაერქვა ფინიკია, ხოლო [სახლს] კადმოსის სახ-
 ლი. მათ შემოიტანეს იქ სიბრძნე, ისევე, როგორც კიკროპსმა მიიყ-

* 205-ე ... შესვლიდან > - მ

** 227 (ვ)

ვანა ქალაქ მემფისის მცხოვრებლები ათენში, რომელიც გახდა ბრძენთა სახლი. კიკროპსმა შეუქმნა ბერძნებს დამწერლობა, სხვები კი [მის შემქმნელად] კადმოსს²⁹ ასახელებენ.

იესუ აღესრულა 107 წლის და მსაჯული იყო გოდონიელი 40 წელი. აფრიკანოსი იესუსა და გოდონიელს შორის სდებს 30 წელს. ბერძნები გოდონიელს აძლევენ 50 წელს, რადგან 8 წელი ემსახურებოდნენ ქუსას, რასაც მას მიათვლიან. ამ დროს გამეფდა არგიელებზე პელაპოსი, რომლისგანაც წარმომავლობს მეიგავე ფილადოსი. გოდონიელის შემდეგ ემსახურებოდნენ ისრაელები ეგლომს, მოავიის მეფეს 17 წელი, რასაც მიათვლიან აოდის წლებს, რომელიც მსაჯულობდა ისრაელში 80 წელი. აქ შესრულდა 4000 წელი ადამიდან. აოდის შემდგომ ისრაელები ემსახურებოდნენ უცხოტომელებს 20 წელი. გაძლიერდა სამეგარი და მოკლა 600 ფილისტიმელი გუთნის სახელურით. ბარაკი დებორასთან ერთად მსაჯულობდა ისრაელში 40 წელი, თუ მას მივათვლით უცხოტომელთათვის მსახურებას. მის დროს იოინი გახდა ათენელების სარდალი, რომლებიც ამის გამო იწოდნენ იონელებად. მის დროს ასმა ბრძენმა იხილა ერთი ზმანება ერთ ღამეს – 7 მზე. ქალმა სიბილამ მიაწერა ის 7 საუკუნეს, მე-6 მზე მან მიაწერა ქრისტეს, რომლის სხივები აბნელებდა სხვა [მზეებს]. ბარაკის შემდეგ მაკედონელები ბატონობდნენ 7 წელი. გედეონი მსაჯულობდა ისრაელში 40 წელი, თუ მას მივათვლით უცხოელთა ბატონობასაც. აქ გამოჩნდა მოქანდაკე და მხატვარი დედალოსი³⁰, რომელზეც ამბობენ, რომ თითქოს მის მიერ შექმნილი სურათები მოძრაობდნენ.

გედეონის 70 ვაჟი სცემა აბიმელექმა, რომელიც მსაჯულობდა ისრაელში 3 წელი, ხოლო მის შემდეგ თოლა – 22 წელი. ამბობენ, რომ ამ დროს ჰერაკლემ ააოხრა ილიონი და მოკლა ანტეოსი, რომელსაც თვლიდნენ მინის ნაშობად. აირ გალადელი [მსაჯულობდა] 22 წელი, მის შემდეგ [ისრაელები] ემსახურებოდნენ უცხოელებს 8 წელი, ზოგნი კი ასახელებენ 18 წელს, მიათვლიან რა მას იეფთას

³⁰ დედალი (მ)

6 წელსაც. ალექსანდრემ აიღო ილიონი და დაანგრია. ამის გამო მიმდინარეობდა ომი 10 წლის განმავლობაში. ილიონის ალების დროს დაჭრილმა პერაკლემ ცეცხლში დაიწვა თავი. ესებონი [მსაჯულობდა] 7 წელი, მის შემდეგ ელონი – 10 წელი, რაც არ არის 70 განმმარტებელში, არის მხოლოდ ებრაელებთან. აბდონი [მსაჯულობდა] 8 წელი. შეიქმნა რომის სახელმწიფო. მათი პირველი მეფე იყო ანიასი. აბდონის შემდეგ [ისრაელები] ემსახურებოდნენ ფილისტიმელებს 40 წელი, ხოლო შემდეგ გამოვიდა სამსონი, იხსნა ისინი და [მსაჯულობდა] 20 წელი. მისი მსაჯულობის 25-ე წელს მოხდა რუთის ამბავი. მის დროს მოკვდა ზევსი და დამარხეს კრეტაზე. მასზე ამბობენ, რომ იცხოვრა 850 წელი და ხანგრძლივი სიცოცხლის გამო ზევსად იწოდა, ხოლო დაბადებისას დია დაარქვეს სახელად.

ებრაელები ამბობენ, რომ სამსონი მსაჯულობდა 40 წელი. იოანემ სამსონის შემდეგ დააყენა მსაჯულად ემაგორი 40 წლით. მაგრამ აფრიკანოსი ამბობს, რომ 40 წლის მანძილზე არ ყოფილა მსაჯული და იყო მშვიდობა. ილი 70 განმმარტებლის თანახმად [მსაჯულობდა] 20 წელი, ხოლო ასურელების თანახმად – 40 წელი. მაგრამ შეხვედები იმასაც, რომ წმინდა მოციქულები თვლიან 450 წელს სამუელამდე. და ეს ასეც იქნება, როცა არ ჩათვლი საულისა* და სამუელის წლებს, რადგანაც სამუელი მსაჯულობდა ისრაელში 40 წელი ებრაელების თანახმად, ხოლო 70 განმმარტებლის თანახმად – 20 წელი. მისი [მმართველობის] მე-20 წელს ითხოვეს [ისრაელებმა] მეფე და ამის შემდეგ იწყება მეფეთა ხანა. ვიდრე ცოცხალი იყო სამუელი, საულის ცხოვრების წლებს, რომლებიც არ იყო სასურველი ღვთისათვის, გარდა 2 წლისა, მიათვლიდნენ სამუელს. საული მეფობდა 40 წელი. საულის მეფობის მე-10 წელს იშვა დავითი, რომელიც იჯურთხა 23 წლის. მან 28 წლის [ასაკში] მოკლა გოლიათი. დავითის შობის 30-ე წელს გარდაიცვალა სამუელი და 5 წლის შემდეგ სამუელის სიკვდილიდან მოაკვლევინეს საული და

* იესუ (ვ)

იონათანი. დავითი მეფობდა 40 წელი. [მან] თავისი მეფობის მე-10 წელს გამოიჭანა კიდობანი აბიათარის სახლიდან. აბიათარი მღვდელმთავარი იყო, ხოლო წინასწარმეტყველნი – გადი, ასაფი და ნათანი, რომელიც ზრუნავდა დავითზე. მეფობის 38-ე წელს გამოარჩია დავითმა 288 კაცი ლევიტელთაგან და დაყო ისინი 24 დასად, 12 კაცი თითო დასში – მეფსალმუნეები და უფლის კიდობნის მსახურნი. [დავითი] ცხოვრობდა 70 წელი, გარდაიცვალა და გადასცა თავისი გვირგვინი 40 წლით სოლომონს, რომელიც 12 წლის იყო. პირველ წელს ეყოლა მას რობოამი თავისი ცოლის ნამი ამონელისაგან. მეფობის მეოთხე წელს [სოლომონმა] იწყო ტაძრის შენება, ეგვიპტელთა ქვეყნიდან [ისრაელელთა] გამოსვლის 480-ე წელს. ეს მეფეთა წიგნის და 70 განმმარტებლის მიხედვით, ებრაელები კი 440 წელს ასახელებენ. სიმართლე კი ასეთია: 40 წელი მოვსესის, 27 – იესუსი, რაც შეადგენს 67 წელს. 450 წელი – მსაჯულები, უცხოელებისადმი სამსახურთან ერთად, რაც შეადგენს 515 წელს. ამის შემდეგ სამუელი და საული – 40 წელი და 40 წელიც დავითის, შეადგენს 597 წელს, 4 წელიც სოლომონის და იქნება ჯამი 601 წელი.

[სოლომონის]ტაძრის ზომა: სიგრძე 60 წყრთა, 20 სიგანე, 120 სიმაღლე. [სოლომონმა]ააშენა 7 ქალაქი. მასთან მოვიდა სამხრეთის დედოფალი, ხოტბა შეასხა ტაძრის მსახურებს, 24 დასს, დანესებულს დავითის მიერ, რომელიც სოლომონმა 12 დასად განანესა, თითო დასში 24000 კაცს, 6000 მსაჯულს, 4000 ქნარზე დამკვრელს, 4000 კარისმცველს, სხვა ყოველგვარ მოწყობილობას და დედოფალი წავიდა. სოლომონმა შესცოდა თავისი მეფობის 37-ე წელს და გარდაიცვალა 52 წლის.

წინასწარმეტყველები იყვნენ სადოკი, აქია და სამა, ფილო-სოფოსები – ჰომეროსი და სიდოსი, მღვდელმთავარი – სადოკი, ელიაზარის შთამომავალი, ზოგიერთები კი ამბობენ, რომ თამარის შთამომავალია, როგორც არის ეს მეფეთა წიგნში. ფინიკიელთა წიგნში აღნიშნულია, რომ ტაძარი იერუსალიმში აშენდა 144 წლით ადრე, ვიდრე ტიურენელები ააგებდნენ ქალდეკონს. სოლომონი

და ქირამი წერდნენ ერთმანეთს არაკებს და არ შეეძლო ქირამს სოლომონის [არაკთა]ამოხსნა. მაგრამ ტიროსში აღმოჩნდა ერთი კაცი, სახელად აფგამანოსი, რომელმაც შესძლო მათი ამოხსნა. [ის თავის არაკებს]წერდა სოლომონს და სოლომონი ვერ იგებდა მათ.

რობოამი, სოლომონის ძე, მეფობდა მამის შემდეგ 17 წელი იუდეაზე და ბენიამინზე. სხვა ათმა გვარმა გაამეფა იერობოვამი, ნაბატის ვაჟი ეფრემის ტომიდან. მის დროს ეგვიპტელთა მეფე სოსაკიმი გამოვიდა, გაძარცვა უფლის ტაძარი და წავიდა. რობოამის შემდეგ მეფობდა ძე მისი აბია 3 წელი; მის შემდეგ მისი ძე ასა 41 წელი. იერობოვამის შემდეგ მეფობდა ისრაელში მისი ძე ნაბატი 2 წელი, ხოლო მის შემდეგ ბაასი 24 წელი. მათ დროს წინასწარმეტყველები იყვნენ: აქია, სამა, იოველი, აზარია, იგივე ადა, ანანია, იოა, რომელსაც სხვები ზაქარიას უწოდებენ, ეპიფანე, რომელსაც იუდას უწოდებენ და რომელიც მოკლა ლომმა.

ასას 29-ე წელს გამეფდა ისრაელში ილა 2 წლით. ის მოკლა მონა ზამბრიმ და თვითონ იმეფა 7 დღე. გვირგვინი მიიღო ამრიმ 12 წლით. მან ააშენა სამარია, რომელსაც ეწოდა სებასტია, ხოლო ახლა უწოდებენ მამლუფს. ასას შემდეგ მეფობდა იოსაფათი 29 წელი. 2 წლის შემდეგ ისრაელში 23 წლით გამეფდა ამრის ძე აქაბი, რომელმაც ცოლად შეირთო სიდონის მეფის ქთილის ასული იზაბელი. იოსაფათის 28-ე წელს ისრაელში გამეფდა ოქოზია 1 წლით, მის შემდეგ მისი ძმა იორამი 12 წლით, მის შემდეგ იეუ 28 წლით, მის შემდეგ იოაქაზი 17 წლით, იორამი მეფობდა იუდეაზე 8 წელი, მის შემდეგ ოქოზია 1 წელი; იორამის მე-7 წელს აღზევდა ელია. ოქოზიას შემდეგ [მეფობდა]მისი დედა გოთოლია, იზაბელის ასული. შემდეგ მღვდელმთავარმა იოვიდამ გაამეფა იუდეაში ოქოზიას 7 წლის ვაჟი იოასი. მოვსესის შემდეგ მარტო დარჩა იოვიდა 106 წელი, რომლის შვილი აზარია წინასწარმეტყველებდა და გახდა მღვდელმთავარი მამის შემდეგ. ის მოკლა იოასმა თავისი მეფობის 30-ე წელს, ხოლო 35-ე წელს მოკვდა ელისე. იოასი მეფობის მე-20 წელს მოკლეს თავისმა მონებმა. იუდეაში გამეფდა ამასია 29 წლით. მისი [მეფობის] მე-10 წელს გამეფდა ისრაელში იოასი 16

წლით, მის შემდეგ რობოამი 40 წლით. ზოგნი ამბობენ, რომ მან მოკლა* ამასია, და დაანგრია იერუსალიმის კედელი – 400 წერთა. იუდეაზე გამეფდა ოზია 52 წლით. მისი მეფობის 29-ე წელს ისრაელში გამეფდა ზაქარია – 6 წლით; მის შემდეგ სელუმი – 1 თვით, მის შემდეგ მანასე – 10 წლით.

24-ე წელს კეთროვანი გახდა ოზია და დადუმებული იყო ესაია მის სიკვდილამდე 29 წელი. ესაია ხელმეორედ წინასწარმეტყველებდა 61 წელი, ხოლო თავის დადუმებამდე 24 წელი. ოზიას 30-ე წელს მოვიდა ფუა და აიღო მანაიმისგან 1000 ოქროს ტალანტი. ოზიას მე-40 წელს ისრაელში გამეფდა ფაკე კიდევ 10 წლით. ოზიას 48-ე წელს მოვიდა ტიგლათფალასარი და ტყვედ წაიყვანა 10 გვარის დიდი ნაწილი. ოზიას შემდეგ მეფობდა მისი ძე იოათამი 10 წელი. [იმ დროს]სახელგანთქმულნი იყვნენ პოეტი პორფირე და წინასწარმეტყველნი: ესაია, იონანი, ამოსი, ოსე. კუკრაქჰისი იყო კანონმდებელი. მის დროს ალაპარაკდა კრავი. იოათამის შემდეგ მეფობდა აქაზი 16 წელი, მის დროს ფაკემ და დამასკოს მეფე ჰრასონმა გაჟლიტეს იერუსალიმში 12 ბევრი^ჰ კაცი. აქაზმა დაიქირავა ტიგლათფალასარი, მოვიდა, აიღო დამასკო, მოკლა დამასკოს მეფე ჰრასონი და ტყვედ წაიყვანა ედომი. აქაზის მეორე წელს ოესემ მოკლა ფაკე და იმეფა 9 წელი. აქაზის 30-ე წელს მოვიდა სალმანასარი, დაადო ხარკი ისრაელს და წავიდა. აქაზის შემდეგ გამეფდა იეზეკია. მისი [მეფობის] მე-8 წელს მოვიდა სალმანასარი, აიღო სამარია, დაატყვევა 10 გვარი და წაიყვანა ბაბილონში. მოისპო ისრაელის სამეფო 250 წლის არსებობის შემდეგ. ადამიდან გასული იყო 4330 წელი: რობოამი, ნაბატი, ბაასი, ილა, ზამბრი, ამრი, აქაზი, ოქოზია, იორამი, იეუ, რომელმაც მოკლა იორამი და თავისი დედა იზაბელი; იოაქაზი, იოასი, იერობოვამი, ზაქარია, სელუმი, მანაიმი, ფაკე, მეორე ფაკე, ოსე უკანასკნელი.

ისრაელი დაატყვევეს იეზეკიას მე-6 წელს, რომელიც მეფობდა იუდეაში 29 წელი. მისი მეფობის 30-ე წელს რომულუსმა ააშენა

* მოკლა > - მ

რომი. მანასეა [მეფობდა] 55 წელი; ამოვსი - 17 წელი; იოსია - 31 წელი; იოაქაზი - 3 წელი; მისი ძმა ელიაკიმი - 11 წელი; იექონია - 3 წელი; სედეკია - 11 წელი. ის დაატყვევეს და ტაძარი დაანგრის. იუდეას მეფეები მმართველობდნენ 432 წელი, ხოლო ტაძარი მთლიანი რჩებოდა 442 წელი.

ნაბუქოდონოსორმა თავისი მეფობის მე-8 წელს დაატყვევა იექონია და ჩასვა საპყრობილეში 37* წლით. ნაბუქოდონოსორი და მისი ვაჟი ნაბოპალასარი მეფობდნენ 42 წელი. [ნაბუქოდონოსორმა მეფობის] მე-8 წელს დაატყვევა იექონია, ჩასვა საპყრობილეში და ჰყავდა მთელი თავისი [მეფობის] ხანი, რაც შეადგენს 34 დარჩენილ წელს. ილმაროდაქმა მიიღო მამის ტახტი 3 წლით. თავისი მეფობის პირველსავე წელს მან გამოუშვა საპყრობილედან იექონია, რომელიც ამიერიდან სადილობდა მეფის სუფრასთან. [ილმაროდაქის] შემდეგ [მეფობდა] მისი ძმა ბალტასარი 1 წელი, რომლის დროს დანიელმა ამოიკითხა წარწერა ქალდეველთა სამეფოს აღმოფხვრის შესახებ. ის დაიმორჩილა მარელთა მეფე დარეჰმა, შესაძლოა [იგივე] აჟდაჰაკმა, რომელზეც ამბობენ, რომ ორი სახელი ჰქონდა და მარელებზე თავისი მეფობის 36-ე წელს დაიპყრო ქალდეველთა [სამეფო] 2 წლით. კიროს სპარსელმა მოკლა ის და ბატონობდა მარელებზე, სპარსელებზე, ქალდეველებზე და ასურელებზე 30 წელი. ამბობენ, რომ [თავისი მეფობის] პირველ წელს მან აანიოკა ურიები და დახოცა ანანიას მიმდევრები. მას უფალმა ტანჯვა მოუვლინა სიზმარში და დაემუქრა. შეშინებულმა [კიროსმა] ბრძანა გაეშვათ დატყვევებული ურიები და მისცა ტაძრის ოქროსა და ვერცხლის ჭურჭლეული სალმანასარს, იუდეველთა მეჭურჭლეთუხუცესს, რიცხვით 1443. მაგრამ [ეს ყველაფერი] არ მოიტანეს იერუსალიმში ზორაბაბელის მოსვლამდე. აქ აღსრულდა იერემიას მიერ წარმოთქმული 70 წლიანი განაჩენი, რაც უნდა დაითვალოს მეფე იოსიას მე-18 წლიდან, ისე როგორც იეზეკიელი [ად-

* 35 (ვ)

გენს] 30 ნელს იექონიას დატყვევების მე-7* ნლიდან, როცა მან დაიწყო წინასწარმეტყველება, რადგან იოსია მეფობდა 31 ნელი და მე-18 ნელს წარმოითქვა განაჩენი 70 ნელზე: 14 ნელი იოსიას, 11 იოაკიმს – იქნება 25. 5 ნელი ტყვეობისა – იქნება 30, ნაბუქოდონოსორის 34 ნელი – იქნება 64, ილმაროდაქის 3 ნელი, 1 ბალდასარის და 2 დარეჰის – იქნება 70. რადგანაც შესრულდა 70 ნელი და კიროსი კი აყოვნებდა, განრისხდა მასზე უფალი. ანგელოზმა უთხრა დანიელს: „სპარსელთა მთავარი მეზრძვის და არ მადღევს საშუალებას გაუშვა ტყვეები შენი ლოცვის მიხედვით“. პირველად მოვიდა 7000** კაცი, რომლებმაც აღმართეს საკურთხეველი და ჩაყარეს ტაძრის საძირკველი. გარემომცველი ტომებისაგან შევიწროებული [ტაძარი] დარჩა დაუსრულებელი მეფე დარეჰამდე.

კიროსის შემდეგ [მეფობდა] მისი ძე კამბიზი 8 ნელი. ურიები მას უწოდებენ ნაბუქოდონოსორს. ორი ძმა მოგვი [მეფობდა] 5*** თვე; ვეშტასა დარეჰი – 36 ნელი; ქსერქსე, დარეჰის ძე – 41**** ნელი. მამამისის მეფობის მეორე ნელს ზორაბაბელი წავიდა იერუსალიმში და ააგო ტაძარი. მის დროს აღსრულდა მეორე სამოცდაათწლეული, რასაც ემატება 2 ნელი ტაძრის აოხრებიდან: ნაბუქოდონოსორისა და მისი ძეების [მეფობის] 32 [ნელი], 2 მარ დარეჰის და 38 კიროსის და მისი ძის – იქნება სულ 72. თუ ამას დავუმატებთ დარეჰის 2 ნელს – იქნება 74. ეს წანამატი იყო ურიათა ბოროტებისა და სიზარმაცის და არა ღვთის მოწყალების შედეგი.

არტაშეს მხარგრძელი [მმართველობდა] 41 ნელი. მის დროს ეზრა და სუფრაჯი ნოემია მოვიდნენ იერუსალიმში და ააშენეს კედელი. დარეჰი, ხარჭის შვილი [მმართველობდა] 15***** ნელი, არტაშესი – 40 ნელი. მის დროს ცხოვრობდა ესთერი; არტაშეს ოქოსი – 4 ნელი; დარეჰი, არტამის [ძე] 6 ნელი; ის მოკლა ალექსანდრემ

* მე-5 (3)

** 5000 (3)

*** 7 (3)

**** 21 (3)

***** 19 (3)

და თვითონ იცოცხლა კიდევ 6 წელი; დარეპ ვეშტასპის მეორე წლიდან ალექსანდრეს სიკვდილამდე გავიდა 171 წელი. მის შემდეგ მეფობდა ეგვიპტეში პტოლემეაიოსი, ლაგოსად წოდებული, 40 წელი; პტოლემეაიოს ფილადელფოსი – 38 წელი; მის დროს თარგმნეს ებრაული წიგნები; პტოლემეაიოს ევერგეტი – 24 წელი; პტოლემეაიოს ფილუპატორი – 21 წელი; პტოლემეაიოს ეპიფანე – 22 წელი; პტოლემეაიოს ფილუპატორი – 33 წელი; მის დროს ანტიოქოს ეპიფანემ შეავინროვა ებრაელები; ის მეფობდა 51^{*} წელი; ანტიოქოს ევპატორი – 2 წელი; იმავე წელს პტოლემეაიოს ფილუპატორს შეუსრულდა მეფობის 17 წელი.

ოუდა მაკაბეი ამბოხებული იყო 3 წელი; ზორაბაბელის მეფობიდან ოუდა მაკაბეიმდე გავიდა 332 წელი; ოუდა მაკაბეი [მმართველობდა] 3 წელი; იონათანი – 10 წელი; სიმეონი – 5^{**} წელი; ჰირკანოსი, იგივე იოანე – 26 წელი; არისტაბულოსი – 1 წელი; იანუსი, იგივე ალექსანდრე – 27 წელი; ალექსანდრეს ცოლი – 9 წელი; ჰირკანოსი – 34 წელი; ჰეროდე უცხოელი – 37 წელი. მისი [მეფობის] 32-ე წელს იშვა ქრისტე ღმერთი; ოუდა მაკაბეიდან ქრისტეს დაბადებამდე გავიდა 151 წელი; ზორაბაბელიდან ჰეროდეს 32-ე წლამდე, როცა უფალი იშვა, 483 წელი [გავიდა], მაგრამ დანიელის მიხედვით გავიდა 7 შვიდეული და 62 შვიდეული, რაც შეადგენს 69 შვიდეულს, კიდევ 1 შვიდეული და ნახევარი შვიდეული; რადგან თუ შვიდეულს გავამრავლებთ 70-ზე მივიღებთ 490-ს. ამ სათვალავში, რაც შეადგენს 483 წელს მოგვები მეფეებად იყვნენ 7 წელი. ეს ერთი შვიდეულია და ამას არ მიათვლიან. თუ ამას 483-ს მივუმატებთ, იქნება 490, რადგან ეს შვიდეული ითვლება 7 წლად. ხოლო შვიდეულის ნახევარი 33 1/2 წელია, როცა ჯვარს ეცვა უფალი. სხვა 7 შვიდეული ითვლება 49-ად. ეს ნახევარი შვიდეული ითქმება იმიტომ, რომ არ არის შესრულებული 49, არამედ ნახევარია, ე.ი. ნაკლებია, რადგან ჩვეულება გვაქვს, რომ ნახევარი ვუნოდოთ

* 11 (3)

** 9 (3)

არასრულს. თუ გსურს მიიღე ეს ასე, თუ არა – სასოება მიიღე უფლისაგან. სამარადისო დიდება ქრისტეს, ჩვენ ღმერთს, ამინ!

მრავალშვილიანი დიდი აბრაამი გახდა ჩვენი ხალხისათვის სახელოვანი ხორციელი და სულიერი მამა. მას 6 ვაჟი ეყოლა ქეტურასაგან: ემრანი, იექტანი, მადანი, მადიანი, იესბოკი და სოიე. უფროსმა ვაჟმა ემრანმა მოკლა იექტანი და მადანი. ამის გამო ის გაგზავნა მამამ აღმოსავლეთში, [შორს] თავისი ვაჟის ისააკისაგან. მისგან წარმომავლობს პართელთა ტომი, საიდანაცაა მამაცი არშაკი³¹. ის ალექსანდრეს სიკვდილიდან 60 წლის შემდეგ აუჯანყდა მაკედონელებს და გამეფდა ქუშანთა ქვეყანაში, ბაჰლ შაჰსატანში³² 6⁶ წლით, ბატონობდა მთელ აღმოსავლეთში და ასურეთში, მოკლა ანტიოქოსი, განდევნა ბაბილონიდან და ქალდეველთა ქვეყნიდან მაკედონელები. ამბობენ, რომ ის იყო მარელთა მეფის არშაკირის ძე. მან მოიყვანა ცოლი მოვსესის შვილთა ტომიდან, რომელიც სახლობდა ტაფნასში და დაუნათესავდა ტაჭკუთა მოდგმას. ის მოვიდა და დაემკვიდრა მარებსა და სპარსელებს, სომხებსა და ქუშელებს შორის. რადგან წინა და უკანა [მხრიდან], მარჯვნიდან და მარცხნიდან გარს ერტყმოდა 4 ტომი, პართელებად³³ იწოდნენ, ე. ი. 4 ტომის მომცველი, ხოლო ქალაქ ბაჰლის გამო იწოდნენ სამეფო პაჰლავებად. ის შეცვალა მისმა ძემ არშანმა, რომელსაც არტაშესსაც უწოდებენ – მშვენიერმა ვაჟაკმა, წარმოსადგმა და მედგარმა მეომარმა. მას ეყოლა ვაჟი არშაკი, რომელიც იწოდა დიდად³⁴. მასზე ამბობენ, რომ ბატონობდა ქვეყნიერების ერთ მესამედზე – აზიაზე, ლიბიაზე, და ევროპის დიდ ნაწილზე.

[არშაკმა] გაამეფა თავისი ძმა ვალარშაკი³⁵ სომხებზე და დაუნესა საზღვრად: პალესტინა, ასურეთი, შუა ხმელეთი³⁶, თეტალია³⁷ – პონტოს ზღვიდან იმ ადგილამდე, სადაც კავკასიონი დასავლეთის ზღვას უერთდება³⁸, სხვა კი იტყვის: „აქ რა ზომითაც სიბრძნე შენი და იარაღი მოკვეთავს“. [ვალარშაკმა] მოკლა მორფილიკენი“,

³¹ 26 (ვ)

³² მარნ-ფილიკა (ვ)

რომელსაც დაპყრობილი ჰქონდა პონტოს მხარე, მოაწყო სამეფო მამასახლისობის დანესებით, დანიშნა საპატიო თანამდებობებზე სახელოვანი ბაგრატიუნი გვირგვინდამდგმელნი, ბაგრატის შთამომავლები, რომელიც იყო ებრაელ სმბატის ტომიდან, იუდას მოდგმიდან; თავის შემოსველად [დაიყენა] გნთუნები, ქანანელთა ტომიდან, ხორხორუნები და არნრუნები* კი ჰაიკის მოდგმიდან თავის მცველებად, შემდეგ ვარაჟუნები, არნრუნები, გნუნები, გაბელეანები, ძოუნაკანები, ჰაჟუნები, სისაკანები – სივნიეთის მფლობელები; მურაცანები, რომლებიც დასვა თავის შემდეგ მეორე პირად, წარმომავლობენ მარელთა მეფე აუდაჰაიკისაგან და მურაცანის უფლად იწოდებიან; ალუანელები და არანელები**; ჰაიკის შვილიშვილებიდან ვინმე არანი დაადგინა ჩრდილო-აღმოსავლეთ მხარის მთავრად, მისი ჩამომავლები არიან უტიელები, გარდმანელები³⁹, გარგარელები⁴⁰ და ნოფელები⁴⁰; გუშარელებს შარას დარჩენილი შვილებიდან მისცა დაბურული მთა კანგარი და ჯავახეთის ნახევარი. კავკასიის ჩრდილოეთის მხარის მპყრობელს [ვალარშაკმა] უწოდა გუგარელთა ბდეში⁴¹ და დაადგინა ის გამგებლად ვერიელ ტყვეებზე, რომლებიც წარმოიყვანა ნაბუქოდონოსორმა ვერიიდან – ლიბიის დასავლეთიდან⁴². მათი ნაწილი დაასახლა პონტოს ზღვასთან⁴³ და დუნინი უწოდა ბასიანის დიდ მთავარს ჰაიკის შთამომავალთაგან; ანგეასი უწოდა დასავლეთის მხარის მპყრობელს ტორქს, ჰაიკაიკის [შთამომავალს], რომელსაც როგორც ამბობენ, ჰქონდა 120 სპილოს ძალა, კლდეს ხელით ძერწავდა და გორაკის ფორმის ქვით ჩაძირა მრავალი ნავი პონტოს ზღვის ნაპირთან. სამხრეთ აღმოსავლეთის [მხარის] მფლობელს შარაშანს [ვალარშაკმა] უწოდა სასანაკანი და დაადგინა მდინარე ტიგროსის [აუზის გამგებლად]; მოკელები მსგავსი სახელწოდების გავარიდან, კორდუელები, ანძეველები და აკეელები, ტრაპატიუნები და ანძტაელები და კიდევ სხვანი – ძლიერი და გონიერი კაცები

* არნრუნები > - ვ

** არანელები > - მ

*** გარგარელები > - მ

[განანესა]: მნიგნობრებად, კარისმცველებად და სიკეთის შემსხნებლებად მრისხანების ჟამს⁴⁴.

გვსმენია და გვინახავს დანერილი, რომ [ვალარშაკი] იყო არშაკ დიდის ძე და არა ძმა. ასეთი იყო თხრობა: „სპარსელთა მეფემ მოითხოვა მარმარილოს სვეტი, რომელიც იყო მზბინში, სომეხთა სამეფო სასახლეში. [მასზე] ნახეს ბერძნული წარწერა: „ვნერ მე აგათანგელოსი: დიდ არშაკს ჰყავდა 4 ვაჟი: პირველი გაამეფა თე-ტალეზზე, მეორე ლირიციელზე, მესამე პართელეზე, მეოთხე სომ-ხებზე და მისცა ამ უკანასკნელს ის საზღვარი, რომელიც ჰაიკის და მისი შთამომავლობის, მისი 7 ქალიშვილის ვაჟების მონაღვანი იყო“⁴⁵.

მოანყო რა სამეფო კარი, ვალარშაკმა თავისთან დაიტოვა თავისი ძე არშაკი, ხოლო მისი ვაჟი არტაშესი და სხვა უფლისწულები გაგზავნა ჰაშტენის გავარში. ამის შემდეგ ეს იქცა კანონად ყველა სომეხი მეფისთვის: ერთი რომელიმე უფლისწული ჰყავდათ თავისთან მეკვიდრედ და სხვებს გზავნიდნენ ჰაშტენში დამოუკიდებლად საცხოვრებლად⁴⁶. ვალარშაკი მეფობდა 22 წელი და გარდაიცვალა მზბინში⁴⁷. მისი ვაჟი არშაკი მეფობდა 23 წელი*. მან პონტოს ზღვის ნაპირზე, კლდეზე აღმართა შუბი გაჟღენთილი შხამიანი გველების სისხლით, რომელსაც ემსახურებოდნენ პონტოელები, როგორც ღმერთის ქმნილებას.

მის შემდეგ მეფობდა მისი ვაჟი არტაშესი⁴⁸ 24 წელი. სპარსეთის მეფე არშაკანის** [მმართველობის] მეორე წელს, რომელიც მეორე [პირად] დაადგინა თავის შემდეგ, გაბატონდა მთელ ზღვაზე და ხმელეთზე, გავიდა ოკეანის იქითა მხარეს, მიაღწია ესპანეთამდე, დაბრუნდა უკან და შეიპყრო ლიდის მეფე კრესოსი⁴⁹. მას ჰყავდა უთვალავი ჯარი. მეორედ დასავლეთში წასვლის დროს [არტაშესი] მოკვდა ზღვაზე.

გვირგვინი მიიღო მისმა ვაჟმა ტიგრანმა⁵⁰. არშაკანის მეფობის 27-ე წელს მან დაიპყრო იერუსალიმი და მოკლა რომაელთა მხე-

* მისი... წელი > - მ

** არშაკანი > - მ

დართმთავარი კრასოსი. მან მაჟაქში დაადგინა მირდატი⁵¹, რომლის ვაჟი აჯანყდა და წავიდა რომაელებთან. [მან] აიღო ქალაქი პერგეა, გააფართოვა მაჟაქი და უწოდა მას კეისრის სახელი. შემდეგ ბარზაფრანმა მეორედ აიღო იერუსალიმი, დაატყვევა მღვდელმთავარი იურკიანოსი და გადაასახლა ვანში. ტიგრანმა იმეფა 33 წელი და გარდაიცვალა.

გვირგვინი მიიღო მისმა ძემ არტავაზდმა⁵². მან დაასახლა თავისი ძმები და დები ალიოვიტსა და არბერანში⁵³, ისევე როგორც სხვა არშაკუნები [დაასახლეს] ჰაშტენში. თვითონ [არტავაზდი] წავიდა შუამდინარეთში. ანტონიუსმა გაიგო [არტავაზდის გამოლაშქრების შესახებ], წავიდა, გაუღიტა მისი ჯარი, თვით [არტავაზდი] ტყვედ ჩაიგდო, წაიყვანა ეგვიპტეში და მიართვა საჩუქრად დედოფალ კლეოპატრას.

გვირგვინი მიიღო ტიგრანის ძმის არტაშესის ძემ არშამმა. ის ხარკს უხდიდა რომაელებს შუამდინარეთში, პეროდეს დროს, რომელიც დააყენა ანტონიუსმა ებრაელთა მეფედ. სპარსელთა მეფის არშავირის დროს, რომელიც ძალიან ახალგაზრდა იყო, [სპარსელებმა] ვერ შესძლეს დახმარებოდნენ არშამს, რის გამოც ის დემორჩილა კეისარს და მისცა პეროდეს მუშები ანტიოქიაში ქუჩების მოსაკირწყლად. ის მეფობდა 20 წელი და გარდაიცვალა.

გვირგვინი მიიღო მისმა ვაჟმა ავაგ აირმა, რომელსაც ასურელები აბგარს⁵⁴ უწოდებენ. მისი მეფობის მეორე წელს იშვა ქრისტე და გამოვიდა კეისარ ავგუსტუსის ბრძანება ქვეყნის აღწერის შესახებ. მისი გამოსახულება მოიტანეს სომხეთში და მთელი სომხეთი მოექცა [რომაელთა] ხარკის ქვეშ, ისე როგორც ასურეთი, ეგვიპტე და მთელი ხმელთაშუა ზღვის ქვეყნები ებრაელთა მსგავსად**.

ადამის [სამოთხიდან] გამოსვლის შემდეგ, ებრაელთა მიხედვით [გავიდა] 4000 წელი***, 70 განმმარტებლის მიხედვით 5198 წელი,

* უფალი (ვ)

** ებრაელთა მსგავსად > - ვ

*** ებრაელთა ... წელი > - მ

ენანოსის მიხედვით 5091, ასურელთა მიხედვით 5026. [იგუ-
ლისხმება] თორმეტოვანი მთავრის წელი.

ავგუსტუსი იყო მეორე თვითმპყრობელი იულიუსის შემდეგ,
რომელსაც უწოდებდნენ მუცლიდან გამოღებულს და აგრეთვე კე-
ისარს, რომელიც გამეფდა რომში მეფობის გაუქმებიდან 462 წლის
შემდეგ. ავგუსტუსი უფრო განდიდდა, როცა დაიბადა დიდი ღმერ-
თი და ყოვლისმპყრობელი მეუფე. ამ დღეებში მოვიდნენ მოგვები
12000 ცხენოსნით და ესმათ რა რომ პალესტინაში შიმშილია, და-
ტოვეს თავიანთი ლაშქარი აბგართან, ხოლო უფროსები წავიდნენ
12 მთავრით და 1000 მხედრით: მელქონ სპარსი, გასპარ ჰინდი,
ბაღდასარ არაბი, თან ჰქონდათ ოქრო, გუნდრუკი და კუპრი. ამის
შესახებ ვინმე ფრანგმა ლუკიანოსმა, რომელიც იმყოფებოდა ასუ-
რეთში, მისწერა კეისარ ავგუსტუსს: „იცოდეს თქვენმა თვითმპყრო-
ბელობამ, რომ სამხრეთ-აღმოსავლეთიდან მოვიდნენ სახელოვანი
კაცნი პალესტინაში დაბადებული ერთი ყრმის თაყვანსაცემად, მი-
იღეს რა ამაზე ბრძანება ზემოდან, დიდი ვარსკვლავიდან, რომელიც
წინ უძღვოდა მათ“. როცა მოგვნი სხვა გზით წავიდნენ თავიანთ
ქვეყანაში, ჰეროდემ დახოცა 1462 ყრმა. უფალი წავიდა ეგვიპტეში.
ავგუსტუსმა ეგვიპტეში მოკლა თავისი მხედართმთავარი ანტონიუსი,
რომელიც აუჯანყდა მას და გამეფდა. აბგარმა ააშენა ურჰა⁵⁵ და აქ
გადაიტანა მნზინიდან თავისი ტახტი და არქივი, ისევე როგორც
ტიგრანმა ააშენა ტიგრანაკერტი, რომელსაც უწოდებენ ამითს.

33-ე წელს უფლის დაბადებიდან გარდაიცვალა სპარსეთის მე-
ფე არშავირი. მას დარჩა სამი ვაჟი და ერთი ასული, რომლებიც
დაობდნენ მეფობაზე. აბგარი მივიდა და მშვიდობიანად შეარიგა
ისინი. უფროსი ვაჟი არტაშესი გაამეფა, ხოლო სურენს, კარენს და
მათ დას კომმს უბოძა პალჰაის საპატიო სახელი⁵⁶, უკან გაბრუნე-
ბისას კი დაავადდა კეთრით. [აბგარი] მოვიდა ედესაში, გაგზავნა
რომაელთა მხედართმთავარ მარინოსთან აღძვევლთა პიტიახში
მარ იჰაბი, აპაჰუნელთა მამამთავარი შამშაგრამი და თავისი ერთგუ-
ლი ანანე, რათა [მარინოსს] ღალატად არ ჩაეთვალა მისი აღმოსავ-
ლეთში წასვლა. მარინოსს შეხვდნენ ელევთრაპოლისში⁵⁷, მოისმინეს

მისგან კეთილი სიტყვები და წავიდნენ იერუსალიმში. აქ მათ ნახეს უფალი, რომელიც ახდენდა დიდ სასწაულებს და ირწმუნეს ის. მათ მოუტანეს აბგარს [ამბავი] მათ მიერ ხილულ სასწაულებზე, კვლავ გაბრუნდნენ, განადიდეს [უფალი] და მოიტანეს მისი ხატი, რომელიც იყო ურპაში, ვიდრე ბერძენთა მეფე ნიკიფორემ⁵⁸ ეს ხატი გადაიტანა კონსტანტინოპოლში აბრაამ მიტროპოლიტის ხელით. [აბგართან] მოვიდა თადეოს მოციქული, მონათლა ის⁵⁹ და მთელი ქალაქი. შემდეგ წავიდა სანატრუკთან და აღესრულა მისგან არტაზში⁶⁰. იგივე ხვედრი ერგო ბართლომე [მოციქულს], რომელიც იმავე მეფემ მოკლა ქალაქ არაბისონში. აბგარი მეფობდა 38 წელი და აღესრულა. სანატრუკი ბატონობდა შუამდინარეთში და გააშენა მნზინი⁶¹, რომელიც დაანგრია მინისძვრამ. ის დაილუპა ნადირობის [დროს], იმეფა 20 წელი⁶².

გვირგვინი მიიღო არშაკუნი ქალის ვაჟმა ერუანდმა, რომელმაც დახოცა სანატრუკის ყველა შვილი. გადარჩა მხოლოდ ერთი ყრმა, სახელად არტაშესი, რომელიც წაიყვანა სმბატმა სპარსეთში, მეფე დარეჰ უკანასკნელთან. ერუანდმა დაუტოვა შუამდინარეთი ტიტეს⁶², ააშენა ერუანდაქარი და არმავირიდან იქ გადაიტანა სამეფო სასახლე. მისგან შორს მდინარე ახურიანზე ააშენა კერპების სახლი – ბაგარანი. ქურუმად [ბაგარანში] დააყენა თავისი ძმა ერუანი [თავისი მეფობის] 21-ე წლამდე. ამ დროს დაბრუნდა არტაშესი, გამეფდა და ბრძოლა გაუმართა [ერუანდს] მარელთა ველზე, მდინარე ახურიანთან. ერუანდი გაიქცა კლდეებში და მოკვდა ეს ბოროტთვალისანი კაცი.

გვირგვინი მიიღო არტაშესმა⁶³. ის აშენებს არტაშატს, იმ ადგილზე, სადაც [მდინარე] მენამორი ერთვის ერასხს⁶⁴. მან მოიყვანა ტყვეები ყოველი მხრიდან, არ დატოვა დაუმუშავებელი ადგილი სომხეთში, ოთხნახნაგა კლდეებით მონიშნა საზღვრები. [არტაშესმა] დაანესა კვირები, თვეები და სრული წელი, განავითარა ნაოსნობა, თეჭჭერა. ის მეფობდა 41 წელი და გარდაიცვალა. მასთან ერთად დაილუპნენ დიდი რაოდენობით მისი მსახურნიც.

⁶² იმეფა ... წელი > - მ

გვირგვინი მიიღო მისმა ვაჟმა არტავაზდმა, რომელიც რამდენიმე ხნის შემდეგ, ნადირობის დროს დაიხრჩო მდინარე მენამორის ხიდან, გონებაარეული ეშმაკისაგან⁶⁵. გვირგვინი მიიღო მისმა ძმამ ტირანმა, პეროზ I-ის [მეფობის] მესამე წელს 21 წლით. ამბობენ, რომ მას ჰყავდა ორი სწრაფი ცხენი, რომლებსაც ფრთიანებს უწოდებდნენ. ის დაიღუპა ეკელეაცის⁶⁶ გზაზე, ძლიერად ნასროლი ისრით.

გვირგვინი მიიღო მისმა ძმამ ტიგრან უკანასკნელმა და [მეფობდა] 22^{*} წელი. ის შეცვალა მისმა ვაჟმა ვალარშმა⁶⁷, თავისი თანამოსახელე სპარსეთის მეფის⁶⁸ 32-ე წელს. მან ააშენა ვალარშავანი ბასიანის გავარში, სადაც დაიბადა და შემოარტყა კედელი სოფელ ვარდგესს, მდინარე ქასალზე. [ვარდგესი] ააშენა ჰაიკიდ ერუანდ ხანმოკლის სიძემ ვარდგესმა. [ვალარშმა] შემოარტყა მას კედელი და უწოდა ვალარშაპატი⁶⁹, რომელიც ნორ-ქალაქადაც იწოდებოდა. მის დროს გაერთიანებული ბულგართა და ხაზართა⁷⁰ ტომების მეფე იყო ვინმე ვნასეპ სურჰაპი. ისინი მოვიდნენ მდინარე მტკვართან ურიცხვი ბანაკით. ვალარშმა ხოცვა-ჟლეტით განდევნა ისინი ჩორის კარებში⁷¹, მაგრამ ისრით დაიჭრა და უეცრად დაიღუპა, იმეფა 20 წელი.

გვირგვინი მიიღო მისმა ვაჟმა ხოსრომ⁷², სპარსთა მეფის არტავანის⁷³ [მეფობის] მეორე წელს და მამინვე გადაიარა კავკასიის მთა მამის სიკვდილისათვის შურისსაძიებლად. მან მახვილით მოსრა ორივე ტომი, წამოიყვანა ასიდან ერთი წარჩინებული მძევლად და გამობრუნდა. თავისი ბატონობის ნიშნად დადგა იქ სვეტი ელინური წარწერით. მის დროს არტაშირ სტაპრელმა მოკლა არტავანი. ეს რომ გაიგო ხოსრომ, აცნობა ფილიპე კეისარს⁷⁴ და წაიყვანა ეგვიპტის ჯარები უდაბნოს პირიდან, აოხრებდა სპარსეთის ქვეყანას პონტოს ზღვის სანაპირომდე 10 წლის განმავლობაში, გააქცია არტაშირი ინდოეთში, [შემდეგ] მოვიდა ანაკი და ლალატით მოკლა მამაცი [ხოსრო], თვითონ ანაკიც დაიღუპა თავისიანებით. ანაკის

* 42 (ვ)

ვაჟი გრიგორი წაიყვანა ბუნდარ სპარსმა, რომელიც მოვიდა ანაკის შემდეგ, წავიდა კესარიასი და ცოლად შეირთო ევთალეას და სოფი. ერთი წლის შემდეგ [ბუნდარი] დაბრუნდა სპარსეთში, მას დაენია სიმამრი და გააჩერა ქალაქ ვალარშაპატში. აქ სოფი გახდა ყრმა გრიგორის ძიძა, რომელიც მიაბარა მას ქმარმა. [ბუნდარს ეს ყრმა] ოგუშმა მისცა ანაკის ტომის გაჟლეტის დროს, რომელიც წაიყვანა კესარიასი და აზიარა ქრისტეს [რჯულს]. აქ მას ასწავლეს ბერძნული და ასურული ენები. როცა შეიქმნა 12 წლის, ვინმე დავითმა დააქორწინა თავის ქალიშვილ მარიამზე. მათ ეყოლათ ორი ვაჟი და გაშორდნენ ერთმანეთს. მარიამი უფროსი ვაჟით წავიდა დედათა მონასტერში, ხოლო უმცროსი გაჰყვა განდევნილს, ვინმე ნიკომაქს. ვრთაწესი დააბრუნა დედამ თავის ძიძასთან, რომელმაც აღზარდა ის და დააქორწინა კიდევ.

ხოხროს სიკვდილის შემდეგ არტაშესმა* მოსპო მისი ხსოვნა, მაგრამ ერთი ყრმა სახელად თრდატი გააპარა მანდაკუნმა ნახარარმა არტავაზდმა საბერძნეთში, სადაც აღიზარდა მთავარ ლეიანესთან. როცა გრიგორმა გაიგო ყოველივე, რაც დაემართათ თავისიანებს, წავიდა თრდატთან და მსახურებდა მას, ხოლო გრიგორის მეორე ძმა სურენი წაიყვანეს არტაშირთან და აღიზარდა მამიდასთან, ჰეფთალელთა მეფის ჯუანშერის** ცოლთან. როცა [სურენი] გაიზარდა, გაემართა ჭენტა ქვეყანაში და დარუბანდში და გამეფდა მათზე. ზოგიერთები ამბობენ, რომ გრიგორის ძმა იყო ვინმე იაკობი, მეტსახელად ბრძენი. მაგრამ იაკობი იყო მეფე ტირანის ცოლის, ანაკის დის ხოსროვუჰეს ვაჟი, რომელიც მოკლა ლეფინთა მეფემ არიდესმა. იაკობმა წაიყვანა თავისი და საკდენი, მისი ვაჟი ჰრაჩე და მშობლების სიკვდილის შემდეგ წავიდა გუთების ქვეყნებში, სადაც ჰრაჩე ბედნიერი შემთხვევის წყალობით გამეფდა. ის გაემართა ბერძენთა მეფის წინააღმდეგ და გამოიწვია ბრძოლაში კეისარი დიოკლეტიანე. მან ჰრაჩესგან შემინებულმა დაიწყო სხვა ვინმე უფრო

* არტაშირმა (ვ)

** ჯუანშერის ძის (ვ)

ძლიერის ძებნა და იპოვა თრდატი. ის გამოეწყო კეისრის მსგავსად, შეიპყრო ჰრაჩე და მიჰგვარა კეისარს. ამისათვის [თრდატმა] მიიღო მეფობა, მოვიდა სომხეთში გრიგორისთან ერთად, თავისი მეფობის პირველსავე წელს აწამა წმინდანი ღვთისა და ჩააგდო ღრმა ორმოში. თრდატის [მეფობის] მე-15 წელს სომხეთში მოვიდნენ წმ. ქალწულები და ეწამნენ⁷⁵. მეფეს ამის გამო უბედურება ეწვია. წმ. გრიგორი ამოვიდა [ორმოდან], ხუთი დღე იმარხულა და სამოცდღიანი ქადაგებით გაათავისუფლა ქვეყანა დევთმსახურებისაგან. თრდატის [მეფობის] მე-15^{*} წელს ის მღვდლად იკურთხა უფლისგან, სამარადისო დიდება მას, ამინ^{**}.

იულიუს კეისარი მეფობდა 4 წელი და 7 თვე. ის ფარულად მოკლა ერთმა საჭურისმა და დაწვა ცეცხლში. მისგან მოყოლებული რომის მეფეებს უწოდებენ კეისრებს, მისი წარმატებების გამო. ავგუსტუსი [კეისარი იყო] 56 წელი. ის ანტონიუსის მოკვლის, ეგვიპტისა და ასურეთის ალების შემდეგ იწოდა სებასტოსად და ოქტავიოსად, რაც ნიშნავს „ძღვევამოსილს და ბედნიერს“. მისი [მმართველობის] 43-ე წელს იშვა უფალი. ტიბერიუსი [კეისარი იყო] 22 წელი. მისი [მმართველობის] მე-16^{***} წელს მოინათლა ჩვენი უფალი იესო ქრისტე. გაიუსი [კეისარი იყო] 4 წელი. მან ბრძანა მისთვის ღმერთი ეწოდებინათ და ღმერთმა მოკლა ის. კლავდიუსი [კეისარი იყო] 13 წელი და 9 თვე. მისმა ცოლმა და ვაჟებმა ირწმუნეს ქრისტე და მოიპოვეს უფლის ჯვარი. ნერონი [კეისარი იყო] 13 წელი. მან დახოცა წმ. მოციქულები. ვესპასიანე [კეისარი იყო] 10 წელი, მისი ვაჟი ტიტე – 2 წელი. მან აიღო იერუსალიმი. დომიციანე, ტიტეს ძმა [კეისარი იყო] 15 წელი. მან გაგზავნა იოანე პატმოსში, ნერვა – 1 წელი. მან დააბრუნა იოანე აზიაში; ტრაიანე – 19 წელი, მან მოკლა იგნატიოსი; ადრიანე – 21 წელი. მან გააშენა იერუსალიმი თავისი სიმამრის აკილასის დახმარებით; ტიტე ანტონიუსი,

* მე-17 (3)

** სამარადისო ... ამინ > - 3

*** მე-15 (3)

რომელიც იწოდებოდა ღვთისმოსავად, შვილებთან ერთად - 24^{*} წელი. ავრელიუსი - 59^{**} წელი; კომოდუსი - 13 წელი; პერტინაქსი - 6 წელი; სევერუსი - 19^{***} წელი; ანტონიუსი, სევერუსის ვაჟი - 4 წელი; ალექსანდრე სევერუსი^{****} - 13 წელი; მაქსიმინე - 3 წელი; გორდიანე - 6 წელი. მასზე ამბობენ, რომ ირწმუნა უფალი; ფილიპე - 6 წელი. მან კავშირი შეკრა ჩვენს ხოსროსთან; დეციუსი - 1 წელი; გალიენე - 3 წელი; ვალერიანე - 17 წელი; კლავდიუსი - 1 წელი; ავრელიანე - 7 წელი; ტაციტუსი - 6 წელი. მან შური იძია ხოსროს სიკვდილისათვის და მოკლეს; პრობუსი - 6 წელი. ზოგიერთები ამბობენ, რომ მან დაადგა გვირგვინი თრდატს; კარუსი თავისი ვაჟებით - 2 წელი; დიოკლეტიანე და მაქსიმიანე - 19 წელი.

[დიოკლეტიანეს მმართველობის] მესამე წელს გამეფებული თრდატი მოვიდა სომხეთში, ნახა აქ მთავარი ოტა, რომელმაც დაიცვა სამეფო განძი და [გადამალა] მისი და ხოსროვიდუხტი ანისის ციხე-სიმაგრეში⁶. მრავალი სომეხი ნახარარი გამოვიდა [თრდატის] წინაშე. თრდატის [მეფობის] მე-17^{*****} წელს წმ. გრიგორი⁷ დაჯდა წმ. თადეოს მოციქულის ტახტზე. კესარიის პატრიარქ ლევონდისაგან წამოიღო წმ. იოანე კარაპეტის ნეშტი [სომხეთში], რომელიც იოანესმა პატმოსიდან დაბრუნებისა და იერუსალიმში წასვლის დროს მოიტანა ეფესოში. დეციუსის დროს ფერუშიანოსმა ეს ნეშტი გადაიტანა კესარიაში. წმ. გრიგორმა სთხოვა ნეშტი წმინდათა წმინდა ლევონდს, მაგრამ მას არ სურდა მიცემა, ვიდრე არ მიიღო ბრძანება ანგელოზისაგან. ამის შემდეგ მისცა მას [ნეშტი] ორ ძვირფას თვალთან ერთად, რომლებიც რომის პატრიარქისაგან ჰქონდა, აგრეთვე წმ. ათანაგენის ნეშტი, რომელზეც ამბობენ, რომ იყო წმ. გრიგორის ცოლის, მარიამის ძმა. გადმოიტანა ეს ნეშტი და დათესა სომხეთის მიწაზე, ნაწილი კი შეინახა ამტიშატში, ორი ინდოელი ძმის,

* 22 (3)

** 19 (3)

*** 18 (3)

**** მამე (3)

***** მე-15 (3)

მთავრების დემეტრესა და გისანის ადგილებში. [ეს ინდოელი ძმები] მოვიდნენ მეფე ვალარმაკთან და 15 წლის შემდეგ მოკლეს იმ ადგილებში. მათმა შვილებმა სამემკვიდრეოდ [მიიღეს] ტარონი. ისინი იყვნენ გრძელთმიანები და ეხლაც ზოგიერთები თმებს იტოვებენ, რის ნებაც არავის ეძლევა.

იმ ხანებში ირწმუნა უფალი ესპანელმა კონსტანტინემ⁷⁸, რომელიც მეფობდა 34 წელი. მან დაიპყრო მთელი ევროპა, ხმელთაშუა ზღვის ქვეყნები და შუამდინარეთი. ეს რომ გაიგეს თრდატმა და წმ. გრიგორმა გაეშურნენ მასთან 70 000 მხედრით და შეკრეს კავშირი. მაშინ წმ. კონსტანტინემ მოისმინა გრიგორისაგან ქრისტეს ხორციშესმის ამბავი. კონსტანტინემ ბრძანა მთელ იტალიაში ეხეიმათ მათი მოსვლა მსხვერპლშენირვით და თან წარმოეთქვათ: „მიუუძღვნათ თავი ზეციურ ძალებს“. წმ. გრიგორმა ბრძანა მოეტანათ მარილი, აკურთხა და გაგზავნა მთელ ქვეყანაში, რათა ამ [მარილის] გარეშე არ შეენირათ მსხვერპლი, რადგან ის, რაც არ არის სამღვდლო პირის მიერ ნაკურთხი, კერპთმსახურებად ჩაითვლება. ებრაელებიც კი ჯერ განიბანდნენ და შემდეგ ჭამდნენ. წმ. გრიგორმა თქვა: „მათი ვაჟები არიან, რომლებიც წინდაცვეთას წინდაუცვეთაობად აქცევენ“. ორივე მეფემ⁷⁹ და ორივე პაპმა გრიგორმა და სელვესტროსმა დადეს აღთქმა ეცოცხლათ და მომკვდარიყვნენ ერთმანეთისათვის. ამბობენ, რომ აღთქმის წერილის წერისას აწობდნენ წმ. საიდუმლოებაში⁸⁰.

დასავლეთიდან დაბრუნების შემდეგ მათ [დახვდათ] ალბანთა მხარე ჩრდილოეთის ხალხებით გავსებული სპარსთა მეფის შაპუ-ჰის⁸¹ ნაქვებით. სლკუნთა ტომის მამამთავარი აჯანყებულყო და შეფარებოდა ულკანის ციხეს⁸². აქ შეიჭრა ჭენი მამგუნი, მოჭრა თავი მას და გაუგზავნა თრდატს. [თრდატმა] მისცა მას ეს გავარი და მისი სახელის მიხედვით უწოდა მამიკონიანთა სახლი⁸³. გოლიათმა თრდატმა დაამარცხა ჩრდილოეთის ტომები გარგარელთა გავარში, სადაც მოკლა ბასილთა გოლიათი მეფე ქამანდის სროლით.

წმ. გრიგორმა, თავისი მოღვაწეობის 30-ე წელს, კესარიაში ხელდასასხმელად გაგზავნა არისტაკესი, იმის გამო, რომ თადეოს

მოციქულმა აქ მოახდინა პირველი ხელდასხმა და საძირკველი ჩაუყარა ეკლესიას. ეპისკოპოსს, რომელიც აქ დააყენა წმ. მოციქულმა, ერქვა თეოფილე. როდესაც არისტაკესი დაბრუნდა კანონიკური წესებით ნიკეის საეკლესიო კრებიდან⁸⁴, წმ. პატრიარქი გრიგორი წავიდა ტარონში, დაჰყო იქ 4 თვე ანტონთან და კრონიდესთან, რომლებმაც უთხრეს მას: „დაიმალე სიბერის ჟამს გადამეტებული დიდებისაგან თავის დასაღწევად, ისევე, როგორც დიდი მოვსესი, რათა თავყვანი არ სცეს შენს ძვლებს ახლადმოქცეულმა ხალხმა, ან არ შეცდნენ შენი სიკვდილის დროს არასწორი აზრებით“. მან შეასრულა ეს, წავიდა იქიდან მანის გამოქვაბულში⁸⁵ და აღესრულა მთაში დაყრდნობილი თავის კვერთხზე. ის იპოვეს მწყემსებმა და დამარხეს, ისე რომ არ იცოდნენ ვინ იყო. შემდეგ, როცა გაიგეს, განადიდეს ეს ადგილი. ამბობენ, რომ როცა იმპერატორი ზენონი ეძებდა მის ნაწილებს, [წმ. გრიგორი] სიზმარში გამოეცხადა ვინმე განდევილს და სთხოვა წაეღო და დაემალა ის საიდუმლოდ თორდანის ეკლესიის საძირკველის ქვეშ, რომელიც „მე ავაშენეო“ – თქვა მან. და არის [წმ. გრიგორის ნაწილები] აქ ფარულად. კეისარს კი, როგორც ამბობენ, მისცეს რაც კი იპოვეს, ზოგიერთი ნაწილები არშარუნის ეპისკოპოსისა, რომელსაც ერქვა სახელად გრიგორისი და მისი ამ სახელის გამო განდიდდა. ის იყო კაცი ქველი და კეთილი.

წმ. კონსტანტინემ გაანადგურა მაქსიმიანე, მაქსენციუსი, მაქსიმიანე და უკანონო ლიციინიუსი⁸⁶, რომელმაც გაგზავნა ვინმე ასისტავი თავისი რაზმით კაპუტაკის გავარში და თევლახუნის, ანატოლიის, ხარასნექის, არამენაკის, დაზიმონის თემებში, რომ ეწამებინა ვისაც კი ჰპოვებდა ქრისტიანს. მისგან შეშინებულები გაიქცნენ სებასტიის მხარეში, ზოგიერთები კი მელესიტში – ციხე-სიმაგრეში მთიან მხარეში, სხვები გაიქცნენ ტახალასონის მთაში, მაგრამ შეპყრობილები გამოიყვანეს და დახოცეს ეკედეცადორში. მათ ხსოვნას დღემდე სცემენ პატივს⁸⁷. მათგან 40 წმინდანი წავიდა და დაიმალა გამოქვაბულში, რომელიც მდებარეობს მდინარე ალისთან და ახლა

* მაქსენციუსი, მაქსიმიანე > - მ

ინოდება ქაჯაჰანად. იქ მათ აღმართეს ჯვარი და დაწერეს კლდეზე თავიანთი სახელები, რაც გაიგეს და უამბეს ლიცინიუსს. მისი ბრძანებით მოვიდნენ და გამოდევნეს ისინი იმ გამოქვაბულიდან არეგის⁸⁸ თვის 17-ს. უხტანესმა ამ დღეს დაანესა საეკლესიო დღესასწაული. [ეს დღე] იყო მათი გმირობის დასაწყისი, ხოლო აღესრულნენ - 9 მარტს.

ამის შემდეგ, თრდატ მეფის მიერ შევიწროებულმა სპარსთა მეფემ შაპუჰმა მშვიდობა სთხოვა კონსტანტინეს. [კონსტანტინე] დათანხმდა და მოსთხოვა [შაპუჰს] დავით წინასწარმეტყველის გვირგვინი, რომელიც წაიღო იოაბმა ამონის შვილებისაგან, მელქომის სახლიდან და დაადგა თავზე დავითს^{*}. ის ჩაუვარდა ხელთ ქალდეველებს, შემდეგ კიროსს და დარეჰს, დარეჰიდან ალექსანდრეს. [ამ გვირგვინით] იკურთხებოდნენ მაკედონელები ანტიოქოსამდე, რომელიც მოკლა არშაკ პართელმა და წაიღო მისგან [ეს გვირგვინი]. ასე მიაღწია [გვირგვინმა] შაპუჰამდე, რომლისგანაც ითხოვა კეისარმა, რათა მისი ნიშნით გაეკეთებინა თავისი გვირგვინი და შემდეგ მისი გვირგვინი მისთვისვე დაებრუნებინა. როდესაც მზად იყო, დასდო ორივე [გვირგვინი] სეფაზე და უთხრა შაპუჰის მსახურებს, რომ წაეღოთ თავიანთი. მათ დაათვალიერეს, წაიღეს ახალი [გვირგვინი] და წავიდნენ, რადგან კონსტანტინე სთხოვდა ღმერთს, რომ მასთან დაეტოვებინა წმ. დავითის ხსოვნა.

წმ. თრდატი, რომელიც მონათვლის დროს იწოდა იოანედ, თავდაჭერილი ცხოვრებისა და ბოროტების სიძულვილის გამო მონამლეს და მოკლეს ვილაც უღმრთოებმა, 56 წლის მეფობის შემდეგ. რესტაკესი მოკლა მეოთხე სომხეთის მთავარმა არქელაიოსმა, ნოფის გზაზე, განუწყვეტელი საყვედურების გამო მის ბოროტ საქმეებზე. ტახტი დაიკავა მისმა ძმამ ვრთანესმა⁸⁹, ჯერ კიდევ თრდატის სიცოცხლეში, მისი მეფობის 54-ე წელს. რესტაკესი წაასვენეს და დაკრძალეს თორდანში, მამის გვერდით.

თრდატის სიკვდილის შემდეგ სანატრუკ მეორე არშაკუნი დამკვიდრდა ფაიტაკარანში, დაიდგა გვირგვინი და განიზრახა

* მეფე დავითს (ვ)

გაბატონება მთელ სომხეთში. მან მოსაკლავად მისცა ყრმა გრიგორისი ბარბაროს ტომს ვატინიანის ველზე. მისი გვამი გადაიტანეს და დაკრძალეს ამარასში⁹⁰. ეს რომ გაიგო აღძნეველთა დიდმა მთავარმა ბაკურმა, კავშირი შეკრა სპარსელთა მეფე ორმიზდთან და განიზრახა [იგივე, რაც] სანატრუკმა. ეს რომ შეიტყვეს სომეხმა ნახარარებმა, შეიკრიბნენ დიდ ვრთანესთან და გაგზავნეს ორი მთავარი კონსტანტინე დიდის ვაჟთან, კონსტანტისთან, რომელიც მამის სიკვდილის შემდეგ მეფობდა 24 წელი, რათა შესწეოდა სომეხებს და გვირგვინი დაედგა თრდატის ვაჟის ხოსროსთვის⁹¹. [კონსტანტინე] შეინყნარა მათი თხოვნა და გაგზავნა მხედართმთავარი ანტიოქოსი, რომელმაც გვირგვინი დაადგა ხოსროს და გაემართა სანატრუკის წინააღმდეგ. [სანატრუკმა] ეს რომ გაიგო გაიქცა სპარსეთში, ხოლო სომეხთა ჯარმა ააოხრა მისი ქვეყანა და გაბრუნდა.

მანაჭიჰრ რშტუნი გაემართა ბაკურის წინააღმდეგ, მოკლა ის, წაიყვანა მრავალი ტყვე მწიბნის მხარიდან, მათ შორის წმ. იაკობის 7 დიაკონი და გაბრუნდა. [მას] უკან გაჰყვა წმ. იაკობი და სთხოვა [ტყვე დიაკვნები], მაგრამ მან არ მისცა. [იაკობს] სურდა წასულიყო მეფესთან, მაგრამ [მანაჭიჰრმა დიაკვნები] მდინარეში ჩაყარა. ეს რომ შეიტყო წმ. [იაკობმა] დაბრუნდა თავის ადგილსამყოფელში, დაწყევლა მანაჭიჰრი და მისი ქვეყანა. ამის გამო [მანაჭიჰრი] მოკვდა საშინელი სიკვდილით, ხოლო ის მხარე უნაყოფო გახდა, ვიდრე მანაჭიჰრის ვაჟმა ლირსეულად არ მოინანია. მან მოიტანა წმინდანის სიკვდილის შემდეგ მისი საფლავიდან მინა, აკურთხა თავისი ქვეყანა ღმერთთან შერიგებით და წმ. იაკობის კეთილი სიტყვით.

კონსტანტინე დიდს ჰყავდა ერთი ძმა (სახელად დაღმატიოსი, რომელსაც ჰყავდა ორი ვაჟი: გალოსი და იულიანე) და სამი ვაჟი. უფროსი კონსტანტი ატარებდა მამის სახელს და მას მისცა კონსტანტინოპოლი. ანდერძის მიხედვით, შუათანას, აგრეთვე თავის მოსახელეს, მისცა ანტიოქიის ტახტი და უმცროსს – რომი⁹². შუათანამ მოატყუა ანდერძისმცველი და მიიღო კონსტანტინოპოლი, შეპირდა მისი მწვალებლობის დაცვას, რადგან ის არიოსის მიმდევარი

იყო. უფროსმა აილო ანტიოქია და ნავიდა უმცროსის წინააღმდეგ რომის [ნასართმევად]. გამოვიდა მის წინააღმდეგ მისი ბიძა დაღმატიოსი და მოკლა ის. უმცროსმა კონსტანციუსმა მოკლა ის^{*} ძმის გამო, ხოლო მისი შვილები გაიქცნენ შუათანა ძმასთან. კონსტანციუსის [მეფობის] მეექვსე წელს გაძლიერდა მაგნენციუსი და ხელთ იგდო იტალია, აფრიკა და გვირგვინი დაიდგა სერმში. ამით გამხნეებულმა ვილაც ბოროტმა კაცებმა მოკლეს კონსტანციუსი და მისი ძმისშვილი. ეს რომ გაიგო შუათანა ძმამ, მოვიდა, მოკლა მაგნენციუსი და თვითმპყრობელი გახდა. [მან] გალოსი დაადგინა ანტიოქიის კეისრად, ხოლო იულიანე გაგზავნა სასწავლებლად ათენში. ამის შემდეგ აჯანყდა გალოსი და დაიღუპა, ხოლო იულიანე გადარჩა დედოფლის თხოვნით. [იმპერატორმა იულიანე] დაადგინა დასავლეთის კეისრად, მისცა მას ცოლად თავისი და ალინე, თვითონ კი ანტიოქიაში ნავიდა. იულიანემ დაამარცხა ბარბაროსები, დაიდგა თავზე გვირგვინი და მოვიდა კონსტანტინოპოლში. მის წინააღმდეგ გამოემართა კონსტანტი, რომელიც მონათლა ზოიამ და დაიღუპა კილიკიასა და ისავრიას შორის. ამბობენ, რომ მან სიკვდილის წინ მოინანია და მართლმადიდებლური რწმენით მიიცვალა უფალ ქრისტესთან. მის შემდეგ იულიანე [მმართველობდა] 2 წელი და 9^{**} თვე. მის შემდეგ – იოვიანე 1 წელი, რომელსაც აქებს სოკრატი. ზოგიერთები ამბობენ, რომ ის იყო არიოსის მიმდევარი, შურს იძიებდა მართლმადიდებლებზე, რის გამოც მოახრჩეს. მის შემდეგ [მმართველობდა] ვალენტი 14 წელი, რომელიც არიოსის მიმდევარი იყო. 40 დღის შემდეგ მისი ძმა ვალენტინიანე შეუერთდა მას და [მეფობდნენ] 12 წელი. ის მოკვდა ბარბაროსების წინააღმდეგ მიმართული მუქარით აღსავსე ბევრი ლაპარაკის გამო. ვალენტი, რომელმაც გააძევა ჩვენი ნერსესი და შანთით დადალა, დაიღუპა ადრიანოპოლში, მიხმობილი ჯოჯოხეთისგან.

ხოლო ჩვენი ხოსრო სპარსთა მეფის ორმიზდის მეორე წელს და კონსტანციუსის მეფობის მერვე წელს [გამეფდა] თავის

* უმცროსმა ... ის > - მ

** 8 (ვ)

სამშობლოში 9 წლით, ააშენა დვინი⁹³, რაც ნიშნავს გორაკს. იქ მათივე სურვილით გადაასახლა არტამატის მკვიდრნი და ცხელი ჰავის გამო ააშენა აქ თავისი სამეფო სასახლე. მის დროს ჩრდილიან მხარეებში გაერთიანებული 30 000 კაცი თავს დაესხა აირარატს, სადაც სათნო ვაჰან ამატუნმა მოკლა მათი მხედართმთავარი შემოსილი სქელი ქეჩით. მისი ძლეული ლაშქარი უკან გაბრუნდა ზარალით. ამ ბრძოლაში დაეცა სარდალი ვაჩე⁹⁴. წმ. ვრთანესმა ბრძანა მისი სახელი მოეხსენიებინათ წირვის დროს. ხოსრო გარდაიცვალა და დაკრძალეს მამის [გვერდით] კამახში.

თვითმპყრობელმა კონსტანტინემ თავისი [მეფობის] მე-17 წელს გვირგვინი დაადგა [ხოსროს] ვაჟს ტირანს⁹⁵ და გაგზავნა სომხეთში. ის არ წავიდა თავის ქველმოქმედ მამა-პაპათა გზით. მისი [მეფობის] მესამე წელს წმ. პატრიარქი ვრთანესი წავიდა ამ ქვეყნიდან და დაკრძალეს თორდანში.

წმინდა ტახტი დაიკავა მისმა შვილმა იუსიკმა 6 წლით. ის სასტიკად კიცხავდა მეფეს მისი საზიზღარი საქმეებისათვის. მის დროს მოიტანეს იულიანეს გამოსახულება ტირანთან, რომელმაც მოისურვა მისი დადება წოფის გავარის ეკლესიაში. წმ. იუსიკმა ფეხქვეშ გათელა და დაფშვნა ის ფილაქანზე. განრისხებულმა მეფემ ბრძანა ეცემათ ის ღვედით სულის ამოხდომამდე. ის წაიღეს და დაასვენეს მამის გვერდით. მაშინ მოვიდა მხცოვანი ქორეპისკოპოსი წმ. დანიელი, წმ. გრიგორის ყოფილი მოწაფე და დასწყევლა ტირანი. ამაზე განრისხდა მეფე და ბრძანა მისი დახრჩობა. ის დაკრძალეს თავის მონასტერში, რომელიც „იფნის სამოთხედ“ იწოდებოდა. [პატრიარქის] ტახტი მიიღო კარგმა კაცმა ფარნერსეჰმა აშტიშატიდან 4 წლით. მის დროს მოვიდა სპარსელთა სარდალი დიდი ლაშქრით და მოტყუებით თავისთან იხმო ტირანი, რომელსაც თვალები დასთხარა აპაჰუნის გავარის [ერთ] სოფელში, რომელიც ამ შემთხვევის გამო იწოდა არნივად⁹⁶. ამით ღმერთმა მისცა ტირანს ნება ეთქვა: „ორი მნათობი ჩავაქრე და ამის გამო ჩაქრა ჩემი ორივე თვალის [სინათლეც]“.

ამბობენ წმ. იუსიკი მხოლოდ ერთხელ იყო თავის ცოლთან, რომლისგანაც ეყოლა ორი ტყუპი ვაჟი – პაპი და ათანაგინესი. ისინი დიაკვნებად იყვნენ ხელდასხმულნი, მაგრამ შემდეგ თავი მისცეს უწმინდურებას, [რის გამოც] მეხმა განგმირა ისინი ერთ და იმავე დღეს. ათანაგინესს დარჩა ერთი ვაჟი ნერსესი⁹⁷, რომელიც სასწავლებლად იყო წასული კესარიასში. ტირანის შვილის არშაკის⁹⁸ მეფობაში [ნერსესი] მივიდა მასთან, იყო მისი მორჩილი და ატარებდა [მეფის] მახვილს. ბევრი ხვეწნა-მუდარის შედეგად ის დაითანხმეს და გაგზავნეს კესარიასში წმ. თადეოსისა და გრიგორის ტახტის მისაღებად. სულიწმიდამ მოახდინა სასწაული, დაეშვა მის თავზე მტრედის სახით, მხილველთა განსაცვიფრებლად. [ნერსესმა] დაბრუნების შემდეგ მოაწესრიგა ჩვენი ქვეყანა: ააშენა მონასტრები, სასტუმროები, თავშესაფრები, სწეულთა და კეთროვანთა სახლები, ცდილობდა აღმოეფხვრა შუღლი, უღმობლობა, ტირილი მიცვალებულებზე და ნათესავთა შეუღლება. ამ დროიდან ჩვენი ქვეყანა დაემსგავსა ზემო იერუსალიმს, აივსო ყოველგვარი კეთილსახიერებით. ეს რომ დაინახეს მეფემ, ნახარარებმა და ეკლესიის ბრძენმა ხელმძღვანელებმა, უწოდეს მას პატრიარქი. ისინი ამბობდნენ: „იმიტომ რომ ჩვენთან არიან ურყევი სვეტნი: ბართლომე, თადეოსი და წმ. ნათლისმცემელი, რომელიც რომში პაპად იწოდებოდა, იმის თანასწორად, ვინც იჯდა პეტრე მოციქულის ტახტზე“. თავდაპირველად მხოლოდ ოთხი [ტახტი] იყო: ანტიოქიაში – მათესი, რომში – ლუკასი, ეფესოში – იოანესი და ალექსანდრიაში – მარკოზისა. კონსტანტინე დიდის შვილების დროს, კონსტანტინოპოლელებმა და იერუსალიმელებმა გაბედეს და პატრიარქები უწოდეს თავიანთ წინამძღოლებს. კონსტანტინოპოლში [პატრიარქის ტახტი დაანესეს] იმიტომ, რომ აქ გარდაისახა იოანე, ხოლო იერუსალიმში იმიტომ, რომ იქ მოხდა [უფლის] ხორცშესხმა⁹⁹. [სომხებმა] თქვეს: „ჩვენ დავემყარებით ჩვენს დიდ სიამაყეს“. ქალაქების სებასტიის, მელიტენეს და მარტიროსის ეპისკოპოსებს ეწოდათ მიტროპოლიტები. სომხეთში დაანესეს 9 სასულიერო დასი, ესენია: პატრიარქი, მიტროპოლიტი,

ეპისკოპოსი, მღვდელი, დიაკონი, დიაკვნის თანაშემწე, მედავითნე, ბერი და მრევლი.

ამ ხანებში განუდგა არშაკი ვალენტინიანე¹⁰⁰ კეისარს. მან განრისხებულმა მოკლა არშაკის ძმა თრდატი, რომელიც მძევლად იყო მასთან. დიდი ნერსესი წავიდა კეისართან, რომელმაც პატივით [მიიღო], მიულოცა მას პატრიარქის ხარისხი, მისცა მოკლულის ვაჟი, მრავალი საჩუქარი და გამოისტუმრა სომხეთში. ვალენტინიანეს სიკვდილის შემდეგ ბოროტმა ვალენტმა¹⁰¹ დაარღვია სომხეთთან მშვიდობა და თავისთან წაიბარა არშაკი სარდალ თეოდოსის საშუალებით. წმ. პატრიარქმა [ნერსესმა] წაიყვანა არშაკის ვაჟი პაპი, წავიდა თეოდოსთან და [წარსდგა] კეისრის კარზე. [ნერსესმა] იხილა მეფე, უქადაგა მას მართლმადიდებლობა, რომელსაც არ იზიარებდა და [რის გამოც] მოკვდა მისი ვაჟი. განრისხებულმა [მეფემ] გადაასახლა ის დაუსახლებელ კუნძულზე 70 კაცთან ერთად 9 თვით. აქ ისინი ღვთის წყალობით იკვებებოდნენ შაბათობითა და კვირაობით თევზით, რომელსაც ზღვის ტალღები გამოუგდებდნენ ხოლმე შემასთან და ცეცხლთან ერთად. როგორც ამბობენ, მოწამე გიორგიმ მოკლა ვალენტი და მისი გვამი დაინვა. გვირგვინი მიიღო დიდმა თეოდოსმა¹⁰². მან დააბრუნა წმ. [ნერსესი] კუნძულიდან და მასთან ერთად მოიწვია სულთმობრძავთა წინააღმდეგ 150 ეპისკოპოსის კრება, რომელმაც დასწყევლა მაკედონი და ყველა მის მიერ გზა-აცდენილი¹⁰³. პატრიარქი ნერსესი განმტკიცდა 150 ეპისკოპოსის მოწმობით და დაბრუნდა სომხეთში.

არშაკმა მოკლა თავისი ძმისშვილი გნელი, მისი ცოლის ფარანძემის გამო, ტირითის ჩაგონებით. წმ. ნერსესმა დასწყევლა ის და თვითონ კი წავიდა საბერძნეთში, დატოვა თავის ადგილზე ხადი, ბაგრევანდის ეპისკოპოსი, რომლის ბელლები უხვად ივსებოდა ისე, როგორც ელიას ქვრივისა.

ამ ხანებში სპარსეთის მეფე შაპურჰი¹⁰⁴ მოვიდა ადარბადაგანში და თავისთან იხმო არშაკი, შეიპყრო და ბორკილდადებული გაგზავნა ციხე-სიმაგრე ანუშში. აქ [არშაკმა] თავი მოიკლა. ეს რომ გაიგო წმ. ნერსესმა, სთხოვა კეისარს, გაემეფებინა პაპი¹⁰⁵ – არშაკის ვაჟი,

რაც მან აღუსრულა კიდევ. [კეისარმა] გაგზავნა ჯარი სომხეთში პატრიარქ ნერსესთან ერთად. ისინი ჩამოვიდნენ და ნახეს ქვეყანა ქრისტეს მგმობი მეპრუჟან არნრუნის ხელისუფლების ქვეშ, სავსე სპარსელთა ჯარით, რომელიც დაამარცხეს წმ. [ნერსესის] ლოცვით. მეპრუჟანი შეიპყრო სმბატ ბაგრატუნმა, ამონვა ის გახურებული გვირგვინით და ასე შერცხვენილი დაიღუპა. ქვეყანა გაძლიერდა პაპის შვიდწლიანი [მმართველობისას]. მის დროს ბერძენთა სარდალმა ანატოლიმ ააშენა [ქალაქი] თეოდოსიოპოლი¹⁰⁶ კეისარის სახელზე. პაპი განრისხდა ნერსესზე მისი საყვედურების გამო და დააღვიძნა სანამლავე სოფელ ხახში, ეკელეაცის გავარში¹⁰⁷. ის დაკრძალეს თილში. [ნერსესს პატრიარქის] ტახტი ეპყრა 34 წელი. პაპმა მის ადგილზე დააყენა ვინმე შაჰაკი* მცირე ხნით, შემდეგ პატრიარქთა წესის მიხედვით საჰაკი**, აპაჰუნიქის გავარიდან, კესარიის მიტროპოლიტის თანხმობის გარეშე, რომელიც ფლობდა ტახტს 4 წელი.

სარდალმა ანატოლიმ მოტყუებით იხმო [თავისთან] პაპი, დაადო ბორკილები და გაგზავნა თეოდოსთან, რომელმაც ნახვის ღირსადაც არ ჩათვალა ის და ბრძანა გადაეგდოთ ზღვაში¹⁰⁸. [მან] გაამეფა სომხებზე ვინმე ვარაზდატ¹⁰⁹ არშაკუნი 4 წლით. მეორე წელს მიიცვალა უფალი საჰაკი და შეცვალა ის მისმა ძმამ ზავენმა, რომელიც ისეთივე კარგი იყო, როგორც [საჰაკი]. ის [პატრიარქი იყო] 4 წელი.

ვარაზდატმა განიზრახა მამაცი მუშელის მოკვლა, რისთვისაც დევნილ იქნა მამიკონიანთა გვარის მიერ. თეოდოსმა გადაასახლა ის კუნძულ თულისზე და სომხეთში გაამეფა პაპის ორი ვაჟი – არშაკი და ვალარშაკი.

არშაკის [მეფობის] მესამე წელს მიიცვალა ზავენი და [პატრიარქის] ტახტი დაიკავა ასპურაკესმა – მათმა ძმამ და [მათივე მსგავსად] კეთილმოქმედმა 7*** წლით. [სომხეთი] გაიყვეს სპარსე-

* ჩუნაკი (ვ)

** შაჰაკი (ვ)

*** 5 (ვ)

თის [მეფემ] შაპუჰმა და არკადიმ – თეოდოსის ვაჟმა¹¹⁰, რომლებიც სიყვარულით დაუკავშირდნენ ერთმანეთს. არშაკმა აილო [სომხეთის] ბერძენთა კუთვნილი მხარე ერთმორწმუნეობის გამო, ხოლო ვალარშაკს ჰქონდა [სომხეთის] სპარსთა ნაწილი – აღმოსავლეთი მხარე. ის გარდაიცვალა და მის ადგილზე შაპუჰმა დააყენა ვინმე ხოსრო არშაკუნი, რომელიც 3 წლის შემდეგ განდევნეს ხელისუფლებიდან ქვეყნის აგენტების დაბრუნების გამო. მან დასვა საპატრიარქო ტახტზე ნმ. საჰაკი – დიდი ნერსესის ვაჟი, რომელიც განაგებდა ნმ. ტახტს 50 წელი.

სპარსთა მეფემ ხოსროს ადგილზე დააყენა მისი ძმა ვრამშაპუჰი¹¹¹ 15 წლით. მისი [მეფობის] მე-7 წელს და შაპუჰის ვაჟის არტაშირის [მეფობის] პირველ წელს ნმ. მესროპმა შექმნა სომხური ანბანი. 22 ასო, რომელიც მოიპოვა დანიელ ასურისაგან და არსებობდა უძველესი დროიდანვე, არ იყო საკმარისი [სომხური] ენის მრავალფეროვნების გამოსახატავად. წინაპრები აღარ ზრუნავდნენ მის [შეესებაზე], რადგან დიდი ნაწილი ბერძნული, ასურული და სპარსული ასოებით იყო შევსებული. ასე რომ მესროპს არ შეეძლო საღვთო წიგნების თარგმნა სომხურ ენაზე. ამიტომ მან ლოცვას მისცა თავი და ნმ. საჰაკის შენეწით ღმერთმა მისცა 14 ასო, რომლებიც თავისი მარჯვენით გამოსახა მის წინ, ისევე როგორც დიდ მოვსესს [გამოესახა] სინას მთაზე, ასევე მას ბალუს მთაზე¹¹², სადაც ჯერ ისევ ჩანს ღვთის მიერ გამოსახული ასოები კლდეზე. ადგილობრივი მცხოვრებნი – ტაჭიკებიც და ქრისტიანებიც პატივს სცემენ ამ ადგილს სანთელ-საკმეველით. ის, რომ არსებობდა სომხური დამწერლობა ძველი დროიდანვე დამოწმდა ლევონ მეფის ხანაში. [ამ დროს] იპოვეს კილიკიაში დრამა, რომელზეც სომხური ასოებით ეწერა წარმართი ჰაიკიდი მეფის სახელი. [სომხური დამწერლობის] ეს ნაკლოვანება შეავსო ღვთის მადლით აღსავსემ, ახალი ისრაელის განმაახლებელმა და მომწესრიგებელმა ჩვენმა ახალმა ეზრამ. [მესროპმა] ღვთისგან ბოძებული ამ ძღვენით ნათელი მიიღო ნმ. სამებისაგან და წინასწარმეტყველებთან, მოციქულებთან, მახარობლებთან, დასებთან და ყოველ წრფელთა გუნდთან ერთად მოვიდა,

შემოიტანა სომხეთში და ჩვენი ეკლესიების საგანძურში წარმოუდგენელი სიმშვენიერე სულთა და სხეულთა შესამკობად და მარადიული დიდებისათვის. ეს ყველა ერისათვის არ გაუქვთებია უფალს, რადგან არა მაცდუნებლებმა და არა შუაკაცებმა [ჩაგვაგონეს] სიბრძნე და წარგვიძღვნენ მასთან, არამედ ზეციდან გამონვდილმა ქვენის-შემქმნელმა მარჯვენამ დაგვიწერა ჩვენ სასწავლო დამწერლობა. ჩვენი უფლის და ღმერთის ხსოვნა ცოცხალია ჩვენს მატრიანებში, რომლებიც ძალასა და მადლს ანიჭებდნენ იმათ, ვინც რწმენითა და გონიერებით მიდის [ამ წიგნებთან]. ამის გამო დიდება, პატივი და მადლი, ვინც უფლისაგან მოიტანა ჩვენთან [ეს დამწერლობა]. დიდება მესროპის სახელის ხსოვნას ცხოვრების წიგნში, რომელიც არის მარადმწვანე, ე. ი. მუდამ მხიარული და სიხარულით აღსავსე ადგილი ჩვენი მამისა. დაე იყოს მისი ხსოვნა უწმინდესებთან ერთად. ჩვენ კი – მის მოწაფეებსა და სულიერ შვილებს მისი ლოცვით მოგვენიჭოს ღვთის ნყალობა და მონყალება.

წმ. პატრიარქმა საჰაკმა, გახარებულმა ამ ზეციური საჩუქრით, გამოარჩია გონიერი ყრმები და გაგზავნა სხვადასხვა ხალხებში, რათა ყველა ხალხისაგან გადმოეღოთ წიგნის ხელოვნება: იოსები, ლევონდი, იოანე, აბრაამი, არძანი, მუშე, ეზნაკი, კორიუნი და სხვები. ცოტა ხნის შემდეგ გაგზავნა: მოვსესი, დავითი, ელიშე და მამბრე – მოვსესის ძმა. მათ შემდეგ – არძან არწრუნი, ხოსრო და ისტორიკოსი ლაზარე¹¹³. მათ გადმოთარგმნეს ყველა მატრიანე წმ. ლევონდის ზუსტი სიის მიხედვით. წმ. საჰაკმა განაახლა შაპუჰის მიერ აოხრებული წმ. რიფსიმოანების ტაძარი. მათი ნეშტი დაფარული იყო და [წმ. საჰაკის] თხოვნით ღმერთმა გამოაჩინა ის. მან იხილა მეფობის გაუქმება, ფაჰლავუნთა ტომის ღვთიურობა და ხელახალი განახლება დროთა განმავლობაში. [საჰაკს] ჰყავდა ერთადერთი ქალიშვილი, რომელიც მიათხოვა ჰამაზასპ მამიკონიანს. მისგან იშვა წმ. ვარდანი.

შემდეგ ღვთის საკვირველი კაცი მესროპი გაეშურა საქართველოში და შეუქმნა მათ დამწერლობა თავისი მოწაფის ვინმე ჯალელის¹¹⁴ ხელით. შემდეგ წავიდა ალბანეთში და შექმნა მათი ენის

შესაფერი დამწერლობა ბენიამინის ხელით, რომელიც ასევე მისი მოწაფე იყო.

ვრამშაპუჰმა კეთილად დაასრულა თავისი სიცოცხლე. წმ. საჰაკი წავიდა იაზკერტთან¹¹⁵, სთხოვა ხოსროზე, რომელიც იმყოფებოდა საპყრობილეში და ხელმეორედ გაამეფა ის. მაგრამ [ხოსროს] ერთ წელზე მეტი აღარ [უმეფია] და აღესრულა. იაზკერტის სიკვდილის შემდეგ ტახტზე დაჯდა ვრამ I¹¹⁶, რომელმაც განიზრახა მრავალი ბოროტებით აევსო ჩვენი სარწმუნოება*. ეს გაიგო წმ. საჰაკმა, წავიდა ბერძნებთან და გაგზავნა წმ. მესროპი და თავისი შვილიშვილი ვარდანი თეოდოსთან – არკადის ძესთან. [თეოდოსმა] ისინი სიხარულით მიიღო, უბოძა ვარდანს სტრატელატის, ხოლო მესროპს – ვარდაპეტ-ვარდაპეტის წოდება. თეოდოსმა და პატრიარქმა ატიკმა ბრძანეს გაეხსნათ სკოლები და დაუნიშნეს ჯამაგირი სამეფო სალაროდან. დაბრუნებული [მესროპი და ვარდანი] მივიდნენ წმ. საჰაკთან და შეასრულეს ბრძანება. ამის შემდეგ [წმ. საჰაკმა] გაგზავნა ვარდანი ვრამთან ზავისა და სომხეთში ვრამშაპუჰის ძის არტაშირის გამეფების სათხოვნელად. [ვრამმა] შეუსრულა ეს. მოვსესი კი ამბობს, რომ ხოსროს შემდეგ იაზკერტმა გაამეფა თავისი ვაჟი შაპუჰი¹¹⁷ 3 წლით. მამის სიკვდილის ამბავი რომ გაიგო, ის გაეშურა [სპარსეთში] და მოკლულ იქნა ლაშქრის მიერ. ამბობენ, რომ [სომხეთში] სუფევდა უმეფობა და არეულობა I წელი. შემდეგ გამეფდა არტაშირი¹¹⁸, რომელიც შეიძულეს ნახარარებმა საშინელი მრუშობისათვის. ამის გამო სთხოვეს დიდ საჰაკს გაეძევებინა ის. ის არ დაეთანხმა მათ. მაშინ თვითონვე წავიდნენ ვრამის კარზე, უხმეს არტაშირს და გადაასახლეს ხუჟასტანში. მათ გადააყენეს წმ. საჰაკიც და მის ადგილზე დაადგინეს სურმაკი, მათი დაბეზლების [თანამონაწილე], რომელიც I წელიც კი არ ყოფილა და განდევნილ იქნა. [შემდეგ] დააყენეს ბრგიშო ასური I წლით; შემდეგ შმუელი, იმავე ტომიდან, ბოროტი და უკეთური, რომელიც შეიზიზღეს სომეხმა ნახარარებმა,

* სომხეთი (ვ)

განდევნეს და სთხოვეს წმ. საჰაკს მიელო [პატრიარქის] ტახტი, რაზეც ის არ დათანხმდა. მაგრამ [წმ. საჰაკს] არ შეუწყვეტია მოღვაწეობა, არამედ კვებავდა თავის სულიერ ცხვრებს ზეციური წყაროდან დღე და ღამე. ზოგიერთები ამბობდნენ, რომ ბრგიშოსა და შმუელის შემდეგ [საპატრიარქო] ტახტი მიიღო სურმაკმა 7 წლით. წმ. საჰაკმა დაჰყო მცირე ხანი ბაგრევანდის გავარის სოფელ ბლურში, მიიცვალა ქრისტესთან და დამარხეს აშტიშატში.

ვრამის დაღუპვისა და მის შვილის იაზეკრტის მმართველობის 6 თვის შემდეგ აღესრულა წმ. მესროპი ვალარშაპატში და დაკრძალეს სოფელ ოშაკანში. ჯვრისებური ზეციური ნათელი ადგა მის კუბოს, ვიდრე არ ჩაასვენეს საფლავში. პატრიარქის ტახტს, როგორც მოადგილე, განაგებდა იოსები – მესროპის მოწაფე ვაიოც ძორიდან¹¹⁹, სოფელ ჰოლოციმიდან. ამბობენ, რომ სურმაკი სიკვდილამდე ასრულებდა ხელდასხმას 7 წლის განმავლობაში. ნახარარები შეიკრიბნენ ერთ ადგილზე და დაადგინეს მეფისნაცვლად წმ. ვარდანი.

ამ ხანებში დაბრუნდნენ სათარგმნელად წასული ლევონდი, კორიუნი და არძანი. ისინი შეხვდნენ ერთმანეთს ეფესოს კრებაზე¹²⁰, რომელიც მოიწვია თეოდოსმა თავისი მეფობის მე-11 წელს ბოროტი ნესტორის [დასაგმობად]. იქიდან მათ ჩამოიტანეს 6 თავისგან [შემდგარი] კანონები.

სომეხთა ჯარი ხან ემორჩილებოდა სპარსელებს, ხან ბრძოლას უცხადებდა, როცა ისინი სარწმუნოებრივად ძლიერ ავიწროებდნენ. უფროსმა ნახარარებმა შავასპ არწრუნმა და ვენდომ უღალატეს სარწმუნოებას, ააშენეს დვინში ორმიზდის და ცეცხლის სახლი, ქურუმთა უფროსად კი დაადგინეს ვენდოს შვილი შერო. ეს რომ გაიგო ვარდანმა, მოვიდა თავისი ჯარით, მოკლა შავასპი, მარზპანი მეშვანი გააქცია, ბილნი ვენდო ატროშანის ცეცხლში ჩააგდო და დანვა, ხოლო შერო ჩამოკიდა ბაგინზე ამართულ ძელზე და ამ ადგილას ააშენა წმ. გრიგორის სახელობის ეკლესია. კათალიკოსად აკურთხეს წმ. იოსები. მან მოიწვია საეკლესიო კრება შაჰაპი – ვანში, სადაც დაანესეს სასჯელის კანონები. 2 წლის შემდეგ მოვიდა სპარსელთა ჯარი, შეიპყრო [იოსები], საჰაკი, ლევონდი და სხვები,

ჩასვეს [ისინი] საპყრობილეში, როგორც ვარდანის მრჩეველები. [სპარსელები] ადრევე ცდილობდნენ ამ წმინდანთა ხელში ჩაგდებას. მათ სიხარულით დაიდეს ბორკილები ქრისტესთვის და არ თანხმდებოდნენ მათ ვადამდე მოხსნაზე. ამის გამო შეიკრიბნენ სომეხი მთავრები, დაადგინეს პატრიარქად გიუტი¹²¹ და დვინში გადაიტანეს [საპატრიარქო] ტახტი იოსების ბრძანებით. ამ დროიდან მთელი სომეხი ნახარარები მუდამ მორჩილებდნენ წმ. ვარდანს, რომელიც მათთან ერთად ებრძოდა სპარსელებს 19 წელი. თავის მონამეობრივ აღსასრულამდე მან გაიმარჯვა 42 ომში წმ. საჰაკის კურთხევით, რომელმაც თავისი სიკვდილის ჟამს, ნავასარდის¹²² თვის 30-ში, თავის დაბადების დღეს აკურთხა ის და მისი ძმები: ჰამაიკი და ჰამაზასპიანი; ასევე [აკურთხა ისინი] წმ. მესროპმა თავისი აღსასრულის ჟამს, მეჰეკის¹²³ თვის 13-ში. [მათი] ლოცვა-კურთხევით [ისინი] გაძლიერდნენ და [გვირგვინით] შეიმკნენ.

ამ ხანებში მოვიდა [სომხეთში] იაზკერტის ათასისთავი ბოროტი ნერსეჰი. მასთან მივიდა სეპუჰი ვარაზ ვალიანი, სივნიელი მთავრის ვასაკის სიძე, იმავე ტომიდან, შეძულებული და დევნილი თავისი სიმაძრისაგან. მან უარყო ქრისტე [სიმაძრისაგან] აგულიანებულმა და ბევრი დანაშაული ჩაიდინა სომხეთში. ეშმაკის იმავე ორმოში ჩავარდა მისი სიმაძრი ვასაკი და ორივე გახდა იმ უბედურების მიზეზი, რაც დაატყდა თავს სომხეთს და რაც ჩანს ვრცელ ისტორიებში. ჰროტიცის¹²⁴ თვის 30-ში ეწამნენ ვარდანიაანები – 1230^{*} კაცი იაზკერტის [მეფობის] მე-16 წელს. 2 წლის შემდეგ [ეწამნენ] წმ. ხუცესი სამუელი და წმ. დიაკონი აბრაამი – ჰროტიცის თვის 7-ში. ჰროტიცის 10-ში [ეწამა] მწარე ტანჯვით ბასიანის წმ. ეპისკოპოსი თათიკი, რომელიც ადრე წაყვანილი იყო ხუჟასტანში. წმ. კათალიკოსი იოსები, წმ.** საჰაკი, წმ. მღვდლები:*** ლევონდი, მუჰე, ხუცესი არსენი და წმ დიაკონი ქაჯაჯი – ექვსივე ისინი აღესრულნენ

* 1232 (ვ)

** უფალი (ვ)

*** წმ. მღვდლები > – მ

ჰროტიცის 25-ში აპარის ქვეყანაში ღვთის სადიდებლად, ხოლო ნეტარი მოგუტი – მარგაცის¹²⁵ თვის 10-ში. ასოლვი ამბობს: „შევა-
მონმეთ, რომ ეს მოხდა იანკერტის მე-16 წელს და მარკიანეს მე-
3 წელს“.

ამ დღეებში წმ. მოვსესი, მამბრე და დავითი დაბრუნდნენ სასწავლებლიდან და მართავენ საკათალიკოსო სახლს. ვგონებ, რომ ქალკედონის კრების¹²⁶ დროს [უკვე] გარდაცვლილი იყო [პატრიარქი] გიუტი და ჯერ არ იჯდა [ტახტზე] იოანე მანდაკუნი¹²⁷. მათთან მოიტანეს [ქალკედონის კრების] აღსარების სიგელები. მათ არ მიიღეს, რადგან არ ეთანხმებოდა ყველა წმ. მამების გადმოცემებს. მაშინ წავიდნენ მოვსესი და დავითი, რომ, თუ შესაძლებელი იყო, ეშველათ მართლმადიდებლობისათვის. ამის შესახებ არსებობს ასეთი თხრობა ჩვენს [წიგნებში], რომ დავითი დიდხანს ესაუბრა იუბენალს, პულქერიის კარის ხუცესს და კორინთოს არქიეპისკოპოსს მამბრეს, დაადუმა ისინი და შეარცხვინა. შემდეგ ფეხზე წამოდგა მაკედონიის მიტროპოლიტი მელიტოსი და ეუბნება მოვსესს: „კარგად გიცნობ შენც და შენს მონაფეებსაც. ყრმობიდანვე განრთვნილი და გაქნილი ხართ ფილოსოფოსთა მახვილსიტყვაობასა და ქედმაღლურ ტრაბახში, ამიტომ არავის შეუძლია თქვენი დამარცხება. აგრეთვე შურით ხართ აღსავსე, რომ არ გიხმეთ [კრებაზე], რადგან არ გყავდათ პატრიარქი“. მოვსესი პასუხობს: „კარგად გვიცნობთ ჩვენ, [ისიც იცით] რომ ჩვენ ვიყავით პირველები ეკლესიაში და საპატრიარქოს მოსამართლეები¹²⁸. მაშ რატომ არ გვიხმეთ ჩვენ [კრებაზე], ჩვენს დიდ ცოდნას დანაშაულად გვითვლით? მაგრამ თქვენი შეკრების მიზანი არავისთვის არ არის დაფარული. ხოლო ჩვენ არ ვუღალატებთ ჭეშმარიტებას და კვლავ ვაღიარებთ ხორცშესხმული ღმერთის ერთბუნებოვნებას“. მელიტოსი ეკითხება: „როგორ აღიარებთ ერთბუნებოვნებას? განარჩევთ ძეს მამა ღმერთისაგან და აერთიანებთ სხეულში?“ მოვსესი პასუხობს: „არ განიყოფება [ძე] მამისაგან და შეერთებულია სხეულთან“. და ასე წარმოთქვა მან მრავალი ამგვარი სიტყვა¹²⁹.

აქედან, ჩვენ ვფიქრობთ, ასეთია [პატრიარქთა] თანმიმდევრობა: 6¹ წელი ტახტი ეყრა გიუტს და აღესრულა. ის შეცვალა ფილოსოფოსმა და ლეთიური სულით აღსავსე იოანე მანდაკუნბი. მან დააკანონა ხელდასხმისა და ლიტურგიის წესი და [დაგვიტოვა] რჩევა-დარიგებები. მან თარგმნა მესამე ეპისტოლე კორინთელებისადმი, იოანეს [ეპისტოლე] და სხვა მრავალი სასარგებლო საქმე გააკეთა თავის სიცოცხლეში. ამბობენ, რომ [სომხეთის] ბერძენთა მხარეში კათალიკოსი იყო გიუტი და იმავდროულად სპარსელთა მხარეში იოანე. მათ დროს ცხოვრობდა განდევნილი ანტონი, იგივე თათული¹³⁰, რომელმაც დატოვა მთელი ქონება ქრისტეს გამო და თავის ღვიძლ ძმასთან ვაროსთან ერთად წავიდა ბერად იმ ადგილას, რომელსაც ახლა ჰქვია წმ. თათული.

წმ. წამებულთა სიკვდილის შემდეგ ბოროტმა ვასაკმა ჰმაიაკის ცოლი და 3 ვაჟი წაიყვანა [იზზერტის] კარზე, როგორც სიკვდილისსჯილის შვილები. ქართველთა პიტიახშმა არშუშამ¹³¹ გამოსთხოვა ისინი იზზერტს და მისცა მათში ძვირფასი საჩუქარი. მათგან უფროსი ვაჰანი გახდა სომეხთა სპარაპეტი. იზზერტის სიკვდილის შემდეგ, მისმა ვაჟმა პეროზმა მოკლა თავისი ძმა და გამეფდა. მან მშვიდობიანი ურთიერთობა დაამყარა [სომხეთთან] და ვაჰანი დანიშნა სამეფო ხარკის ამკრეფად. ცილისმწამებელთაგან შევინროებულმა ვაჰანმა უღალატა სარწმუნოებას, მაგრამ ბოლოს შეანუხა სინდისმა, აუჯანყდა მეფეს და მრავალჯერ დაამარცხა სპარსელთა ჯარი.

ვარაზ ვალიანი გაბატონდა სივნიეთში. [ის] სარწმუნოებიდან განდგომის გამო მრავალი დღე იტანჯებოდა ავი სულებისაგან და მოკვდა მონანიების გარეშე. ამავე დროს მოკლულ იქნა სარწმუნოებისაგან განდგომილი ვარსქენი¹³². მან და სხვა მრავალმა სარწმუნოების უარმყოფელმა დაიმკვიდრა [ადგილი] ჯოჯოხეთში.

ამის შემდეგ სპარსთა სარდალი მიჰრანი მრავალრიცხოვანი ლაშქრით მოდის ქართველთა მეფე ვახტანგის წინააღმდეგ¹³³. მან სთხოვა დახმარება ვაჰანს, რომელიც ხალისით დათანხმდა.

ბრძოლის დაწყებამდე გაიქცა მხდალი ქართველთა ჯარი თავის მეფესთან ერთად და ზოგიერთი მშვიდარა სომეხი. მონამეობრივად აღესრულა ვაჰანის ძმა ვასაკი. [მისი] სახე აღჭურვის უამს ისეთივე ნათელით ბრწყინავდა, როგორც მოვსესის, ისე რომ მხილველებს არ შეეძლოთ მხერა და მიხედნენ რომ მოკვდებოდა იმ დღეს. [მონამეობრივი] გვირგვინი დაიდგა აგრეთვე სივნიელმა დიდებულმა იაზდმა ჰორის თვის 16-ში ბაგუანში. [ის] შეიპყრო მიჰრანმა, აი-ძულებდა უარეყო სარნმუნოება და ეცხოვრა დიდებით, მაგრამ უარი მიიღო. [იაზდი] მოკლულ იქნა ქრისტესთვის და [მონამეობრივი] გვირგვინით [შეიმოსა]. ასევე მამაცი მხედართმთავარი საჰაკი აღესრულა ბრძოლის უამს წმ. სარნმუნოებისათვის.

ამის შემდეგ ჰეფთალეებმა¹³⁴ მოკლეს პეროზი და [მისი] 7 ვაჟი. გამეფდა მისი ძმა ვალარში¹³⁵, რომელმაც იხმო ვაჰანი და უბოძა სომეხთა მხედართმთავრობა, ხოლო შემდეგ კი მარზპანობა¹³⁶. ვალარშის შემდეგ [ტახტზე] დაჯდა მისი ვაჟი კავადი, ხოლო მის შემდეგ ხოსრო¹³⁷ 48 წლით.

ვაჰანმა აღადგინა სპარსელთა მიერ აოხრებული ეკლესიები არტაშატში. მის დროს ნეტარმა ტანთამ არშარუნიდან, სხვა მრავალთან ერთად, [მონამეობრივი] გვირგვინი დაიდგა სპარსელთა მხედართმთავარ ზარნავუხტის [ხელით]. უფალ იოანეს ეპყრა [პატრიარქის] ტახტი 6 წელი; მის შემდეგ უფალ ბაბგენს – 7^{*}; მის შემდეგ უფალ სამუელს – 5^{**}, მის შემდეგ უფალ მუშეს – 8; მის შემდეგ უფალ საჰაკს – 7; მის შემდეგ უფალ ქრისტეფორეს – 7. ვაჰანი კეთილი [ცხოვრების შემდეგ] აღესრულა და ძალაუფლება მიიღო მისმა ძმამ ვარდმა 4 წლით. ზოგიერთის გადმოცემით, ვაჰანი მმართველობდა 20 წელი, ხოლო ნანილის თქმით – 31 წელი. უფალ ქრისტეფორეს ადგილი დაიკავა უფალმა ლევონდმა 2 წლით; შემდეგ უფალმა ნერსესმა 9 წლით. მის დროს სპარსელთა მეფე ხოსრომ მოაწყო თავდასხმა ვარდის შესაპყრობად. დიდი ბრძოლა

* 5 (ვ)

** მის ... 5 > - მ

მოხდა ხაზამახის ველზე, სადაც პატრიარქ ნერსესის ლოცვის წყალობით მოიხრა სპარსელთა ჯარი.

ამ ხანებში წმ. იზიტუზიტი¹³⁸, რაც ნიშნავს „ღმერთისაგან გადარჩენილს“, მოკლა დვინში მარზპანმა ვაჰანმა. ვარდის შემდეგ სპარსელები ინიშნებოდნენ მარზპანებად. წმ. მონამის გვამი წმ. პატრიარქმა ნერსესმა დამარხა კათალიკოსის სასახლის ახლოს და მასზე ააშენა ეკლესია თლილი ქვისაგან. ამ ხანებში ეზრას ანგელაციის [წყალობით] რიტორთა დასები გამრავლდნენ. უფალ ნერსესის შემდეგ [პატრიარქის ტახტი ეპყრა] უფალ იოანეს 15 წელი; მის შემდეგ უფალ მოვსეს¹³⁹ ელივარდიდან 30 წელი; თავისი პატრიარქობის მე-10 წელს, კავადის ვაჟის ხოსროს [მეფობის] 31-ე წელს, იუსტინიანეს [მეფობის] მე-14 წელს, რომელმაც ააშენა წმ. სოფია, [მოვსესმა] შემოიღო სომხური ნელთალრიცხვა და კალენდარი¹⁴⁰, როცა შესრულდა 532 წელი. სომხეთის მარზპანს მეჟეჟ გუნს ეპყრა ძალაუფლება 31 წელი. ნელთალრიცხვის დანესებას ესწრებოდნენ: სივნიელი ეპისკოპოსი პეტრე, ნერშაპუჰი ტარონიდან და აბდიშო სასუნიდან, რომელიც ეპისკოპოსად ხელდასხა მოვსესმა.

[მოვსესმა ხელდასხა] კირიონიც, რომელიც ტომით ქართველი იყო, ჯავახეთის გავარის სოფელ სუტრიდან და იცოდა სომხური და ქართული მნიგნობრობა. ის იკურთხა ქართლის კათალიკოსად და შემდეგ გახდა ქალკედონიკი, რადგან ყმანვილობაში წავიდა საბერძნეთში, კოლონიის მხარეში და დასახლდა სოფელ ნიკოპოლისში, მდინარე გაილის ნაპირზე, სადაც გაინაფა ბერძნულ მნიგნობრობაში. 15 წლის შემდეგ მოვიდა მოვსესი დვინში და დანიშნა [კირიონი] წმ. კათოლიკე მონასტრის უზუცესად და აირარატის ნაჰანგის ქორეპისკოპოსად 7 წლით. როდესაც გარდაიცვალა ქართველთა კათალიკოსი, [ქართველმა] მთავრებმა გაგზავნეს უფალ მოვსესთან [მოციქული] ძველი წესის თანახმად, რომ მიეცა მათთვის [სულიერი] წინამძღვარი. [მოვსესმა] მოისურვა გაეგზავნა [კათალიკოსად კირიონი], რადგან მათი ტომისა იყო. [კირიონი] წავიდა და დაიმორჩილა მთელი ქვეყანა. შემდეგ მოვიდა მასთან ერთი ხუჟასტანელი ნესტორიანელი, სახელად კისი, რაც ნიშნავს

„სისასტიკე“-ს, როგორც ის იყო სინამდვილეში. [ის] იყო კოლონიიდან, სოფელ ზუტარიმიდან, რომელიც მდებარეობდა ნიკოპოლისის ახლოს. [კირიონი და კისი] იყვნენ თანამონაფეხები და თანამესექტეები. [კისი] ხელდასხა ეპისკოპოსად [კირიონმა] და დაილუპა ამით მთელი ქვეყანა. ეს გაიგო ცურტაველმა ეპისკოპოსმა მოვსესმა, რომელსაც ახლა უწოდებენ განძენქს და აცნობა პატრიარქ მოვსესს. მან მოსწერა [კირიონს] გამკიცხველი წერილი და დაემუქრა. ის მთლიანად განუდგა თავის სარწმუნოებრივ მიმდინარეობას. რამდენიმე ხნის შემდეგ გარდაიცვალა პატრიარქი [მოვსესი] თავისი მამამთავრობის 30-ე წელს და კირიონმა უზრუნველად აღიარა ქალკედონის კრების მოძღვრება¹⁴¹.

სპარსელთა მეფე ხოსრომ სიკვდილის მოახლოებისას ირწმუნა ქრისტე და ისმო თავისთან ნეტარი კათალიკოსი, რომელიც ხელდასხა უფალმა გიუტმა სხვა ეპისკოპოსებთან ერთად პეროზ მეფესთან მისი ნასვლის წინ. [კათალიკოსმა] გაკიცხა სპარსელთა სარწმუნოება. სიკვდილის მომლოდინე [ხოსრო] მოინათლა ერანას მიერ და უხიარა, მცირე ხნის შემდეგ კი აღესრულა და დაკრძალეს ის ქრისტიანებმა სამეფო სასაფლაოზე. გვირგვინი მიიღო მისმა ვაჟმა ორმიზდმა, რომელიც გამცემთა მიერ იქნა მოკლული თავის სასახლეში¹⁴². გვირგვინი მიიღო მისმა ვაჟმა ხოსრომ, რომლის წინააღმდეგ აღსდგა მხედართმთავარი ვაჰრამი და გააქცია ის. [ხოსრო] წავიდა კეისარ მავრიკესთან, მიიღო მისგან დახმარება, დაბრუნდა და დაეუფლა თავის მემკვიდრეობას¹⁴³. მაღლიერების ნიშნად [ხოსრომ] დაუთმო მავრიკეს შუამდინარეთი, სომხეთში ქვეყანა, რომელსაც ეწოდება ტანუტიერაკან გუნდი, გარდა დვინის და ორი გავარის: ოტნ მასიაცის და არაგანის¹⁴⁴, აგრეთვე [ტირიტორია] იმ მთიდან მოყოლებული, რომელსაც ეწოდება ენაკი სარი¹⁴⁵, სოფელ არესტამდე და ჰაციუნამდე¹⁴⁶. [იმპერატორი] გაკადნიერდა და შეცვალა მეფის მიერ დარქმეული სახელები: მის მიერ დარქმეულ არმენიას – პირველ სომხეთს უწოდა მეორე სომხეთი, რომლის დედაქალაქია სევასტია; კაპადოკიას, რომლის დედაქალაქია კესარია, უწოდა მესამე სომხეთი და აქცია ეპარქიად;

მელიტენეს, რომელსაც აქვს იმავე სახელწოდების გავარი, უნოდა პირველი სომხეთი; პონტოს, რომლის დედაქალაქია ტრაპიზონი, უნოდა სომხეთის დიდი ნაწილი; მეოთხე სომხეთს, რომლის დედაქალაქია ნეფრკერტი*, იგივე მუფარლინი, იუსტინიანოპოლად ჩანერა სამეფო არქივში; კარინის ქვეყანას, რომლის ქალაქია თეოდოსიოპოლი, უნოდა სომხეთის დიდი ნაწილი; ხოლო იმ ნაწილს, რომელიც დიდ სომხეთშია, ბასიანის მხრიდან ასურეთის საზღვრამდე, უნოდა დიდი სომხეთი. ტაოს მხარეს, თავისი საზღვრებით, უნოდა შიდა სომხეთი¹⁴⁷, დვინის მხარეს ქვედა სომხეთი უნოდა.** მან ყველა ეს სახელი ჩაანერინა არქივში.

ამ ხანებში სმბატ ბაგრატიუნმა მამაცურად დაამხო ხოსროს ფერხთა წინ ყველა მისი მტერი. [მან] კეთილგანწყობილების ნიშნად მისცა [სმბატს] ვრკანის¹⁴⁸ ქვეყნის მარზპანობა. ის წავიდა და ნახა აქ სომხების ტომი ტყვედ წაყვანილი და დასახლებული თურქესტანში, დიდ უდაბნოში, რომელსაც საგასტანი ეწოდება. [მათ] დავინწყებული ჰქონდათ [თავიანთი] ენა და მნიგნობრობა. გახარებულებმა სმბატის ნახვით მათ განაახლეს [თავიანთი] ენა და დამწერლობა. დიდმა პატრიარქმა მოვსესმა აკურთხა მათ ეპისკოპოსად ერთი ბერი, სახელად აბელი და დაადგინა ისინი წმ. გრიგორის წილხვდომილად. [სმბატმა] მიიღო მეფის ნებართვა და მოვიდა თავისი ქვეყნის სანახავად, ჩამოვიდა დვინში, დაიწყო წმ. ვარდანის მიერ ხისგან ნაშენი წმ. გრიგორის ეკლესიის გადაკეთება. ციხის მცველები ჩიოდნენ [მეფის] კარზე, რომ [ხის ნაგებობა] საშიშია ციხისთვის. გამოვიდა [მეფის] ბრძანება – დაეგრიათ ციხე და აეგოთ მოშორებით [ახალი]. გაუხარდა სმბატს და ქრისტეს სადიდებლად ააშენა თლილი ქვისაგან ეკლესია. მან აკურთხებინა პატრიარქად უფალი აბრაამი¹⁴⁹, რმტუნის ეპისკოპოსი, რომელიც ძლიერ ცდილობდა პეტრეს საშუალებით გაგზავნილი ეპისტოლეებით კირიონის მოქცევას მართლმადიდებლობაზე,

* ნეფრკერტი > - მ

** დვინის... უნოდა > - მ

მაგრამ ვერ შესძლო. ამის გამო მოინვიეს დვინის საეკლესიო კრება¹⁵⁰, სადაც შეაჩვენეს კირიონი, როგორც მწვალებელი.

მავრიკემ [სომხეთის ბერძნულ] ნაწილში კათალიკოსად დაადგინა იოანე, რომელიც იჯდა სოფელ ავანში და ააშენა აქ ეკლესია. [ის იყო] წმინდა კაცი, რომელსაც არასდროს უღალატია ბერძენთა სარწმუნოებისათვის. ამ ხანებში ბერძენმა დიდებულებმა მოკლეს მავრიკე და დასვეს მეფედ ფოკა¹⁵¹, რომელიც მოვიდა ბასიანში და ცდილობდა დაემორჩილებინა სომხეთი. აქ მის წინააღმდეგ გამოილაშქრა აშოტმა ხოსროს ბრძანებით, უკან დაახევინა ურიცხვი მსხვერპლით, აიღო კარნუ ქალაქი და გადასახლა მცხოვრებნი აჰმადანში¹⁵², თან წაიყვანა კათალიკოსი იოანე, რომელიც იყო იქ მალულად. [იოანე] გარდაიცვალა, წამოიღეს და დაკრძალეს სოფელ ავანში. ის კათალიკოსი იყო 26 წელი. 3^ე წლის შემდეგ გარდაიცვალა წმ. პატრიარქი აბრაამი და შეცვალა ის უფალმა კომიტასმა¹⁵³ სოფელ ალცქიდან.

მთავართა რიგში მეყუყის შემდეგ [მარზპანებად] დააყენეს სპარსელები: ჯერ დენშაპუჰი, რომელმაც გააძლიერა კერპთაყვანისმცემლობა, მის შემდეგ ვინმე ვარაზდატი; შემდეგ სურენი, ხოსროს ნათესავი, რომელიც მრუშობდა მთავართა ცოლებთან. ამის გამო შეიძულა ის ვარდანმა, ვასაკ მამიკონიანის ვაჟმა, მოკლა ის და თავისი სახლეულით წავიდა კონსტანტინოპოლში.

ჰერაკლემ მოკლა ფოკა და გაამეფა თავისი ვაჟი, ხოლო თვითონ გაემართა აღმოსავლეთში სალაშქროდ. ხორემმა ააოხრა საბერძნეთი ხოსროს ბრძანებით მავრიკეს სიკვდილისათვის შურისსაძიებლად, წარტყვევნა იერუსალიმი, დაატყვევა მხსნელი ხე და იერუსალიმის პატრიარქი ზაქარია.

ამ ხანებში პატრიარქმა კომიტასმა, წმ. მონამე რიფსიმიანების¹⁵⁴ [ტაძრის] გაფართოებისას, იპოვნა მათი ნეშტი, რის გამოც დიდი სიხარული განიცადეს ქრისტიანებმა. [ეს ნეშტი] დაბეჭდილი

იყო წმ. გრიგორისა და წმ. საჰაკის ბეჭდებით. [კომიტასმა] ვერ გაბედა მათი მოხსნა, არამედ დაასვა თავისიც მათზე. რიფსიმეს ტანის სიმაღლე იყო 10 მტკაველი და 4 გოჯი. ამბობენ წმ. გრიგორი იყო 9 მტკაველი, ხოლო თრდატი 11 მტკაველი.

[კეისარმა] ჰერაკლემ¹⁵⁵ გაგზავნა დესპანი საჩუქრებით ხოსროსთან და სთხოვა ზავი, მაგრამ მან არ გასცა პასუხი. ჰერაკლე განრისხდა, წაიყვანა თავისი ძმა თეოდოროსი და ანტიოქიასთან ორჯერ დაამარცხა სპარსელთა ჯარი, გაემართა სომხეთის გავლით ხოსროს წინააღმდეგ. მას შეუერთდა ხოსროს ვაჟი კავადი. მან მოკლა ხოსრო, ზავი ითხოვა ჰერაკლესაგან და დაუთმო მას შუამდინარეთი. ჰერაკლე გაბრუნდა და მივიდა კარნუ-ქალაქში. ამ დროს წმ. კომიტასის ტახტი ეპყრა უფალ ქრისტეფორეს, რომელიც განდევნა, რათა უთანხმოება ჩამოეგდო მთავრებს შორის და დაადგინეს [პატრიარქად] ეზრა¹⁵⁶ ნიგიდან. ის იხმო [ჰერაკლემ] კარნუ-ქალაქში. [ეზრა] თავისი უმეცრების გამო ქალკედონიკი გახდა და სარწმუნოების დათმობის ფასად მიიღო მარილის საბადოები და კოლბის მესამედი. დაბრუნებულ [ეზრას] საყვედურით შეხვდა კათალიკოსის სასახლის მოძღვარი იოანე, რომელმაც უთხრა: „სამართლიანად გქვია ეზრა, რადგან მართლმადიდებლობის ზღვარს გადახვედი“¹⁵⁷. თვითონ [იოანე] წავიდა ალბანეთში, გარდმანის გავარის¹⁵⁸ საზღვართან და იწყო განდევილის მკაცრი ცხოვრება. მან დაწერა 3 ნაშრომი, რომელთაც არ დააწერა თავისი სახელი. პირველს უწოდა „ცხოვრების რჩევა“, მეორეს – „რწმენის ფესვი“, მესამეს – „ნოიემაკ“-ი. მას ჰყავდა ერთი მოწაფე, სახელად სარგისი, რომელსაც საბელის¹⁵⁹ უკეთურება გადაედო და [იოანემ] გააგდო ის. უმეცარნი კი მას მიანერენ [სარგისის] შეხედულებებს*.

ამ ხანებში გარდაიცვალა მეფე კავადი და გამეფდა მისი ყრმა ვაჟი არტაშირი. ეს რომ გაიგო ჰერაკლემ ურჩია ხორემს მოეკლა ყრმა და წაერთმია მისთვის გვირგვინი, რაც მან შეასრულა კიდეც,

* უმეცარნი... შეხედულებებს > - ვ

ხოლო ჰერაკლეს მისცა წმ. ჯვარი. ხორემი ლაშქარმა მოკლა და გვირგვინი გადასცეს ხოსროს ასულს ბორს. მის შემდეგ [მეფობდა] მისი და ზამრიკი; ხოლო მის შემდეგ ორმიზდი, ხოსროს შვილიშვილი, რომელიც დაახრჩვეს და [მეფედ] დაადგინეს იაზკერტი, [ასევე] ხოსროს შვილიშვილი¹⁶⁰. ჰერაკლემ ნაილო ჯვარი იერუსალიმში და აღმართა თავის ადგილზე¹⁶¹.

ამ ხანებში სომეხთა მხედართმთავრად [ჰერაკლემ] დანიშნა მეფეჟი, რომელიც მოკლა დავით საჰარუნმა და თვითონ გახდა მთავარი ჰერაკლეს ბრძანებით 3 წლით. [მან] ააშენა ეკლესია მრენში, შემდეგ შურააცხყოფილი განდევნეს მთავრებმა. სომხეთში დაიწყო დიდი არეულობა და ხან ერთი ადიოდა [ტახტზე], ხან მეორე. ამ ხანებში ეზრამ გააფართოვა წმ. გაიანეს [ეკლესია]. უფალმა ქრისტეფორემ ააშენა მონასტერი ოტნ-მასიაცში და ილწვოდა ლოცვით.

ამ ხანებში ედესაში შეიკრიბა 12 000 ებრაელი და განუდგა ჰერაკლეს. [ჰერაკლე] წავიდა, ალყა შემოარტყა ურჰას, აიღო, გაუშვა ებრაელები ცოცხლები და ნება დართო, სადაც სურდათ წასულიყვნენ. [მან] არ დაუჯერა თავის ძმას თეოდოროსს, რომელსაც სურდა მათი დახოცვა. [ებრაელები] უდაბნოს გავლით მივიდნენ ტაჭკასტანში¹⁶², ისრაელის შვილებთან, როგორც თანატომელებთან და სთხოვეს დახმარება. მათი ნაწილი დათანხმდა, ხოლო ზოგიერთები კი არა მათი სხვადასხვა სარწმუნოებრივი მიმდინარეობის გამო, ისევე როგორც ადრე ეგვიპტელები მათი განსხვავებული ღვთისმსახურების გამო.

ამ ხანებში [გამოჩნდა] ერთი კაცი ისმაილის შვილთა შორის – ვაჭარი მუჰამედი¹⁶³. [ის] დაიბადა ქალაქ მედინაში, მექადან 2 დღის სავალზე, წარმომავლობდა გვარიდან, რომელსაც ერქვა კორეში. იგი იყო აბდალას ვაჟი, რომელიც მოკვდა და დატოვა ობლად. [ის] დადგა სამუშაოდ ერთ ვაჭართან და გახდა მის სახლში უპირველესი. ვაჭარი მოკვდა და [მუჰამედი] დაეუფლა მისი პატრონის სახლს, შეირთო მისი ცოლი. [ის] მიდიოდა აქლემებით ეგვიპტეში და შეხვდა ერთი განდევილი, სახელად სარგისი,

აროსისა და კერინთოს მიმდევარი. მან ასწავლა [მუჰამედს] ძველი აღთქმიდან ღვთის ცნება და [გააცნო] წიგნი ჩვენი უფლის ყრმობის შესახებ. როდესაც [მუჰამედი] დაბრუნდა სახლში, ქადაგებდა იმას, რაც მოისმინა. მაგრამ მისმა ტომმა გააძევა და წავიდა ის ფარანის უდაბნოში. როდესაც მოვიდა 12 000 ებრაელი განტიკებულნი [ჰერაკლე კეისრის მიერ], ისარგებლა შემთხვევით და უქადაგა ისრაელის შვილებს აბრაამის ღმერთი, ალუთქვა მათ, რომ თუ თაყვანს სცემენ მას, მიიღებენ იმ მემკვიდრეობას, რომელიც ღმერთმა მისცა აბრაამს. გაუგონეს მას და შეიკრიბნენ ევილიდან სურამდე, რომელიც ეგვიპტის პირდაპირაა. 12 000 ებრაელი, ისრაელის ტომთა [რიცხვის] მიხედვით გაყვეს 12 მამამთავარს შორის, ე. ი. ათას-ათასი მიათვალეს თითოეულს. ამრიგად, ისინი გახდნენ 12 მამამთავრის წილხვდომილი, რომლებიც დაადგინეს თავიანთი ტომის მთავრებად და რომელთა სახელით იწოდნენ კიდევ: ნაბაიუთი, კიდარი, აბდალა, მარსამი, მარსმა, იდუმა, მასე, ქოდადი*, თემანი, იეტური, ნაპესი, კედმა. ისინი წავიდნენ ბანაკ-ბანაკ ფარანის უდაბნოდან რაბოით მოიაბში და გადავიდნენ იორდანის მეორე მხარეს, რუბენის წილხვდომილ მხარეში. [ამ დროს] ბერძენთა ჯარი იყო არაბეთში, რომელიც დაამარცხეს, კეისრის ძმა თეოდოროსი გაიქცა. [მთავრები] დაბრუნდნენ არაბეთში და დასახლდნენ ტომების მიხედვით. მათთან შემოიკრიბნენ ისრაელის ყველა დარჩენილი შვილები და შეიქმნა დიდი ჯარი.

მათ შეუთვალეს კეისარს, რომ დაეთმო მათთვის ის ქვეყანა, რომელიც მისცა ღმერთმა აბრაამს. ამაზე მან შემოუთვალა უარყოფითი პასუხი, შეკრიბა 70 000-იანი ჯარი ერთი ერთგული საჭურისის ხელქვეით და უბრძანა წასულიყო არაბეთში ისმაილის წინააღმდეგ. ეს ჯარი მოისრა და მუჰამედის ბანაკი აივსო ნაღავლით. ეს იყო ჩვენი წელთაღრიცხვით 65 წელს. რადგან მათ გაიმარჯვეს მუჰამედის რჩევით, სთხოვეს მას კანონი. მან იმ ადგილს, სადაც [იღგა] გველის ტაძარი, რომელსაც თაყვანს

* ქოშე, დიდი (მ)

სცემდნენ, უნოდა ალ-ქაუბა, რაც ნიშნავს „ღვთის კარს“, თავის საცხოვრებელ ქალაქს კი უნოდა „აბრაამის სახლი“.

როდესაც გაძლიერდა ქრისტიანობა, დამასკოს კერპი რემანი, რომელიც არის თვით კოჭლი ჰეფესტოსი, წაიღეს და დააგდეს უდაბნოში. ის იპოვეს ტაჭიკებმა და წაიღეს გველის ტაძარში, მაგრამ გველის ქურუმებმა არ ისურვეს იქ მისი დადება და გააგდეს გარეთ, ამოჭრეს ერთი ფეხის ადგილი ქვაში და იქ დადგეს. აქედან ის მოიპარეს ეთიოპელმა ვაჭრებმა ოქროსთვის, რისგანაც ის იყო ჩამოსხმული ისმაიტელების მიერ. სასტიკი ომი მოხდა ორ ხალხს შორის. როდესაც ეს დავინწყებულ იქნა [მუჰამედმა] თქვა, რომ ეს არის აბრაამის ფეხის კვალი, რომელიც მან დატოვა, როცა მოვიდა თავისი ვაჟის ისმაილის სანახავად. რადგან ამ დროს ისმაილი სანადიროდ იყო წასული, [აბრაამმა] ჰკითხა მის ცოლს: „სად არის შენი ქმარი?“ ხოლო მან უპასუხა: „წადი აქედან, დაუძღურებულო ბებერო“. [აბრაამმა] კი უთხრა: „როცა მოვა სახლში შენი ქმარი, უთხარი შეცვალოს სახლის კარი“. როდესაც მოვიდა ისმაილი და იყნოსა მამის სუნი, გამოჰკითხა ცოლს და მან უთხრა რაც მოისმინა. მიხვდა ისმაილი, გააგდო ცოლი და სხვა მოიყვანა, ვიდრე მეშვიდე ცოლამდე, რომელმაც სთხოვა აბრაამს ჩამოსულიყო ვირიდან, რათა დაეზილა მისთვის ფეხები. ამბობენ, რომ მან ჩამოდგა ერთი ფეხი, დადგა ქვაზე და ქვამ ადგილი მისცა ფეხს. მეორე ფეხი მას არ ჩამოუდგამს საპალნე პირუტყვიდან, რადგან ფიცი მისცა სარას, რომ არ ჩამოვიდოდა. [სარას] ეშინოდა მისი აგარასთან შეხვედრის. ეს ყველაფერი შეთხზა მუჰამედმა და ბრძანა ყოველი მხრიდან მოსულიყვნენ და თაყვანი ეცათ, ქვის გარშემო შემოეფლოთ ცალ ფეხზე და ეთქვათ: „ლბაიქ, ლბაიქ“, რაზეც თითქოს ვილაცა უპასუხებდა ხოლმე: „აი, აი, ავას, ავას“. აქედან ისინი მიდიან ველზე, კლავენ პირუტყვს, ჯდებიან ცხენებზე და მიაჭენებენ მექას მთამდე. ამ გაქცევის დროს ტანისამოსი სძვრებოდათ და ვერავინ ბედავდა უკან მოხედვას. ორ კლდეს შუა გავლისას, რომელთაც ეწოდებათ საბა და ერმა, კლდიდან

კლდეზე მიანყდებიან შვიდჯერ შეუსვენებლივ, ესერიან ქვას და ამბობენ, რომ მუჰამედიც ასე აკეთებდა და გვასწავლიდა.

ცალ ფეხზე სირბილი დანესებულია [აბრაამის] ფეხის კვალის გამო. ველზე პირუტყვის დაკვლა და გაქცევა, ამბობენ იმიტომაც დანესებული, რომ მუჰამედმა მსხვეპლი შესწირა ყველა ბოროტ სულს, რათა ერვნენინათ მისთვის ხილვა, ხოლო როდესაც მოეწვინენ მას ბოროტი სულები, [მუჰამედი] გაიქცა. ორ კლდეს შუა სირბილი და ქვის ძგერება დანესებულია იმის გამო, რომ კერპებზე ადრე ისინი თაყვანს სცემდნენ ქვებს. აგრეთვე, როდესაც მუჰამედი ასრულებდა ჩვეულების მიხედვით ღვთისმსახურებას, მას თავს დაესხა ცოფიანი ძაღლი. მან ესროლა ძაღლს ქვები და იგივეს გაკეთება უბრძანა სხვებსაც. გველებსა და ქვეწარმავლებს ისინი არ კლავენ, რადგან მათ თაყვანს სცემდნენ [ადრე]. ძაღლის მოკვლა, ამბობენ ნიშნავს იმას, რომ როცა მუჰამედი მოკვდა, არ სურდათ მისი დამარხვა, რადგან იმედი ჰქონდათ რომ აღსდგებოდა 3 დღის შემდეგ ჩვენი უფლის მსგავსად. ძაღლებმა შეუჭამეს მას სახე*. როცა ეს შეიტყვეს, დახოცეს ძაღლები და ყოველ წელს**, იმავე თვეში ბრძანეს იგივეს გაკეთება. ის გვასწავლიდა: „ერთია ღმერთი და არავინ არის მისი ტოლი, მუჰამედი კი მისი მოციქულია“. როგორც ამბობენ ერთი ებრაელის სიტყვების მიხედვით, წინასწარმეტყველები ქადაგებდნენ როგორც ქრისტეზე ისე მუჰამედზე, იმას ეხება, რომ ესაიამ იხილა ორი მხედარი: ვირზე და აქლემზე.

ერთხელ მუჰამედი მოულოდნელად, ჯადოქრობის მეშვეობით უხილავი გახდა, ცოტა ხნის შემდეგ გამოჩნდა და თქვა: „მშვიდობა, ღვთის ნყალობა და მაღლი თქვენდა“. ხოლო ისინი შეძრწუნებულები ეკითხებოდნენ: „საიდან მოხვედი, რა არის ეს ახალი მოსალმება და რომელი ღმერთის მაღლი მოგაქვს ჩვენთან?“ ხოლო ის პასუხობს: „ნამიყვანა მე ღმერთმა მექაში, ჩვენი მამის

* ჩვენი... სახე > - ვ

** ყოველ წელს > - ვ

აბრაამის სახლში და მამცნო თავისი ნება. ხვალ გამოგზავნის კანონს". მან წაიყვანა ერთი ძროხა, რომელმაც ხალხის შეკრების ადგილზე დაბადა ხბო, გააშორა ხბოს, დანერა რაც სურდა და მიამაგრა რქებზე. ერთგული კაცების საშუალებით გაგზავნა ძროხა უდაბნოში^{*} და უბრძანა [მეორე დღეს] გამოეშვათ. თვითონ [მუჰამედი] ხალხით გარშემორტყმული ელოდებოდა. მოვარდა ძროხა ბლავილით, შეიჭრა ბრბოში და ეძებდა ხბოს. [მუჰამედმა] ბრძანა შეეპყროთ [ძროხა], მოხსნა წერილი, ეამბორა და თქვა: „ღმერთისაგან მოვიდა“. ამის გამო დღემდე ყურანის დასაწყისში წერია: „სურატ ალ-ბაკარა“, რაც ნიშნავს: „ძროხის კანონები“. [მუჰამედმა] ბრძანა შვიდჯერ შეესრულებინათ ლოცვა განბანვით. ისმაიტელების საყვირების ნაცვლად მან ბრძანა მალლიდან ეხმოთ სალოცავად, რადგან ნათქვამია: „მახარობელო ადი სიონის მთაზე!“. მახარობელს უწოდებენ „მუდინ“-ს, რაც ნიშნავს „რჯულმდებელს“. ყურზე თითის მიდება ნიშნავს, რომ ნებით თუ უნებლიეთ უნდა მოისმინონ ყურით. [მუჰამედმა] ქრისტეს უწოდა ღვთის სიტყვა და სული. ამბობენ, რომ ის სასწაულებს ახდენდა: მთვარე ჩამოჰქონდა ქვემოთ, ოთხად გაჭრიდა, ხელახლა გაამთელებდა და ცაში გზავნიდა. ადრე ისმაიტელების მთავარი იყო ქალერთი, ხოლო შემდეგ მათ ჰპოვეს მუჰამედი და ირწმუნეს მისი ყოველი სიტყვა.

როდესაც [ისმაიტელები] გაძლიერდნენ, იერუსალიმელებს შეეშინდათ მათი, უფლის ჯვარი და ყველა საეკლესიო ნივთი წაიღეს გემით და ჩაიტანეს კონსტანტინოპოლში. თვითონ [იერუსალიმელები] დაემორჩილნენ ისმაილს, რადგან კეისარმა ვერ შესძლო მათ წინააღმდეგ ჯარის გაგზავნა. [ისმაიტელები] გაიყვნენ 3 ნაწილად: ერთი ნაწილი [გაემართა] ეგვიპტეში, ერთი – საბერძნეთში, ერთი – სომხეთში და ყველგან იყვნენ გამარჯვებულნი. მათ, რომლებიც წავიდნენ სომხეთში ასურეთის გავლით, მიაღწიეს დვინს, აიღეს ის და დახოცეს უამრავი [ადა-

^{*} დანერა... უდაბნოში > - ვ

მიანი], ტყვედ წაიყვანეს 37 000* კაცი თეოდოროს რმტუნის¹⁶⁴ მთავრობის დროს, რომელიც იყო დავითის შემდეგ. მათ დაამარცხეს ბერძენთა მხედართმთავარი პროკოფი, რომელიც 60 000 კაცით იდგა სომხეთის საზღვართან.

ამ ხანებში გარდაიცვალა ეზრა და [საპატრიარქო] ტახტზე დაჯდა ნერსესი, ტაოს ეპისკოპოსი¹⁶⁵, ეზრას [მმართველობის] 10 წლის შემდეგ. მაგრამ იმის გამო, რომ იყო რბევა და უწყალო ხოცვა-ჟლეტა, [ნერსესმა] განიზრახა გაქცეულიყო [იმ საბაბით, თითქოს] არ იყო ღირსი ამ დიდი ნოდებისა, მაგრამ მრავალთა თხოვნის შედეგად დარჩა, [ბრძანა] შეეკრიბათ მრავალი გვამი და დაემარხათ. მან განაახლა მოწამე სარგისის დამწვარი ეკლესია, ამავე ადგილას ააშენა წმინდანთა ტაძარი ღრმა თხრილზე და საფუძველი ჩაუყარა კლდოვან ადგილზე წმ. გრიგორის სახელობის დიდ ტაძარს¹⁶⁶. 4 სვეტის ქვეშ მან მთლიანად მოათავსა წმ. გრიგორის ნაწილები, ხოლო თავი ჩადო კიდობანში, რომელიც შეინახა სწეულთა განსაკურნებლად. აქვე ჩადეს წმ. იზიტუზიტის და მოწამე დავითის¹⁶⁷ ნაწილები. ამბობენ, რომ წმ. გიორგის ნეშტი ჩამოიტანა სომხეთში გრიგორ მამიკონიანმა¹⁶⁸, კონსტანტინოპოლში ელჩად ყოფნის დროს. მას მისცა [ნეშტი] რომელიღაც დიდებულის ცოლმა, რომელსაც ჰქონდა ის თავისთან. ის გავიდა ზღვაში და ქალაქისაგან ფარულად წამოიღო წარუვალი დიდების განძი. მან თავის ქალა მისცა ალბანელებს, ჯუანშერისა და მისი დის თხოვნით, რომელიც გრიგორ [მამიკონიანის] ცოლი იყო.

ამ ხანებში კეისარი კონსტანტინე შეთქმულებს მოაკვლევინა დედამისმა მარტინამ და დასვა [მეფედ] თავისი ვაჟი ჰერაკლეონი. მხედართმთავარმა ვალენტინმა მოკლა მარტინა და ჰერაკლეონი**. გამეფდა კონსტანტინეს ვაჟი კონსტანტი¹⁶⁹. რადგან [ამ დროს] ამბობებულ იყო ვარაზ ტიროცი¹⁷⁰, სთხოვა მის შესახებ [კეისარს] პატრიარქმა ნერსესმა და დაადგინა ის [კეისარმა] სომეხთა

* 35 000 (ვ)

** მხედართმთავარმა... ჰერაკლეონი > – მ

კურაპალატად. მთავრობის მიღებისთანავე ის გარდაიცვალა და დაკრძალეს ტარონში, თავისი მამის, მამაცი სმბატის გვერდით. მხედართმთავარი თეოდოროს რშტუნი და სმბატი დაიმარხნენ მამა-პაპათა პატივით*.

მუჰამედს ეპყრა ძალაუფლება 40** წელი და მიიცივალა. მის შემდეგ ხელისუფლება მიიღეს ომარმა, ამრმა და აბუბექრმა.

მოკლულ იქნა ხოსროს შვილიშვილი იაზკერტი და შეწყდა მეფობა სპარსეთში¹⁷¹, რომელიც გრძელდებოდა 481 წელი. მათ შემდეგ ძალაუფლება მიიღო მოავიამ¹⁷². ჰერაკლეს შვილიშვილმა კონსტანტინემ წაართვა ხელისუფლება თეოდოროსს და უბრძანა კილიკიის მხედართმთავარს გაელაშქრა მოავიას წინააღმდეგ. თეოდოროსის ვაჟმა ვარდმა მზაკვრობა ჩაიდინა ბერძენთა ჯარის მიმართ – გადაჭრა ხიდის კამარა ევფრატზე, ბერძენთა გაქცევის დროს. მოავიამ სომეხთა მთავრად დაადგინა გრიგორ მამიკონიანი და დაადო სომეხებს ხარკად 500 დრაჰკანი¹⁷³. ზოგიერთი ამბობს, რომ თორდანიდან გადმოიტანეს გრიგორ განმანათლებლის მთელი სხეული. ისრაელი მოვიდა ალბანელთა მთავრის ვარაზ გორდატის ბრძანებით, გამოსთხოვა განმანათლებლის თავის ქალა, წაიღო და დადო გლხოვანად წოდებულ ადგილზე¹⁷⁴.

სომეხები იძულებით დამორჩილდნენ აგარიანებს. ამაზე განრისხებულმა კეისარმა გამოილაშქრა სომხეთზე, მაგრამ ნერსეს კათალიკოსმა თხოვნით გააჩერა ის დვინში, კათალიკოსის სასახლეში. კათალიკოსი და კეისარი ერთად ეზიარნენ და შემდეგ 8 დღე ჩაფიქრებული იყვნენ ბერძენთა სწავლების თანახმად და იწყეს ქალკედონის კრების [დადგენილებების] ქადაგება. ერთი ვინმე ეპისკოპოსი გამოვიდა საკურთხეველიდან და შეერია ბრბოში. შემდეგ ჰკითხა მას კეისარმა: „რატომ არ ეზიარე შენს პატრიარქთან ერთად?“ [ეპისკოპოსმა] უპასუხა: „თვითონ ის არის ამის მიზეზი, რადგან 2 წლის წინ მოიწვია კრება და შეაჩვენა ყველა მწვალებელი

* სმბატი დაიმარხნენ > – მ

** 20 (ვ)

და განსაკუთრებით ქალკედონის კრება⁶. მეფემ გაამტყუნა [პატრიარქი] ვერაგობისათვის, შემდეგ ეზიარა ეპისკოპოსი და დალოცა მეფე, მეფემ კი ის. მეფის ნასვლის შემდეგ ნერსესს შეეშინდა რშტუნის მფლობელის და წავიდა ტაოს¹⁷⁵. 6 წლის შემდეგ დაბრუნდა, როცა შეიტყო თეოდოროსის სიკვდილის ამბავი. მან ააშენა სენაკები დიდი ეკლესიის ახლოს და დააყენა იქ 2 კაცი ქალკედონიტა წესის მიხედვით, გამოიყვანა წყალი მდინარე ქასახიდან და მოაშენა ტყე და ვენახები. მან მოინწვია დიდი კრება ფერისცვალების დღესასწაულზე 10 მამის⁶ მონაწილეობით¹⁷⁶. [მგალობლები] ვერ აგრძელებდნენ ერთიმეორეს [გალობას]. ამის გამო ბრძანა გამოერჩიათ ღირსეული და მხოლოდ ერთი [გალობა] ესწავლათ, რაც შეასრულეს კიდევ წმ. ბარსელის საშუალებით, რომელსაც მეტსახელად ერქვა ჭონი. ის იყო ანისის გავარის წმ. მონასტრის წინამძღვარი, რომელსაც ეწოდებოდა დპრავანქი¹⁷⁷. მასზე ამბობენ, რომ ის ღირს იქნა საოცარი შემართებით 7-ჯერ ეხილა ქრისტე. ამის შესახებ [არსებობს] შარაკანი, რომელსაც ამჟამადაც მსახურებენ ჩვენს ეკლესიაში და ეწოდება ჭონენტირი.

ნერსესის ტაოში ყოფნისას თეოდოროს რშტუნიმ გააშენა კუნძული ალთამარი¹⁷⁸. დპრავანქიდან წაიღეს წმ. ღვთისმშობლის სახელობის ჯვარი, რომელიც ახლა ვარძიისად იწოდება, მაშინ კი ეწოდებოდა ჭონელთა [ჯვარი]. ის საიდუმლოდ წაიღო სარგის ჭონელმა უცხო ტომთაგან იქ, სადაც მოახდინა სასწაულები ტიმოთე მოძღვრის ხელით: ქართველთა მეფის დემეტრეს ცოლი სავსებით მოარჩინა კეთრისაგან, რის გამოც წაიღეს ის სომხეთიდან. ის ნაკურთხია მესროპის მიერ, ან წმ. ბარსელ ჭონელისგან და აქვს სომხური წარწერა მარჯვენა მკლავზე. დიდი პატრიარქი ნერსესი აღესრულა და დამარხეს თავის ხელითნაგებ ადგილზე. ტახტი მიიღო ანასტასმა აკორიდან¹⁷⁹, ნერსესის სახლთუხუცესმა, რომელმაც [ნერსესის] ბრძანებით ააშენა წმ. გრიგორის ეკლესია, სანამ ის იყო ტაოში. მის დროს გრიგორ მამი-

⁶ 8 საკითხი (ვ)

კონიანმა ააშენა კათოლიკე ეკლესია არუჭში¹⁸⁰ და ელივარდის მონასტერი. ანასტასმა ააშენა ეკლესია აკორში და განაწესა ის საძმოდ და საავადმყოფოდ. მთავარ გრიგორთან მოვიდა სურჰან სპარსი¹⁸¹ სამეფო გვარიდან, რომელსაც სურდა გაქრისტიანება. ის მონათლა ანასტასმა და გახდა მისი ნათლიმამა, უწოდა თავისი მამის სახელი დავითი და აჩუქა ძაგი კოტაიქში.

ამ ხანებში ცხოვრობდა ანანია შირაკუნი¹⁸², რომელმაც მიიღო ბრძანება ანასტასისაგან და შეადგინა მუდმივი კალენდარი. ვიდრე პატრიარქი დაამტკიცებდა მას კრებაზე, აღესრულა. ის შეცვალა ისრაელმა¹⁸³ ანასტასის 6 წლიანი ღვთისმსახურების შემდეგ. მის დროს ტაჭიკთა მხედართმთავარი ვინმე ბარაბა, რომელიც სომხეთში იდგა, დაამარცხა და განდევნა ქართველთა მთავარმა ნერსემ. ისრაელი იჯდა [წმინდა] ტახტზე 10 წელი და აღესრულა. [პატრიარქის] საბურველი მიიღო წმ. საჰაკმა¹⁸⁴, რომელიც იყო ძოროფორის დიდებულთა გვარიდან. მისი პატრიარქობის მე-7 წელს სომხეთს შემოესივნენ ხაზარები¹⁸⁵, მოკლეს მთავარი გრიგორი და დაატყვევეს ვინც კი მოახერხეს. ძალაუფლება მიიღო სმბატის ვაჟმა აშოტ ბაგრატიუნმა.

ისმაიტელების მთავარმა მოავიამ განიზრახა აღმოეფხვრა ბერენტა სამეფო, ისევე როგორც სპარსელთა, აღჭურვა 300 დიდი გემი – თითოეული 1000 კაცი და 1000 პატარა გემი – თითოეული 100 კაცი და გაუშვა ისინი ზღვით, ხოლო თვითონ ხმელეთით მიაღწია ქალკედონს. მაგრამ ყველა მისი გემი დაიღუპა. თვითონ გაიქცა ღამით და მოკვდა ასურეთში¹⁸⁶. ხელისუფლება მიიღო მისმა ვაჟმა მრუანმა. [მან] გაგზავნა სომხეთში ვოსტიკანად¹⁸⁷ ვინმე მუჰამედი, რომელმაც ააოხრა კუნძული სევანი და დაატყვევა იქ მყოფნი¹⁸⁸, მოტყუებით ააოხრა წმ. გრიგორის ეკლესია, მოაკლევინა ერთი თავისი მონა და ჩააგდო ღრმა ორმოში. შემდეგ დაიწყეს [მოკლულის] ძიება და როცა იპოვეს, შური იძიეს – კიდურები მოაჭრეს ბერებს და ძელზე ჩამოჰკიდეს 40 კაცი. მუჰამედი წავიდა და [მრუანმა] სომხეთში გამოგზავნა სხვა ვოსტიკანი, სახე-

ლად აბდალაჰი¹⁸⁹, რომელსაც სურდა აღმოეფხვრა სომხეთის აზატობა. [მან] ბორკილები დაადო კათალიკოს საჰაკს და გააგზავნა დამასკოში, სომეხი მთავრები სმბატი და ნმ. დავითი ჯვარზე გააკრა.

დარჩენილმა სომეხმა მთავრებმა სმბატმა, აშოტმა და ვარდმა განიზრახეს საბერძნეთში გაქცევა. მათ გამოედევნა 5000 ისმაიტელი, დაენია ვარდანაკერტთან და შეებრძოლა. ისინი ლეთის შემნობით სწრაფად ამოხოცეს ჩვენმა მთავრებმა. [სმბატმა] დახოცილებს ცხვირები მოაჭრა და გაუგზავნა კეისარს, რისთვისაც მიიღო კურაპალატობა აშოტის შემდეგ¹⁹⁰. მან ააშენა ეკლესია ტარონში მაცხოვრის ხატის სახელზე, რომელიც ჩამოიტანა მისმა ვაჟმა დასავლეთიდან და დღესასწაულის წინ ხოტბა შეასხა ჯარს ამ გამოსახულებით¹⁹¹. ის შეცვალა სმბატ ბაგრატუნმა, რომელიც წავიდა ტაოში და გამაგრდა თუხარისში¹⁹². ეს რომ გაიგო აბდულმელიქმა,¹⁹³ უბრძანა თავის მხედართმთავარს მუჰამედს წასულიყო სომხეთის დასარბევად. ეს რომ ესმა ბორკილებში მყოფ საჰაკს, მისწერა თხოვნის [წერილი], რომ მუჰამედს ებრძანებინა საჰაკის მასთან მისვლა. [საჰაკი] წავიდა ხარანში, სადაც ავად გახდა და მისწერა მას სათხოვარი წერილი, რომ ეპატიებინა სომხებისათვის დანაშაული. მუჰამედმა წაიკითხა საჰაკის წერილი, ჩაცხრა მისი რისხვა და არ შევიდა [სომხეთში] ბოროტი ზრახვებით. ზოგიერთები ამბობენ, რომ ის, ვისთანაც საჰაკი მივიდა, იყო ამირათათავი ოკბა, რომელმაც დაწერა მშვიდობის სიგელი და ნმ. ცხედართან ერთად გაგზავნა“ [სომხეთში]. [საჰაკის] პატრიარქობის 27 წლის შემდეგ ნმ. ტახტზე ის შეცვალა ელიამ.

კვდება აბდულმელიქი და მის ადგილს იჭერს მისი ვაჟი ვალიდი¹⁹⁴, რომელმაც უბრძანა მუჰამედს გაენადგურებინა სომეხი აზატები ვინმე კამსას საშუალებით, რომელიც იყო ნახიჭევანის მბრძანებელი. მან მოტყუებით შეყარა ზოგი ხრამის ეკლესიაში, ნაწილი ნახიჭევანის ეკლესიაში და დააწვევინა ისინი 150 (701)

¹⁸⁹ აბდალა (ვ)

¹⁹⁰ ზოგიერთები ... გაგზავნა > - ვ

ნელს¹⁹⁵, დიდი ნახარარები ძელზე ჩამოკიდა და ანამა, ხოლო მათი ცოლები და შვილები ტყვედ წაასხა¹⁹⁶. მათთან იყო გოლთნის მფლობელის ვაჟი ვაჰანიც¹⁹⁷, რომელიც ენამა.

ვალდი შეცვალა მისმა ძმამ სულიმანმა, ის კი ომარმა, რომელმაც მოაკვლევინა წმ. ვაჰანი. [სომეხი] მთავრების დაწვის შემდეგ სმბატ კურაპალატი და მასთან ერთად სხვა ნახარარები წავიდნენ ეგრისში, წაართვეს კეისარს ქალაქი ფოთი¹⁹⁸ და დასახლდნენ იქ. შემდეგ მათ ააოხრეს [ქალაქი], მოიტაცეს საეკლესიო ნივთები და მოვიდნენ სომხეთში. ბერძნები განრისხდნენ მათზე და შეაჩვენეს, რასაც აღდგომის დღესასწაულზე კითხულობენ.

დიდი ელია წავიდა ალბანეთში და ომარის საშუალებით გაიციხული განდევნა ქალკედონის კრების მიმდევარი ნერსეს ბაკური და მისი თანამორწმუნე დედოფალი¹⁹⁹. [ნერსეს] ადგილზე მან ხელდასხა სხვა, დაბრუნდა სომხეთში და აღესრულა თოთხმეტწლიანი პატრიარქობის შემდეგ. ის შეცვალა დიდმა* ფილოსოფოსმა იოანემ²⁰⁰, რომელსაც შიგნით ეცვა თხის ბენვისაგან ნაქსოვი ჯვალო, ხოლო გარედან ირთვებოდა ბრწყინვალე ტანსაცმლით და წერილად დაფუძნებულ ოქროს იყრიდა ჭალარა წვერზე. ეს რომ გაიგო ომარმა, იხმო თავისთან, 7 სამეფო სამოსელი აჩუქა მას და გაგზავნა სომხეთში. [იოანე] ჩამოვიდა და ენეოდა განდეგილის ცხოვრებას მარხვაში, ლოცვაში და [ქადაგებდა] ნათელ მოძღვრებას. მან მოიწვია მანაზკერტში საეკლესიო კრება²⁰¹ სომხებისა და ასურელების [მონაწილეობით] და განწმინდა სარწმუნოება ეზრას სექტისკენ გადახრისაგან.

ამ ხანებში ომარმა მისწერა ლეონ კეისარს მრავალი კითხვა და მათ შორის ასეთიც: „გვესმა ჩვენ, თითქოს ქრისტიანები 72 [მიმდინარეობად] არიან დაყოფილნი“. ხოლო მან მოსწერა პასუხი: „12 ხალხია [ქრისტიანი]: ბერძნები, რომაელები, ბაბილონელები, ეგვიპტელები, ეთიოპელები, ინდოელები, ასურელები, სომხები, სარკინოზები, სპარსელები, ალბანელები, ქართველები“. თქვენ

* დიდმა > - მ

** ქართველები > - მ

რისთვის იწოდებით [მრავალი სახელით]?: ქუჩი, საბრი, თურაფი, ქნარი, მურჯი, ბასლი (ულმერთო), ჯერდე, რომლებიც უარყოფენ ღმერთის არსებობას, აღდგომას და წინასწარმეტყველ ჰპირის; აგრეთვე არის 2 [სექტა], რომელთაგან ერთს სძულხართ თქვენ და ერთი არ არის ჩხუბისმოყვარული. თქვენი წიგნები დაწერა ომარმა, აბუთურაბმა და სულეიმან სპარსმა. სპარსელთა ტომის მეთაური ჰაჯაჯი შეეცადა მათ გადაკეთებას. ჩვენი [წიგნები] კი ისეთივეა, რადგან ისინი სულიწმინდისგანაა. ნარტყვევნის დროს ყველა წიგნი არ მოისპო, არამედ დარჩა გაფანტული [ხალხთა] შორის და როდესაც ეზრამ დაწერა შინაარსი, ის საცხებით ეთანხმებოდა ძველს. [ამ წიგნების რიცხვი] ანბანის რიცხვის მიხედვით იყო, თუმცა [რიცხვი] 7* მეორდებოდა დიდი მნიშვნელობის გარეშე". ნმ. პატრიარქმა იოანემ ომარის ბრძანებით მთელ სომხეთში ხმარებიდან ამოიღო გავრცელებული ბერძნული [ენა]. ამბობენ, რომ [კეისარმა] ლეონმა გაგზავნა დესპანად მთავარი ვასიდი იოანესთან და [ჰკითხა]: „რატომ სჩადიხარ ასეთ ბოროტებას?“ ეს მთავარი ავად გახდა, სიკვდილის პირას იყო, მას თავს დაახვეის მკურნალები, მაგრამ ვერ უშველეს. [მაშინ მას] ხელი დაადო ნმ. იოანემ და მაშინვე გამოჯანმრთელდა. იხილა რა [ეს] სასწაული, [ვასიდმა] ირწმუნა ჩვენი სარწმუნოება, აღარ დაბრუნებულა საბერძნეთში, აღიკვეცა ბერად და განდევილი იყო 15 წელი გამოქვაბულში, რომელსაც მისი სახელის მიხედვით ეწოდა ჰორომ-აირი. როდესაც რომიდან [სომხეთში] ჩამოვიდა, ამ მთავარს ჰქონდა ჯვარი. ასე გვსმენია ჩვენ და თუ გსურს შენც მიიღე [ეს] სიყვარულით. იოანე 11 წლის შემდეგ აღესრულა და ტახტი მიიღო დავით კოტაიელმა** სოფელ არმორიკიდან, რომელიც საკათალიკოსოს საკუთრება იყო თრდატ მეფიდან მოყოლებული. [დავითმა] ააშენა ეკლესია და აქ გაატარა თავისი ცხოვრების დარჩენილი 13 წელი, შევიწროებულმა დვინში მყოფი ტაჭიკთა გარყვნილი ტომისაგან. ის შეცვალა თრდატმა სოფელ

* 5 (ვ)

** კოტაიელმა > - მ

ოთმუსიდან, კაცმა კარგმა და ქველმა. მისი ლოცვის წყალობით 22 წლის მანძილზე იყო მშვიდობა.

ომარი შეცვალა იზიდმა, კაცმა ბოროტმა და ეშმაკეულმა^{*}. მან აღმოფხვრა ჯვარი და ხატი ქვეყნიდან და ხოცავდა ლორებს, ვიდრე არ მოიშთო ბოროტი სულის მიერ^{**}. მის შემდეგ მოვიდა ჰეშმი, რომელმაც გაგზავნა თავისი ძმა მესლიმი 70 000 კაცით ბითინიაში. მეორე ლაშქრობის დროს [მესლიმს] ქრისტეს ჯვრის ძალით ზღვაში დაელუპა 50 000 კაცი^{***}. კეისარმა გაუშვა მესლიმი, რათა მას მოეთხრო ღმერთის დიდების შესახებ. ჰეშმმა გაგზავნა სომხეთში მუჰამედის ვაჟი მერვანი²⁰², რომელიც მოვიდა და დაადგინა აშოტ ბაგრატიონი კურაპალატად²⁰³ ანუ პატრიკად. მისი შურდათ სმბატ, დავით და გრიგორ მამიკონიანებს. მერვანმა გაილაშქრა ჰუნების ქალაქ ვარაჩანზე²⁰⁴ და დაბრუნდა გამარჯვებული. ჰეშმის შემდეგ [ტახტზე] დაჯდა გარყვნილი ვალიდი, რომელიც კურაიების²⁰⁵ ბრძანებით იქნა მოკლული. [მის ადგილზე] დააყენეს სულეიმანი. ის მოკლა მერვანმა და თვითონ გაბატონდა.

სომეხთა ჯარი იღებდა ყოველ წელს 100 000 ვერცხლის დრაჰმას. მერვანმა აიღო დამასკო და შეარცხვინა [მცხოვრებლები] – ამაგრებდა კაცს 4 მარგილზე და სცემდა მათ სახეში 3 და 4^{****} შეცოდებისათვის, რომელიც იყო მკვლელობა, ვერცხლისმოყვარეობა, ავხორცობა და მეოთხე – ღმერთის სასჯელს რომ არ ელოდნენ.

ამ ხანებში სომეხმა მთავრებმა განიზრახეს ამბოხება [არაბთა წინააღმდეგ], რაც არ მოისურვა აშოტ პატრიკმა. ის შეიპყრეს და დააბრმავეს გრიგორ და დავით მამიკონიანებმა²⁰⁶. ეს აშოტი იყო სომეხ და ქართველ მეფეთა წინაპარი.

შემდეგ გამოვიდა ორი აბდალაქი, ჰეშმის ვაჟები და სისხლის-მღვრელი ბრძოლა ჰქონდათ მერვანთან 2 წელი, ისე რომ ერთ ბრძოლაში დაეცა 30 000 კაცი და მოკლულ იქნა მერვანიც.

* კაცმა ... ეშმაკეულმა > - ვ

** ბოროტი... მიერ > - ვ

*** გადაურჩა 50 კაცი (ვ)

**** 3 და 4 > - ვ

გაბატონდნენ აბდალაქები, რომლებმაც ხარკი დაადეს მკვდრებსაც კი. მათ გაგზავნეს სომხეთში იზიდი, სასტიკი მჩაგვრელი, შემდეგ ბაქრი, შემდეგ ცოფიანი ჰასანი, რომლის დროს გამწარებული მუშელ მამიკონიანი აჯანყდა და მოკლა ისმაიტელთაგან 200 კაცი, ხოლო შემდეგ – 600*. შემდეგ [სომხებმა] მოტყუებულებმა ერთი ბერის მიერ, რომელიც ხილვასა და ცრუ სიზმრებს ყვებოდა და ამბობდა, რომ „დასრულდა ისმაილის ჟამი“, შეკრიბეს 5000 [კაცი], რომელთა მეთაურები იყვნენ მუშელი და სმბატი²⁰⁷. ისინი შეებრძოლნენ 30 000 [კაცს], დაიღუპნენ მუშელი და სმბატი 3000 [მებრძოლთან] ერთად**.

თრდატის შემდეგ მეორე თრდატი დამკვიდრდა ნმ. ტახტზე 3 წლით. შემდეგ [პატრიარქი იყო] სიონი²⁰⁸, აღძნიქის ეპისკოპოსი, კაცი წმინდა და სასწაულმოქმედი, რომელმაც სიმის მთის ძირას დამშრალი წყარო კვერთხის დარტყმით ამოაჩქეფა. 8 წლის შემდეგ [სიონი] აღესრულა. ტახტი მიიღო უფალმა ესაიამ²⁰⁹ ელაპატრუშიდან, რომელზეც ამბობენ, რომ ის გაზარდა დედამ სილატაკეში, ღია ცის ქვეშ, მათხოვრობით ყინვიან ზამთარში და სიცხიან ზაფხულში. [ერთხელ როცა] ვილაცა აგდებდა მას მამამთავრის კარიდან, დედამ უთხრა: „განა არ იცით, რომ პატრიარქად ვზრდი ჩემს ყრმას?“, რაც აღსრულდა კიდევ. ჯერ ეპისკოპოსი, ხოლო შემდეგ პატრიარქი გახდა ღვთის მადლით. 13 წლის შემდეგ [ესაია] აღესრულა. ტახტი მიიღო სტეფანოსმა²¹⁰ – 2 წლით, შემდეგ იობმა – 6 თვით, მის დროს სოფელ ბაგრევანდში ეკლესიის ოქროს შემკულობის [ხელში ჩასაგდებად] ვოსტიკანმა ცილი დასწამა 40 კაცს, დახოცა ისინი და წაიღო მდიდრული განძი. იობის შემდეგ ტახტი მიიღო სოლომონმა²¹¹ გარნისიდან, მაქენაცის მონასტრის წინამძღვარმა, რომელიც წავიდა სოფელ ზრესკში, შირაკის გავარში, განმარტოებულ სენაკში და ფრიად იგვემდა ხორცს. აქედან გაიყვანეს ის და აიყვანეს [პატრიარქის] ტახტზე. ხედავდნენ რა [გზაში მას] ფრიად დაუძღურებულს განდევილობისაგან ეკითხებოდნენ:

* 400 (ვ)

** ისინი ... ერთად > – მ

„სად მიდიხარ?“ ის პასუხობდა: „[ჩემი] სახის გამოსახატავად შავი საღებავით სხვა პატრიარქების გვერდით“. ასეც მოხდა – 1 წლის შემდეგ გარდაიცვალა და გამოხატული იქნა სხვა [პატრიარქებთან] ერთად. ის შეცვალა გეორგიმ არაგან-ოტენიდან.

აბდალაჰის შემდეგ მისმა ვაჟმა მუჰამედმა გაგზავნა ლეონ [კეისართან] 2 ფუთი მდოგვის თესლი და მას უკან გააყოლა ჯარი, რომელმაც ვერ შესძლო რაიმე ზიანის მოტანა²¹².

დიდი ომის გადახდის შემდეგ²¹³ გადარჩნენ: აშოტის ძის სმბატის 2 ვაჟი, რომელთა სახელებია აშოტი და შაჰუჰი; სამუელის 1 ძმა სახელად შაჰუჰი; მუშელის 4 ასული და 2 ვაჟი, [მათ შორის] სიყრმის შვილი შაჰუჰი, რომლებიც მოხდნენ ვასპურაკანის ქვეყანაში და ორივე მოკლა მეჰრუჟან არწრუნმა, თითქოს იმ მიზეზით, რომ მათი მამა იყო [სომხეთში დატრიალებული] დიდი უბედურების [მიზეზი]. ერთ-ერთი და გათხოვდა ვილაც ისმაიტელ ჯაჰასპზე, რომ გაეხადა ის მფარველად. სმბატის ვაჟებმა აშოტმა და შაჰუჰმა თანაბრად გაიყვეს თავისი მამული. რადგან ჯაჰასპმა მიიტაცა არშარუნიქის²¹⁴ რალაც ნაწილი და განზრახული ჰქონდა თავისი ცოლის საშუალებით გაბატონებულიყო [სომხეთის] მთელ ქვეყანაზე, აშოტმა და შაჰუჰმა წაართვეს მას ეს [ნაწილი არშარუნიქისა]. ისინი შევიდნენ შირაკის გავარში, განდევნეს იქ მდგომი ისმაიტელთა ჯარი, დაიპყრეს შირაკი, აშოცი და ტაოს გავარი²¹⁵. ასე ბედმა გაუღიმა მამაც აშოტს, ააშენა კამახი და იქ დაასახლა თავისი სახლეულები, ხოლო თვითონ ჰბაძავდა თავის წინაპარს სმბატ ბივრიტის ძეს, მთავარს სმბატავანისა, რომელიცაა ციხე სპერის გავარში²¹⁶. ერთ დღეს მას ალყა შემოარტყა მტერმა ლოცვის დროს. ეს რომ დაინახა, მან არ შეწყვიტა საუბარი ღმერთთან, ვიდრე არ დაასრულა. შემდეგ გამოვიდა მათ წინააღმდეგ, გაჰკვეთა ორად მათი მთავარი, რომლის სახელი იყო ლიპავონ აბდალაჰი და დახოცა 500 კაცი. მას თხოვნით მიმართა გუნის გვარმა²¹⁷, რათა ეხსნა ისინი ისმაიტელთაგან. [აშოტი] წავიდა 1000 კაცით ალიოვიტის გავარში, წამოიყვანა მთელი ეს გვარი თავისი ქონებით, მიიყვანა და დაასახლა ტაოში.

ამ ხანებში არეულობა ატყდა ისმაიტელებს შორის და სომეხთა ქვეყანამ დაისვენა. იწყეს გაძლიერება მთავრებმა თავ-თავის ადგილებზე. ისმაიტელთა მთავარმა მისცა აშოტს – სომეხთა მთავრის აშოტის ძის ვასაკის ვაჟის ატრნერსეჰის ძეს – ქართველთა ქვეყანა. [აშოტი] წავიდა და დაიმორჩილა, ხოლო კეისარმა უბოძა მას კურაპალატობა. ჯაჰანსპი აუჯანყდა თავის მთავარს, მოვიდა და ძალით დაჯდა დევინში თავისი შვილით აბდალაჰით. ეს რომ იხილა აშოტ კურაპალატმა, გაგზავნა კეისარ ლეონთან თხოვნა სომხეთის დასახმარებლად. მას არ ეცალა, რადგან ვინმე მიქაელმა სცადა მისი მოკვლა, მაგრამ ვერ მოახერხა. ეს რომ გაიგო კეისარმა, გადაწყვიტა მისი დასჯა, მაგრამ დათანხმდა დედოფლის თხოვნას, რომ ვიდრე არ გაივლიდა დიდი აღდგომის დღე, საპყრობილეში ჩაესვა [და არ მოეკლა]. ციხის უფროსი იყო მიქაელის კეთილისმსურველი, რომელმაც მოისყიდა მეფის პალატის მცველები და დაახლოებული პირები. ისინი მოულოდნელად მახვილებით დაესხნენ თავს კეისარს ეკლესიაში წირვის დროს. ის გაიქცა საკურთხევისაკენ და ხელებით ჩაეჭიდა, ხოლო მათ შეუბრალებლად, როგორც მხეცებმა, მოკლეს ის ადგილზე. გამეფდა მიქაელი²¹⁸. მან იხმო თავისთან დიდი მხედართმთავარი მანუელ მამიკონიანი, რომელიც 150 კაცით გადავიდა კამანში და იქიდან ისმაიტელთა მთავარ მამუნთან²¹⁹, რომელმაც მოკლა მუჰამედის ძმა და თვითონ ბატონობდა ტაჭიკებზე. [მამუნმა] დიდი პატივით მიიღო ის, დაუნიშნა ჯამაგირი დღეში 1306 ნონა ვერცხლი და ყოველ დღე [აძლევედა] აურაცხელ და შეუფასებელ საჩუქრებს. აშოტ კურაპალატი²²⁰ ბატონობდა კლარჯეთიდან თბილისამდე²²¹ მთიანი თემების ჩათვლით.

ჯაჰანსპის სახლი გაძლიერდა დევინში და 5000 კაცით სურდა წასულიყო ტარონზე, აშოტ სმბატის ძის სამფლობელოზე. კეთილგონიერი, მამაცი და სარწმუნოებით განმტკიცებული [აშოტი] არ დაელოდა შეკრებილი ჯარის მოსვლას, 200 მხედრით და 300 ქვეითით გამოვიდა მის წინააღმდეგ, მოსრა მათგან 3000 კაცი, მიაღწია მათ ბანაკს, ხელთ იგდო მთელი მათი სიმდიდრე, გამობრუნდა სიხარულით და ადიდებდა ქრისტეს. მისი ძმა შაჰუჰი კი

თავს დაესხა დვინის შემოგარენს, ხელთ იგდო დიდი ნადავლი და გამობრუნდა. მას უკან გამოედევნა ქალაქიდან ჯარი. მოქალაქეები თავს დაესხნენ აბდულმელიქს, მოკლეს ის და მიიტანეს ქალაქის კარებთან. ასე [სომხები] ხელახლა გაძლიერდნენ, ხოლო [ისმაიტელებმა] რომ გაიგეს მომხდარი ამბავი, გაიფანტნენ.

ამ ხანებში აშოტთან მოვიდა ერთი ეპისკოპოსი, სახელად აპიკურა და ცდილობდა მოექცია ის ქალკედონურ სარწმუნოებაზე. ეს რომ გაიგო შუამდინარეთის ერთმა მოძღვარმა ბივრატმა, გაგზავნა დიაკონი ნანა, რომელიც მოვიდა, შეებრძოლა აპიკურას და დაამარცხა ის სულნიმიდის ძალით²²². მთავარმა [აშოტმა] განდევნა [აპიკურა] და კიდევ უფრო მეტად განმტკიცდა წმ. გრიგორის სარწმუნოებაზე. ამის შემდეგ აშოტი აღესრულა და მიიღო ძალაუფლება მისმა ვაჟმა სმბატმა I წლით. [სმბატი] შეებრძოლა 500 კაცით 4000 ისმაიტელს და დაიდგა ქრისტეს [მონამეობრივი] გვირგვინი. მისმა ძმებმა: დავითმა, საჰაკმა, მუშელმა და ბაგრატმა წაიყვანეს დედა და წავიდნენ მუფარლინში*²²³ ამირა ხალაფთან, რომელმაც სიყვარულით მიიღო ისინი.

ვინმე სევადა, ჯაჰასპის სახლიდან, 4000 კაცით ებრძოდა აშოტს და მის ძმას შაჰუჰს. შაჰუჰი დაიღუპა ბრძოლაში. 2 წლის შემდეგ თავის სახლში გარდაიცვალა აშოტი და ძალაუფლება მიიღო მისმა ვაჟმა სმბატმა, რომელმაც იბრუნა შაჰუჰის ობლად დარჩენილ შვილებზე, დაასახლა ისინი ანისში უსაფრთხო ადგილას. მან ზავი დადო სევადასთან და მიიღო მისგან სპარაპეტის მემკვიდრეობითი პატივი, იქორწინა დავითის დაზე და ეყოლა 2 ვაჟი: აშოტი და შაჰუჰი. მათი და გათხოვილი იყო ბაგრატზე, აშოტ კურაპალატის ვაჟზე. სმბატის ძმამ დავითმა ააშენა ოძ-ბერდი²²⁴.

ამ ხანებში მოვიდა ბაღდადიდან ერთი კაცი სპარსთა ტომიდან, სახელად ბაბი, მრავალი განგმირა და მახვილით მოსრა ისმაიტელთა ტომიდან, მრავალი დაატყვევა, ხოლო თავის თავს აცხადებდა უკვდავად. ისმაიტელებთან ერთ ბრძოლაში დახოცა 30 000 კაცი,

* ნეფრკერტი (ვ)

მოვიდა გელარქუნამდე და ჟღერდა მახვილით დიდს და პატარას. [ამ დროს] მამუნი იყო ბერძენთა მხარეებში. [მან] 7 წლის [შემდეგ] აიღო მიუდგომელი სიმაგრე ლულუა და დაბრუნდა შუამდინარეთში. მანუელი ხელმეორედ გაეშურა საბერძნეთს. მოკვდა მამუნი და მიიღო ძალაუფლება მისმა ძმამ აბუსააკმა. მან გაგზავნა აფშინი მთელი ძალებით ბაბანას წინააღმდეგ სომხეთში, რომელმაც გაჟლიტა ბაბანას ლაშქარი.

სმბატის ვაჟმა საჰლომა შეიპყრო ბაბანა და მოითხოვა აფშინისაგან გამოსასყიდი მილიონი წონა ვერცხლი და მიიღო მისგან 100 000. ბაბანას მოაჭრეს ფეხები და ხელები და ჩამოჰკიდეს ძელზე²²⁵. აფშინი წავიდა საბერძნეთს, დაამარცხა კეისარი, აიღო ქალაქი ამურა, წარტყვევნა ის და დაბრუნდა მშვიდობით.

ამ ხანებში ვინმე აბლჰერთი, ჯაჰასპის სახლიდან, თავს დაესხა 4000 კაცით სივნიეთის ქვეყანას. მის წინააღმდეგ გამოვიდა ბაბგენი 200 კაცით და სრულიად განადგურა მისი ჯარი.

პატრიარქთა რიგში გეორგი შეცვალა იოსებმა 11 წლით, ხოლო ის დავითმა – 13 წლით. მის დროს სომხეთში მოვიდა ვოსტიკანად პოლი, რომლის წინააღმდეგ გამოვიდნენ და დაიღუპნენ სმბატი და საჰაკი – სივნიეთის უფალი. [პატრიარქის ტახტზე] იოსები შეცვალა იოანემ, კაცმა ნმინდამ და თავმდაბალმა. 8 წლის შემდეგ ის დაასმინეს ტავროსის მთის მფლობელ ბაგრატიან, რომელმაც განიზრახა მისი ტახტიდან ჩამოგდება, მაგრამ ცილისმნამებლები დაისაჯნენ უფლის მიერ. მოვიდა ვოსტიკანი აბუსეთი, რომელმაც ბორკილებგაყრილი გაგზავნა ბაგრატი ამირასთან. ტავროსის [მოსახლეობა] აჯანყდა და განრისხებულმა მოკლა აბუსეთი²²⁶. ეს რომ გაიგო ამირამ, გამოგზავნა მრავალრიცხოვანი ჯარი თავისი ყმის ბუღას²²⁷ ხელქვეით და უბრძანა მას ამ ქვეყნის ნახარარები დატყვევებულნი გაეგზავნა მასთან. [ბუღა] მოვიდა და შეასრულა ბრძანება: შევიდა ტარონში, შეიპყრო ტყვე ბაგრატის ვაჟები: დავითი და აშოტი, არწრუნთა სახლის დიდი მთავარი აშოტი*, მშვენიერი

* არწრუნთა ... აშოტი > - მ

ატომი, სხვა 150 კაცი და აიძულებდა უარეყოთ ქრისტეს ღვთოურობა^{*}. ამჟებ ისინი არ დათანხმდნენ და მწარე სატანჯველით, მახვილით, ცეცხლითა და ჯვრით [მონამეობრივი] გვირგვინი დაიდგეს ქრისტესთვის მეტეკის თვის 25-ში. [ამ დღეს] წმ. პატრიარქმა იოანემ დაანესა დღესასწაული, თვითონ კი აღესრულა თავისი პატრიარქობის 22 წლის შემდეგ. წმ. ტახტი მიიღო ზაქარიამ, სოფელ ძაგიდან. ბულამ შეიპყრო: სივნიეთის მთავარი ვასაკი, მისი ძმა აშოტი, დიდი მთავარი ატრნერსეჰი ხაჩენის გავარში და გარდმანის მთავარი კტრიჭი. შემდეგ წავიდა უტიქში, შეიპყრო სტეფანოს კონი, რომელმაც თავისი სატომო სახელი, სევეკო-ორდიქი მიიღო თავისი წინაპრისაგან, და აღბანთა მთავარი ისაია. ყველა ისინი მიიყვანა ამირათათავთან და მოტყუებით უხმო აგრეთვე სპარაპეტ სმბატს, რომელიც, როგორც კი მოვიდა, საპყრობილეში ჩააგდეს და მოითხოვდნენ მისგან [სარწმუნოების] უარყოფას. მაგრამ მამაცი აღმსარებელი სმბატი არ დათანხმდა, ციხეში აღესრულა ქრისტესთვის და დაფლეს წინასწარმეტყველ დანიელის საფლავში. მისი ძალაუფლება მიიღო მისმა ვაჟმა აშოტმა. დიდი ტანჯვით ეწამა აგრეთვე სტეფანოსი, მეტსახელად კონი იმავე ადგილზე.

გრიგორ მამიკონიანმა ვაჟკაცურად დაიცვა სარწმუნოება, გამოვიდა საპყრობილედან, მოვიდა, შევიდა ბაგრევანდის გავარში²²⁸ და სურდა გამაგრებულიყო გაბელიანქის²²⁹ გავარში, გაზანანაკში, მაგრამ 7 დღის შემდეგ გარდაიცვალა. ეს რომ გაიგო ვოსტიკანმა მუჰამედმა, რომელიც სომხეთში იყო, შეატყობინა აშოტ სმბატის ძეს, რომ სადაც არ უნდა ყოფილიყო [გრიგორ მამიკონიანი] შეეპყრო და მასთან გაეგზავნა. [აშოტმა] მოკვეთა თავი მკვდარს, გაგზავნა მასთან და შეუთვალა: „უნდოდა გადასულიყო საბერძნეთში, მე დავადეენე [ხალხი], მოვკალი და აჰა მისი თავი“. მუჰამედს გაუხარდა და აცნობა ჯაფარს²³⁰, რომელმაც ბრძანა დაენინაურებინათ აშოტი, მიეცათ მისთვის ბაგრევანდის გავარი და 70 000^{**} ვერცხლი. ამ დროიდან აღმოიფხვრა სომხეთში მამიკონიანთა გვარი.

* ღვთოურობა > - ვ

** 50 000 (ვ)

აქ უნდა ვთქვათ სომეხთა და ქართველთა მეფობის დასაბამზე, რომელიც ბაგრატიონებისაგან მომდინარეობს. როგორც ზემოთ ითქვა, მამაცი ვარდანის შემდეგ სომეხი უფლისწულები შემთხვევით ინიშნებოდნენ სმბატ ბაგრატიონამდე. მის შემდეგ იყო აშოტ ვასაკის ძე, რომელიც დააბრმავეს მამიკონიანებმა. მას ჰყავდა ორი ვაჟი: სმბატი – სომეხ მეფეთა მამამთავარი და ვასაკი – ქართველ მეფეთა მამამთავარი, რომლის ვაჟი იყო ატრნერსეჰი, მისი [ვაჟი] აშოტი, მისი ბაგრატი, რომლის ძმა იყო გუარამი; მის შემდეგ დავით ბაგრატის ძე, რომელიც მოკლულ იქნა თავისი ბიძის გუარამის მიერ; მისი ვაჟი იყო ატრნერსეჰი, მისი ვაჟი დავითი, მისი ძმისშვილი იყო გურგენი, მისი ვაჟი იყო ბაგრატი, რომელმაც მოიყვანა ცოლად ვასპურაკანის მეფის სენექერიმის²³¹ ასული. ასეთია თანმიმდევრობა²³².

სომეხ მეფეთა მამამთავრის სმბატის ვაჟი იყო აშოტ ხორციჭამია²³³; მისი ვაჟი იყო სმბატ აღმსარებელი²³⁴; მისი ვაჟი კი აშოტ კეთილმორწმუნე, რომელიც იწოდა მთავართა მთავრად ალი ვაჰეის ძის მიერ, ამირათათავის ჯაფარის ბრძანებით. მასთან გამოგზავნა კონსტანტინოპოლის პატრიარქმა ფოტიმ 318 (869) წელს ნიკეის მიტროპოლიტი იოანე. მას ჰქონდა ზაქარიასთან წერილი, [სადაც იყო] პასუხი კითხვაზე: რატომ მოიწვიეს მეოთხე საეკლესიო კრება. კრება მოიწვიეს შირაკავანში²³⁵. იქ იყო აგრეთვე ასურელთა დიაკონი ნანა, რომლის მოკვლა სურდა ჯაფარს სარწმუნოების გამო, მაგრამ ხილვით შეშინებულმა გაუშვა ის.

დანერილია, რომ ქრისტეს აღდგომიდან 315 წელს შეიკრიბა ნიკეის საეკლესიო კრება²³⁶ 518* [მამის მონაწილეობით]. მას ესწრებოდნენ პატრიარქები: სელევსტროსი – რომის, ალექსანდრე – კონსტანტინოპოლის, ალექსანდრე – ალექსანდრიის, ევსტათე – ანტიოქიის, არისტაკესი – სომხეთის.

72** წლის შემდეგ ჩატარდა II საეკლესიო კრება, თეოდოსის მეფობის 25-ე წელს²³⁷, [რომელშიც მონაწილეობდნენ] პატრიარ-

* 318 (ვ)

** 74 (ვ)

ქები: დამასკოსი – რომის, ნექტარიოსი – კონსტანტინოპოლის, ტიმოთე – ალექსანდრიის, იოანე – ანტიოქიის, ნერსესი – სომხეთის.

47 წლის შემდეგ, თეოდოს უმცროსის მეორე წელს* შეიკრიბა III საეკლესიო კრება²³⁸, [რომელშიც მონაწილეობდნენ] პატრიარქები: კელესტინოსი – რომის, კირილე – ალექსანდრიის, იოანე – ანტიოქიის, იუბენალი – იერუსალიმის, სომეხთა პატრიარქ საპაკისაგან იყო წერილი. ამის შემდეგ გამოჩნდა კონსტანტინოპოლის არქიმანდრიტი ევტიქე, რომელიც გაუგებრად ქადაგებდა ქრისტეს ერთბუნებოვნებას. ის განდევნა პატრიარქმა ფლავიანოსმა. [ევტიქემ] სთხოვა ვინმე საჭურისთაუფროსს ოსკევანს მიენერა დიოსკოროსთვის, რომ ებრძანებინა მისი მიღება, რაც მან შეასრულა კიდეც, თუმცა შემდეგ ინანა.

კირილედან 22 წლის შემდეგ მოწვეულ იქნა ეფესოში საეკლესიო კრება, რომელზეც უარყვეს ლეონის წერილი, განკვეთეს ფლავიანოსი** და დომნას ანტიოქელი. ამის შესახებ ბრალდებით აღსავსე წერილი გაგზავნეს თეოდოსთან. გამოვიდა ბრძანება მოენვიათ კრება და ხელახლა გადაეხედათ საქმისათვის.

[თეოდოსი] აღესრულა და მარკიანემ – ქრისტეს აღდგომიდან 462 წლის შემდეგ, წმ. საპაკის სიკვდილიდან 15 წლის შემდეგ, რა წელსაც აღესრულნენ წმ. ვარდანიანები²³⁹ – მოიწვია კრება²⁴⁰ იოანე მანდაკუნის პატრიარქობის დროს, რომელსაც არ ეცალა კრებაზე წასასვლელად. კრებიდან განდევნეს დიოსკოროსი, პეტრე ანტიოქელი, დიოსკოროსის ძმა ანატოლი ჯერ კიზიკონში, შემდეგ პერაკლეაში და შემდეგ პაფლაგონიაში.

6 წლის შემდეგ გარდაიცვალა მარკიანე და გვირგვინი მიიღო ლეონმა 19 წლით. მან ტიმოთე გადაასახლა ქერსონში. ლეონ უმცროსი [მეფობდა] 5 წელი; ზენონი – 16 წელი. მან ჩააცხრო მღელვარება, აღმოცენებული ქალკედონის კრების შედეგად. მაგრამ რომ-

* მეორე წელს > – მ

** ფლავიანოსი > – მ

მა დაიცვა [ქალკედონის კრების] მოძღვრება. ანასტასი [მეფობდა] 17 წელი. ის დადგა იმავე კეთილსარწმუნოებაზე და დააბრუნა ტიმოთე ალექსანდრიაში. იუსტინე [მეფობდა] 9 წელი. მან ხელმეორედ ალადგინა [ქალკედონის] კრების მოძღვრება. იუსტინიანოსი [მეფობდა] 33 წელი, იუსტინიანოსი – 9 წელი. მას სურდა განემტკიცებინა მართლმადიდებლობა და ლალატით იქნა მიკლული. ტიბერიუსი [მეფობდა] 7 წელი. მის დროს მოიწვიეს კრება კონსტანტინოპოლში, რომელიც არ მიიღეს სომხებმა. მავრიკე [მეფობდა] 23 წელი. ფოკა – 8, ჰერაკლე – 37*, კონსტანტინე – 3, კონსტანტინე, ჰერაკლეს შვილიშვილი – 29. მის დროს მარტინოსმა მოიწვია საეკლესიო კრება რომში, რომელმაც აღიარა ქრისტეში ორი ნება და ორი მოქმედება. კონსტანტინე [მეფობდა] 13 წელი. მის დროს აგათონმა მოიწვია კრება, რომელმაც დაამტკიცა მარტინოსის [მოძღვრება]. იუსტინიანე [მეფობდა] 2 წელი, ლეონი – 3, აპტიმაროსი – 7, იუსტინიანე – 7, ფილიპე ვარდი – 2, არტემი – 2, თეოდოსი – 2, ლეონი – 7, კონსტანტინე – 15, ლეონი** – 5, ნიკიფორე – 6, სტრაკოსი – 1, მიქაელი – 1, ლევონ სომეხი – 10, მიქაელი – 1, თეოფილოსი – 1***, მიქაელი – 2. ბასილის დროს ცხოვრობდა ფოტი, მან [სომხეთში] მოიწერა წერილი, რომელშიც ამბობდა, რომ არ იყო განხეთქილება [ეკლესიაში] უკანასკნელ წერსესამდე, რომლის დროს დადგინდა სომხური წელთაღრიცხვა 104 წელს და რომელმაც შემდეგ მოიწვია კრება დვინში²⁴¹ სასუნიდან მოსული ბარდიშო ასურის მეშვეობით. მის დროსვე თარგმნეს ქალაქ ნაბუნის ეპისკოპოს ფილარქსიოსის და ტიმოთე კუზის წიგნები.

16 (567) წელს შურისმაგებელმა ვარდანმა მოკლა სპარსელი მარზპანი სურენი და თვითონ თავისი სახლეულთი წავიდა იუსტინიანესთან მისი მეფობის 30-ე წელს. ჯვართამაღლების დღესასწაულზე ის არ ეზიარა ჩვენთან და განაცხადა, რომ ჩვენი მოძღვრე-

* 35 (ვ)

** ლევონდი (ვ)

*** მიქაელი ... 1 > - მ

ბი არ გვიბრძანებენ ამას. ამის გამო მეფემ მოიწვია 150 ეპისკოპოსის საეკლესიო კრება, რომელსაც უწოდებენ V კრებას²⁴².

როდესაც მუშელმა სომეხთა და ბერძენთა ჯარებით დაიმორჩილა მეფე ხოსრო და დაბრუნდა საჩუქრებით, სიტყვა ჩამოვარდა სარწმუნოებაზე. მავრიცე [კეისარმა] მოიწვია 160 ეპისკოპოსის საეკლესიო კრება, რომელთაგან 25 ეპისკოპოსი იყო სომხეთიდან²⁴³.

პერაკლე [კეისარმა] მოიწვია VII საეკლესიო კრება, რომელიც არ შეინყნარა იოანე მაირივანელმა, რისთვისაც ის თეოდოროს რმჭუნიმ და ნერსესმა განდევნეს კავკასიაში²⁴⁴. შემდეგ ის დაბრუნდა სომხეთში და გააკეთა რაც სურდა. სომხები გამოეყვნენ ბერძნებს სამუდამოდ და უფრო მეტად მაშინ, როცა თარგმნეს იულიანე გალკარნელის წიგნები სარგისის საშუალებით. მანაზკერტის კრებაზე ფოტის წერილი ბევრმა არ მიიღო. მასზე პასუხი დაწერა საჰაკმა, მერუტენად წოდებულმა. ის იყო ეპისკოპოსი ტაოში, აშუენქიდან და იქიდან განდევნილი სარწმუნოების გამო მოვიდა სომხეთში აშოტთან.

იმავე კეისარ ბასილისგან 325 (876) წელს მოვიდა ერთი საჭურისი სახელად ნიკიტა დიდი საჩუქრებით და სთხოვა აშოტს გვირგვინი, იმის გამო, რომ ტარონის ეპისკოპოსმა ვაჰანმა დაარწმუნა [ბასილი], რომ ის არკაშუნიანია, რადგან დედამისი სომეხი იყო. თითქოს აღსრულდა წმ. საჰაკის ზმანება, რომ ისევე არმაკუნი მეფე დაჯდებოდა ტახტზე. [ბასილს] სურდა რომ მისთვის გვირგვინი ეკურთხათ ბაგრატუნებს, რაც შეასრულა აშოტმა. [აშოტმა] გაგზავნა აგრეთვე შესანიშნავი - 10 000 ვერცხლი ახალაგებული ეკლესიისათვის. ასევე ამბობენ, რომ მამიკონიანებმა²⁴⁵ იყიდეს ხუთ გრივ ვერცხლად წმ. სოფიის ტაძრის დასავლეთი კარი იუსტინიანესგან სომეხთა მოსახსენებლად. ნიკიტა მოგვითხრობს, რომ [ბერძნებმა] იპოვეს წმ. გრიგორ განმანათლებლის ნაწილები დიდმარხვის V შაბათს, რომელიც დღესასწაულად დაანესეს.

ამ ხანებში უფალი ზაქარია წავიდა იესე შეიხის ძის²⁴⁶ სანახავად და ფრიად განდიდდა მის მიერ. [იესემ] მისცა მას დიდძალი საჩუქრები და ნება დართო მის წინაშე ყოველთვის მოსულს ზეალმარ-

თული დროშით და ჯვრით. [ზაქარია] შეცვალა გეორგმა პატრიარქის სახლიდან.

ამ ხანებში ამოტ დიდი შეიჭრა იბერიაში და ალბანეთში და დაიმორჩილა კავკასიელები²⁴⁷. არაფერი აკლდა ამოტს გარდა გვირგვინისა, რაზეც ფიქრობდნენ სომეხი მთავრები. მათ იესეს საშუალებით აცნობეს ამირათათავს, რომელმაც გულითადი სიხარულით გაუგზავნა მას გვირგვინი, სამეფო სამოსელი და ცხენები. აგრეთვე კეისარმა ბასილმა გაუგზავნა მას გვირგვინი. მისი გვირგვინი აკურთხა უფალმა გეორგმა 336 წელს, თავისი პატრიარქობის მე-12 წელს, 888 წელს უფლის დაბადებიდან²⁴⁸. [ამოტი] კეთილად განაგებდა სამეფოს 7^{*} წელი. მის დროს ცხოვრობდა ჰამამი, რომელმაც დაწერა განმარტება იგავებისა და გრამატიკისათვის, თარგმნა იობის „ვინ არის ის?“, კურთხევანი, რომელიცაა ფსალმუნებში ერთი წიგნი და უბინოებზე ერთი წიგნი.

მეფე ამოტმა დაადგინა ქართველთა მთავრად თავისი დისშვილი, ხოლო თვითონ აღესრულა ქრისტესთან 71 წლის [ასაკში]. გვირგვინი მიიღო მისმა შვილმა სმბატმა^{**} 344 (895) წელს²⁴⁹ 24 წლით, ლეონ ვასილის ძის ნებით. ის მეფობდა თავისი მამის შემდეგ 26 წელი, [იყო] კაცი უხვად გამცემი და არ ჰგავდა რომაელს, რომელთა ენაზე, როგორც ამბობენ, არ არსებობს სიტყვა უხვი^{***}. ის იყო სომეხის ვაჟი და ძალიან უყვარდა სომეხები. ხოლო სმბატმა მიიღო რა [მეფობის] პატივი, ააშენა წმ. მაცხოვრის ეკლესია ერანგავორში, იგივე შირაკავანში²⁵⁰, სადაც ის ეკურთხა მეფედ. [ერანგავორი] იყო ბაგრატუნ მეფეთა ადრინდელი სატახტო ადგილი, ვიდრე არ იყო ამენებული და გაფართოებული ქალაქი ანისი, რაც ნიშნავს ზრუნვას. თუმცა შიდა ციხე [ანისის] სახელით იყო ცნობილი და ამენებულია ძველ დროს. (აქ გამაგრდა ნახარარი ოტა და იცავდა თრდატის დას, კერპებს და არმაკუნთან მეფეთა განძს ხოსროს სიკვდილის შემდეგ. ბერძენთა ქვეყნიდან თრდატის დაბრუნე-

* 5 (3)

** პაპმა (მ)

*** რომელთა ... უხვი > - ვ

ბის შემდეგ მას ეკლესიის გავარში შეეგებნენ ოტა და მისი სიმამრი – აშოცის უფალი ტაჭატი, რისთვისაც მიიღეს მრავალი მადლობა*. ეს ტაჭატი იყო, რომელმაც აცნობა მეფეს, რომ გრიგორი ანაკის ვაჟია). ანისი ჰქვია აგრეთვე ამჟამად კამახად წოდებულ ციხეს; სიმაგრე ანისი კი შიდა ციხეა**, სადაც, როგორც ამბობენ, გამაგრდა ერთი ფეხებ-დაავადებული მთავარი და არ გამოდიოდა ნათლისსაღებად სომეხთა მოქცევის დროს, ვიდრე არ იეშმაკა წმ. გრიგორმა. [მან] შეიცვალა გარეგნობა, მივიდა ციხესთან, ჩაცოცდა ციცაბო კლდეებზე და ჩავიდა წყალში. უეცრად მისი გამხმარი ფეხები გაცოცხლდა წყლის ძალისაგან. იგი მთელი ხმით ადიდებდა ღმერთს. ეს რომ იხილა და ისმინა იმ მთავარმა, თავისთან უხმო [წმ. გრიგორს], მიიღო ნათელი და განეკურნა ფეხები სულიერი განკურნების ნიშნად.

პატივმოსილი მეფე სმბატი ჩამოახრჩეს ძელზე ტაჭიკთა ვოსტიკან იუსუფის²⁵¹ ბრძანებით დვინში ქრისტიანობისათვის. ასევე მისი ვაჟი მუშელიც მონამლეს და აღესრულა უფლისათვის წამებით. ის დაკრძალეს ბაგარანში თავის წინაპრებთან. 7 წელი უმთავროდ იყო ქვეყანა და ოხრდებოდა მახვილითა და წარტყვევებით. აშოტ სმბატის ძე, მამაცობისათვის რკინად წოდებული²⁵², გადავიდა ბერძენთა კეისარ ლეონთან, რომელსაც ერქვა კონსტანტინეც.

ამ დროს აღესრულნენ ქრისტესთან დიდებული და დიდი მთავრები – დავითი და გურგენი გუნთა სახლიდან, ქალაქ დვინში ურწმუნო იუსუფის მიერ და მონამეობრივი სისხლით იკურთხეს გვირგვინი. მათი აღსრულების დღეს – მარერის თვის 20-ში პატივს მიაგებენ მათ ხსოვნას. წმ. ეპისკოპოსი საჰაკი 200 საერო და 7 საეკლესიო პირით აღესრულა ბიურაკანში აჰვის თვის 10-ში. [აღესრულა] აგრეთვე ორი კირაკოსი იმავე თვის 15-ში. მათ მოსახსენებლად დღესასწაული დაანესა წმ. პატრიარქმა იოანემ²⁵³, რომელმაც თავისი თვალთ იხილა ეს შავბნელი დრო, დაწერა [თხზულება]

* რისთვისაც ... მადლობა > - ვ

** ანისი ... ციხეა > - ვ

შემდგომ საუკუნეებში მოსაგონებლად და დაადგინა დღესასწაული წმ. მეფე სმბატის [მოსახსენებლად].

ლეონისაგან გამეფებული აშოტი დაბრუნდა სომხეთში 370 (921) წელს და ჰპოვა აქ გამეფებული თავისი თანამოსახელე აშოტი, მისი ბიძაშვილი, რომელიც დაიმორჩილა ისევ, როგორც გაგიკი – მეფე არწრუნთა სახლიდან²⁵⁴. ხოლო მოვსესი, რომელსაც დაეპყრო ალბანეთი, დააბრმავებინა. [აშოტი] გაძლიერდა უფრო მეტად, ვიდრე ისინი და ვიდრე ქართველთა მეფე ნერსე, იწოდა შაჰანშაჰად, 8 წელი [მმართველობდა] და აღესრულა. გვირგვინი მიიღო მისმა ძმამ აბასმა²⁵⁵, რომელიც მამის სიკვდილის შემდეგ წავიდა იბერიაში, მათი სიძე გახდა, დაბრუნდა იქიდან და უფლობდა მთელ თავის მამულში 371 (922) წლიდან 29 წელი. მის დროს რომაელთა ქვეყნიდან მართლმადიდებლობისათვის განდევნილი ბევრი ბერი მოვიდა ჩვენს ქვეყანაში და ააშენა მრავალი მონასტერი, ჯერ კამრჯადორი, შემდეგ ჰორომოსი*, ე. ი. [მონასტერი] „რომის მხარიდან მოსულთათვის“ და დპრავანქი²⁵⁶. ამბობენ, რომ ამ მოსულმა [ბერებმა] ააშენეს სანაინის²⁵⁷ წმ. ლეთისმშობლის ეკლესია.

მეფე აბასმა ააშენა ყარსში²⁵⁸ კათოლიკე [ეკლესია] მშვენიერი კონსტრუქციით. ამ ხანებში კავკასიის გაღმა მხრიდან გადმოვიდა სარმატთა მთავარი, სახელად ბერი დიდი. ჯარით მდინარე მტკვარზე. გაიგო რა, რომ სომეხთა მეფე აშენებს ეკლესიას, გაგზავნა მასთან [კაცი] და შეუთვალა: „იცოდე რომ მე მოვედი მაგ ეკლესიის საკურთხებლად ჩემი წესის მიხედვით, ქალკედონის კრების დადგენილებების შესაბამისად“. [აბასი] გამოვიდა მის წინააღმდეგ სომეხთა ჯარით, მახვილით მოსრა მტრის ჯარი, თვითონ ბერი ხელთ იგდო, ცოცხალი წამოიყვანა ყარსში და ერთხელ აჩვენა ის ეკლესია. შემდეგ დააბრმავა და მიჰყიდა მის ტომს, ჩამოართვა რა ფიცის ნიგნი, რომ სომხეთზე არასდროს აღარ წამოვიდოდა.

ბერძენთა კეისარ ლეონის შემდეგ გვირგვინი მიიღო ალექსანდრემ I წლით; მის შემდეგ [იყო] რომანოსი 29 წელი; აბასისა

* ჰორომოს ვანქი (ვ)

და [რომანოსის] დროს ტაჭიკებმა 383 (934) წელს აიღეს მელიტენე. 388 (939) წელს ჰამდუნი შეიჭრა ჯარით კოლონიაში და გამობრუნდა უკან. შემდეგ 392 (943) წელს გამეფდა ლეონის ვაჟი კონსტანტინე 16 წლით. მან 26 წლისამ, 398 (949) წელს ტაჭიკებს წაართვა მარაში. ამბობენ, რომ მან ერთ დღეს მოკლა 7 ლომი, ბრძანა ჩაეყარათ მდინარე ალისში მრავალი შეკვრა ნეხვი და გააქცია ისმაიტელთა ჯარი, რის გამოც ეწოდა „ნეხვის შემკრები“.

[პატრიარქის] წმ. ტახტზე უფალ იოანეს შემდეგ ავიდა უფალი სტეფანოსი²⁵⁹ 1 წლით; [შემდეგ] უფალი თეოდოროსი 11 წლით; მის შემდეგ მისი ძმა, უფალი ელიშე 22 წლით; მის შემდეგ უფალი ანანია მოკაცი²⁶⁰ 22 წლით. მან დიდი ძალისხმევით დაიმორჩილა სიუნიქი, რომელიც ალბანეთისაკენ იყო მიდრეკილი. [სიუნიქის] არქიეპისკოპოსად [ანანია] განდგომილი იაკობის შემდეგ ხელდასხა უფალი ვაჰანი ბახვიდან, მთავარ ჯუანშერის ვაჟი, რომელმაც ააშენა წმ. იოანეს ბრწყინვალე მონასტერი აულებელი ციხის ბახვის ძირში. შემდეგ [ანანია] ალბანელებიც დაარწმუნა არ ეკურთხებინათ თავიანთი კათალიკოსი წმ. გრიგორის ტახტის მკურობელის გარეშე. მის შემდეგ ტახტი მიიღო ვაჰანმა²⁶¹ ბახვიდან 1 წლით. მასზე ეჭვი აიღეს, რომ შეთანხმებული იყო ქართველებთან და ბრძანა მათგან ხატების შემოტანა. ამისათვის ის შეცვალეს და დასვეს ტახტზე უფალი სტეფანოსი²⁶², წმ. მამტოც სევანელის ნათესავი – 2 წლით.

400 (951) წელს გარდაიცვალა წმ. მეფე აბასი და ტახტი მიიღო მისმა ვაჟმა აშოტმა²⁶³, მონყალედ წოდებულმა. [მან] ააშენა კეთროვანთა მრავალი თავშესაფარი და დიდი შესანიშნავით ნუჯეშს სცემდა მათ. ხშირად თვითონ ემსახურებოდა მათ და სიამოვნებით სვამდა მათ ჩირქიან ნარჩენს ჭიქიდან, უწოდებდა მათ სახელად გოთების მთავრებს და კურაპალატებს იაკობის მიხედვით, [რომელიც ამბობდა], რომ „ისინი მდიდრები არიან სარწმუნოებით“. 413 (964) წელს მან ააშენა ქალაქ ანისის პატარა კედელი და ყველა კოშკები აქცია ეკლესიებად. მისმა ღვთისმოსავმა ცოლმა ხოსროვანუშმა გააშენა დიდებული წმ. მონასტრები სანაინი და

ჰალბატი. მათ განისვენეს ქრისტესთან 427* (978) წელს და დატოვეს 3 ვაჟი, რომელთა სახელებია: სმბატი, გაგკი და გურგენი. იმავე დღეს გვირგვინი მიიღო უფროსმა ვაჟმა სმბატმა²⁶⁴, რომელსაც ტიუზერაკალი ეწოდა. მან ააშენა ანისის ფართოსაძირკვლიანი კედელი და საფუძველი ჩაუყარა დიდ კათოლიკე ეკლესიას. მისმა უმცროსმა ძმამ მემკვიდრეობად მიიღო ტაშირი სეგორდით; ძოროგეტი, კიანი და კაინონი, ხორ-ხორუნიქი, ხორის მიერ აგებული ხოშორნი, ხორაკერტი, ბაზუნიქი, იგივე ბაზკერტი – ტაშირის გაყარებში²⁶⁵. გურგენს ერგო [აგრეთვე] სხვა ცნობილი ციხეები, რომელსაც ქართველები უწოდებენ სომხითს²⁶⁶. იქიდან წარმომავლობენ მეფეები დავითი, აბასი და კვირიკე, რომელთა ცოლები მამქანი და რუზუქანი მონაზვნები იყვნენ. გაგკი მცირე ხანს ცხოვრობდა ძმასთან და განდევნილ იქნა რალაც ვერაგობაში ეჭვის მიტანის გამო. სმბატი გარდაიცვალა 434** (985) წლის დასაწყისში. მაშინვე უხმეს განდევნილ გაგკს²⁶⁷ და მისცეს გვირგვინი, შერთეს ცოლად კატრამიტე – სივნიეთის მეფის საჰაკის ასული. მან დაამთავრა საყდარი ღვთის ანგელოზის შთაგონებით, რომელმაც აღუთქვა, რომ დაეხმარებოდა მას საქმიანობაში და დარჩებოდა იმავე ტაძარში იქამდე, ვიდრე ქრისტეს მოსულას არ იხილავენ [ღვთის] ქმნილებები.

კათალიკოსის წმ. ტახტი მიიღო უფალმა ხაჩიკმა, უფალ ანანიას ნათესავმა 19 წლით. ის შეცვალა უფალმა სარგისმა²⁶⁸ 24 წლით. მან ააშენა წმ. რიფსიმიანთა ეკლესია ანისის საყდრის ახლოს, გადმოიტანა აქ დიდი ზეიმით მათი ნაწილები და დააწესა ამ დღეს დიდი დღესასწაული.

კონსტანტინე კეისრის შემდეგ გვირგვინი მიიღო ლეონმა; შემდეგ კონსტანტინემ და მისმა დედამ ირინემ, რომელმაც დააბრმავა თავისი ვაჟი და თვით გაბატონდა დიდ ტახტზე 7*** წლით. მის

* 425 (3)

** 428 (3)

*** 5 (3)

დროს აღესრულნენ ქრისტესთვის საჰაკი და იოსები ტაჭიკთა ტომიდან, არაცის თვის 17-ში⁶. შემდეგ [კეისარი იყო] მიხეილი; შემდეგ ლეონი; მის შემდეგ მიხეილი; შემდეგ თეოფილოსი; მის შემდეგ მიხეილი; შემდეგ ბასილი; მის შემდეგ ლეონი; შემდეგ ალექსი; მის შემდეგ რომანოსი, რომელმაც განდევნა მართლმადიდებელი ბერები აღმოსავლეთის ქვეყნებში, სურდა ხელეყო აგრეთვე შავი მთის მონასტრები²⁶⁹ თავისი დიდძალი ჯვართ ლაშქრობის დროს ალუპოს თემებში, მაგრამ უნა ღვთის რისხვამ და გაქცევით იხსნა თავი. მის შემდეგ [კეისარი იყო] კონსტანტი, ლეონის ძე; შემდეგ რომანოსი; მის შემდეგ ნიკიფორე; შემდეგ კიურუჟანი²⁷⁰; შემდეგ ბასილი 52 წელი.

ქართველთა მეფობის დასაბამზე მათ წიგნებში წერია, რომ თარგამოსი 8 ვაჟით მოვიდა აირარატის გავარში დიდი წარღვნის შემდეგ. მისი 3 ვაჟი ჰაოსი, ქართლოსი და კავკასოსი გახდნენ პირველი ტახტის მფლობელები, გაბატონდნენ ქვეყნებზე და თავიანთი სახელების მიხედვით უწოდეს ჰაისი, ქართლი და კავკასია. [ისინი] ბატონობდნენ პონტოს ზღვიდან კასპიის ზღვამდე, მიჰრანამდე და მის შვილიშვილ არბოკამდე, რომელმაც მოიყვანა ცოლი პართელთაგან, სახელად საჰაკდუხტი პართიიდან. ის უშვილო იყო და ირწმუნა რა ქრისტე, [ღმერთმა] მისცა მას ვაჟი ვახტანგი, რომელიც გურგასლანად იწოდა, რაც სპარსულად მგლისთავას ნიშნავს⁶, რადგან მუზარაღზე ჰქონდა მგლისა და ლომის გამოსახულება. მან მოიყვანა ცოლად კეისარ ლეონის ასული და მისგან წარმომავლობენ მეფეები თევტასამდე, რომელიც დააბრმავა აბასმა. მის შემდეგ აშოტ მწყალობელის ვაჟის გურგენის ძე ბაგრატი გამეფდა აფხაზებზე²⁷¹. ეს ხუცეს მხითარის²⁷² გადმოცემის მიხედვით.

ვასპურაკანის მეფეები არიან სენექერიმის გვარიდან: გაგიკი დერენიკის ძე, რომელმაც ააშენა ალთამარი; შემდეგ დერენიკი, მისი ვაჟი; მის შემდეგ [დერენიკის] ძმა აბუჟაჰლი; მის შემდეგ მისი ვაჟი

⁶ 15 (ვ)

⁶⁶ რაც... ნიშნავს > - მ

შაჰანშაჰი; მის შემდეგ მისი ძმა გურგენი; შემდეგ მისი ძმა სენექერიმი, რომელმაც სპარსელებისაგან შევიწროებულმა თავისი ქვეყანა მისცა ბასილს და თავისი 4 ვაჟით, რომელთა სახელებია: დავითი, აბუსაჰლი, ატომი და კონსტანტინე, აგრეთვე ძმისშვილებით: დერენიკით, გაგკით და აშოტით წავიდა მასთან. [თავისი ქვეყნის] სანაცვლოდ მან მიიღო სებასტია, ლარისა²⁷³ და მრავალი სოფელი. ბოლოს დავითმა მოკლა მეამბოხე ფოკა და მიიღო ხავამანესის [წყალობის] ნიგნი.

444 (995) წელს გარდაიცვალა გაგკი და დაუტოვა სამეფო თავის სამ ვაჟს: იოანეს, აბასს და აშოტს²⁷⁴. იოანეს მისცა გვირგვინი, ანისი, შირაკი, სურბ-გრიგორი აშოცის ველით, ანბერდი, აირარატის ველი, კაიანი, კაინონი, ტაეუში, სევორდიქის გავარი. სხვა დარჩენილი [ადგილები] გაუყო აშოტს და აბასს. მათი წილისყრის შემდეგ მოვიდა აფხაზთა მეფე გიორგი²⁷⁵, აშოტ მწყალობელის ვაჟის გურგენის ძის ბაგრატის ვაჟი, შეარიგა ისინი და წავიდა. რადგან ზოგიერთი მთავარი ურჩობდა, წავიდა უმცროსი აშოტი კეისარ ბასილთან²⁷⁶, მიიღო მისგან ჯარი, მოვიდა და დაიმორჩილა ყველა.

ამ დროს გარდაიცვალა დავით კურაპალატი²⁷⁷ უშვილოდ და დაუტოვა ანდერძის ნიგნით კეისარ ბასილს თავისი მამული: უხტიქი, მამრუანი, აპაჭუნიქის ქალაქი მანაზკერტი²⁷⁸ და მთელი თავისი ქონება. ეს რომ გაიგო კეისარმა ბასილმა, მოვიდა და დაბანაკდა კარინის ველზე. ეს შეიტყო იოანემ, შეეშინდა და გაგზავნა მასთან საჩუქრებით პატრიარქი პეტრე²⁷⁹, რომელიც უფალმა სარგისმა თავისი სიცოცხლეში თავისი ხელით აკურთხა ანისში დიდი ზემით. იოანეს ავიწროებდა ქართველთა მეფე. ამის გამო მან უბრძანა პატრიარქს დაენერა სიგელი, რომლითაც თავისი სიკვდილის შემდეგ ბერძნებს დაუმტკიცებდა ანისს, თუ კურაპალატი დაიცავდა მას შემვიწროებლებისაგან, რაც სიხარულით მოისმინა ბასილმა. მან დაიბარა ქართველთა მეფე გიორგი, რომელიც არ წავიდა, რის გამოც, განრისხებული [ბასილი] გაემართა და ააოხრა მისი 12 გავარი²⁸⁰, გამობრუნდა ხალტიქის ქვეყანაში და აქ გაატარა ზამთარი²⁸¹.

[კეისარმა] თავისთან იხმო უფალი პეტრე წყალკურთხევაზე, ღვთის გამოცხადების დღესასწაულზე. აქ გამოვლინდა საოცარი ნიშანი – გამობრწყინდა ნათელი პატრიარქის მარჯვენიდან და წმ. საკმევლიდან მაყურებელთა განსაცვიფრებლად, რომლებმაც ფრიად ადიდეს სომეხთა პატრიარქი“. ბასილი დაბრუნდა კონსტანტინოპოლში და აღესრულა 473 (1024) წელს. გვირგვინი მიიღო კონსტანტინემ 3 წლით; მის შემდეგ მისმა სიძემ რომანოსმა – 5 წლით. ის ცოლის ბრძანებით დაახრჩვეს აბანოში; მის შემდეგ დააყენეს მიქაელი 7 წლით.

ამირ-მუმინთა რიგი ჩვენ მივიყვანეთ ჯაფარამდე და შევწყვიტეთ. მათი ხელისუფლება დაიწყო 60 (611) წელს და არეულობის გამო შეწყდა 350 (901) წელს. აქა-იქ კიდევ ეპყრათ [ქვეყნები], მაგრამ მათი ძლიერება შესუსტდა. გაძლიერდა თურქთა ტომი შემდეგი მიზნით: იყო ხორასანში ერთი ვინმე ისმაიტილი, სახელად მაჰმუდი. ის გავიდა მდინარე ჯაჰანის გაღმა, თეტალქთა ქვეყანაში, მოიყვანა იქიდან მრავალი ტყვე ხორასანში, რაც ნიშნავს „აღმოსავლეთს“ და დაასახლა განცალკევებით. როცა ისინი გაძლიერდნენ და გამრავლდნენ, [მაჰმუდმა] დაადგინა ერთი მათგანი ამირად, ხოლო შემდეგ სიკვდილის წინ მისცა მას გვირგვინი. მან წარმატებას მიაღწია, გაბატონდა სპარსეთზე და სულთანის გახდა, რომლის სახელი იყო დოღლა-ბეგი. ეს ისტორიკოს ვაჰრამ ტიგრანის ძის²⁸² მიხედვით. ხოლო საპატრიო ბერი მხითარ ანეცი, რომლის ხსოვნა დარჩეს ცხოვრების ნიგნში, ასე ამბობს: „ბევრი ვიშრომე რომ მეპოვნა ცნობები ამ სულთანზე თურქთა შორის და ღვთის წყალობით ვპოვე შემდეგი: მაჰმუდი, რომელიც ვახსენეთ, იყო სებქთანის ვაჟი, რომელიც განდიდდა მდაბიოთაგან, როგორც არტაშირ სასანიანი. მან წაართვა მუჰამედის ტომის ძალაუფლება მაჰმუდ მუსტაფას – 33-ს მუჰამედიდან, 246 წელს მათი ბატონობიდან. ის გაძლიერდა ქალაქ ბაჰლში, ქუშანთა ქვეყანაში. ამბავი მისი სიძლიერის შესახებ

* სომხური სარწმუნოება (ვ)

ხალიფამდე მივიდა, რომელმაც შეშინებულმა გაუგზავნა მას საჩუქრები და უწოდა ალამი, ლალაბი, ამინი, აბდალა და სულთანი. მან მიიღო ეს ტიტულები და უფრო განდიდდა. [მაჰმუდი] შეიჭრა ინდოეთში, შემუსრა მათანის კერპები, აიღო ნადავლი, გამობრუნდა და დატოვა იქ თავისი ვაჟი მუჰამედი. თვითონ წავიდა გურგანში და გამოართვა გურგანის მფლობელს 400 000 დრაჰმანი და ერთი სახლი იარალით – 440³ წელს მათი წელთაღრიცხვით. აქედან წავიდა რეიში²⁸³. რეის უფალი მაჯადავლა როსტომი, რომელსაც 3 დღის წინ აელო დელმისი, გამოვიდა მის წინაშე. მოვიდა ისრაფი აურაცხელი ძალით და 250 სპილოთი და იხილა რა [მაჰმუდი] ჰკითხა: „შაჰო, წაიკითხე ნამაზი²⁸⁴?“ ხოლო მან უპასუხა: „ღიახ!“ [ისრაფმა] კვლავ ჰკითხა: „ჭადრაკს თამაშობ?“ [მაჰმუდმა] უპასუხა: „ღიახ!“ [ისრაფმა] ისევ ჰკითხა: „მეფე [სხვა] მეფის სახლში შევა თუ ვერა?“ [მაჰმუდი] ამაზე გაჩუმდა. [ისრაფმა] იმავე ჟამს დაადო მას ბორკილები და გაგზავნა ხორასანში, წაართვა მთელი ქონება და გაბატონდა რეიში. [ისრაფი] შეიჭრა ტაპარასტანში, ტარაბში და სარდში და დაუტოვა მთლიანად თავის ვაჟს მასხუთს რეი, ყაზვინი²⁸⁵ და ქერჰასტანი. ისრაფი წავიდა რეიში, აიღო 100 000 დინარი და წავიდა ნიშაბურში 421 წელს მათი წელთაღრიცხვით. მასხუთმა აიღო ჰამიანი, ისფაჰანი²⁸⁶ და ის იყო დაბრუნდა რეიში, როცა ესმა, რომ მისი შაჰნები²⁸⁷ მოკლეს ისფაჰანში. მიბრუნდა იქ, ამოჟლიტა 4000 კაცი და გამობრუნდა რეიში. მაშინვე მოუტანეს მას ცნობა მამის სიკვდილისა და სულთანად მისი ძმის მაჰმუდის დადგენის შესახებ. ის აღელდა, წავიდა, შეიპყრო ძმა, დააბრმავა, აიღო ძალაუფლება და ტახტი. როდესაც მამამისი მიდიოდა იმ ტომის დასახმარებლად, რომლის მთავარს ერქვა ხეტერ-ხან ბოლერ-ხანი, გზაზე შეეყარა თურქთა მრავალრიცხოვან ბანაკს. როდესაც გამარჯვებული უკან ბრუნდებოდა იმავე გზით, შეიპყრო მათი ამირა აფალუ, მოიყვანა ხორასანში და ჩასვა საპყრობილეში. მისი ტომი მოვიდა და სთხოვა ჯერ მამას, ხოლო შემდეგ შვილებს

* 420 (3)

[თავიანთი ამირა], მაგრამ არ დაუბრუნეს. ისინი განრისხდნენ, გადავიდნენ ჯაჰანზე მთელი თავიანთი ბანაკით, თავი სასიკვდილო საფრთხეში ჩაიგდეს, შეებრძოლნენ, გაიმარჯვეს, აიღეს ნიშაბური და გაულიტეს სულთნის ჯარი დადალანში, მერმნის ახლოს²⁸⁸. სულთანი გაიქცა და ჩავიდა ყაზვინში, შემდეგ კი ინდოეთისკენ [მიმავალ] გზაზე იქნა მოკლული. ყაზვინში გამეფდა მისი ბრმა ძმა, რომელსაც ხანგრძლივი მეფობის მანძილზე ეყოლა ვაჟები. ყაზვინი დღემდე გადადის ერთიდან მეორის ხელში [მათი გვარიდან].

თურქთა წარჩინებულს, რომელსაც ერქვა მუსეფალუ სარჩუქის ძე, ჰყავდა 5 ძმისშვილი, რომელთა სახელებია: აბუსალისი, დავუთი, ჩალრი-ბეგი, აბუდალიქი და ტულრილ-ბეგი, რომელმაც მიიღო სულთნის ხელისუფლება და 15 წლის მანძილზე გააფართოვა ქვეყანა, დაანაწილა ხორასნის მთელი მიწა-წყალი. [ტულრილ-ბეგი] მოვიდა რეიში, იპოვა აქ 2 ოქროთი საცხე საგანძური, ხელთ იგდო ის, გაგზავნა ხალიფასთან და სთხოვა მას კურთხევა. [ხალიფამ] განადიდა ის, საპატიო კაცების [ხელით] გაუგზავნა ალამი და საჩუქრები, დაარქვა იმამბარი და დაუნესა ზენოდებად დუქნატალა. იმ დღიდან ის გამოცხადდა ქვეყნის მპყრობელად²⁸⁹. ის შეცვალა ალფ-არსლანმა²⁹⁰ – ტულრილის ძმისშვილმა, რომელმაც სისხლით აავსო მთელი ქვეყანა. [ალფ-არსლანს] ჰყავდა 8 ვაჟი. მათგან მეფობა ერგო მელიქ შაჰს²⁹¹, კეთილსა და მშვიდობისმყოფელს. მის შემდეგ სულთანი [იყო] მაჰმუდი; მის შემდეგ უფროსი ძმა ბაქიარუხი²⁹², რომელმაც მოკლა ის და ეპყრა ტახტი 40 წელი. მის წინააღმდეგ აღსდგა ალფ-არსლანის ვაჟი დუდუმი, რომელიც შეავინროვა ბაქიარუხმა, ამონყვიტა მისი ჯარი და მოკლა თვით დუდუმიც. მაჰმუდმა, სულთან მაჰმუდის ვაჟმა, ყრმობის ასაკში მოკლა ბაქიარუხი და ეპყრა სულთნობა 12¹ წელი; მის შემდეგ [სულთანი იყო] მისი ვაჟი მაჰმუდი, რომელსაც ომი გაუმართა სულთანმა სანჯარმა და მოკლა ის. ხელისუფლება მიიღო ჩარალამ, რომელმაც დააყენა [სანჯარი] ალად. მის შემდეგ სულთანი გახდა მისი ვაჟი დავუთი, რომელიც

მოკლეს მელჰედებმა²⁹³. შემდეგ [სულთანი იყო] ტულრილი; მის შემდეგ მასხუთი; შემდეგ მისი ვაჟი ასლანი; მის შემდეგ ძალით გახდა [სულთანი] ტულრილი, რომელიც უფალი ღმერთის წყალობით იყო [ტახტზე] ჩვენი მატყანის [დანერამდე].

იგივე მემატყანე ამბობს მეფე იოანეზე, რომ მისმა ძმამ აშოტმა თალინის ძირში თავი მოიკატუნა, თითქოს ავად იყო, სიკვდილის პირას და უხმო თავისთან მეფეს. ამოთხარა სასთუმალის მხარეს მახე, შეიპყრო [იოანე] და გადასცა მოსაკლავად დიდ მთავარს, აპირატად წოდებულს. მაგრამ მან მიიღო [მეფე] კეთილგანწყობით, წაიყვანა, დასვა მის ტახტზე ანისში და უთხრა: „არ ავღმართავ ხელს უფლისაგან მირონცხებულზე და მის ადგილზე არ დავსვამ გიჟს“. [აპირატზე] ამბობენ, რომ ის არარაობიდან აღზევდა და ჭკუისა და გულუხვობის მეოხებით იქმნა 12 000 მხედრის უფლად. მან ააშენა კეჩარუსის მონასტერი, როგორც მთავარმა ვაჰრამმა მარმაშენი²⁹⁴, რათა არა მხოლოდ წარმავალ ცხოვრებაში ვიყოთ მდიდრები, არამედ უკვდავთა მხარეშიც. [ორივე] თავისი შთამომავლობით განისვენებს [ამ მონასტრების] საძვალეში ზეცის იმედად მყოფი*.

470 (1021) წელს მოვიდა ტულრილ-ბეგი²⁹⁴ მას შეხვდა ნახი-ჭევანში ლიპარიტი 5000 ცხენოსნით და უკუიქცა მტრის საშინელი სიმრავლის გამო. როდესაც თურქი მოვიდა დვინში და დაიწყო რბევა, მის წინააღმდეგ გამოვიდა გულადი ვასაკი და გამოიჩინა საოცარი მამაცობა. ის სერკველში დაბრუნებული ისვენებდა, როდესაც ვილაცამ უცაბედად ქვა მოარტყა თავში და მოკლა.

ამ ხანებში პატრიარქი პეტრე, რალაც მტრობის გამო მეფე იოანესთან, წავიდა ვასპურაკანში და ხვენის მიუხედავად აღარ დაბრუნდა უკან. მაშინ ამ მხარის დეუკამ ძალით მიიყვანა [პატრიარქი იოანესთან], რომელმაც დააპატიმრა ის ბიჯნისში. ეს რომ გაიგო ალვანთა კათალიკოსმა უფალმა იოსებმა, გამოუშვა ის საპყრობილედან, წაიყვანა და დასვა თავის ტახტზე, საიდანაც გადააყენა სანა-

* რათა ... მყოფი > - ვ

ინის მონასტრის წინამძღვარი დიოსკოროსი, რომელიც დადგინებულ იყო კათალიკოსად პეტრეს ადგილზე. 1 წლის შემდეგ კი კვლავ დაბრუნდა თავის მონასტერში. ის იყო კაცი წმინდა და მამაცი.

ამ ხანებში ქართველთა მეფე გიორგი შეცვალა მისმა ვაჟმა ბაგრატმა. ქართველთა მთავარი ლიპარიტი²⁹⁵ აჯანყდა, გააქცია ის შიდა აფხაზეთში და თვით ეპყრა ქვეყანა ბრძნულად, კეისარ მიქაელის ხელშეწყობით. [მიქაელმა] სიკვდილის წინ გვირგვინი გადასცა თავის დისშვილს კალაფატს²⁹⁶, რომელიც მცირე ხნის შემდეგ დააბრმავეს მიქაელის ცოლის, დედოფალ ზოიას ბრძანებით. იმ ადგილზე, [სადაც დააბრმავეს კალაფატი], ნაპოვნია ქვა წარწერით: „აქ დაუბნელდა მეფეს“. ზოია ცოლად გაჰყვა მონომახს²⁹⁷ და დაადგა მას გვირგვინი. მასთან წავიდა უფალი პეტრე და შემდეგ დაბრუნდა სებასტიანში. სენექერიმის შვილებმა მისცეს მას მონასტერი, რომელიც ააშენეს წმ. ვარაგის ჯვრის სახელზე. [ეს ჯვარი] თავისთან ჰქონდათ, მაგრამ შემდეგ დააბრუნეს. მონომახმა მისცა პატრიარქს 3 სოფელი, რომელმაც ამ ადგილზე იცხოვრა მხოლოდ 1 წელი და აღესრულა. შემდეგ [საპატრიარქო] მოსასხამი მიიღო მისმა დისშვილმა ხაჩიკმა, რომელსაც მან ხელი დაასხა ანისში, თავის სიცოცხლეშივე. [ხაჩიკმა] იცოცხლა 2 წელი და გარდაიცვალა. საპატრიარქო ტახტი ცარიელი იყო 7 წელი.

493 (1044) წელს გარდაიცვალნენ იოანე და აშოტი და გვირგვინი მისცეს აშოტის ვაჟს გაგიკს. ბერძნებმა გაიხსენეს დამლუპველი ანდერძი ანისზე და თქვეს, რომ სიკვდილის შემდეგ ანდერძი შეუცვლელი და მტკიცეა. მათ იხმეს კონსტანტინოპოლში გაგიკი იმ პირობით, რომ იქიდან დააბრუნებდნენ დიდი საჩუქრებით. ამასთან, [ანისში ბერძნებმა] დაადგინეს თავისი მმართველი და გააუქმეს ორი გვირგვინი: საპატრიარქო ტახტი და სამეფო, იძულებით მიიყვანეს ორივე [მეფე და პატრიარქი] თავისთან და იქიდან აღარ დააბრუნეს. ამის გამო გაგიკმა დაკარგა რა ყოველგვარი იმედი,

[ანისის] ნაცვლად მიიღო კალან-პალატი და პიზა²⁹⁸ და ცხოვრობდა უცხოეთში თავისი ტომის მოძულეებთან²⁹⁹.

ამ დროს გრიგორმა²⁹⁹, მამაცი ვასაკის შვილმა, მისცა მონო-მასხ ბიჯნისი, კიანი და კაინონი, რომლებიც თვითონ ეპყრა და [სამაგიეროდ] მიიღო მესოპოტამიის დუქსობა. [მან] წაიყვანა თავის-თან აპირატი, ქართველთა მთავარი, ორი სხვა მაგისტროსი და წავიდა სულთან ტულრილ-ბეგის მხედართმთავრის იბრაჰიმის³⁰⁰ წინააღმდეგ. მათ შეიპყრეს ლიპარიტი და მიიყვანეს სულთანთან, რომელმაც მიუგზავნა მას კაცი და შესთავაზა ზიარებოდა მის სარწმუნოებას. [ლიპარიტმა] ასეთი პასუხი გასცა: „როდესაც ვიხილავ შენს სახეს, გავაკეთებ რასაც მიბრძანებ“. ხოლო როდესაც იხილა [ლიპარიტმა სულთანნი] უთხრა: „როდესაც ვიხილე შენი სახე, აღარ შევასრულებ შენს ნებას და არ მეშინია სიკვდილის“. სულთანმა ჰკითხა: „რა გსურს?“ ხოლო მან უპასუხა: „თუ ვაჭარი ხარ – გამყიდე, თუ ჯალათი ხარ – მომკალი, ხოლო თუ მეფე ხარ – გამათავისუფლე საჩუქრებით“. სულთანმა უთხრა: „არა ვარ ვაჭარი, არც შენი სისხლის ჯალათი მსურს ვიყო, არამედ ვარ მეფე, წადი სადაც გსურს!“ და გაუშვა ის საჩუქრებით³⁰¹. რადგან კეისარი ითხოვდა [ლიპარიტს], ჩავიდა მასთან, მიიღო მისგან ჯარი და წავიდა საქართველოში, შეიპყრო მეფე ბაგრატი, გაგზავნა კეისართან და თვით იპყრა მთელი ქვეყანა.

ამ დღეებში სპარსეთიდან მოვიდა ერთი ქალი, სახელად მამი 3 ვაჟით ფარისოსის გავარში³⁰² დიდებულ მთავარ გრიგორთან. ვაჟებმა მისცეს მძევლად დედა და მიიღეს შოთსი და ციხე შამირამი³⁰³. აქედან დაუნათესავდნენ განძაკის ამირა ალაზიზს, მოკლეს ის, აიღეს განძაკი და გაბატონდნენ იქ. უფროსი ვაჟი პარზუანი მოკლე ხანში გარდაიცვალა და მისი ადგილი დაიკავა მეორე ძმამ ლელქარმა³⁰⁴, რომელმაც წაართვა ბარდავი და შამქორი³⁰⁵ სალარს. მისმა უმცროსმა ძმამ ფადლონმა³⁰⁶ მოკლა ის ნადირობის დროს და ხელთ იგდო ძალაუფლება. სიყვარულის საბაბით წავიდა [ფად-

²⁹⁸ კიზა (მ)

ლონი] გრიგორის ძე ფილიპესთან³⁰⁷, დაადო მას ბორკილები მამის სიკვდილის შემდეგ და წაართვა შაშუაში და შოთსი. [ფადლონმა] იხმო თავისთან ჰამამის ძე გაგვი, განძაკის უფალი, მოკლა და დაიპყრო მისი ქვეყანა. [ფადლონი] ამგვარად გაძლიერდა და დაეუფლა ხაჩენს, გოროზს და სევორდელებს³⁰⁸, თავს დაესხა ძოროგეტის მეფე გაგის, ალბანთა მეფე კვირიკეს და ქართველთა მეფე ბაგრატს და შეავიწროვა ისინი, დაეუფლა აგრეთვე დვინს და დაადო სომხებს ხარკი – 3000 დრამა.*

ამგვარადვე, რამდენიმე კაცი ქალდეველთაგან გამოვიდა თავისი ქვეყნიდან, მივიდნენ გარდმანს და უთხრეს გარდმანის მთავარს: „მოგვეცი ჩვენ იმ ჯვრის ნაწილი, რომელიც მოგცა შენ ჰერაკლემ, გავხდებით ქრისტიანები და შენი მონები“. ასეც მოხდა. ეს რომ გაიგო ბაღდადის ამირამ, დაემუქრა მათ. ამით შეშინებულები ისინი წავიდნენ კავკასიის ქედის კალთებთან, ხელი მოუმართა ქრისტემ, რომელიც ირწმუნეს და დაეუფლნენ ყველა გავარს. ერთი მათგანი, სახელად დავითი, გამეფდა და დაესიძა ძოროგეტის მეფეს. მათ თემს ეწოდა წანარეთი³⁰⁹, იმის გამო, რომ მათ აქ შეიცნეს თავიანთი სამკვიდრებელი ადგილი. გარდმანის მთავარმა დაუდგინა მათ ქორეპისკოპოსი³¹⁰ ქართული ენის მიხედვით. ანისში სომეხთა მეფობის გაუქმების შემდეგ მოვიდა ტულრილის ბიძაშვილი ალფ-არსლანი და ააოხრა 24 გავარი. ის იყო სულთნის მხედართმთავარი და მისი სიკვდილის შემდეგ თვითონ გახდა სულთანი. შემდეგ [ალფ-არსლანი] ხელმეორედ მოვიდა 100 000 კაცით, აიღო ახალქალაქი, რომელიც ქართულად ახალ ქალაქს ნიშნავს** და სამშვილდე³¹¹, ცოლად მოიყვანა კვირიკე მეფის ასული, ქართველთა მეფე ბაგრატის დისშვილი³¹², აიღო აგრეთვე ანისი, სადაც 1000 კაცი დაკლა ერთ ორმოში და იბანავა მათ სისხლში. ზოგიერთები ამბობდნენ, რომ ამით მსხვერპლი შესწირა თავის მიცვალებულებს. შემდეგ ხალიფასაგან მოვიდა მიციქული, ჩამოჰკიდა

* 300 000 (ვ)

** რომელიც ... ნიშნავს > - მ

მას კისერზე ოქროს ძეწკვი, შეკრა ერთად 12 თასმა და დაჰკრა იმის ნიშნად, რომ ის თავისი წინამძღოლის უსაზღვროდ მორჩილი იყო. ეს მოხდა მეფე იოანეს სიკვდილიდან 23 წლის შემდეგ, 513 (1064) წელს.

მონომახის შემდეგ გვირგვინი მიიღო თეოდორამ³¹³, შემდეგ დუკინმა; მის შემდეგ დიოგენმა, რომელიც გამოვიდა სულთნის წინააღმდეგ და ემუქრებოდა სომხებს ბერძენთა სარწმუნოებაზე მოქცევას. ამის გამო მოვიდა ყარსში და დანვა ხისაგან ნაგები სომეხთა ეკლესია. შემდეგ წავიდა მანაზკერტზე და აიღო ის. სულთანი წამოვიდა მის წინააღმდეგ, დაამარცხა და შეიპყრო [დიოგენი]. თუმცა [სულთანმა] მოწყალედ გაუშვა ის, მაგრამ არ მიიღო თავისმა ტომმა. მათ გვირგვინი გადასცეს მიქაელს, დუკინის ვაჟს, რომელმაც შეიპყრო და დააბრმავა დიოგენი³¹⁴. ის გარდაიცვალა დარდისაგან 521 (1072) წელს.

ყარსის მეფემ, გაგიკ აბასის ძემ³¹⁵, თურქთა შიშით შევიწროებულმა, მისცა თავისი მამული ბერძნებს და [სამაგიეროდ] მიიღო: წამნდავი, ლარისა, ამასია, კომანა და 100 სოფელი. [გაგიკი] წავიდა კეისართან და გამოითხოვა ბრძანება სომეხთა პატრიარქად მაგისტროსისა და დუკის გრიგორის ვაჟის, ვაჰრამის³¹⁶ ხელდასხმის შესახებ. [კეისარმა] არ მოისურვა მისი ხელდასხმა და მან წამნდავში საპატრიარქო ტახტის 1 წლის პყრობის შემდეგ დაუთმო ის თავის ვარდაპეტს – გეორგ ლორელს, ხოლო თვითონ წავიდა კონსტანტინოპოლში მთარგმნელობითი მოღვაწეობისათვის. მან აიღო წიგნები და სურდა წასულიყო იერუსალიმში. [ამ დროს] ტაროსმა მიიწვია ის მისრში³¹⁷, სადაც ფრიად განადიდა სულთანმა. აქ [მან] ააშენა სომხური მონასტრები და ხელდასხა თავისი ძმისშვილი გრიგორისი ეპისკოპოსად, თვითონ კი წავიდა და აღესრულა კარმირვანქში³¹⁸, მდინარე ევფრატის საზღვრებში, ტავროსის მთასთან და დაკრძალეს უფალ ბარსელის საფლავის ახლოს, რომელიც [პატრიარქი იყო] გეორგის შემდეგ.

521 (1072) წელს დაინვა წმ. პეტრეს საყდარი ანტიოქიაში³¹⁹. იძრა მიწა, გაირღვა და შთანთქა ბერძენთა პატრიარქი და მასთან

ერთად 10 000 კაცი იმის გამო, რომ მათ დაწვეს მართლმადიდებელ ასურელთა სახარება. ის ოთხჯერ გადაურჩა ცეცხლს და მხოლოდ მეხუთედ მიიღო მათი რისხვა, როგორც ჩვენმა უფალმა მიიღო ებრაელებისაგან ჯვარი.

523* (1074) წელს ამირა ფადლონმა გაგზავნა განძაქზე ფაჰლავი ვასაკი, გრიგორ მაგისტროსის ვაჟი მთელი ჯარებით აუღებელი სიმაგრეების ბახისა და კაპანის³²⁰ წინააღმდეგ. ის მოტყუებით შევიდა იქ და მოკლა სენექერიმი – სომეხი მეფე, რამეთუ აქაური მეფეები სომეხები იყვნენ. ისინი არ გადაშენდნენ ორი უშვილო ძმის სმბატისა და გრიგორის უკანასკნელ დღეებამდე, რომლებმაც აიყვანეს სომეხი ყრმა სენექერიმი და დასვეს თავიანთი სამეფოს მემკვიდრედ. ის მოკლეს ფადლონის ბრძანებით. ამგვარად ჩაქრა ის ქრაქი, რომელიც აქ იყო და გაბატონდნენ სპარსელები.

ფადლონმა მიიღო ალფ-არსლანისაგან ანისი, რაშიც მისცა მას ყვავილოვანი ოქროქსოვილი. უფალმა აოხრებულ ქალაქს გამოუგზავნა მისი შვილიშვილი ყრმა მანუჩე³²¹, რომელმაც სრულწლოვანებას რომ მიაღწია, გააფართოვა და გაამაგრა ანისის კედელი. მან შეკრიბა ქალაქში დარჩენილი ყველა მთავარი, დიდი ზემით გამოვიდა მათ წინ და შეიყვანა ქალაქში გრიგორ ვასაკის ძე, აპირატის შვილიშვილი 500 აზნაურთან ერთად. მათ თავზე ედგათ ბრწყინვალე გვირგვინები, რადგან იყო დიდძალი ჯარისა და მრავალი აზნაურის მბრძანებელი. ის იყო უფალ ბარსელის³²² ძმა, რომელიც გეორგის შემდეგ ხელდასხმულ იქნა ჰალბატში კათალიკოსად მანუჩესა და ყველა სომეხის ბრძანებითა და სურვილით. ასე აღორძინდა ქალაქი ანისი და არაფრით ნაკლები არ იყო ადრინდელზე.

ალფ-არსლანი წავიდა ალამუთში³²³ და ალყა შემოარტყა ერთ ძლიერ ციხეს. ციხის უფალი თავის სახლში მიეცა ჯერ დიდ სიხარულს, შემდეგ დიდ მწუხარებას, შემდეგ გამოვიდა სულთანთან ვითომდა დასამორჩილებლად. როდესაც ის ეამბორა [სულთანს] ფეხებზე, დაკლა ეს მხეცი, რომელიც სვამდა უცოდველთა სისხლს. [ალფ-არსლანის] ხელისუფლება გადავიდა მისი ვაჟის მელიქ შაჰის

* 543 (ვ)

ხელში, რომელიც იყო მოწყალე და კეთილგანწყობილი, განსაკუთრებით ჩვენი ხალხისადმი. მან ნება დართო პატრიარქ ბარსელს გამოცხადებულიყო მასთან ხელში აღმართული ჯვრით, დაასაჩუქრა ის და უბოძა იარლიყი. ამით გამხნეებულმა [ბარსელმა] წაართვა კვერთხი და წოდება ჰონელს, რომელმაც თვითნებურად და უკანონოდ მიითვისა პატრიარქობა.

525 (1076) წელს ბერძნებმა ლალატით მოკლეს მთავარი ვასაკი, კათალიკოს ვაჰრამის ძმა, ანტიოქიის დუკა. მისმა ჯარმა, გამაგრებულმა კლასში³²⁴, დაუთმო ეს ქალაქი ფილარტოსს – წარმომავლობით სომეხს, რომელმაც ამ დროისთვის ხელთ იგდო მრავალი გავარი. ფილარტოსმა ჯერ კიდევ ვაჰრამისა და გეორგის სიცოცხლეში ბრძანა ეკურთხებინათ მესოპოტამიაში კათალიკოსად სარგისი – უფალ პეტრეს დისშვილი, წმინდა და კეთილმორწმუნე კაცი, რომელიც განდევნეს აღმოსავლეთში მყოფმა უფლებმა ვაჰრამმა და ბარსელმა. მეფე კვირიკემ აკურთხა ჰალბატში აღბანთა კათალიკოსად სტეფანოსი. აქვე ორივე კათალიკოსმა ხელდასხეს კარის მღვდელი სარგისი ჰალბატის [მონასტრის] არქიეპისკოპოსად და მისცეს თითოეულმა თითო ეპარქია თავის საკათალიკოსოში. მიუხედავად ამისა, უფალ სარგისის სიკვდილის შემდეგ ფილარტოსმა ბრძანა მის ადგილზე ეკურთხებინათ ვინმე თეოდოროსი.

ამ ხანებში მოკლეს შირაკუნის მთავარი ბელიდი, რომელიც კეისარმა მისი მადლიანობის გამო აიძულა [მონათლულიყო] ბერძენთა სჯულზე და მისცა მას სულიერ მამად ბერძენი აბელი. იმის გამო, რომ [ეს მთავარი] არ იცავდა ბერძნულ სჯულს, 1 წლის შემდეგ უკეთურმა ბერმა დაახრჩო ის ძილის დროს, მოიხელთა რა მარტო საკუთარ ციხე ანდრიონში³²⁵. ეს რომ გაიგეს [მთავრის] ჯარებმა, გადმოაგდეს კლდიდან [ეს] საშინელი მხეცი.

კეისარი მიქაელი შეცვალა ვოტანიოტმა 1 წლით; მის შემდეგ [იყო] მესელიანოსი 6 თვე; შემდეგ – ალექსი, კაცი გამოსადეგი და გონიერი. მის დროს პიზაში, მეფე გაგიკის მიერ აშენებულ მონასტერში გამოჩნდა საზარელი ნიშანი: ორმა მეუღაბნოემ ნახა ზმანება. ისინი მივიდნენ მონასტერში და ვიდრე შესრულდებოდა სამი ყრმის

გალობა, მოჰყვენენ ნანახი ზმანება. ერთმა მათგანმა თქვა: „მე ვნახე, რომ ეკლესიის თალის ქვეშ ჩამოკიდებული ლამპარი ჩამოვარდა იატაკზე, მაგრამ შუქი არ ჩაქრა“. მეორემ დაუმატა: „მე ვნახე, რომ ციდან ჩამოვარდა ვარსკვლავი და მისმა შუქმა გაიკიაფა ამ ეკლესიაში“. მაშინ მონასტრის წინამძღვარმა თქვა: „მონახეთ! ალბათ ჩამოვარდა წმ. შესანიშნავთა ნაწილი“. აანთეს ცვილის სანთლები, წავიდნენ და მართლაც საკურთხეველში იპოვეს ნაწილი შესანიშნავისა, დატოვებული გაუფრთხილებელი კაცის მიერ წმ. პენტეკოსტეს დღეებში. ის იპოვეს 3 დღის შემდეგ და ამ 3 დღის განმავლობაში ის ვერც ცოცხმა გაგავა, ვერც ფეხმა [გათელა] უთქმელი საიდუმლოების სადიდებლად. ყველამ მადლობა შესწირა ღმერთს.

ანისის მფლობელი გაგვი წავიდა კონსტანტინოპოლში. თეოდორას და ზოია³²⁶ ძლიერ სთხოვდა მას მიეღო ბერძნული სჯული, შეერთო ის და ემეფა საბერძნეთში, მაგრამ [გაგვი] არ დათანხმდა. მას სურდა დაექორწინებინა თავისი უმცროსი ვაჟი ვასპურაკანის მთავრის აბელხარიბ ხაჩიკის ძის ქალზე, რომელიც ფლობდა სისს, ადანას, პაპარონს და ლამბრონს³²⁷. მან გატეხა პირობა და ციხეში ჩასვა [თავისი ქალის მთხოვნელი]. ეს რომ გაიგო [გაგვი], წავიდა მის გასათავისუფლებლად, მაგრამ დაბრუნებისას ფუნდუკში ბერძნებმა დაახრჩვეს. საზიზლარმა აბელხარიბმა მონამლა სიძე. [გაგვიკის] უფროსმა ვაჟმა იოანემ კი ანგარიშით შეირთო ანისის დუკას, წარმოშობით ბერძენი ქალი, ჩამოვიდა ანისში, მაგრამ ვერ ჰპოვა აქ მოსვენება. შემდეგ ის წავიდა იბერიაში, საიდანაც დაბრუნდა კონსტანტინოპოლში თავისი ვაჟით აშოტით, რომელიც სიძედ უნდოდა კეისარს, ის კი არ დათანხმდა. კეისრის ბრძანებით [აშოტი] წავიდა სულთანთან და სთხოვა დაეთმო მისთვის ანისი. ის მონამლა რომელიღაც საჭურისმა, მანუჩეს ნათესავმა. მისი გვამი გაგზავნეს კონსტანტინოპოლში. შვილის გვამის ჩამოტანაზე ადრე გარდაიცვალა მამა. ასე შეწყდა ანისის გვირგვინოსანთა რიგი³²⁸.

537 (1088) წელს ამირა ბულამ, მელოქ შაჰის ბრძანებით, წაართვა განძაკი ფადლონიანებს, რომლებიც იწოდებოდნენ შადადიანებად. ქართველთა მეფე ბაგრატი დაბრუნდა კეისრისაგან და მიიღო

მამისეული სამფლობელოები. მის შემდეგ იყო მისი ვაჟი გიორგი, რომელიც კვირიკეს შემდეგ წავიდა ხორასანში მელიქ შაჰთან და დაბრუნდა პატივით³²⁹. ეს კვირიკე იყო აშოტ მწყალობელის ვაჟის გურგენის ძის დავითის ვაჟი³³⁰. მას მამამისმა დავითმა აუგო ლორე³³¹ და სხვა 12 ციხე-სიმაგრე. ის დაკრძალულია სანაინში. მისი შვილიშვილები აბასი და დავითი, შევიწროვებულნი ქართველთა მიერ, წავიდნენ არანის მფლობელებთან და მიიღეს თითოეულმა თითო ციხე, სადაც ცხოვრობდნენ გაჭირვებაში³³².

მშვიდობისმოყვარე და ქრისტიანებისადმი კეთილგანწყობილი სულთანი მელიქ შაჰი უფლობდა 12 სამეფოზე კასპიის ზღვიდან პონტოს ზღვამდე. მან აიღო ქვიშა ოკეანიდან³³³, წაიღო თან სპარსეთში, დაყარა მამის საფლავზე და თქვა: „გიხაროდეს მამა, შენი შვილი, შენს მიერ ყრმად დატოვებული უფლობს ქვეყნის დასასრულამდე“. მას ეახლა ფილარტოსი და შეუსუსტდა რწმენა. დიდმა ამირამ ბულამ, სულთნის ბრძანებით, აიღო ურჰა და დამსმენთა გამცემლობის გამო დახოცა სახელოვანი სომეხი მთავრები.

ამ ხანებში პენენიკთა მეფე 600 000-იანი ჯარით მოვიდა კონსტანტინოპოლში ალექსის წინააღმდეგ³³⁴. მაგრამ ქრისტიანებმა რვადღიანი ლოცვის შემდეგ გაჟლიტეს ისინი, ესროდნენ რა ცეცხლს მათ ურიკებს, რითაც მოვიდნენ. ამავე ხანებში გამომჟღავნდა ერთი ბერძენი ბერის უღირსი საქციელი, რომელმაც თაყვანი სცა ძალს. მან ჩაითრია 10 000 კაცი, მათ შორის ალექსის დედა. ის უფლის წმ. ჯვრის ნაწილს სდებდა თავისი ვაჟის ფეხსაცმელში, რომელიც ამგვარად მუდმივად თელავდა მას. როცა ეს გაიგო ალექსიმ, გაანადგურა ყველა, დედას კი ახადა სამეფო ღირსება.

540 (1091) წელს მარაშში გარდაიცვალა ფილარტოსის მიერ დაყენებული კათალიკოსი პოლოსი, აგრეთვე წმ. და დიდი სწავლული, სომეხი ვარდაპეტი გეორგი, რომელიც დაკრძალეს კამრჯაძორში, ვარდაპეტი სამუელის გვერდით. ამ დროიდან წმინდა საპატრიარქო ტახტი გაერთიანდა, რადგან უფალმა ბარსელმა³³⁵

მაშინვე გადააყენა ტახტიდან კათალიკოსი თეოდოროსი და წაართვა მას მიტრა, კვერთხი და უფალ პეტრეს წმ. ჯვარი. [ბარსელმა] გაიარა კესარია, ჩავიდა ანტიოქიაში, ხოლო აქედან ურჰაში. მას ყველგან ხვდებოდნენ დიდი სიხარულით.

მშვიდობისმოყვარე სულთანმა, ცოლისაგან მონამლულმა [მელიქ შაჰმა] დაასრულა თავისი დღენი 541 (1092) წელს. ეს რომ გაიგო ამირა ბულამ, რომელიც ამ დროს იმყოფებოდა ნიკეაში, დაბრუნდა ურჰაში. უფალი ბარსელი წავიდა ანისში. მელიქ შაჰი დაკრძალეს მარანდში³³⁶, თავისი მამის ალფ-არსლანის გვერდით. [მელიქ შაჰს] ჰყავდა ორი ვაჟი: ბაქიარუხი და საფანი³³⁷. მელიქ შაჰის ძმა დუდუში სულთანი გახდა ბერძნულ ქვეყნებში, ბაქიარუხი სპარსეთსა და სომხეთში. მან თავისი ბიძა ისმაილი დანიშნა უჯიბად. [ბაქიარუხი] იყო მოწყალე და კეთილგანწყობილი სომხების მიმართ. ის ზრუნავდა ჩვენს ხალხზე, რის შედეგადაც ჩვენმა ქვეყანამ იწყო აყვავება. მან გაათავისუფლა ჩვენი მონასტრები და მთელი სამღვდელთა [ხარკისაგან]. დუდუში დაეუფლა შუამდინარეთს, დაამარცხა არაბთა მეფე იბრაჰიმი და ხელთ იგდო მთელი მისი მდიდარი ბანაკი. ამ დროს მან მიიღო წერილი ბაქიარუხის ცოლისაგან, რომელიც იწვევდა მას სპარსეთში და სთავაზობდა თავის ხელთან ერთად უფლობასა და მთავრობას მთელ ამ ქვეყანაზე. [დუდუში] გახარებული ამ ცნობით, უთვალავი ბანაკით გაემართა ისფაჰანის ველისაკენ. ბაქიარუხმა სთხოვა [დუდუშს] რომ დაეთმო მისთვის ისფაჰანი და ყველა სხვა სამფლობელოებს მისცემდა მას. როცა [დუდუში] არ დათანხმდა ამას, [ბაქიარუხი] თავს დაესხა მას. დუდუში დაიღუპა. მისი ვაჟი რადუანი გაიქცა ურჰაში და გახდა სულთანი ალჰოსა³³⁸ და მის მიმდებარე მხარეში. მისი გვარიდან ვინმე, სახელად ალფიარაკი გახდა სულთანი ბერძნულ ქვეყნებში. შემდეგ წავიდა ურჰას დასაპყრობად, მაგრამ კურაპალატმა თოროსმა მონამლა ის. იმავე წელს, 30 დღის შემდეგ ჰონიში გარდაიცვალა წმინდა და ღირსეული კათალიკოსი თოროსი* და დამარხეს უფალ სარგისის გვერდით³³⁹.

* თეოდოროსი (ვ)

ამ ხანებში კალიისა და გეაღვის შედეგად დაიწყო საშინელი შიმშილობა, რისგანაც ძლიერ დაზარალდა ქალაქი ანისი. შიმშილისაგან გარდაცვლილთა რიცხვი იმდენი იყო, რომ ვერ ასწრებდნენ არა მარტო მათ დამარხვას, არამედ წმ. აღსარების ჩაბარებასაც. ამბობენ, რომ ვინმე ბეხმა, თავისი ვაჟკაცობისა და ღვთის სიყვარულის დასამტკიცებლად მინას მიაბარა 6000 კაცი. ვილაც მდიდარმა სპარსეთში გაიგო რა ეს ამბები, ხორბლით დატვირთა აქლემთა ქარავანი, ჩამოვიდა ანისში და უბრძანა დაერიგებინათ ის მარტო ბავშვებისათვის. ეს ამბავი ყველგან გავრცელდა. მასთან მოჰყავდათ თვალცრემლიანი ბავშვები, რომელთაც ის აცმევდა და აპურებდა. როდესაც გათავდა ხორბლის მარაგი, მან მოუხმო ბავშვების მშობლებს, რომ მათ შესძლებოდათ მოხვეოდნენ თავიანთ ვაჟებსა და ქალებს. ისინი ეხვეოდნენ ერთმანეთს გამგირავი მოთქმით. მაშინ ამ კაცმა საამო და ტკბილი ხმით თქვა: „ნაიყვანეთ თქვენი ბავშვები, წადით თქვენს სახლებში და ადიდეთ მწყალობელი ღმერთი, ღმერთი მის ღიდებაში“, რაც შესრულდა კიდევ.

შიმშილობის დამთავრების შემდეგ, რომელიღაც სკვითური წარმომავლობის ხალხი, უძველესი დროიდან დამკვიდრებული ვრკანის ქვეყნების ახლოს, 7000 [კაცი] ელღაზის წინამძღოლობით შემოვიდა და ომით გაიარა ჩვენი ქვეყნის შუაგული ქალაქ ანისამდე. აქ გოლიათის მსგავსი მისი ძმა მოკლა ვასაკის ვაჟმა, აპირატის შვილიშვილმა გრიგორმა, რომელიც მალე მოკვდა მონამეობრივი სიკვდილით კალზუანში. [მან] სიკვდილისაგან გადაარჩინა ანისის ამირა მანუჩე. მანუჩემ თავის ძმასთან, კათალიკოს ბარსეღთან ერთად გადაიტანა და დაკრძალა ის კეჩარუსის [მონასტერში]. მის ცხედარს მისდევდა მთელი სომეხთა ბანაკი. ელღაზმა გაიარა შუამდინარეთი და წაართვა იერუსალიმი ფრანკებს. მან ჩაარჭო ისარი აღდგომის [ტაძრის] ქერში ამ გამარჯვების ნიშნად, რომელიც დღემდე არსებობს.

544 (1095) წელს ართუხის ძე სუქმანი³⁴⁰ და სამუსატის ამირა ბაღდუხი, ამირა ხაზის ძე წავიდნენ ურკაზე, საიდანაც დაბრუნდნენ

შერცხვენილები. კურაპალატი თეოდოროსი ისეთი სიბრძნითა და მამაცობით იცავდა ქალაქს, რომ სულთანმა რადუანმაც კი ვერ შესძლო მისი დამორჩილება.

547 (1098) წელს დასავლეთის სულთანი ხილიჭ არსლანი, დუდუმის შვილიშვილი წავიდა მელიტენეს წინააღმდეგ. მაგრამ ქალაქის გამგებელმა ხავრილმა, ურპას კურაპალატის სიმამრმა, უკან დაახევინა შეურაცხყოფილს.

ამ ხანებში ასრულდა წმ. პატრიარქ ნერსესის წინასწარმეტყველება ფრანკთა გამოჩენის შესახებ. ვიდრე სკვითებს ეპყრათ იერუსალიმი, ისინი განუწყვეტლივ იღებდნენ ფასს [უფლის] წმ. საფლავის სანახავად მოსულებისაგან. ერთხელ ბრბოსგან შევინროვებული ფრანკი გაცხარდა და გაჯავრდა. ამის გამო ის ისე სცემეს, რომ თვალის კი გამოუვარდა ფოსოდან და გაგორდა მიწაზე. [გრაფმა] აიღო ის, ჩაიდო ჯიბეში, წაიღო რომში და ყველას აქეზებდა შურისსაძიებლად. გამოვიდნენ სახელოვანი ვაჟკაცები, მრავალრიცხოვანი ჯარების წინამძღოლები, რომელთა სახელებია: კონდოფრი და მისი ძმა ბალდუინი – მეფის შთამომავლები, რომლებზეც ამბობენ, რომ ფლობდნენ იერუსალიმის ამაოხრებლის ვესპასიანეს გვირგვინს; დიდი გრაფი პაიმუნდი და მისი დისშვილი ტანკრი; გრაფი ზნჯილი და რობერტი, დატოვებული გრაფად; მეორე ბალდუინი და გრაფი ყოსლინი. ეს ძღვევამოსილი ვაჟკაცები, მრავალრიცხოვანი ჯარებით გაეშურნენ და მივიდნენ ბიზანტიაში, მშვიდობით გაიარეს ნიკეა, ორჯერ დაამარცხეს ხილიჭ არსლანი, აიღეს ნიკეა და მისცეს ის ალექსის, თვითონ გაიარეს კილიკია, აიღეს ანტიოქია, ყველა სანაპირო ქვეყნები, იერუსალიმი და დაადგინეს იქ მეფე, როგორც მოგვითხრობს მრავალი ისტორიკოსი³⁴¹.

ამავე ხანებში ანისში მოიტანეს წმ. ნუნეს³⁴² ჯვარი, რომელიც ქართველი მმართველის ვარსქენის სარწმუნოებიდან გადახვევის დროს გადატანილ იქნა პარხალის მთებში წმ. საჰაკის მონაფის, წმ. ბერის ანდრეასის მიერ, სადაც დარჩა 7 წელი. ეს რომ გაიგო გრიგორ მამიკონიანმა, შმაიაკის ვაჟმა, [ბრძანა] გადაეტანათ ის ციხესიმაგრე კაპუეტში; აქედან ის გადაიტანეს ვანანდში და ეწოდა

ვანანდის ჯვარი. როდესაც უკეთურმა სუქმანმა გაჟლიტა მამიკონი-
ანთა გვარი, ბარსელის პატრიარქობისას [ეს ჯვარი] მოიტანეს ანის-
ში. დღესასწაული მის სახელზე დანესებულია კვირას, ჯვართამაღლების მერვე დღეს.

547 (1098) წელს გრაფმა ბალდუინმა აიღო თელბაშარი და ურპა, ხოლო შემდეგ წელს ბაქიარუხის სპასალარმა გაილაშქრა ფრანკთა წინააღმდეგ ანტიოქიაში, სასტიკად დამარცხდა და დაკარგა 300 000 კაცი. [ფრანკებმა] იპოვეს წმ. პეტრეს [ტაძრის] მარცხენა კუთხეში შუბი, რომლითაც ებრაელებმა გახვრიტეს მაცხოვრის ხატი. [ხატიდან] გადმოედინა სისხლი და წყალი, როგორც უფლის ბარძაყიდან. [ისინი] თაყვანს სცემდნენ ამ იარაღს, როგორც იმას, რომლითაც გაგმირეს ქრისტე და რომელიც ინახება სომეხებთან. ამის საშუალებით დაამარცხეს ფრანკებმა მტერი და შემდეგ გაუგზავნეს ეს [შუბი] ალექსის.

548 (1099) წელს გარდაიცვალა სომეხთა დიდი მთავარი კონსტანტინე³⁴³ რუბენის ძე, მეფე გაგიკის ლვიძლი ძმა, რომელსაც ნათლად ეჩვენა მისი სიკვდილის ნიშანი: თითქოს მისი გარდაცვალების დღეს ციხე-სიმაგრე ვაჰკში ციდან ჩამოვარდა მები და დეცა მის წინ მდგარ ვერცხლის თეფშს, იმავე წუთს მოკვდა ვილაც კაცი, ხოლო მის შემდეგ თვითონ [კონსტანტინეც] – შავი მთის მპყრობელი. მას დარჩა ორი ვაჟი: თოროსი და ლევონი³⁴⁴.

549 (1100) წელს სებასტიის მფლობელი დანიშმენდი, რომელზეც ამბობენ რომ წარმომავლობით სომეხი იყო³⁴⁵, თავს დაესხა მელიტენეს. ურპაში მყოფი პაიმუნდი და რაჯარდი გამოვიდნენ მის წინააღმდეგ, მაგრამ ტყვედ ჩაუვარდნენ [დანიშმენდს], რომელმაც ჩასვა [ისინი] საპყრობილეში.

550 (1101) წელს იერუსალიმში ლამპარი აენტო არა შაბათს, არამედ კვირას, 9 საათზე. მთელი ქვეყანა განცვიფრდა. ამის მიზეზი კი იყო ფრანკთა გამოუსწორებელი საქციელი, რომლებმაც ქალებს დააკისრეს სამსახური მაცხოვრის წმ. საფლავთან.

იმავე წელს დიდი გრაფი პეტევანი³⁴⁶ 300 000 კაცით ჩამოვიდა კონსტანტინოპოლში და ქედმაღლური სიტყვებით კიცხავდა ალექ-

სის, უწოდებდა მას ეპარქს და სთხოვდა ჯარებს თურქთა მინაზე წასასვლელად. [ამ ჯარებმა] თავიანთი მეფის ბრძანებით მოტყუებით განდევნეს [პეტევანი] უწყლო უდაბნოსაკენ, დაქანცეს ის და ხელთუგდეს დანიშმენდისა და ხილიჭ არსლანის ჯარს. ძლივს გადარჩენილმა პეტევანმა მხოლოდ 30 კაცით მიაღწია ანტიოქიას. იერუსალიმში მისვლის და თავისი აღთქმის შესრულების შემდეგ ის დაბრუნდა რომში.

551 (1102) წელს ათმა ქრისტიანმა ხალხმა, გარდა სომხებისა და ასურელებისა, არასწორად იზიმა აღდგომა ზოზობის კვირას ირიონის თვალსაზრისის მიხედვით.

552 (1103) წელს სომეხმა მთავარმა გოლვასილმა³⁴⁷ გამოიხყიდა პაიმუნდი 100 000 [დრაჰმანად], მიუმატა [ამ თანხას თავისი] 10 000 დრაჰმანი. იმავე წელს ურჰას გრაფი ბალდუინი წავიდა თურქის წინააღმდეგ მარდინის³⁴⁸ მიდამოებში, ხელთ იგდო ამირა ული სალარი და მოიყვანა ურჰაში, სხვა მრავალრიცხოვან ტყვეებთან და ცხვრის ურიცხვ [ჯოგთან] ერთად. ამ დროს პატრიარქი ბარსელი ჩამოვიდა ანისიდან [ბალდუინთან]. გრაფმა ის პატივით მიიღო, [უბოძა] მას სოფლები და განძეულობა.

553 (1104) წელს გარდაიცვალა დანიშმენდი და დატოვა 12 ვაჟი. უფროსმა ღაზიმ მიიღო მისი ხელისუფლება³⁴⁹. იმავე წელს გარდაიცვალა სულთანი ბაქიარუხი, რომლის ადგილი დაიჭირა მისმა ძმამ ტაფარმა³⁵⁰. ამავე ხანებში ქოშლინმა აიღო მარაში, ხოლო იქ მყოფმა ბერძენმა მთავარმა თათულმა რუბენის ვაჟის კონსტანტინეს ძეს თოროსს მიჰყიდა ღვთისმშობლის ხატი დიდი რაოდენობით ოქრო-ვერცხლის [საფასურად].

554 (1105) წელს სპარსეთში ამბოხის შედეგად გამოჩნდა ერთი ამირა, სახელად ხილი, [წარმომავლობით] სკვითი, აიღო ლორე, შეიჭრა დვინში და ძალადობით მოკლა მანუჩეს ძმა ბუნარი. მანუჩე წავიდა სპარსეთის მეფის კარზე, წამოიყვანა ჯარი, დაბრუნებულმა მოკლა ხილი თავისი ძმის საფლავზე და დაუთმო დვინი სპარსელებს.

ამ ხანებში პატრიარქი ბარსელი შეწუხებული სხვადასხვა მღელვარებით დაბრუნდა თავის ტახტზე ანისში. მასთან მაშინვე გამოც-

ხადდა უფალ გრიგორ ფაპლაეუნის მოციქული, ვაჰრამ ვკაიასე-
რად³⁵¹ ნოდებული [შემდეგი სიტყვებით]: „ჩემმა დრომ მოანია,
მოდო და გამიშვი მე უფალთან“. [ბარსელმა] აღარ დააყოვნა და
[გაეშურა], რათა მიეღო მისგან უკანასკნელი კურთხევა. მაგრამ
მენკერტის ციხის გზაზე, ბალუს ახლოს მას უნია იქ მყოფ ბერძენთა
ცდუნებამ, რომლებსაც სურდათ მისი გაძარცვა. მაგრამ მან გამოი-
ჩინა სიმამაცე და არ მისცა მათ საშუალება მოქცეულიყვნენ
როგორც სურდათ, არამედ დაუთმო მათ [თავისი ქონებიდან ის,
რაც თვითონ სურდა]. [ბარსელის] წინ მიმავალმა [ჯვარის-
მტვირთველმა] თადეოსის ხელით გაკეთებული რკინის ჯვარი ჩააგ-
დო ტბაში. შემდეგში ქრისტიანებმა, რომელთა ყურადღება მიიპყრო
[ამ ჯვრის] სხივების ბრწყინვამ, იპოვეს ის და დადგეს წმ. გრიგორის
მთაზე, სადაც მისი საფლავია. ის დღესაც დგას იქ და ახდენს სხვა-
დასხვა სასწაულებს. [ბარსელმა] გაიარა გრძელი გზა და ჩავიდა
კარმირ-ვანქში, სადაც იმყოფებოდა ღვთის წმ. კაცი დიდ მთავარ
ვასილთან და მიიღო მისგან კურთხევა. მომავლდევამა შევედრა [ბარ-
სელს] თავისი აღზრდილი ყმანვილები, თავისი დისშვილის ვაჟები:
გროგორისი, დადგენილი მის მიერ კათალიკოსად და მისი ძმა ნერ-
სესი³⁵² – აპირატის ვაჟები. თვითონ კი განისვენა უფალთან თერის
თვეს³⁵³, შაბათს, ზაფხულის ორმოცდაათიანელთა [დღეს], იერემია
წინასწარმეტყველის დღესასწაულზე და დაკრძალეს იმავე ადგილას.
მას დასტიროდნენ ვასილი და მთელი სომეხი აზატები.

იმავე წელს მიიცვალა წმ. განდგეილი და წინასწარმეტყველი
მარკოსი, კოკქის გავარში, კონკრნატის მთაზე, მარაშის ახლოს. ის
65 წლის მანძილზე არ ჭამდა პურს, არც მის მსგავს რაიმეს, იკვე-
ბებოდა მხოლოდ მწვანეხილით. სწორედ მან თქვა: „გამრავლდება
ადამიანთა ბოროტმოქმედებანი, უცხოელები ააოხრებენ ქვეყანას,
დაიხურება ეკლესიების კარები და თურქები ხელახლა აიღებენ იე-
რუსალიმს“³⁵⁴. მან 22 ადგილას იპოვა წყალი. [მარკოსი] დაასვენეს
იმავე უდაბნოში, კასტალონის³⁵⁵ მონასტერში. მის [ხსოვნას] ზეი-
მოებენ ღვთისმშობლის დღესასწაულის შემდეგ ხუთშაბათს.

557 (1108) წელს აღებულ იქნა ტრაპოლისი 11 თვის ალყის შემდეგ, იერუსალიმის მეფისა და გრაფ ბერდრანის მიერ. ამის მიუხედავად, ქალაქი მისცევს ანტიოქიის მფლობელს ტანკრს. ამის გამო განრისხებულმა მეფემ და ბერდრანმა ხელახლა აიღეს ქალაქი, დაარბიეს და მახვილით მოსრეს ის. [ქალაქი] დაიკავა ბერდრანმა³⁵⁶.

559 (1110) წელს სპარსელთა სარდალმა მამდუდმა დაარბია მთელი ურპას ქვეყანა, დაამარცხა, დაატყვევა და მწუხარებაში ჩააგდო ყველა ქრისტიანი. იმავე წლის ზამთარში, ღამე ციდან ცეცხლი ჩავარდა ვასპურაკანის ზღვაში, რომელიც ხმაურით გადმოპირქვავდა ხმელეთზე და გახდა სისხლისფერი, თევზები დაიხოცნენ. გათენებისას მთელი ნაპირი მოფენილი იყო [თევზით], როგორც გაჩეხილი ტყე.

560 (1111) წელს სომეხთა დიდმა მთავარმა³⁵⁷ სიბრძნის ძალით აიღო ციხე-სიმაგრე კენდროსკავისი, სადაც მოკლეს შაჰან-შაჰი გაგვი³⁵⁸. იმის გამო რომ მეფის მკვლელები – სამი ძმა მანთალიონის ვაჟები ჯერ ისევ ცოცხლები იყვნენ, [მთავარმა] წამებით დახოცა ისინი, წაართვა მეფის მახვილი და სამოსელი, ხელთ იგდო იმ გავარის მთელი საჭურჭლე, რომელიც ინახებოდა ამ მიუდგომელ ციხეში ჯვრებთან, ხატებთან და დიდი რაოდენობის ოქროსთან ერთად. ყველაფერი ეს მან წაიღო ვაჰკში, მადლი შესწირა ღმერთს და მცველები ჩააყენა ციხეში. პატრიარქი ბარსელი აღარ დაბრუნებულა ანისში. რამდენიმე ხანი დაჰყო აქ და შემდეგ გადანიშნა იერუსალიმში წასვლა. ფერისცვალების დღესასწაულზე მან მოიწვია ეპისკოპოსები და ქვეყნის მთავრები გრიგორის მოციქულის ხარისხში საკურთხებლად, რომ თვითონ შესძლებოდა დანყნარებული სინდისით გასდგომოდა გზას. მაგრამ შულრის³⁵⁹ მონასტერში სახლის მშენებლობისას მას შეემთხვა უბედურება: ასწიეს ბოძი, გაუვარდათ ხელიდან, დაეცა მას და სასიკვდილოდ დააშავა. ამის შემდეგ მან იცოცხლა კიდევ 7⁰ დღე, აკურთხა გრიგორი [საპატრიარქო] ხარისხში და გარდაიცვალა. ის დაკრძალეს ამავე ადგილზე

562 (1113) წელს.

ეს რომ გაიგო თორნიკეს ძემ დავითმა, მოიწვია კუნძულ ალთამარზე 5 ეპისკოპოსის კრება, რომლებმაც აკურთხეს ის კათალიკოსად იმ მიზნით: რომ იქ გარდაიცვალა კათალიკოსი ვაჰანიკი გაგვიკის ვაჟთან, აბუსაჰლთან ძორო-ვანქში ყოფნისას; რომ იქ იყო წმ. გრიგორის შესანიშნავი ტრაპეზი, მისი ტყავის ქამარი და კვერთხი, წმ. რიფსიმეს ქოშები, საბურავი შეღებილი სისხლით და გაზის პირსახოცი – შენახული ადგილობრივ სამღვდლოებასთან; რომ დევნილების დროს [რიფსიმე] იმალებოდა კუნძულ ალთამარზე; [იმის გამოც], რომ ამბობენ აქ იყო არწრუნთა დინასტიის მეფეთა ადგილსამყოფელი და აქვე უნდა ყოფილიყო საპატრიარქო [ტახტიც]. მაგრამ [დავითი პატრიარქად] არ იქნა აღიარებული, მიუხედავად მისი მცდელობისა, თხოვნისა და საჩუქრებისა, რომლებსაც ის აძლევდა მრავალთ და განსაკუთრებით ანისის მფლობელებს. მათ პატრიარქმა გრიგორისმა დიდი მადლიერებით გაუგზავნა კურთხევის სიგელი, ხელმოწერილი შავი მთის ყველა მონასტრის და ახლომდებარე [მონასტრების] ეპისკოპოსთა მიერ³⁶⁰.

უფალ ბარსელის სიცოცხლეში გარდაიცვალა სომეხთა* დიდი მთავართა-მთავარი, დიდებული ვასილი, რომელმაც ღვთის შემწეობით ხელთ იგდო მრავალი ციხე და გავარი. პატრიარქი ბარსელი ზრუნავდა მის სახლზე და გადასცა ხელისუფლება ყმანვილ ვასილს კამსარაკანთა³⁶¹ გვარიდან, დაახლოებულს დიდ ვასილთან*. ამ ხანებში ვასილის სახლი იყო მეფეთა შთამომავლების და სომეხი აზატების, აგრეთვე პატრიარქთა შეკრების ადგილი. ამავე წელს მიიცვალა ანტიოქიის დიდი გრაფი ქრისტესმოყვარე და სამართლიანი ტანკრი, ძალაუფლება მიიღო მისმა დისშვილმა როჭერმა.

563 (1114) წელს, მარერის თვის 12-ში მიწა იძრა. მთების მწვერვალთაგან და ჩამონგრეული კედლებიდან ისმოდა გამგმირავი ხმა. კვირა დღე იყო და ხმა გაძლიერდა, რის გამოც ფიქრობდნენ, რომ დადგა ქვეყნის აღსასრულის დღე. მრავალი ქალაქი დაინგრა

* სომეხთა > - ვ

** დაახლოებულს... ვასილთან > - მ

და დაილუპა 40 000 კაცი, ის რაც დაითვალეს. იმავე წელს გარდაიცვალა ვარდაპეტი გეორგი, რომელსაც მეტსახელად მელრიკს უწოდებდნენ, მისი ტკბილი ქადაგებების გამო*. [ის იყო] დრაზარკის³⁶² მონასტრის განმარტებული, წმინდა, საკვირველი და დიადი განდევილი, ვასპურაკანის ნაჰანგის სოფელ ანალიურიდან. ამავე წლის დამდეგს** ამიდში³⁶³ ციდან ჩამოვარდა ცეცხლი მინარეთზე, საიდანაც უხმობდნენ მუსლიმანებს და ცეცხლი მოეკიდა მის ქვის სახურავს, ისე რომ ალი სწვდებოდა ცას.

565 (1116) წელს თოროსმა, ლევონის ძმამ, კონსტანტინეს ძემ შეიპყრო ყმანვილი ვასილი და გადასცა ბალდუინს – ურჰას გრაფს, რომელმაც წამებით აიძულა დაეთმო მთელი სამფლობელოები. ეს ქვეყანაც ჩამოშორდა სომეხებს³⁶⁴. ვასილი წავიდა თავის სიმამრთან ლევონთან კილიკიაში, ხოლო იქიდან კონსტანტინოპოლში. კეისარმა პატივით მიიღო [ის] და მისი ამალა. შემდეგ წელს ბალდუინი წავიდა ნზებში, სომეხი მთავრის ვასაკის ძის აბელხარიბისა და მისი ძმის ლიკოსის³⁶⁵ წინააღმდეგ, რომლებიც სარდლობდნენ 1000 კაცთან რაზმს. ადრე ისინი ფლობდნენ თელბაშარს და ბირს, რომლებიც დიდი ბრძოლით წაართვეს თურქებს. [ეს ადგილები] ალყაში იყო ერთი წლის განმავლობაში და ბოლოს აიღო. [აბელხარიბი] წავიდა თოროსთან. ასევე დაარბია [ბალდუინმა] მეორე მთავარი ბაგრატიცი, რომელიც ცხოვრობდა რავენდანიში³⁶⁶, ხოლო კარკარის მფლობელი კონსტანტინე მოკვდა დატუსალებული სამუსატის ციხეში³⁶⁷.

567 (1118) წელს გარდაიცვალა იერუსალიმის მეფე ბალდუინი და გვირგვინი მიიღო მეორე ბალდუინმა, ურჰას გრაფმა³⁶⁸.

იმავე წელს გარდაიცვალა სპარსთა სულთანი ტაფარი. მან სიკვდილის წინ ბრძანა მოეკლათ მისი პირველი ცოლი გოჰარ-ხათუნი, რომელსაც, როგორც ამბობენ, ემსახურებოდა 400 ქალიშვილი თავზე გვირგვინებით. [სულთანი] სარდლობდა მრავალრიცხოვან

* მისი... გამო > - მ

** მეორე წლის დამდეგს (ვ)

ჯვარს, რომელსაც უბრძანა დაეკლათ [მისი ცოლი], „რათა, როგორც ამბობდა [სულთანი], ის არ გათხოვდეს ჩემს ძმაზე, რომელიც უფლობს შიდა სპარსეთში, ქალაქ ოზენდში და ხიზნში – ისფაჰანის იქით 6 დღის სავალ მანძილზე“. მან ტახტი გადასცა თავის უფროს ვაჟს მაჰმუდს, ხოლო უმცროსი ვაჟი მელიქი დანიშნა სომხეთის განძაკის გამგებლად³⁶⁹.

ამ წლის დასაწყისში გარდაიცვალა ალექსი და გვირგვინი მიიღო მისმა ვაჟმა ფეროჟემ³⁷⁰, რომელიც კარგად იყო განწყობილი სომხებისადმი და ამტყუნებდა დედას, რომელმაც ცრუ მრჩევლების მიერ შემცდარმა მეორედ ნათლისღებით მეორედ [აცვა] ჯვარს უფალი.

იმ ხანებში გაძლიერდა ქართველთა მეფე დავითი, ბაგრატის ვაჟის გიორგის ძე, რომელმაც წაართვა სპარსელებს თბილისი³⁷¹, სასტიკად დაამარცხა განძაკის სულთანი მელიქი და 500 განიარაღებული კაცი ძელზე გასვა ქალაქ თბილისში.

იმ დღეებში, რადგან გარდაიცვალა ანისის ამირა მანუჩე, მისმა შვილმა აბულსუარმა, კაცმა მმიშარამ და ქალაჩუნამ, ხელში ჩაიგდო [ქალაქი]. მას სურდა მიეყიდა ანისი 60 000 დინარად³⁷² ყარსის ამირასათვის. მან მოატანინა ხლათიდან³⁷³ მძიმე, უზარმაზარი ნალი და დადგა ტაძრის გუმბათზე, ნაცვლად მისი წინაპრების [მიერ აღმართულისა]. ამის გამო გაღიზიანებულმა ქრისტიანებმა მოუხმეს დავითს და ჩააბარეს ქალაქი ანისი. ტაძრის წმინდა გუმბათიდან ჩამოაგდეს საძულველი ნიშანი, რომელსაც ის მოთმინებით ატარებდა 60 წლის განმავლობაში ჩვენი ცოდვების გამო. დაადგეს თავზე სამკაული, იესოს გვირგვინი, პავლეს სიამაყე, მზე ჩვენი ხსნისა ჯვარი უფლის გამოსახულებით, დაიწყეს ზარის რეკვა, ჯვართან ადიდეს ღმერთი, რომელიც ჯვარს ეცვა მორწმუნეთა გადასარჩენად. მეფემ აბულეთი და მისი ძე ივანე დატოვა ანისში, დაბრუნდა თავის ქვეყანაში, თან ჩამოიყვანა აბულსუარი თავისი შვილებით, რომლებიც აღარ დაბრუნებულან, იქვე გარდაიცვალნენ. დავითმა გააფართოვა საქართველოს საზღვრები, შემოიერთა უბტიქი და მისი მოსაზღვრე რაიონები – გაგი, ტერუნჯანი, ტაფუში,

კაიანი, კაინონი, ლორე, ტაშირი, მაჰკანაბერდი³⁷⁴, დაიმორჩილა მთელი სომხეთის სამეფოები, [რომლებსაც ფლობდნენ] კვირიკე და აბასი³⁷⁵, კავკასიის მთა, სვანეთის სამეფო, მრაჭული, კლარჯეთი, დვალეთი*, ჰერეთი კასპიის ზღვამდე, ჰაბანდამდე³⁷⁶ და ქალაქ შაპურანამდე. ის ძლიერ ზრუნავდა უფუნურ ქართველ ხალხზე, [რომელთა რიგებიდან] შეარჩია 40 ახალგაზრდა, გაგზავნა საბერძნეთში ენების შესასწავლად და თარგმანების შესასრულებლად, რაც მათ შეასრულეს. სამი მათგანი საუკეთესო და აზრიანი აღმოჩნდა, [იქმნა] ერის მშვენიებად³⁷⁷. [დავითი] ორჭოფულად არ უყურებდა სომხურ ეკლესიასა და ლოცვას, რის გამოც მრავალჯერ თავს გვიხრიდა ჩვენ, შეგვთხოვდა კურთხევას. მან იმეფა 33 წელი³⁷⁸, გარდაიცვალა თბილისში და დასაფლავებულია გელათში, წინაპართა სასაფლაოზე. გვირგვინი მიიღო მისმა ვაჟმა დემეტრემ³⁷⁹, რომელმაც არაფერი მოაკლო მამისეულ სამფლობელოებს, არამედ შემოიერთა დმანისი და ქალაქი ხუნანი³⁸⁰ წაართვა სპარსელებს.

იმ დროს ხორასანში³⁸¹ მყოფმა აბულსუარის ვაჟმა გაიგო რა მამისა და ძმების ამბავი და დავითის სიკვდილი, მოვიდა და ვედრებით სთხოვა აბულეთს და ქალაქის უხუცესებს მამისეული ქალაქი ანისი. რადგანაც ქალაქი დიდ საშიშროებაში იყო თურქთაგან, აბულეთმა დაუთმო მას [ანისი], ზრუნავდა რა ქრისტიანებზე და უფრო მეტად თავის შვილ ივანეზე, რომ არ დაღუპულიყო ხშირი ბრძოლების დროს, თვითონ კი დაბრუნდა თავის სახლში. აბულსუარის ვაჟი ფადლონი დაეპატრონა ქალაქს და მის შემოგარენს, ყოველმხრივ შეეცადა დაემყარებინა მშვიდობა, აიღო დვინი, განძაკი და გახდა სახელოვანი. [მან] მოინდომა წმ. საკათედრო ტაძრის [გაძარცვა]. 3 წლის შემდეგ დაემართა უბედურება: ის დაანყლულეს ცეცხლოვანმა კაცებმა, რომლებიც გამოდიოდნენ ეკლესიის კლიტედან. [ეს კლიტე ფადლონმა] წაართვა წმ. მსახურ გრიგორს ეკლესიის ძვირფასეულობის გასაძარცვავად, რომელიც ახლად იყო შემოსილი ციური საბურველით სამოცწლიანი მწუხარების შემდეგ.

* დვალეთი > - მ

ამ ხილვების შედეგად [ფადლონი] შეუძლოდ გახდა და შეშინებულმა მიმართა გრიგორის ლოცვას, გამოიყვანა ის საპყრობილედან. ცოტა ხნით ადრე [გრიგორი] წასული იყო ვირაპში³⁸², დაბრუნებისას მან დვინში იხილა თურქთა თავყრილობა მრავალრიცხოვან ბანაკად და ხმამალა შესძახა: „დიდება ქრისტე ღმერთს, ძესა უფლისას“, რასაც ყოველდღიურად აკეთებდა ანისში. იმიტომ [მოიქცა ასე, რომ] მლოცველმა მეგობარმა ხუმრობით უთხრა მას ყურში: „აი ეს არის ადგილი ქრისტეს სადიდებლად“. ამის გამო შეიპყრეს [გრიგორი] და მოიყვანეს ფადლონთან, რომელმაც სალამოს* ჩაადო საპყრობილეში და მოისურვა იმავე ღამით მოეკლათ. მაგრამ ღმერთმა გადაარჩინა ის ამგვარად.

ამ დროს ცხოვრობდნენ ვარდაპეტები: იოანე, იგივე სარკავაგი, წარმოშობით ფარისოსის გავარიდან, რომლის ხსოვნა დღემდე სხივებითაა გაბრწყინებული მის ნაშრომებში³⁸³; მისი მოწაფე იერემია, იგივე ანძრევიცი, რომელიც 30 წელი მშრალ [საჭმელს ჭამდა] და იმდენად დამჯერი იყო თავისი მასწავლებლის, რომ როცა მან მუქარით [უთხრა] „გაჩუმდი!“, 3 წლის განმავლობაში არავის დალაპარაკებია, მაგრამ შეაჩვია თავი ამ გასაჭირს; სამუელ ანეცი, რომელმაც შეადგინა ქრონოლოგიური ცხრილები³⁸⁴; მათზე ადრე ანანია სანანელი, რომელმაც კათალიკოს პეტრეს ბრძანებით [დანერა] სამოციქულო განმარტებანი. წმ. ვარდაპეტმა [იოანემ] ნაყოფიერად იღვანა და დაასრულა თავისი დღენი 568 (1119) წელს. ერთი წლის შემდეგ [გარდაიცვალა] მისი მეგობარი ალავიკის ვაჟი დავითი, რომელმაც დანერა დამრიგებლური კანონები; მისი მოწაფე, თოქაკურის ვაჟი და განდევნილი მამები ალბანეთში, ესენია: პეტროსი, ხონთაკის ვაჟი, საოცარი იაკობი, რომელმაც ერთხელ იხილა ეშმაკი აშხედრებული ბერზე, რომელიც მოდიოდა აღსარებაზე. როდესაც [ბერი] მოახლოვდა [ეშმაკმა] გაამათრახა ის და აიძულა გაქცეულიყო. [იაკობმა] უბრძანა თავის მსახურს დანეოდა [ბერს] და ძალით მოეყვანა მასთან. მის კითხვებზე [ბერმა] უპასუხა: „შენთან მოვდიო-

* სალამოს > — ვ

დი აღსარებაზე, გამახსენდა ჩვეულებრივი საქმე და მივუბრუნდი შურისძიებას“. წმ. [იაკობმა] მოუყვა მას თავისი ხილვა. [ბერი] ფეხებში ჩაუვარდა მას, უთხრა აღსარება და მიიღო შენდობა. ქობაირში³⁸⁵ იყვნენ სამეფო წარმოშობის ქალები ხორასუ და მარიამი, რომელთაც ქალწულებრივი მონაზვნობის [გზით იცხოვრეს]. მათ წერდა წმ. ვარდაპეტი სარკავაგი სამოძღვრებო დარიგებებს.

579 (1130) წელს კუზის ვაჟი ხურთი³⁸⁶ თავს დაესხა დვინს და აიღო, ბრძოლაში დაჭრა ფადლონი, რომელიც ვილაც მოლალატეებმა ფარულად დაახრჩვეს. მიზნად ასახელებდნენ [ჭრილობას], რომელიც არ იყო სასიკვდილო. ამირა გახდა ფადლონის უმცროსი ძმა ხუშერი, მცირე ხნის შემდეგ კი უფროსი მაჰმუდი. ანისის ქვეყანა კვლავ გასაჭირში აღმოჩნდა.

დაახლოებით იმ დროს ივანე აბუღეთის ძემ მოისურვა დემეტრესა და მისი ძმის გიორგის მოკვლა. მამამისი აბუღეთი მის წინაშე თეთრ წვერს იგლეჯდა და უკრძალავდა ამას. ისინი დმანისის ციხეში გამოკეტეს ძმათა შორის სიცრუის გამო, რაც გაიგო დემეტრემ. ივანემ უთხრა: „რატომ დამიჭირე მამა?“³⁸⁷. მან გაგულისებულმა უთხრა: „არა მეფევ, მე ხელში ჩაგიგდე შენ შენი ძმა, რომელსაც სურდა მეფობა“. [მეფემ] შეიპყრო ის, თვალები დასთხარა და გაუშვა³⁸⁸.

ამ დროს გაგის მინდორი აივსო ურიცხვი მხედრებით, შეიკრიბა ყველა ტომის ურჯულო, რათა დაენვათ სურბ-ხაჩი³⁸⁹ მხედართმთავარ სარგისის სახელზე. უფალზე გახელებულებმა მათ გაჟლიტეს ერთმანეთი. ეს ესმა დემეტრეს, წავიდა და იოლად ჩაიგდო ხელში მთელი ავლა-დიდება. ამ დღეებში ფადლონის ერთმა ქაბუკმა ძმამ, გაიგო რა, რომ მისი ბებია კატაი იყო ქრისტიანი, ბაგრატიონთა სამეფო გვარიდან, სიყვარულით განიმსჭვალა ქრისტეს მიმართ, წავიდა წმ. გრიგორის მთაზე, მოინათლა და 15 წელი [გაატარა] სრულ განდევილობასა და ღამით ფხიზლობაში*. არაერთგზის უნახავთ კაშკაშა აუნერელი შუქი, [რომელიც მისი] კელიის საკვამუ-

* ღამით ფხიზლობაში > — ვ

რიდან გიზგიზებდა. შემდეგ [ის] წავიდა დრზარკში და იქ მიიცვალა ქრისტესთან.

580 (1131) წელს ივანე აბულეთის ძემ ილაშქრა გარნისში³⁹⁰. მისი ჯარი დაამარცხა ხურთმა, რომელმაც [ბრძანა მეომრებისათვის] თავები მოეკვეთათ და მოეხარშათ შეჭამადი, თავის ქალები დაედოთ მინარეთზე და მისი ქვის ბეჭზე. მეორე წლის დასაწყისში დემეტრემ მზაკვრობით მოკლა მამაცი ივანე. მისი ვაჟი თირქაში წავიდა ამირათათათთან შაჰი არმენთან და მიიღო მისგან არშარუნიქი, თამამად დაიწყო ქართველთა სახლის აოხრება.

588 (1139) წელს მინისძვრამ დაანგრია განძაკი. 7 წლით ადრე სუქმანის შვილიშვილმა შაჰი არმენმა³⁹¹ დაიპყრო ხლათის ქვეყანა და სხვა მრავალი ქალაქი. მან მოკლა თავისი ბებია, რომელმაც დახოცა შვილები და მოიპოვა ძალაუფლება. როცა გაიზარდა, მოინდომეს მისი დახრჩობა, მაგრამ გადარჩა ღვთის დახმარებით, დაეუფლა 12 ქალაქს, იწოდა სომხეთის მეფედ, რაც მათ ენაზე არის შაჰი არმენი. ის გახდა სალღუხის სიძე და ფიქრობდა ამით მოეტანა სიკეთე [თავისი] ქვეყნისათვის. ამ დროს ცხოვრობდა აგრეთვე ელტკუზ ათაბაგი³⁹². ღვთის კეთილი ნებით სამივე იყო ქრისტიანთა მოყვარული და ქვეყნის აღმშენებელი. შაჰი არმენი წავიდა სასუნში, ერთ სოფელში. ამ ქვეყნის მფლობელმა ვიგენმა გაიგო ეს, ერთ ღამეს წავიდა და ალყა შემოარტყა სახლს, რომელშიც იყო [შაჰი არმენი]. ვილაცამ ხუმრობით თქვა: „ჰეი ვიგენ სად ხარ?“ [მან] უპასუხა საკვამურიდან: „აქ ვარ ღვთის წყალობით“. [მან] შეიპყრო და წაიყვანა [შაჰი არმენი] თავის ციხე-სიმაგრეში, რამდენიმე დღის შემდეგ გაუშვა, დაადებინა რა ფიცი სიყვარულზე. ამ დღეებში მოვიდა [შაჰი არმენის] წინააღმდეგ სპარსელი მხედართმთავარი ელტკუზი და გაბრუნდა შერცხვენილი. [შაჰი არმენმა] წაართვა ამუკი ჰეტენიკს, სასუნი მთელი მონასტრებით ვიგენს და ეპყრა მშვიდობიანად 60 წელი.

ამ დროს შუამდინარეთში იყო საშინელი შიმშილი. ერთ მღვდელს, ტომით სომეხს სახარება ჰქონდა და ხორბალი მიჰქონდა ვირებით ნისქვილში დასაფქვავად. იხილა რა გაჭირვებულები, შე-

წუხდა, დაურიგა ყველაფერი, გაყიდა ვირები და აღარ დაბრუნებულა სახლში. ის დადიოდა ქალაქებსა და სოფლებში ქრისტიანული ქადაგებებით, რადგან ჰქონდა საუბრის ნიჭი. ღმერთმა მისცა მას სასწაულების [მოხდენის] უნარი. მისი საუბრის შედეგად ბევრი იხანებდა და ხელს იღებდა ბოროტებაზე. [ის] ზრუნავდა ობლებზე და ქვრივებზე და მათ სიღარიბეს ავსებდა შეძლებულებთან შუამდგომლობით. ეს ამბავი გავრცელდა, ხალხი მოდიოდა და იკრიბებოდა მასთან, ასე მიაღწია მანწყერტს. მას შეეგება შაჰი არმენი დიდი ზეიმით, სთხოვა ელოცა მისთვის და პატივით შეეყვანა ქალაქში. რადგან ის კიცხავდა უზნეო მღვდლებს, მათ დააბეზლეს შაჰთან, თითქოს ის იყო ჰორომთა მეფის ჯაშუში და ქვებით ჩააქოლინეს. მის თავზე ეწვენათ ციური შუქი 3 დღისა და 3 ღამის [განმავლობაში]. ეს იხილა შაჰმა, დამწუხრდა წმინდანის სიკვდილით და ბრძანა პატივი მიეგოთ მისი ნეშტისათვის.

590 (1141) წელს მოვიდა პერფერუჟანი, აილო კილიკია, ნაიყვანა თოროსის ძმა ლევონი თავისი ოჯახით და ვაჟებით*, და ღვთისმშობლის ხატი კონსტანტინოპოლში. აქვე გარდაიცვალა ლეონი, კონსტანტინეს ძე. ორი წლის შემდეგ გარდაიცვალა ფერუჟე და გვირგვინი მიიღო მისმა ვაჟმა კირ მანუილმა³⁹³. იმავე წელს გარდაიცვალა იერუსალიმის მეფე. ორივე [დაიღუპა] ხაფანგით ნადირობისას: ბერძენთა მეფე ლორების გამო, იერუსალიმის მეფე კურდღლების გამო.

594 (1145) წელს ამირა ზანგიმ აილო ურჰა, რომელიც 2 წლის შემდეგ წაართვა მისმა მფლობელმა ჟოსლინმა³⁹⁴. 70 დღის შემდეგ [ის] მოკლეს თურქებმა და კვლავ დაეუფლნენ ქალაქს. დაიღუპა მამაცი და სომხებისადმი კეთილგანწყობილი [კაცი]. მისმა მოძღვარმა ვარდაპეტმა გეორგიმ დაწერა ელეგია [მის სიკვდილზე].

სომხური წელთაღრიცხვით 600 (1151) წელს მოვიდნენ ლევონის ვაჟები თოროსი და სტეფანე და დიდი სიბრძნითა და მამაცობით დაეუფლნენ თავის სამფლობელოს კილიკიას, დაამარცხეს

* და ვაჟებით > - მ

ბერძენთა მხედართმთავარი ანდრონიკოსი, რომელიც იდგა იქ 12 000-იანი [ლაშქრით]. ეს გაიგო მანუილმა და სასწრაფოდ ორჯერ დაიქირავა სულთანი მასუდი³⁹⁵ მათზე შურის საძიებლად. მეორედ მოსვლისას სულთანი ღვთის შიშმა მოიცვა და გაიქცა მთელი ლაშქრით, იქვე დატოვა მთელი თავისი ქონება. როცა მათ მხედართმთავარ იალუბს სურდა ნასულიყო 3000-იანი [ლაშქრით] ანავარზიდან ანტიოქიის მხარეში, მათ წინააღმდეგ გამოვიდა თოროსის ძმა სტეფანე და მთლიანად გაანადგურა. ეს სამწუხარო ცნობა რომ გაიგო [სულთანმა], ცახცახებდა და სუნთქვის ძალა აღარ ჰქონდა, ძლივს უშველა თავს [გაქცევით], მიაღწია თავის ბუნაგს, გარდაიცვალა და ხელისუფლება დაუტოვა თავის ვაჟს ხილიჭ არსლანს³⁹⁶ 604 (1155) წელს.

ამ დროს 604 (1155) წელს ფრანკებმა აიღეს ქალაქი ასკალონი³⁹⁷. ამავე დროს მანუილი მოვიდა კილიკიაში და სიყვარულით დაიმორჩილა თოროსი, რომლის თანხლებით და ფრანკების მთელ ლაშქართან [ერთად] წავიდა ალუბოს ასაღებად, მაგრამ მოუვიდა ცნობა სამეფოდან და დაბრუნდა სახლში. გზაზე თურქებმა მოსრეს მათგან 12 000.

ქართველთა მეფე დემეტრე 32 წლის მეფობის შემდეგ გარდაიცვალა. გვირგვინი მიიღო მისმა ვაჟმა, ჭკვიანმა და კეთილმა დავითმა. მან ციხიდან გამოიყვანა მამის მიერ შეპყრობილი თირქაში, დააყენა მხედართმთავრად და ერთი თვის შემდეგ გარდაიცვალა. ზოგი ამბობს, რომ [ის მოკლულ იქნა] სუმბატ და ივანე ორბელიანების მზაკვრობის შედეგად, რადგან მათ ადგილას დააყენა თირქაში. ისინი შეთანხმებული იყვნენ დავითის ძმა გიორგისთან, რომ [ის] დანიშნავდა [მათ] მხედართმთავრად³⁹⁸. გიორგიმ³⁹⁹ მიიღო სამეფო გვირგვინი 605 (1156) წელს. ამ დღეებში შაჰაპივანში მოხდა გნელის მკვლელობა სხეულების გამოცხადება უხრწნელი ტანსაცმლით და სისხლში ამოსვრილების, როგორც დაილუპნენ წმ. ნერსესის შერჩევების შედეგად⁴⁰⁰.

610 (1161) წელს ქართველთა მეფე გიორგიმ ანისი წაართვა ამირა ფადლონს, რომელმაც შეცვალა თავისი ძმა შადადი. 50 დღის

შემდეგ მოვიდა შაჰი არმენი ყაჩალთა დიდი გუნდით, დაესხა თავს ქალაქს, რომელსაც უკვე დიდი დარტყმა ჰქონდა მიყენებული სონებისაგან. ეს ესმა გიორგის, დაბრუნდა და ხმლით რამდენი მოსრა ვერავინ გაიგო, მაგრამ ტყვედ ჩაიგდო 41 000* კაცი. ანისში დატოვა მთავარი სადუნი, რომელიც ჩათვალეს მოლაღატედ, [იმის გამო], რომ მან დაიწყო ქალაქის გალავნის გამაგრება. ეს გაიგო მეფემ და ჩამოართვა მას პატივი. ის გულაჩუყებული გაიქცა ელტკუზთან. შაქის ერისთავმა მოტყუებით შეიპყრო [სადუნი] და მიჰგვარა მეფეს, რომელმაც მოაკვლევინა ის. მის ადგილას კი ანისში დააყენა ზაქარიანელი მთავარი სარგისი. გაბრაზებულმა ელტკუზმა ვერაფერი შესძლო, რადგან სადუნთან ერთად დაიღუპა 4000 სპარსელი. ხოლო ქართველთა მეფემ თავისთან შეკრიბა კავკასიელთა ჯარი, მოვიდა და აიღო დვინი, სირცხვილი აჭამა მათ, ცეცხლსა და მახვილს [მისცა ყველაფერი], გარდა იქ მყოფი ქრისტიანებისა. მინარეთის წვერიდან ჩამოაღებინა თავის ქალები, შემოსა მოოქროვილი ქსოვილებით, ჩადო კუბოებში, შეუდგა მხრებზე მულრიებს და ფეხშიშველებს ჩამოატანინა დედაქალაქ თბილისამდე⁴⁰¹ 612 (1163) წელს. ეს ესმა ელტკუზს, მოვიდა გადამწვარ და განადგურებულ დვინში დაკოდილი გულით, ღრენდა ვითარცა მძვინვარე მხეცი, მოვიდა მრენში⁴⁰², გადანვა ციხე, სადაც ამოიწვა ქრისტიანთა დაახლოებით 4000 კაცი. ის დაბრუნდა გაგის მინდორზე და ბრძანა განთქმული ჯვრის დანვა, რის გამოც ღვთის რისხვით ისჯებოდნენ დღე და ღამე შხამიანი გველებით. შემდეგ ქართველთა მეფისაგან დაშინებული [ელტკუზი] გაიქცა, დატოვა რა ავლა-დიდება და ტყვეები. მან ააგულიანა წოვის სულთანი ასლან მაჰმუდის ძე, მოიყვანა ანისში და 4 წლის განმავლობაში ეპყრა [ქალაქი] ტანჯვასა და მოუსვენრობაში, ვიდრე ქართველთა მეფე გიორგიმ შეინყალა ქალაქი, თავისთან მოიწვია სულთანი ასლან მაჰმუდის ძე და მისცა მას ანისი, რადგან პირადად არ შეეძლო შეენარჩუნებინა ის უსჯულოთა მრავალრიცხოვანი [შემოსევების] გამო.

* 2000 (ვ)

ამ დროს სომხეთის [საპატრიარქო] ტახტმა მოიარა სხვადასხვა ადგილები – კარმირ ვანქი, შულრი და ნოქეი, [ბოლოს] დამკვიდრდა პრომკლად ნოდებულ ციხე-სიმაგრეში⁴⁰³, რომლის [სახელი მოდის], ამბობენ, იქ მცხოვრები რომაელი ბერისაგან. მას [ციხე-სიმაგრე] ნაართვეს ტაჭიკებმა, მათ კი სომეხმა მთავარმა ვასილმა, მისგან კი მიიღეს ფრანკებმა. ნადირობისას მახე დაუგეს და გადასცეს ტაჭიკებს, რომელთაც წაიყვანეს ის ალექსანდრეში, სადაც გარდაიცვალა. პრომკლაში მყოფმა მისმა ცოლმა გაგზავნა [მოციქული] ნოქეში პატრიარქთან, გადასცა მას [ციხე-სიმაგრე]⁴⁰⁴ და უთხრა: „ზღვის გაღმა ჩემს მშობლებთან არის ჩემი ვაჟი. წავალ და თუ ცოცხალია გამოგზავნი შენთან და მიეცი მას [ციხე], როგორც ტრადიციების ჭეშმარიტმა დამცველმა, და თუ [ცოცხალი] არ არის, უკეთესია შენ [გქონდეს], ვიდრე უცხოებს“. ის წავიდა და გამოგზავნა ვაჟი, რომელსაც მისცეს ფული და უკან დააბრუნეს. ამასთან თვითონაც ვერ გაბედა მარტო ეცხოვრა უცხოტომელებს შორის, რადგან თურქები ფლობდნენ მთელ გარშემო მდებარე მხარეებს. [პრომკლა] დაისაკუთრა სომხეთის [საპატრიარქო] ტახტმა, მას შემდეგ, რაც მთავარ ყოსლინის ღვთისმოსავემა მეუღლემა, სულიერებით აღძრულმა, მისცა ის ორ ღვიძლ ძმას – უფალ გრიგორს და ნერსესს. 617 (1168) წელს გარდაიცვალა უფალი გრიგორი. ტახტი დაიკავა უფალმა ნერსესმა⁴⁰⁵. მას [თხოვნით მიმართა] მანუილმა [ნერილობით] მიეწოდებინა სარწმუნოების აღსარება. [ნერსესმა] მისწერა მას ძლიერი და ყველასათვის დამაჯერებელი აღსარება, რომელიც [დღემდე] არსებობს. სურდათ ხალხების ერთსულოვნება, მაგრამ ეს საქმე განუხორციელებელი დარჩა, როგორც ჩანს ვრცელი ჟამთააღმწერლობებიდან. ამავე წელს მოხდა ძლიერი მიწისძვრა და დაინგრა ერზინკა ეკლესიის გავარში*. ამავე დროს უცხოტომელებმა აიღეს კაპანის⁴⁰⁶ დანარჩენი ციხეები: გერჰამი, გელი, კაქავაბერდი ჩვენი მომეტებული ცოდვების გამო. ამ დროს ქრისტიანთა ნუგეში, მშვენიერი ნაყოფი, მონიფული და ტკბილი

* ეკლესიის გავარში > - ვ

ყრმა იოსები ქრისტეს ღვთიურობის დასამტკიცებლად მონამეობრივი სიკვდილით აღესრულა აჰკის თვის 20-ში და დასაფლავებულია ჰავუთარში⁴⁰⁷. ის იყო სპარსთა ტომიდან, ღვინის მხარის სოფელ ნორაშენიდან. ამ დღეებში გეორგ აჩიკამ რომში მოგზაურობისას მკვდრეთით აღადგინა თავისი ეპისკოპოსი გრიგორი, რომელიც მოკლეს ყაჩაღებმა უნგარის გავარში. ის ადანაშაულებდა [გეორგს]: „რატომ დამაბრუნე აუნერელი სიკეთიდან, რომელშიც ვიყავი, კვლავ ამ უბედურ ყოფაში?“.

ჰორომაირში სახელგანთქმულმა წმ. ჯვარმა მოახდინა სასწაული: მოიყვანეს ერთი დაბადებიდან ბრმა ბავშვი, დაადეს თვალების ადგილას ღვთის წამების [იარალი], მყის გასცდა თვალების ადგილი, გადმოედინა ბევრი სისხლი და აეხილა თვალები ღვთის სადიდებლად. ამ ამბის დროს [იქ] იყო პეტრე უნნიდან, მონასტრის წინამძღვარი.

621 (1172) წელს გარდაიცვალა პატრიარქი ნერსესი შვიდწლიანი მმართველობის შემდეგ. მის ღირსებას ეთაყვანებოდნენ – 7 ცნობილი და კეთილი ეპისკოპოსი, ვარდაპეტები და ფილოსოფოსები. მისი დახმარებით [პატრიარქი] გახდა მისი ძმისშვილი გრიგორი, მეორე ძმისშვილი გრიგორისი, აპირატად⁴⁰⁸ წოდებული, წავიდა ლამბრონში და განაგებდა ტარსონის ეპარქიას.

623 (1174) წელს გიორგიმ მეორედ აიღო ანისი ამირსპასალარ ივანეს ნაქეზებით, რათა თვითონ დამჯდარიყო იქ და ტყვეობიდან გაეთავისუფლებინა ქრისტიანები. მეფემ თავისთან წაიყვანა ამირა შაჰან-შაჰი, რომელიც უკან აღარ დაბრუნებულა. ეს ყველაფერი ესმათ თურქებს, გაერთიანდნენ, მოიწვიეს სულთანი ალფ-არსლანი, მოვიდნენ ანისში და ააოხრეს შირაკის სახლი. ივანეს უნდოდა მიეცა ქალაქი თურქებისათვის, მაგრამ არ გამოუვიდა ეს საქმე, რადგანაც ქალაქმა გაიგო და გაფრთხილდა. სულთანი და მისი ათაბაგი⁴⁰⁹ წავიდნენ სირცხვილით და გარდაიცვალა ორივე ერთი და იმავე წელს. იმ დროს კარის ციხიდან გამოვიდა დიდი მთავარი აპირატი და მოვიდა ანისში. ის იყო ქალაქის ეპისკოპოსის, მეუფე ბარსელის ძმა, რომლის თხოვნით ქართველთა მეფემ გამოისყიდა [ქალაქი]

ამირასაგან 17 000 დრაჰკანად. იმ დროს გამოავლინა ივანემ თავისი ბოროტება. მან გადმოიბირა მეფის ძმისშვილი დემნა და ბევრი აზნაური, გადანყვიტა მოეკლა მეფე, ვიდრე ის უდარდელად იმყოფებოდა სახატეში. [მეფემ] გაიგო რა ეს ერთი კაცისაგან, გაიქცა თბილისში, რადგან მცირერიცხოვანი ხალხით იყო. იქ ღმერთის ჩაგონებით* მასთან შეგროვდა ბევრი, უარყვეს რა [თავიანთი] ბოროტი ზრახვები. როცა გაძლიერდა მეფის მხარე, მოისურვა ნასვლა აჯანყებულებზე. ისინი სახატედან გაიქცნენ თავიანთ ციხე-სიმაგრეებში. შემდეგ შევიდნენ ლორეში, ლიპარიტის გარდა, რომელიც თავის ორ ვაჟთან ერთად წავიდა სპარსეთში. მეფემ ხელში ჩაიგდო ორბელიანების მთელი ავლა-დიდება. მეფესთან გამოცხადდნენ და ფეხებში ჩაუვარდნენ მისი ძმისშვილი და მასთან ერთად ყველა სხვანი, თვითონ ივანეც კი, რომელიც დააბრმავებინა. მისი უმცროსი ვაჟი ქავთარი და ლიპარიტის ძე ინე მოაკვლევინა. მოისპო ყველაფერი ბოროტი⁴¹⁰.

626 (1177)** ნელს სულთანი ალფ-არსლანი შეცვალა ტულ-რილმა, ელტკუზი - ფალჰავანმა, რომელიც დაეუფლა შიდა სომხეთს, ხიზილ-ასლანი კი ზემო სომხეთს. ესენი [ტულრილის] ვაჟები იყვნენ. ამ დღეებში ქურდებმა აიღეს წარაქარი⁴¹¹ კეჩრორის ამირა ხარაჩას ბრძანებით, რომელმაც მიყიდა ის ხიზილ-ასლანს დიდძალი ოქროს [ფასად]. მან დაასახლა აქ მანე ადამიანები, რომლებიც არ წყვეტდნენ სისხლისღვრას დღე და ღამე, ქრისტიანებს ყრიდნენ ბნელ ორმოებში, ხოცავდნენ შიმშილით და ცხედრების მყრალი [ჰაერით]. 7 სახელოვანი ბერი მოკლულ იქნა დაცინვით [მიყენებული] ჯვრისებური მძიმე ჭრილობების [შედგად]. მათ ხსოვნას ზეიმობენ ჩვენი განმანათლებლის გრიგორის დღესასწაულზე***.

627 (1178) ნელს იერუსალიმის მეფემ 300 მხედრით იერუ-

* ღმერთის ჩაგონებით > - ვ

** 626 წ. მოსკოვის გამოცემაში ეკუთვნის ალფ-არსლანის გარდაცვალებას, ვენეციის გამოცემაში კი ორბელიანთა აჯანყებას

*** მათ ... დღესასწაულზე > - ვ

სალიმის კარებთან წმ. ჯვრის ძალით სძლია სალაჰადინს⁴¹². ის მოვიდა იერუსალიმის ასალებად 140 000-იანი [ლაშქრით] და წყლით დატვირთული 60 000 აქლემით, რომელთაც გამუდმებით მოჰქონდათ [წყალი] მდინარეებიდან და წყალსაცავებიდან. [ის იყო] წამებული დვინელის ეიუბის ვაჟი. პირველად მისი სახელი იყო უსუფი, როცა განდიდდა იწოდა სალაჰადინად, რაც ნიშნავს რწმენის სიმშვიდეს.

629 (1180) წელს გიორგიმ პირისაგან მიწისა აღგავა ქურდი და ყაჩალი, მთელ ჯარს დაუნესა კანონმდებლობა, [რომლითაც] დიდი და მცირე დანაშაულისათვის შეუწყნარებლად [უნდა] ჩამოეხრჩოთ ხეებზე ყველა. ჩამოახრჩვეს მრავალი წარჩინებული. სამსჯავროს [ხის] ბოძზე [დამნაშავეებთან ერთად] აკრავდნენ მათთან ნაპოვნ საგნებს, თვით პირუტყვებს, ძაღლებს და თაგვებს. შიში დაეუფლა ყველას. დაისადგურა დიდმა სიმშვიდემ⁴¹³.

ამ დროს გარდაიცვალა მანუილი და მისმა ცოლმა, ანტიოქიის უფლისწულის ქალიშვილმა მოინდომა ფრანკი ქმრად გაეხადა და მოეკლა თავისი ვაჟი ალექსი, რომელსაც ეპყრა გვირგვინი. ყმანვილი გაიქცა ეკლესიაში. ეს გაიგო ანდრონიკემ, მანუილის ნათესავმა, მოვიდა, მოკლა სევასტოსი, რომელსაც სურდა [ცოლად] შეერთო დედოფალი და [დახოცა] ქალაქში მყოფი ფრანკები. ხოლო ხომალდებს, რომლითაც [ფრანკებმა] განიზრახეს გაქცევა, ესროდნენ ნავთს, დაიწვა 30 000 კაცი. [ანდრონიკემ] მოკლა ყმანვილი [ალექსი] და დაეუფლა გვირგვინს. მან იხმო სამეფო წარმოშობის კაცი ფისიკი, რათა ისიც მოეკლა. ის გაძლიერებული მონოდებებით და ხმამაღალი შეძახილებით ნავიდა წმ. სოფიაზე. ქალაქი ამოძრავდა და დაილუბა ანდრონიკე ავბედიითი სიკვდილით. მისი ორი მცირეწლოვანი, უდანაშაულო ვაჟი ზღვაში ჩაყარეს⁴¹⁴.

631 (1182) წელს ხარაჩას, რომელმაც აიღო წარაქარი და უროთი დაამსხვრია გოროზად წოდებული ჯვარი, ვაებითა და შიშით აევსო გული, უეცრად დატოვა თავისი სახლი კეჩრორი, უხტიქი, ერასხის ხეობა და ცოლითა და ვაჟებით ნავიდა დვინში. მან ნახა ერთი საზარელი კაცი, რომელმაც უთხრა: „მე ვარ ჯვარი გოროზო, რომელიც დაამსხვრე. შენ მოგკლავ შენი ძვირფასი შაჰი არმენის

ხელით“. [ხარაჩა] მოჰყვა ხილვას. ის დილით ადრე წავიდა, ძალით დააღწია თავი, თუმცა უშლიდნენ [ნასვლას] საშინი ხილვის გამო და ჩაუკეტეს კარები. ის ციხის კედლით ჩამოძვრა, ორი მეჯინიბის [თანხლებით] ჩავიდა მანწიერტში და წარსდგა შაჰის წინაშე. [შაჰი] მაშინვე აღელდა, ჩაარჭო ხანჯალი გულში და მოკლა ის. ამავე წელს ხაჩენელი სარგისი იყო განძაკში და კრეფდა გადასახადებს. ვილაც სპარსელმა დიდ ხუთშაბათს ციხის კედელზე ააკრა ის და უთხრა: „ჯვარს ეცვი შენ ქრისტესთან ერთად“. ეს გაიგეს მისმა მთავრებმა, წაიყვანეს თავისთან სპარსელი და უღმობლად მოკლეს. ამ დღეებში ვინმე იორდანმა ტაჭიკთა ტომიდან აჩვენა დიდი სასწაული კარნუ ქალაქში. მისი ნემჭი დაასვენეს მის ნათესავეებთან – იოსებთან და საჰაკთან.

633 (1184) წელს გარდაიცვალა ქართველთა მეფე გიორგი უძეოდ. დავითის ძე დემნა დაბრმავებული და განადგურებული იყო. გვირგვინი მიიღო მისმა ასულმა თამარმა⁴¹⁵. მას მოუყვანეს ქმრად რუსების მეფის ვაჟი სოსლანი⁴¹⁶, რომელმაც აიღო ქალაქი დვინი. მეორე წელს გარდაიცვალა შაჰი არმენი უშვილოდ. აოხრებით, ხმლითა და წარტყვევებით [მოვიდნენ] მის ქვეყანაში მეზობელი ხალხები. რადგან ვიგენის შვილიშვილი შაჰან-შაჰი, კათალიკოს გრიგორის დისშვილი, ესწრებოდა შაჰის სიკვდილს, წავიდა სასუნში, სადაც ხელში ჩაუვარდა ბეკთამური, შაჰის სახლის უფროსი. მისგან მიიღო ციხე-სიმაგრე ტარძიანი⁴¹⁷ და პირობით გაუშვა. მაგრამ გადაუხვია პირობას, როცა დაეუფლა შაჰის ტახტს. [მან] დაიბრუნა მთელი სასუნი და ხარკი დაადო ეკლესიებსა და მონასტრებს.

634 (1185) წელს უფლისწულმა დაიჭირა რუბენი. ის გაათავისუფლა მისმა ძმამ ლევონმა, სტეფანეს ვაჟმა – რუბენის ძის კონსტანტინეს ვაჟის ლევონის ძემ, რომელიც დაეუფლა 72 ციხე-სიმაგრეს, გაბატონდა ბერძნებსა და სპარსელებზე და მოხარკედ გაიხადა მესოპოტამიის სულთანი ხილიჭ არსლანი.

635 (1186) წელს ანისელებმა აიღეს წარაქარი, უფალ ბარსელის სამფლობელო, უმოწყალოდ გაჟლიტეს ყველა იქ [მყოფი], გარდა ქალებისა და ბავშვებისა. ეს ესმა დვინის ამირა ალიშერს, იგლეჯდა

წვერს, გამოაცხადა გლოვა იქ [მყოფი] ცოლისა და ვაჟების და განადგურებული ლაშქრის გამო. ქრისტიანები კი ადიდებდნენ წმ. სამებას. ბერძნებზე გამეფდა ფისიკი, იგივე საჰაკი⁴¹⁸, რომელმაც დაიწყო სომხური აღმსარებლობის ხალხების სასტიკი დევნა თავის სექტაში მოსაქცევად. ამის გამო წერილობითი თხოვნით მიმართა მას პატრიარქმა გრიგორმა⁴¹⁹, სომეხთა კათალიკოსების უფალ ნერსესისა და გრიგორის ძმისშვილმა, შერიგებოდა ღვთის ხალხს. მაგრამ მან არ შეისმინა, არამედ ზოგი მოაქცია თავის რჯულზე, ზოგს კი სდევნიდა. მათ [შორის] იყო 3 საეპისკოპოსო კათედრა და 1600 მღვდელი, რომლებიც აიძულა შეერთებოდნენ მას. მათგან მცირერიცხოვანმა შეინარჩუნა [თავისი] სარწმუნოება. ამ გასაჭირის გამო წერდა უფალი გრიგორი აღმოსავლეთში დარდიანი გულით, მაგრამ უშედეგოდ. [მაშინ] პატრიარქმა გაგზავნა ერთი ეპისკოპოსი სახელად გრიგორი რომის პაპთან⁴²⁰ იმ საშიშროების გამო, რომელსაც განიცდიდნენ სომხები ბერძენთაგან და შესთხოვდა ლოცვა-კურთხევას, ისევე როგორც [მის] წინამორბედებს. პაპმა პატივით მიიღო ის, ჩაატარებინა წირვა, აზიარა და შემოსა ის სასულიერო ხელისუფლის ტანსაცმლით. [პაპმა] შეკრიბა თავისთან ყველა საპატრიო პირი – ალამანთა კეისარი, ინგლისელთა მეფე, ფრანგების მეფე, აგრეთვე ალამანთა პატრიარქი, რომელსაც ჰყავდა 25 000 მხედარი, ესპანელი არქიეპისკოპოსი, რომელსაც ჰყავდა 20 000 მხედარი, არქიეპისკოპოსი წმ. იაკობი, რომელიც ფლობდა 5000 მხედარს, დიდი ქალაქის მილანის არქიეპისკოპოსი, რომელიც ფლობდა 36 000 მხედარს*, ხოლო [მეორე] მხრიდან [მოინვია] იერუსალიმის პატრიარქი. მათთან მოლაპარაკების შემდეგ [პაპმა] დაწერა სიგელი წმ. მოციქულების სახელით და მათი ბრძანებით, რომ „სომეხთა პატრიარქი, რომელიც ზღვის იქითა მხარესაა, აღიჭურვება ძალაუფლებით სომხებზე, ბერძნებსა და მთელ ქრისტიან ხალხებზე, როგორც ჩვენ [ზღვის] აქეთა მხარეს [ვფლობთ] ზეციურ და მიწიერ გასაღებს. რადგან დიდი გზაა ჩემსა და ჩემს ძმას, სომეხ-

* დიდი ... მხედარს > – მ

თა პატრიარქს შორის, ვუგზავნი გვირგვინს, ოლარს და ფეხსაცმელს, რომ ჩაიცვას და ჩაატაროს წირვა ამ ბეჭდით“. [ჰაჰმა] უთხრა ეპისკოპოს გრიგორს: „ნაილე, გაუკეთე პატრიარქს და ამის შემდეგ მას აქვს პატივი და ძალაუფლება უკუნითი უკუნისამდე“.

636 (1187) წელს სალაჰადინის ვაჭრები მიდიოდნენ, პალესტინის გავლით, 400 აქლემზე დატვირთული ძვირფასი საქონლით. ტრაპოლის გრაფმა⁴²¹ შეატყობინა იერუსალიმის მეფეს და მიიღო ბრძანება ხელში ჩაეგდო ნადავლი. ეს რომ გაიგო სალაჰადინმა, გაუგზავნა [მოციქული] და არაერთხელ სთხოვა მსახურები მაინც [გამოეშვათ], შეახსენა მათ შორის დადებული პირობა, მაგრამ უშედეგოდ. ამის გამო განრისხებული [სალაჰადინი] წავიდა მის წინააღმდეგ. მის წინაშე გამოვიდა იერუსალიმის მეფე⁴²² 36 000-იანი [ლაშქრით] ჰერმონის ველზე და ტრაპოლის გრაფის მზაკერული [რჩევით] დაბანაკდა ერთ უწყლო მაღლობზე. მას [გზა] გადაუკეტეს თურქებმა და სასტიკად დაამარცხეს. აღებული იქნა მთელი ზღვისპირა ქალაქები და შემდეგ იერუსალიმი. [სალაჰადინმა] ბრძანა [იერუსალიმის] მოსახლეობა არ დაეხოცათ, არამედ გაეყიდათ. დაწესდა ფასი: კაცებზე 10, ქალებზე 5 დრაჰმანი. ყველას შეეძლო აეღო თავისი ქონება და წასულიყო სადაც სურდა, რაც ასევე გააკეთეს. უნესო გრაფი, რომელიც ფარულად შეთანხმებული იყო სალაჰადინთან, დაიღუპა ღვთისაგან დამარცხებული. სალაჰადინი თავს დაესხა მის ციხე-სიმაგრეს და მოითხოვა მისი ცოლი და ციხე. ის კი ითხოვდა მძევლებს დიდებულთაგან და მაშინ გამოვიდოდა და გახდებოდა მისი ცოლი. [მძევლები] შევიდნენ შიგ, [გრაფის ცოლმა] ბრძანა თავები მოეკვეთათ მათთვის და გადმოეყარათ [ციხიდან]. შეძრწუნებული [სალაჰადინი] უკან გაბრუნდა, რადგან ესმა ალამანთა დიდი მეფის⁴²³ მოსვლის ამბავი, რომელსაც გაეგო სამწუხარო ცნობა წმ. საფლავისა და მთელი ქრისტიანების შესახებ. 150 000 [მოლაშქრე] გამოგზავნა ზღვით, რომლებიც მოვიდნენ და ალყა შემოარტყეს აქას. თვითონ წავიდა ხმელეთით ურიცხვი ლაშქრით საბერძნეთის გავლით, ნაართვა მათ ქალაქები ვერო, ფილიპოპოლი, ადრიანოპოლი და სხვა ბევრი ციხე და სოფელი.

ამაზე ადრე გაგზავნა თავისი ვაჟი კონსტანტინოპოლზე. მას წარუდგნენ იქ ჩვენთანები, რომელთაც დევნიდა კირსაპაკი და შურისძიებით აღძრულებმა გაანადგურეს ის. კონსტანტინოპოლის მცხოვრებნი სთხოვდნენ დანდობას და მისცეს 100 ოქროს და 200 ვერცხლის კენდინარი, უსასყიდლოდ გაატარეს მთელი ლაშქარი და მისცეს უამრავი განძი, წართმეული ვლახებისა და ბულგარებისაგან, რომლებმაც გაიარეს მათი ქვეყანა. ხილიჭ არსლანის ვაჟებმა არ შეისმინეს თავიანთი მამის და თურქთა ძალით ებრძოდნენ [ქრისტიანებს] 33 დღე და არ ეშვებოდნენ, ვიდრე არ მოიხრნენ მათგან. [ქრისტიანები] მშვიდები იყვნენ 17 დღის განმავლობაში, ვიდრე [მიალნიეს] იკონიას, გამოკვებეს 60 000 ცხენი, გაჩეხეს იკონია და დასხდნენ იქ. მათ სამჯერ გაგზავნეს მოციქული ლევონთან და როცა გადაეწურათ მისი [იმედი], გამოვიდნენ იკონიიდან. მოვიდა პატრიარქ გრიგორის წერილი, რომ „ჩვენ ვართ ქალაქ სისიში და მოდით აქ“. მეფემ შეკრიბა მთელი თავისი წარჩინებულები, წააკითხა და ისინი ატირდნენ სიხარულსაგან. მისწერეს პასუხი [პატრიარქს], რომ „ამიერიდან 27 წელი შენი ბრძანებით მივცემ ასპარეზს სომხებს და შემდეგ დავბრუნდები ჩემს ქვეყანაში. გიგზავნი გვირგვინს და ტანსაცმელს, აჯურთხე სომხეთის მეფედ, ვისაც აირჩევ“. მან თქვა ყველას გასაგონად: „ვიდრე არ ვიხილავ ჩემს სასახლეს, წმ. პეტრეს [ტაძარს] და პატრიარქ გრიგორს, არავის ვეტყვი რაც გულში მაქვს“⁴²⁴. მოვიდნენ სელევკიაში, მონახეს ფონი და მთელი ლაშქარი გადავიდა მდინარეზე. მეფე არ გადავიდა ფონზე და თქვა რომ ცოტას დაიძინებდა მდინარის აქეთა მხარეს. როცა დამშვიდდნენ მისი წარჩინებულები, [მეფე] ორი კაცი შევიდა მდინარეში. ერთი მათგანი მოიტაცა და წაიღო მდინარეში. მეფე დაეხმარა მას, ვერ შეიკავა [თავი] და თვითონ მოდრეკილი ქრისტიანი დაიხრჩო მდინარეში⁴²⁵. მისი სხეული წაიღეს სისიში. მისი ლაშქრის უმრავლესობა ხომალდებით [გაემგზავრა] თავის ქვეყანაში. მეფის უმცროსი შვილი ჩავიდა აქაში და გარდაიცვალა.

ამ დროს მოვიდნენ ინგლისელთა მეფე და მასთან ერთად მეორე⁴²⁶ და აიღეს კვიპროსი. მათ გაიგეს, რომ უმეტაუროდ დარჩა

ლაშქარი, რომელსაც ალყაში ჰქონდა აქა, ზურგიდან მოუარეს, აი-
ლეს ქალაქი, დახოცეს სალაჰადინის ლაშქრიდან 10 000 რჩეული
მოლაშქრე, ხოლო თვითონ მეთაური, რომელიც მოვიდა მათთან
სათხოვნელად, წინ გაიგდეს და ამარცხებდნენ ასხალონამდე. ბევრი
ამირა ხელში ჩაიგდეს და წაიყვანეს ზღვის იქით. ხელმეორედ წაარ-
თვეს თურქებს ყველაფერი გარდა იერუსალიმისა. როგორც ამბობ-
დნენ, ჯერ არ დამდგარიყო მათი მოსვლის დღე. ამ დროს სალაჰა-
დინის ერთ-ერთი სარდალი თავს დაესხა მანნკერტს, ალყა შემო-
არტყა, მაგრამ ვერაფერს გახდა, რადგან არაჩვეულებრივი თოვლი
წამოვიდა შუა ზაფხულში. [ისინი] გაბრუნდნენ და დაიხოცნენ გზაში.
ბეკთამურმა მადლობა გადაუხადა ქრისტიანებს და ამიერიდან ქრის-
ტიანთა პატივისმცემელი და მოსიყვარულე გახდა.

ამ დროს პატივცემულმა მღვდელმა მხითარმა⁴²⁷ თარგმნა
ერთი სპარსელის ოჭიეს [თხზულება] „მზისა და მთვარის დაბ-
ნელების მიზეზები“. [ოჭიე] ამბობდა, რომ თარგმნა სპარსულად
ბერძნულიდან და ბერძნებმა კი [შეადგინეს] ენოქის წინასწარმეტყვე-
ლებით. მასში ნათქვამია, რომ მზე თავისი ბუნებიდან [გამომ-
დინარე] არასდროს ბნელდება. ამის მიზეზია მთვარე, [იმ დროს]
როცა მზე და მთვარე ერთ ზოდიაქოს ნიშანში არიან მთვარის
დაბადების დროს და იქ სქელი ღრუბლებია, რომელთაც ეწოდებათ
რასტი ან ზანაბი. თუ ისინი ახლოს არ არიან, არ ხდება დაბნელება,
თუნდაც იყოს მთვარის დაბადების დრო და [მზე და მთვარე] ერთ
ზოდიაქოს ნიშანში ხვდებოდნენ. როცა [ღრუბლები ახლოს] არიან,
ხდება მზის დაბნელება. თუ [მზე და მთვარე] მთლიანად ხვდებიან
ერთმანეთს, [ხდება] სრული დაბნელება და თუ ნაწილობრივ, ირი-
ბად [ხვდებიან], მაშინ ნაწილი ბნელდება. რასაც ჩვენ ვხედავთ
მთვარის ნაჭუჭია და არა მზის ძარღვი, როგორც მოხდა 625
(1176) წელს დიდი დაბნელებისას. ხოლო მთვარის დაბნელება ხდე-
ბა მაშინ, როცა ის ჩამორჩება მზეს ექვსი ზოდიაქოს ნიშნით და
ზანაპი და რასტი ერთი და იმავე ზოდიაქოში უშლიან მას მზიდან
სინათლის მიღებას, ამასთან დედამიწის ჩრდილი [ეცემა] მთვარეზე
და ინვევს მის დაბნელებას. თუ [მზე და მთვარე] არიან ერთმანეთის

პირდაპირ, ხდება [მთვარის] სრული დაბნელება. ხოლო თუ ირიბად არიან, მაშინ მთვარის გადარჩენილი ნაწილი ნათდება მზით. [მხითარმა] ამ თხზულებას დაურთო ნახაზები.

ამ დროს ცხოვრობდნენ სახელოვანი მთავრები ზაქარია და ივანე, სარგისის ძე ზაქარიას ვაჟის ვაჰრამის ძე სარგისის ვაჟები – ქურთთა ტომიდან⁴²⁸. [ისინი] ჩავიდნენ ძოროგეტის მეფესთან, რომელიც ბაგრატუნთა ტომიდანაა, მიიღეს ქრისტიანობა და პატივი. მათ საცხოვრებლად მისცეს ხოშორნი და რადგან უმამაცესნი იყვნენ, დღითი-დღე აღწევდნენ სიმაღლესა და პატივს. ისინი განსაკუთრებით დანიხურდნენ თამარის დროს და [მან] უბოძა ლორე. მათ თავიანთი მამაცობით მოკლე დროში წაართვეს თურქებს ბევრი ციხე-სიმაგრე და გავარი: 640 (1191) წელს აიღეს შირაკის ქვეყანა^{*}, 645 (1196) წელს ანბერდი, 648 (1199) წელს ანისი, 650 (1201) წელს ბიჯნისი, 652 (1203) წელს დვინი, 655 (1206) წელს ყარსის სამეფო, შემდეგ გეტაბაქსი და ჩარეი⁴²⁹. მათ სახელი გაითქვეს მთელ ქვეყანაზე. მაგრამ ივანემ, შეცდენილმა თამარ დედოფლის მიერ, შეიცვალა სარწმუნოება და ამას მოჰყვა წარუმატებლობა. იგი ტყვედ ჩავარდა ხლათში და გათავისუფლდა თავისი მამაცი ძმის სახელით, რომელმაც თავისი ასული ცოლად მიათხოვა ხლათის მფლობელს მელიქ აშრაფს⁴³⁰. ხოლო ზაქარია, უფროსი ძმა^{**} დარჩა ძველ^{***} და საკუთარ სარწმუნოებაზე, მაგრამ მოისურვა ღვთისმშობლის და ჯვრის დღესასწაულები აღნიშნულიყო ხატის დღეს, სანთლის ანთება არ მოეშალათ, მორწმუნეთ არ ეჭამათ ხორცი, წირვა აღსრულებულიყო ცოცხლებისათვის, წირვა შესრულებულიყო ღია კარავში მეფსალუმეებითა და დიაკვნებით⁴³¹. ამ მიზნით მან მიმართა ლევონს, რომელიც იმხანად იყო მეფედ კურთხეული ფრანკებისა და ბერძნებისაგან. მან გამოუგზავნა [ზაქარიას] გვირგვინი 646 (1197) წელს. [ზაქარია] იყო დიდებული, ძლევამოსილი და ხარკის მდებელი მთელ მეზობელ ტომებზე. [მე-

* 640... ქვეყანა > - მ

** ივანეს ძმა (ვ)

*** ძველ > - ვ

ფემ] დააგვიანა პასუხი, რადგანაც მეუფე გრიგორის სიკვდილის შემდეგ გვირგვინი მიიღო გრიგორისმა, ტლად ნოდებულმა, რომელიც ერთი წლის შემდეგ ლევონმა ციხეში ჩასვა. მან მოისურვა ციხიდან გაქცევა, გაიფუდა თოკით დაშვებისას და მოკვდა თოკის განწყვეტის გამო. ტახტი დაიკავა აპირატმა 5 წლით. შემდეგ იყო მეუფე იოანე, რომელიც ეწინააღმდეგებოდა ლევონს. ამით გაბრაზებულმა მეფე ლევონმა კათალიკოსად არქაკალში დააყენა მეუფე დავითი⁴³². ამ უთანხმოების გამო ძლივს მოხერხდა ყველასთან შეთანხმება ზაქარეს შეკითხვის შესახებ და ბოლოს გაუგზავნეს ერთსულოვანი პასუხი, რომ „ის არ ეწინააღმდეგება საღვთო წერილს და ჩვენ გვაქვს საკუთარი დადგენილება, რომლის [შესრულებას] ხელს უშლის ეკლესიის დაწინებება“. აღმოსავლეთში – ლორეში და ანისში ერთდროულად მოიწვიეს ორი კრება, მაგრამ არ მიიღეს [ზაქარიას წინადადება]. ამბობდნენ, „ამის შემდეგ ნამდვილად იძულებული ვიქნებით მივყვეთ ბერძენთა და ქართველთა სარწმუნოებას“-ო⁴³³.

თამარის მეფობის დროს გაძლიერდნენ ქრისტიანები. მიუხედავად ამისა, [თამარმა] მიატოვა რუსი ქმარი და გაჰყვა ოს სოსლანს⁴³⁴, რომელმაც აავსო საქართველო თურქთაგან [წართმეული] ტყვეებით და ალაფით. მისგან ეყოლა ერთადერთი ვაჟი და დაარქვა მას ლაშა. [თამარს] ეპყრა გვირგვინი 23 წელიწადი და აღესრულა⁴³⁴. ტახტზე ავიდა ლაშა, რომელსაც ჯარმა გიორგი უწოდა⁴³⁵.

659 (1210) წელს კალიამ ააოხრა მრავალი გავარი. ამ დროს დიდმა ზაქარიამ ააოხრა სპარსეთი ქალაქ არტავილამდე⁴³⁶, შური იძია რა ქრისტიანთა სისხლისათვის. ამის გამო ბრძანა დაენვათ ხალხით სავსე მათი სამლოცველო, მსხვერპლად შესწირა რა მთავრებს, რომლებიც ნახიჭევანის ეკლესიებში [დაილუპნენ]. კურაიები და მულრიები იმ წმ. მღვდლებს [შესწირა], რომლებსაც ყვლები დაჭრეს ბაგუანში და მათი სისხლით შეიღება ეკლესიის კედლები. [ზაქარია] დაბრუნდა ამ ხოცვა-ჟლეტიდან, აღსრულდა

* ასლანი (მ)

მართლმადიდებლური რწმენით და დასაფლავებულია წმ. სანაინის მონასტერში 661 (1212) წელს⁴³⁷. მას დარჩა ერთი 5 წლის ვაჟი შაჰან-შაჰი, რომელიც ფლობდა ანისის მმართველობის პატივს⁴³⁸ და რომელიც მოაქცია ქალკედონის რწმენაზე ივანეს მეუღლე ხოშაქმა.

ერთი წლის შემდეგ გარდაიცვალა წმინდა და საოცარი ღვთის კაცი, ვარდაპეტი მხითარი, მეტსახელად გოში, განძაკელი⁴³⁹. ის დაკრძალეს მის ხელთქმნილ გეტიკში, რომელიც აშენდა დიდი მთავრის, ქურთის დისშვილის ივანეს ბრძანებით. მისი ბრძანებით [მხითარი] ჩამოვიდა კაიენში, ე. წ. ძველ გეტიკში. იმ დროს კაიენს მემკვიდრეობით ფლობდა [ივანე ამ] ციხის აღმშენებლის ჰასან კაიენელისაგან.

663 (1214) წელს ჰაითერქი მისმა მფლობელებმა მისცეს ივანეს და მის სიძეს, შიდა ხაჩენის მფლობელს ვახტანგ საკრიანელს, რადგან მისი ნამდვილი მფლობელი ვახტანგი და მისი ვაჟები უდროოდ დაიხოცნენ. [ვახტანგ საკრიანელმა] დატოვა ორი ვაჟი: ჰასანი, მოფერებით ჯალალ-დავლე^{*} და ზაქარია, იგივე ნასრა-დავლე^{**}, რომელთაც მათ დედასთან ხორიშაჰთან ერთად მფარველობდა ივანე. შემდგომში [ხორიშაჰი] წავიდა იერუსალიმში და დიდ განდევილობაში გარდაიცვალა ხოტბაშესხმული ღვთისაგან. დიდმა ივანემ სახელი გაითქვა მამაცობით, აიღო ჩარეჟი და მთელი მისი შემოგარენი. შემდეგ თავისი ნათესავის ზაქარიას ძის ვაჰრამის ხელშეწყობით დაეუფლა შამქორს.

668 (1219) წელს [ივანემ] აიღო ოროტენი და მასთან ახლომდებარე ციხე, თუმცა არა მთელი [ქვეყანა], რადგან როცა მას ფლობდნენ სომხები, იქ იყო 23^{***} მნიშვნელოვანი ციხე, 1400 სოფელი, 28^{****} მონასტერი, რომლებიც პირველად განადგურდა 552 (1103) წელს ერთი ახალგაზრდა სუფრაჯი სულთნის მელიქ-შაჰის

* ჯალალ-დოლა (ვ)

** ნასრა-დოლა (ვ)

*** 43 (ვ)

**** 48 (ვ)

მიზეზით. სომეხი გვირგვინოსანი წავიდა სულთანთან მორჩილების [გამოსახატავად]. [სულთანი] სთავაზობდა [მეფეს] მაგარ ლეინოს, ვიდრე შეიპირა ცოლად მიეთხოვებინა ქალიშვილი. მან გაიკვანდა ქამარი მათი ადათის მიხედვით და აჩვენა სულთანს. რამდენიმე ხნის შემდეგ ითხოვა პირობის შესრულება. [მეფემ] გალანძლა ის. [სულთანი] შურიტ აღივსო, შეკრიბა მრავალრიცხოვანი ჯარი და აოხრებდა ქვეყანას, ვიდრე მთლიანად არ გაანადგურა. [ამ მიწებს] დაეუფლა ახლა ძლევაგამოსილი ივანე.

ამავე წელს მიიწვალა ქრისტესთან ჩვენი მეფე ლევონი. გვირგვინი მიიღო მისმა ერთადერთმა ასულმა ელისაბედმა, რომელსაც ფრანკებმა ზაბელ ხათუნი უწოდეს⁴⁴⁰. ის მიათხოვეს ცოლად ანტიოქიის მფლობელის ვაჟს ფილიპეს [და მისი ცოლი იყო] 2 წელი. მას სძულდა სომეხი ხალხი და განსაკუთრებულ პატივს სცემდა ფრანკებს. მან დაარღვია მიცემული პირობა მიეღო სომხური სარწმუნოება და ჰყვარებოდა სომეხები. ამის გამო ძვირფასი გვირგვინი და ავლა-დიდება გაგზავნა თავისი მამის სახლში. ეს ველარ აიტანეს მთავრებმა, ჩააგდეს საპყრობილეში, ვიდრე იქ არ გარდაიცვალა. [ელისაბედი] მიათხოვეს ჰეთუმს, კონსტანტინეს ვაჟს⁴⁴¹, დიდსულოვან, მეტად ჭკვიან, ახოვან, მხარბეჭიან და ლამაზ ყმაწვილს. მათ ჯვარი დაწერა პატრიარქმა კონსტანტინემ⁴⁴², რომელმაც მიიღო წმ. გვირგვინი უფალ იოანეს სიკვდილის შემდეგ 669 (1220) წელს. ის გახდა პატრიარქი არც დიდებული წარმოშობის და არც ფულის გამო, არამედ სულიწმიდის წყალობით და ათასი ენის დასტურით. მის ხელდასხმამდე ერთი წლით ადრე მოხდა უდიდესი მიწისძვრა და დაინგრა მდიდარი ეკლესია მეჭკავანში 11 იანვარს, სადილობის დროს. 4 [მღვდელი დაილუპა] წირვისას დიდ მსხვერპლთან ერთად. მთელი ღამე ჩანდა ცაზე შუბის მსგავსი ვარსკვლავი. ეს ორივე ნიშნავდა ქვეყანაზე მშვიდობიანობის დარღვევას მტრის შუბის გამო, რაც მოხდა კიდევ.

670* (1221) წლის დამდეგს უცხო სახისა და სხვა ენაზე [მო-

* 669 (ვ). ეს თარიღი ვენეციის გამოცემაში ეკუთვნის მეჭკავანში ეკლესიის დაწერვას, მოსკოვის გამოცემაში მონღოლთა გამოჩენას.

ლაპარაკე] ჯარი დაძრული ჩინისა და მაჩინის ქვეყნიდან⁴⁴³, სახელე-
ბით მულალი და თათარი⁴⁴⁴, შემოვიდნენ გუგარქის ქვეყანაში ვაკე-
ებით, ალბანეთის მხრიდან, დაახლოებით 20 000 კაცი. მათ
გაანადგურეს ყოველივე ცოცხალი, რაც კი ნახეს და მსწრაფლ
უკუიქცნენ. მათ გამოუდგა მთელი ძალებით ლაშა, დაენია მდინარე
კოტმანთან და მათგან დამარცხებულმა თავს უშველა გაქცევით
ივანესთან ერთად. [ივანეს] ცხენს [ფეხის] ძარღვი გადაუჭრა
რომელიღაც მისგან ნანყენმა მთავარმა⁴⁴⁵. ხოლო ვაჰრამი⁴⁴⁶, იმ
ქვეყნის უფალი, დიდი სიმაძაცით მიიწედა წინ, [მტრის] სასტიკი
ხოცვა-ჟლეტით გარდმანამდე, არ იცოდა რა სხვების გაქცევა.

671 (1222) წელს მათ სურდათ კვლავ დაბრუნება, მაგრამ რო-
ცა შეიტყვეს მათი დესპანებისაგან სომხებისა და ქართველების
შეკრება და მზადყოფნა, ველარ გაბედეს ხელახლა მოსვლა,
გაბრუნდნენ და წავიდნენ. იმავე წელს გამოვიდა ლაშქარი ჰუნთაგან,
რომლებიც ყივჩაღებად⁴⁴⁷ იწოდებოდნენ, მოვიდნენ განძაკში და
შეუერთდნენ მათ. როდესაც ჩვენები თვითდაჯერებით და
წინდაუხედავად გაემართნენ მათ წინააღმდეგ, დამარცხდნენ,
უკუიქცნენ სირბილით, მრავალი მახვილით დაიღუპა, ხოლო
ზოგიერთი დიდებულ აზნაურთაგან ცოცხლად შეიპყრეს და
საპყრობილეში ჩაადგეს. მათ შორის იყო გრიგორ ხალბაკის ძე,
იშხანად წოდებული თავისი ვაჟკაცი და მამაცი ნამებული ძმის-
შვილით, რომელსაც პაპაქი ერქვა⁴⁴⁸. ამისათვის ჩვენმა ლაშქარმა
პური იძია ერთი წლის შემდეგ, როცა გაუღიტეს ყივჩაღთა დიდი
ნაწილი მათი ვარდანაშატის ქვეყანაზე თავდასხმის დროს.

674 (1225) წლის გასულს ჩვენი წელთაღრიცხვით, ხორეზმ
შაჰის ორი ვაჟი, გარემოცულნი და შევიწროვებულნი აღმოსავლე-
თის თათართა ჩრდილოეთის ლაშქრის⁹ მიერ, მოვიდნენ 200 000
კაცით ადარბადაგანის ქვეყნის [გავლით] სომეხთა დედაქალაქში,
აილეს ის და გაავსეს ვრცელი ველი კარვებით. მათ წინააღმდეგ
გაემართნენ ჩვენები, დამარცხდნენ და ბევრი დაიღუპა დაბა გარ-

⁹ აღმოსავლეთის... ლაშქრის > - ვ

ნისთან, უმეტესობა კი ღრმა ხრამში, ღვთის რისხვის გამო ივანეზე მის მიერ ჩადენილი ახალი და გაუგონარი ბოროტების გამო: ერთი გარდაცვლილი მღვდელი, სახელად პარკეშტი ამოათხრევინა საფულავიდან, დაანვევინა და იმ ადგილზე დააკვლევინა ძაღლი, რომ [დაეცინა] მის ნეშტთან ხშირად მომსვლელი აღთქმადადებულებისათვის. ღმერთმა პატივი მიაგო მათ. [გარდმოავლინა] მათზე ნათელი შუქი ციხე-ქალაქ ბიჯნისის წინ, სადაც საძირკველი ჩაეყარა ეკლესიას. [ივანე] ვერ იტანდა რომ პატივს სცემდნენ სომხური აღმსარებლობის ამ მღვდელს*, რადგან ნაქვებულები იყო ერთი ცბიერი კაცის სიტყვებით. ის გაგმირა უფალმა მეხით იმავე ღამეს, როცა ეს ამბავი მოხდა⁴⁴⁹.

ძღვევამოსილმა სულთანმა⁴⁵⁰, გაამაყებულმა უზრუნველად გადათელა მრავალი ადგილი და დაბრუნდა თავრიზში⁴⁵¹. ერთი წლის შემდეგ ის გაგის ველის გავლით წავიდა თბილისზე, მრავალი სიავე ჩაიღინა და დაბრუნდა ხლათში, აიღო ის და გამდიდრებული გაემართა ჰორომის სულთან ალადინის⁴⁵² და მელიქ აშრაფის წინააღმდეგ. მისმა ჯარმა დიდი მარცხი განიცადა და [სულთანი] მცირე [რაზმით] გაიქცა მულანის ველზე⁴⁵³, რომელიც მდიდარია ყველაფრით, რაც საჭიროა ადამიანისა და პირუტყვისათვის. აქ მას მეყსეულად დაენივნენ თათრები, რომელთაც ადრე განდევნეს [სულთანი] თავისი ქვეყნიდან. აქედან გამოაბრუნეს ის და გაქციეს ამითისაკენ. ამ გაქცევის დროს ის მოკლულ იქნა ან თათრის მახვილით, ან როგორც ამბობენ, ერთი ვინმე თავისიანისგან, რომლის ნათესავი მოკლეს ცოტა ხნის წინ და ის აღელვებული იყო ამით, ან [შესაძლოა] განუწყვეტელი ლაშქრობებისაგან. [ასე დაისაჯა მის მიერ] დაღვრილი უდანაშაულოთა სისხლისათვის.

თათრებად ნოდებულნი მოვიდნენ ცოტა ადრე – 669 (1220) წელს, სურდათ მობრუნება 671 (1222) წელს, მაგრამ ვერ გაბედეს. მათ შეიერთეს ურიცხვი ჯარი, წინამძღოლად ჰყავდათ მხედართმთავარი ჩარმაღანი⁴⁵⁴, წავიდნენ განძაჭე 684 (1235) წელს, ალყა

* ვერ... მღვდელს > - ვ

შემოარტყეს მას რამდენიმე დღით, ვიდრე არ აიღეს, დაუზოგავად დახოცეს [მცხოვრებლები], გარდა ჩვილი ბავშვებისა და ქალებისა, რომლებიც მოსწონდათ⁴⁵⁵. ამით ძალა მოიკრიბეს, შევიდნენ ქართველთა სამეფოში, დაანანილეს მხარეთა ცნობილი ადგილები და გამაგრებული ციხეები მათ დიდ მთავრებს [შორის], რომლებსაც ნოინებს⁴⁵⁶ უწოდებენ. ისინი წავიდნენ თავიანთ წილხდომილ მხარეთა ციხეებში, რომლებიც მყის მისცეს მათ ხელთ სასჯელად ჩვენი უზომო ცოდვებისათვის. ჩალატა ნოინმა მიიღო ქალაქი ლორე და მისი მიმდებარე მხარეები; დულადა ნოინმა – გამაგრებული ციხე კიანნი, საიდანაც განდევნეს ამ მხარის უფალი ავაგი; დიდმა ჩარმალანმა – ანისი და ყარსი მათი შემოგარენით, ლატალა ნოინმა – ჩარუქის*, გეტაბაქსისა და ვარდანაშატის ოთხივე** მხარე; მოლარ ნოინმა, რომელსაც წილად ხვდა დიდი მთავრის ვაჰრამის სამფლობელო ციხეები, ჯერ მოხერხებულობით აიღო შამქორი. ვაჰრამი კი თავისი ვაჟით აღბულათი⁴⁵⁷ გარბოდა ერთი ადგილიდან მეორეზე, ვიდრე არ შეიტყო, რომ [თათრები] ინდობდნენ დამორჩილებულთ, ვინც თავიანთი სურვილით დანებდებოდა მათ. შემდეგ [ვაჰრამი] მოვიდა და დაიბრუნა ციხეები და გავარები, რომლებიც მისი მემკვიდრეობითი კუთვნილება იყო და აღებული ჰქონდათ [თათრებს]: ტაეუში, კანარეთი, ტერუნაკანი, ერგევანქი, მანნაბერდი, რომელიც იყო კვირიციანთა სამეფო გვარის [წარმომადგენლის] აღსართანის [სამფლობელო], ნორბერდი – ვასაკ მეფის საკუთრება, ქავაზინი – უძლეველი სიმაგრე, სახელოვანი ციხე გაგი და მისი გავარი, აშენებული გაგივ მეფის მიერ, სადაც იყო წმინდა და მთელ ქვეყანაში სახელგანთქმული ჯვარი და ეკლესია, დაარსებული და ნაკურთხი სომეხი ვარდაპეტისა და მთარგმნელის წმ. მესროპის მიერ. [ეს ეკლესია] დგას გაგის თავზე და გაჰყურებს ფართო და ვრცელ ველს. [თათრებმა აიღეს] აგრეთვე სხვა ციხეები და კლდეში ნაკვეთი სიმაგრეები გავარების, სოფ-

* ჩარუქი > - მ

** ოთხივე > - ვ

ლების და აგარაკების ტყეებში, ველებზე და ხეებში. ყველაფერი ეს [თათართა] ხელში გადავიდა მოკლე ხანში დაუმსახურებლად და იოლად. [ეს იმიტომ მოხდა], რათა გეცოდნოდა, რომ უფლის ხელია, რომელმაც მისცა ჩვენი ქვეყანა ჩვენს თვალნინ შესაჭმელად უცხოელებს. მაგრამ ადრე ნათქვამზე უფრო სამწუხარო და მაცდუნებელი სუსტებისათვის ის იყო*, რაც [უფალმა] თავის სინმინდეებს და წმინდანებს დამართა. მათ აიღეს სარჩოს, უმეტესად ნყლის ნაკლებობის გამო გასაჭირში ჩავარდნილი ვარდაპეტ ვანაკანის დიდებული, სახელოვანი და ნაყოფიერი გამოქვაბული, სადაც თვითონ იყო გამაგრებული თავისი მონაფეებით და სხვებით, მასთან თავშეფარებული ხიზნებით. მათ ნაცვლად [ვანაკანმა] თვით მისცა თავისი თავი, ქრისტეს მსგავსად წავიდა ტყვედ და გაათავისუფლა ისინი. რამდენიმე ხანს იმყოფებოდა ბარბაროსი ხალხის ბანაკში, ხოლო შემდეგ მიჰყიდეს ქრისტიანებს, რომლებიც იყვნენ გაგის ციხეში. მათ გამოისყიდეს არა ურიათა მსგავსად – სამარცხვინო სიკვდილისათვის, არამედ უფლის მსგავსად – სახელოვანი თავისუფლებისათვის. გამოისყიდეს ის 50 დრაჰკანით უფრო ძვირად, ვიდრე უფალი. ასეთი ძუნწი იყო უფლის გამცემი და იაფად აფასებდა მას, რისი ღირსიც თვითონ იყო. ამის შემდეგ ვანაკანმა იცოცხლა 15 წელი ღვთის სადიდებლად და მრავალთა სასარგებლოდ და განისვენა ქრისტესთან თავისი მძიმე შრომით, ქვეყნის განმანათლებლთა სარეცელზე 18 მარტს, ძველი სტილით არეგის თვის 10-ში, დიდმარხვის შაბათს, ორენდისა და მისი ძმების ხსოვნის დღეს, ხოლო ჩვენებურად იერუსალიმის მამამთავრის კირილეს ხსოვნის დღეს. [მისი გარდაცვალების გამო] დღესასწაული გაიმართა ზემო იერუსალიმში, რაც იმ დროიდან საზეიმო და საპატივცემულო დღეა მათი შთამომავლობის – სინათლის შვილებისათვის, მისი სიძის უკვდავი მეფის იესოს, მისი მამისა და სულიწმინდის სადიდებლად. [ვანაკანმა] დატოვა ასმაგად კეთილი სახელი თავის მონაფეებში და საეკლესიო საგანძურის წიგნებში, რომლებიც

* ადრე... იყო > - ვ

მომდინარეობს ღვთის მადლიდან და შემოქმედის ნათელი გონებიდან. 700* (1251) წელს ის უდროოდ განვიდა სამარადისო სასუფეველში⁴⁵⁸.

685 (1236) წლიდან სომხური წელთაღრიცხვით 714 (1265) წლამდე, რომელშიც ჩვენ ვცხოვრობთ, რაც მოიმოქმედა მოისართა ტომმა⁴⁵⁹, მთავრებისა და სამეფოების მიმართ დიდი ზღვის აქეთა მხარეს: სპარსეთის, ალბანეთის, სომხეთის, საქართველოს და ჰორომად ნოდებულ ქვეყანაში, სადაც სახლობდნენ სომხები, ასურელები, ბერძნები, ტაჭიკები და თურქმანები დაწვრილებით აგვიწერეს ჩვენმა მამამ, ღვთის წმინდანებთან ერთად განდიდებულმა ვარდაპეტმა ვანაკანმა და ჩვენმა მეგობარმა ვარდაპეტმა კირაკოსმა⁴⁶⁰, ჩვენი მამის მსგავსმა. [ამის გამო] ჩვენ ველარ გავბედეთ გაგვესამებინა [ამ ამბების თხრობა], ან სიტყვა გავვეგრძელებინა [იმავე ამბებზე], არამედ მოკლედ მოვიყვანეთ მხოლოდ თარიღები ღირშესანიშნავი ამბებისა და დასამახსოვრებელი საქმეებისა ჩვენი ნაშრომის დასამთავრებლად, რომელიც დიდი ხნის წინ დავიწყეთ და დაუმთავრებელი დავტოვეთ იმ ისტორიკოსთა წინაშე სირცხვილით, რომლებიც ზემოთ მოვიხსენიეთ. იმიტომ, რომ სიტყვას არ შეუძლია გამოამზეუროს და სამახსოვრო გახადოს ჩვენ ცოდვათა, დანაშაულთა და ბოროტებათა უხვი სიმრავლე, ისევე როგორც საზღაური ღვთის სამსჯავროს სამართლიანი შურისძიებისა. მით უმეტეს, შესაძლებელია თუ არა სამაგიეროს მიგებისა და ჩვენ სიბოროტეთა რაოდენობის ათვლა? სრულიად არა. მაგრამ გაიმარჯვა და ყოველთვის გაიმარჯვებს ღვთის გულმონყალების სიღრმეთა სიღრმენი და განუზომელობათა განუზომელობანი. ამისთვის ღმერთს მის დაბადებულთაგან წყალობა, კურთხევა, დიდება, პატივი, უთვალავი და უსაზღვრო, ყველასაგან ერთად და თითოეულისაგან, ხილულთა და არა ხილულთაგან და თქვან მათ: ამინ უსასრულო, უსაზღვრო და უკვდავ არსს.

691 (1242) წელს სომხური წელთაღრიცხვით ბათუ ნოინმა⁴⁶¹

* 700 > - ვ

შეცვალა ჩარმალანი, აილო კარნუ ქალაქი და გამოიყვანა იქიდან წარჩინებული, მდიდარი და ლეთისმომშიში კაცი უმეკი და მისი ნათესავეები: ბარონ იოანეს შვილები – სტეფანოსი და მისი 5 ძმა. 692 (1243) წელს [ბათუმ აილო] ჰორომად წოდებული მთელი ქვეყანა: ჯერ სახელგანთქმული ქალაქი კესარია, შემდეგ სევასტი, რომლის [მცხოვრებლები] დაინდეს გაუღეტისაგან, რადგან მყის დაემორჩილნენ მათ, შემდეგ ერზინკა, რომლის [მცხოვრებლები] უწყალოდ ამონყვიტეს და ტყვედ წაიყვანეს, რადგან მათ წინააღმდეგობა გაუწიეს და სხვა ქვეყნები და გავარები, სადაც უმეტესად ცხოვრობდა ტანჯული სომეხი ხალხი. ჩვენი წელთაღრიცხვის რიცხვითი [ასოები] იყო ოლბ (692)⁴² და მართლაც ამ დროს იქმნა საქმე შესატყვისი გლოვისა და ცრემლებისა, რამაც მოიცვა არა მარტო მეტყველები, არამედ უტყვეებიც, მთები და ველები მოირწყა სისხლითა და ცრემლით.

ეს გლოვა განმეორდა 698 (1249) წელს, რადგან ბათუმ და სხვა უფროსებმა ეჭვი მიიტანეს ქართველთა მეფისა და მთავრების ამპარტავნებასა და ამბოხებაში, შეიპყრეს მეფე დავითი და სხვა დიდებულები, შეკრეს და სიკვდილის განაჩენი გამოუტანეს. მაგრამ ზეციერის ზრუნვამ იხსნა ისინი სიკვდილისაგან⁴³. მაინც უთვალავი [ხალხი] დახოცეს და წარტყვევნეს სოფლები და აგარაკები, შეურაცხპყვეს ქალები სომხეთში და უფრო მეტად ქართველთა ქვეყანაში.

699 (1250) წელს გარდაიცვალა ივანეს ძე ავაგი და დამარხეს პლნძავანქში თავისი მამის გვერდით, [რომელიც იყო] კაცი გულუხვი, ომისმოყვარე და მლოცველი.

700 (1251) წელს რომის დიდმა პაპმა⁴⁴ დააყენა საკითხი და მისწერა ყველა ქრისტიან ხალხებს – ელიარებიანთ სულნიმდის წარმომავლობა მამისა და ძისაგან. ეს არ აღმოჩნდა სასურველი ასურელების, ბერძნების, ქართველებისა და სომხებისათვის. [სომხებმა] გადასინჯეს პირველი წმინდანების აღმსარებლობა ღმერთთან დაახლოებული ვარდაპეტ ვანაკანის საშუალებით და ნახეს ის თანხმობაში გამოჩენილ, დიდებულ მამათა – ათანასეს, გრიგორ

ლეთისმეტყველის, გრიგორ ნოსელის, გრიგორ განმანათლებლისა და სხვა წმინდანების [მოძღვრებასთან].

701 (1252) წელს გაჩნდა კალია ზემო სომხეთის ქვეყანაში და ზიანი მიაყენა მრავალ გავარს.

702* (1253) წელს მანგუ ყაენმა⁴⁶⁵ ბრძანება გასცა აღრიცხულიყო მისი ხელისუფლებისადმი დამორჩილებული ქვეყნები ცნობილი კაცის არღუნის⁴⁶⁶ მიერ და დაედოთ ხარკი თითოეული კაცის თავს, გარდა ქალებისა, ღრმა მოხუცებისა და ჩვილი ბავშვებისა.

703 (1254) წელს ქრისტესმოყვარე სომეხთა მეფე ჰეთუმი⁴⁶⁷ გაემართა ბათუსთან – ჩრდილოეთის დიდ მეფესთან, ჩინგიზ ყაენის თანამეტომესთან, ხოლო იქიდან მანგუ ყაენთან. ის ღირსეულად პატივდებული** და განდიდებული იქნა და ერთი წლის შემდეგ მშვიდობით დაუბრუნდა თავის ტახტს.

704 (1255) წელს მოვიდა ჰულაგუ⁴⁶⁸, მანგუ ყაენის ძმა, უთვალავი ლაშქრით და დიდი ძალით სპარსეთზე, ასურეთზე, სომხეთზე, საქართველოზე და ალბანეთზე. [ჰულაგუმ] ჯერ უბრძანა მოსულ ჯარს მთელი თავისი ავლა-დიდებით თავს დასხმოდა ჰორომთა ქვეყანას, რომელთაც შიშით დასტოვეს ზემო [სომხეთი] და იძულებული გახდნენ წასულიყვნენ. [თათრები კი] დაეუფლნენ მთელ ხმელთაშუა ქვეყნებს ვიდრე ზღვამდე, რომელიც ჰორომთა სულთნების ხელისუფლების ქვეშ იყო. თვითონ დიდი ჰულაგუ თავისი მოსვლის იმავე, 704 (1255) წელს, გაემართა მელჰედთა ქვეყანაში ალაბუთში, აიღო ის და გააძევა [მათი] მმართველი. მის მოსვლამდე მისი ჯარი ისაჯურ ნიონის სარდლობით გარემოცული და მძიმე მდგომარეობაში იყო. იქიდან დაბრუნების შემდეგ [ჰულაგუმ] უხმო თავისთან ქართველთა მეფე დავითს და ქვეყნის დიდებულებს, სიყვარულით და პატივით მიიღო ყველანი, განსაკუთრებით კი ქრისტიანები, რადგან მისი უფროსი ცოლი*** ტოლუზ ხათუნი ქრის-

* 703 (ვ)

** პატივდებული > - ვ

*** ცოლი > - მ

ტიანი იყო, მიმდევარი ასურელთა მოძღვრებისა, რომელთაც ნესტორიანელებიც ეწოდებოდათ⁴⁹, მაგრამ არ იყო გაცნობილი მათ მწვალებლობას, გულწრფელი სიყვარულით ადიდებდა ყველა ქრისტიან ხალხს და აღავლენდა ლოცვას, ისევე როგორც თვით ელხანად წოდებული ჰულაგუ. მათ თან დაჰქონდათ ეკლესიის მოყვანილობის ტილოს კარავი, მებარის ხმაზე [უხმობდნენ] და წირვალოცვის წესს ატარებდნენ მღვდლები და დიაკვნები. მათ ჰქონდათ სკოლები და ბავშვებს თამამად ასწავლიდნენ [ქრისტიანულ მოძღვრებას]. მათთან ყოველი მხრიდან და სხვადასხვა ქრისტიან ხალხთაგან მოდიოდნენ ეკლესიის მსახურნი და ეძიებდნენ მშვიდობას, პოვებდნენ მას და ბრუნდებოდნენ სიხარულითა და საჩუქრებით.

705 (1256) წელს გარდაიცვალა ბათუ – ჩრდილოეთის დიდი მპყრობელი. იმავე წელს მისი შვილი სარდახი მოწამლეს ძმებმა, შურით აღძრულებმა, რადგან მას გადასცა მამამ თავისი და მანგუ ყაენის სამფლობელო. მისი სიკვდილი დიდი გლოვა იყო ქრისტიანებისათვის, რადგან იყო სრულყოფილი ქრისტიანი და მრავალის ხსნის მიზეზი ხდებოდა, მოაქცევდა რა [ქრისტიანულ] სარწმუნოებაზე თავისიანებსაც და უცხოებსაც.

707 (1258) წელს მამაცმა ჰულაგუმ აიღო ბალდადი ჯაფარისა და ისმაიტელთა მიერ მისი აშენებიდან 515 წლის შემდეგ, 194 (745) წელს სომეხთა წელთაღრიცხვით, ტიგროსზე, ძველი ბაბილონიდან 7 დღის სავალზე⁴⁷⁰. ჰულაგუმ თავისი ხელით მოკლა ხალიფა მუსთასიმი⁴⁷¹ და გადარჩნენ იქ მყოფი ქრისტიანები დიდი დედოფლის ტოლუზის ნებითა და შუამდგომლობით. ხალიფა ნიშნავს მოადგილეს მუჰამედის ტომიდან, რომელიც გამოჩნდა 60 (611) წელს სომეხთა წელთაღრიცხვით. უკანასკნელი [ხალიფა] კი ცხოვრობდა 707 (1258) წლამდე. ელხანმა ჰულაგუმ აოხრებული ბალდადიდან დაბრუნების შემდეგ, იმავე წელს ალყა შემოარტყა მუფარლინს, მარტიროსთა ქალაქს ორი წლით⁴⁷², რადგან [ამ ქალაქის] სულთანმა ედილთა ტომიდან წინააღმდეგობა გაუწია ჰულაგუს ვაჟს ისმუდს, ჩაკეტა ქალაქი და ეომებოდა მას. ეს გახდა ღვთის განრისხების მიზეზი. ალყაშემორტყმული მცხოვრებლები ჭამდნენ რო-

გორც წმინდა, ისე უწმინდურ ცხოველებს, შემდეგ ღარიბებს, მერე თავიანთ ნაშობებს და ერთმანეთს, ვინც კი შეეძლოთ. აქაურმა მღვდელმთავარმა, შიმშილისაგან გააფრთებულმა და გამხეცებულმა შეჭამა თავისიანები. მან დანერა ეს აღსარება ქალაღზე, იმ იმედით, რომ ვნახავდით ჩვენ მის დანერილს და შეწყალებას მიიღებდა მონყალე ბუნების შემქმნელისაგან. თავისი თავი მან მისცა კვენესას, ტირილს, ვაებას, მწუხარებას და განუწყვეტელ სინანულს სულის ამოსვლამდე. მისი აღსარების წიგნი ჩვენ ვნახეთ, როგორც მას იმედი ჰქონდა და ვიმედოვნებთ, რომ მას შეინყალებს ყოვლისმცოდნე ბუნების შემქმნელი. თავისი სიკვდილით შეგვიბრალა ჩვენ კაცთმოყვარე ღმერთმა – შეწყალების სიღრმემ და სიყვარულის უსაზღვრობამ. დაე შეინყალოს და განწმინდოს წმინდა ეკლესიის ზიარებით ის და მასთან ერთად ყველა, ვინც მონანიებით დაამყარა და დაამყარებს თავის იმედს ჩვენი ღმერთის ქრისტეს შეწყალებაზე. თქვენ კი მკითხველნო, სიყვარულით აღსავსე გულით უმზირეთ ღმერთს და წარმოთქვიტ: ამინ!

708 (1259) წელს ჰულაგუ გაემართა შუამდინარეთში, აილო მისი ქალაქები და გავარები, როგორც დანვრილებით აღნერეს ისტორიკოსებმა. მასთან მოვიდა სომეხთა კათალიკოსი⁴⁷³, აჟურთხა [ჰულაგუ] და მოიპოვა მისი სიყვარული. მასთან იყო შამის მთელი ქვეყნის ალების დროს ჩვენი გვირგვინოსანი ჰეთუმიცი⁴⁷⁴, რომელიც იყო ყველა [ბრძოლის] ადგილას და იხსნიდა სიკვდილისაგან ქრისტიანებს, როგორც სასულიერო, ისე საერო პირებს. ამისათვის უფალმა შეუნდოს ცოდვები და ხანგრძლივი, ნებიერი ცხოვრება [მისცეს] მის შთამომავლებს. ჰულაგუ დაბრუნდა საზამთრო სადგომ მულანის ველზე და საზაფხულო სადგომ დარინის გავარში, ანუ სხვანაირად დარანის ველზე. აქ ირგვლივ მთებში მდებარეობს გამოქვაბულები და კლდოვანი ციხეები. შეიყვარა [ჰულაგუმ ეს ადგილი] და ააშენა აქ ნაგებობები თავისი გემოვნების მიხედვით. ის ფიქრობდა აეშენებინა აქ ქალაქი, რის გამოც დაზარალდა ეს ქვეყანა, რადგან ხალხსაც და პირტუყვსაც შორიდან უნდა ეზიდათ მძიმე მორები.

709 (1260) წელს ალებულ იქნა მარტიროსთა ქალაქი მრავალი გაჭირვებისა და ზიანის შემდეგ, რომელიც განიცადეს არა მარტო გარემოცულებმა, არამედ გარემომცველმა თათართა ჯარმა და ქრისტიანებმა, რომლებიც მათთან ერთად ომობდნენ და ებრძოდნენ ერთმანეთს შიგნით და გარეთ. აქ დაილუპა მშვენიერი ახალგაზრდა სევადა ხაჩენელი, დიდი მთავრის გრიგორის ვაჟი, რომელიც მამაცურად იბრძოდა, შეიმოსა შარავანდედით, დაიცვა რწმენა და შიში ღვთისა და ელხანის მიმართ. დაე სისხლით მონაწილე იყოს ის ქრისტეს მონამეებთან ერთად, რომლებმაც დაიცვეს რწმენა და შიში მის მიმართ, ამინ! იმავე წელს ამონყვიტეს ელხან ჰულაგუს მიერ შამის ქვეყნის დასაცავად დატოვებული ჯარი, დიდი მხედართმთავრის, სარნმუნოებით ქრისტიანის ქითბულას სარდლობით, 20 000 კაცი. მას შეებრძოლა მისრის სულთან იუთვალავი რაოდენობის ჯარით თაბორაკანის მთის ძირას და რადგან მცირე იყო ბულას ჯარი, დახოცეს და დაატყვევეს. ისინი ვინც გაიფანტნენ, აქეთ-იქით დაიშალნენ და გადარჩენილები მოვიდნენ სომეხთა მეფესთან, ჰპოვეს მასთან კაცთმოყვარეობა, [მიიღეს] სამოსელი, ცხენები და სურსათი. მრავალი თათარი და ქრისტიანი მოვიდა მადლიერი თავის მფლობელთან. ამ დროიდან განდიდდა მეფე ჰეთუმის სახით ქრისტეს სახელი თავისიანებში და უცხოებში.

710* (1261) წელს მთავართა-მთავარი, მეფურად ბრწყინვალე ჯალალი⁴⁷⁵ მწარე ტანჯვით შეემატა ქრისტესა და მის მონამეთა [რიცხვს] ტაჭიკთა ცილისნამების გამო, რომლებმაც ბრალი დასდეს მას და გადასცეს არღუნს. ის ნაიყვანეს ტაჭკასტანში, ყაზვინში და იქ ღამით მოკლეს, დაჩეხეს ნაწილებად. ამის მიზეზი იყო მხოლოდ ქრისტეს სიყვარული. მარხვაში, ლოცვაში, ქველის მოქმედებაში, კვირა დღეს ფეხზე დგომაში გაატარა მან თავისი ცხოვრება სიბერემდე. ამის გამო პატივი დასდო მას ღმერთმა ნათელის გარდმოვლენით მის გახლეჩილ ნაწილებზე, შარავანდედით შემოსა ისინი და ამით დაამონმა მისი უდანაშაულო მონამეობრივი სიკვდი-

* 700 (3)

ლი. ეს რომ დაინახეს მისმა მკვლელებმა, შეშინებულებმა ჩაყარეს მისი ნაწილები ერთ ღრმა ჭაში, ვიდრე მოვიდნენ მისი ახლობლები და დაკრძალეს მის საკუთარ მონასტერში განძასარში⁴⁷⁶, მამა-პაპათა სასაფლაოზე. იგივე ნათელის სხივოსნობა იხილეს მისი ნაწილების გადამტანებმა.

იმავე 710* (1261) წელს სომხური წელთაღრიცხვით ელხან ჭულაგუს კარზე მოკლეს ქართველთა მხედართმთავარი შაჰან-შაჰის ძე ზაქარე⁴⁷⁷ სიყმანვილის ასაკში, სილამაზის აყვავებისა და წინსვლის, ბედნიერების ხანაში, გამოჩენილი და ცნობილი ყველასათვის. მას წაუყენეს რალაც ბრალდებები და მათ შორის ისიც, თითქოს ის აბრკოლებდა დანესებულ ხარკის დროზე გაგზავნას ხაზინაში. მის სიკვდილს სინანულით დასტიროდა მთელი საქართველო მეზობელი სომხებით და რამდენად უფრო მწარე, მტანჯველი ვაებით მოსთქვამდნენ მისი მშობლები. ამის გამო იმავე დღეებში და გლოვის ჟამს გულგამირული გარდაიცვალა [ზაქარეს] მამა, რომელიც იწოდებოდა შაჰან-შაჰად, დედაქალაქ ანისის უფალი. აქ ერთ დროს იჯდა მეფე, რომელიც ბაგრატიუნთა მეფეებისა და სხვა სამეფოების უფროსი იყო. [ამიტომ] ანისის უფალი შაჰან-შაჰად იწოდა ანუ მეფეთა მეფედ. იდუმალი რიცხვი 2 (შვიდასი) აღნიშნავს სიმშვიდეს, ხოლო 4** (ათი) – წმინდას, რაც აღნიშნავს ღვთის წმინდანთა დამშვიდებას მომავალ ღვთის შაბათს. ნათქვამი ნიშანდობლივია: ამ რიცხვში აღსრულდა ლოცვა ყველა წმინდანზე.

711 (1262) წელს აღესრულა მეუფე ნერსესი – ალბანთა კათალიკოსი⁴⁷⁸ მწვავე წყალმანკის სენით. მან ვერ ნახა მკურნალებს შორის წამალი, გარდა იესო [ქრისტესი], რომელიც არის უკვდავი ცხოვრების წამალი. მისი დიდი იმედით, აღსარებითა და ანდერძით მიიცვალა [უფალი ნერსესი] თავისი ღირსეული ცხოვრებისდაგვარად, სიმდაბლითა და კაცთმოყვარეობით.

712 (1263) წელს მიიცვალა ქრისტესთან სახელოვანი განდე-

* 700 (ვ)

** სომხურ ასოებს აღნიშნავს მხოლოდ ვენეციის გამოცემა.

გილი, საპატიო ხარისხისა და ნოდების ღირსი, რომელსაც ღვთის მადლმა მოუწოდა გარდმანის სახლისა და სხვა ციხეებისა და გავარების მღვდლად, მოძღვრად და არქიეპისკოპოსად, კაცი სახელოვანი და საქვეყნოდ ცნობილი – მეუფე იოანე ტუეცი. ის [მარხულობდა] სამ ორმოცდაათ [დღეს] უბუროდ და უწყლოდ, აგრეთვე ოთხშაბათსა და პრასკევს. ის ნაჲდა იერუსალიმში ფეხშიშველი, სადაც დიდმარხვის დღეები აღდგომამდე ფეხზე მდგომმა და უჭმელმა გაატარა. მან განაცვიფრა იქ მყოფი ფრანკები, რადგან არა მარტო ფეხზე მდგომი და უჭმელი იყო, არამედ დაშინჯებულიც. ის ევედრებოდა ღმერთს, რათა მას ერწმუნა ამბავი, რომელიც ხალხში არსებობდა. კერძოდ ის, რომ [როცა] იკლებს შუქი, სომეხთა კანდელი [პირველი] ინთება. როგორც თვითონ მოგვითხრო: „წმ. საფლავის მცველს უყვარდით და გვეალერსებოდა ჩვენ და მას ვთხოვეთ დაედასტურებინა [ეს ამბავი]. მან მითხრა: იყიდე კანდელები და ჩამოკიდე შენი ხელით, რაც ასეც გავაკეთე. ვიყიდე კანდელები და დავკიდე წმ. საფლავზე – მარჯვნივ ფრანკთა, მარცხნივ ბერძენტა და შუაში სომეხთა სახელზე, როგორც ჩვეულებრივ აკეთებდნენ. კარები დავკეტეთ და დავლუქეთ. მცველმა მომცა ბეჭედი და გასაღები. დიდ შაბათს 9 საათზე, როცა აღვასრულებდით ლოცვას მთელი ქალაქი და მლოცველები, მოვიდა მცველი და მითხრა: მეუფეო, უბრძანეთ გააღონ, რადგან შუქმა დაიკლო. ნავედი, გავალე, ავხსენი ლუქი. მართლაც ეჭვგარეშე შუა კანდელი ენთო მხურვალე, უღვევი ალით“. ამ სასწაულით სახელი გაითქვა [იოანემ].

მეუფე იოანემ მოგვითხრო შემდეგი: „გავემგზავრე წმ. ბეთლემში და ვიხილე იქ წმ. მოციქულთა გამოსახულებები ეკლესიის კედლებზე. ტაჭიკებს შეურაცხყოფის მიზნით თვალები დაეთხარათ მათთვის. მე დავღონდი და მივმართე წმ. მოციქულებს ვედრებით: სასურველია კი მათთვის ყველგან მათი გამოსახულებები იყოს? იერუსალიმში დაბრუნებულს, იმავე ღამეს მემანა ორი საოცარი მამა, რომლებიც მოდიოდნენ ჩემსკენ. თვითონ ნავედი მათკენ და ვკითხე: ვინ ხართ თქვენ ღვთის წმინდანებო? და მათ მიპა-

სუხეს: პეტრე და იოანე, რომელთაც შენ შესთხოვე შეეც-
ყობინებინათ [აზრი] ქრისტიანთა მიერ მათი გამოსახვის თაობაზე.
ეს ჩვენ არ გვენბავს, თავი მოვაბეზრეთ და ვეცხადებით მათ აქ-
იქ, მაგრამ ისინი არ გვისმენენ“. ბერმა, რომელიც თან ახლდა მას
იერუსალიმში, მოგვითხრო: „[მეუფე იოანე] ფეხშიშველი მოვიდა
[დანიშნულების] ადგილამდე. შემდეგ ერთ დღეს დამიძახა და მითხ-
რა: ნახე ჩემი ფეხი, მტკივა და მანუხებს. ვნახე ფეხი, მოვსინჯე
სიმსივნე ნემსით და ვნახე ბასრი, მსხვილი ეკალი, რომელიც გამო-
დიოდა დიდი რაოდენობით ჩირქთან ერთად. ამან გამაკვირვა,
რადგან არ გვაუნყა ჩვენ და მივიდა [იერუსალიმამდე] ღვთისა და
წმ. ადგილების სიყვარულით, არაფრად ჩათვალა რა [ტკივილის]
სიმწარე“. ასეთი მძიმე და ვიწრო გზით მივიდა ღრმა სიბერემდე
და განისვენა ქრისტესთან ნორბერდის ციხის დიდებულ მონა-
სტერში ანაპატში. ის დაკრძალეს მისი ხელთქმნილი ეკლესიის კა-
რებთან. სამეფო [წარმოშობის] ვასაკ ბაგრატიუნის ბრძანებით, ნები-
თა და შემწეობით მან აღმართა ბევრი ნაგებობა. მისი ხსოვნა
დარჩეს კათოლიკე ეკლესიაში ღვთის წინაშე და კურთხეულ იყოს
უკუნითი უკუნისამდე.

713 (1264) წელს ჩვენ გვიხმო ელხანმა ჰულაგუმ შნორ-
ჰავორად ნოდებული კაცის პირით. ის განდიდებული იყო იმ ხანებ-
ში ყველას მიერ და უმეტესად ქვეყნისმპყრობელთა, სახელდობრ,
ჩრდილოეთის მხარის მპყრობელის ბათუს მიერ, რომელსაც ის
ეახლა და პატივდებულ იქნა მისგან, როგორც ჰულაგუ ელხანისგან.
[ჰულაგუმ] თავისი ხარჯითა და თავისი ცხენებით ნავიყვანა ჩვენ
და ვინც ჩვენთან იყვნენ – ვარდაპეტები, ჩვენი ძმები: სარგისი,
გრიგორი და თბილისის მღვდელმთავარი. ჩვენ ვიხილეთ ეს დიდე-
ბული [მბრძანებელი] დიად დღეს, ახალი თვისა და წლის დასაწყისში,
რომაულად ივლისის თვეს და ჩვენებურად არაცს. მათ ამ დროს
ჰქონდათ საზეიმო დღეები – ერთი თვე და ეწოდებოდა ამ დღეებს
ყურულთაი⁴⁷⁹ ანუ ბჭობის ზეიმი. ამ დროს სხვა ყაენები ჩინგის
ყაენის მოდგმიდან დიდ [ყაენტან] მოდიოდნენ სათათბიროდ, რა-
ზეც საჭიროდ ნახავდნენ, ყველა თავიანთ უხუცესებთან ერთად,

ახალ სამოსელში გამონყობილნი. [ისინი] ყოველ დღე ახალი მრავალფეროვანი ჩასაცმელით [იმოსებოდნენ]. აქვე იყვნენ დიდი და საუცხოო საჩუქრებით ყველა მათი დამორჩილებული მეფეები და სულთნები, ისე როგორც ჩვენ ვიხილეთ— სომეხთა მეთე ჰუთუმი, ქართველთა მეფე დავითი⁴⁸⁰, ანტიოქიის უფლისწული და სპარსეთის მხარის მრავალი სულთანი. როდესაც [ჰულაგუმ] დაგვინახა ჩვენ, არ დაგვაჩოქა მათი ჩვეულების შესაბამისად, რადგან იცოდა, რომ არქაუნები⁴⁸¹ მხოლოდ ღმერთს სცემენ თაყვანს. მოიტანეს ღვინო, ვაკურთხეთ და წაიღეს ჩვენი ხელიდან. სიტყვა, რომელიც [ჰულაგუმ] პირველად ბრძანა იყო: „გიხმე შენ იმისათვის, რომ გეხილუ და გაგეცნე მე და გულით გელოცა ჩემთვის“. ზედმეტი იქნება, რომ ყველაფერი დავწერო, [რაც ჰულაგუმ მითხრა]. ბევრი ისაუბრა და ჩვენც ვპასუხობდით. [ჰულაგუმ] დაგვსხა ჩვენ და მოგვართვეს ღვინო. ჩვენთან მყოფმა ძმებმა შეასრულეს შარაკანი, ქართველებმა [შეასრულეს] თავიანთი მსახურება, ასევე ასურელებმა და რომაელებმა თავიანთი. მაშინ ელხანმა გადახედა ყოველი მხრიდან მოსულებს და თქვა: „რას ნიშნავს ეს, რომ მე მხოლოდ შენ გიხმე და არც [შენზე] ადრე და არც [შენზე] გვიან, არამედ ამავე დღეს ყოველი მხრიდან მოვიდნენ ჩემს სანახავად და დასალოცად?“. პირველად თვითონვე ბრძანა ამაზე: „ეს იმის ნიშნად ჩათვალე, რომ ღმერთს გულით ვუყვარვარ“. ჩვენ ვუპასუხეთ: „ჩვენც გაოცებულნი ვართ იმავე მიზეზით, რაც თქვენ ბრძანეთ“. შემდეგ ბრძანა: „საიდუმლო სიტყვა მაქვს შენთან“.

ერთ დღეს მან თავის ირგვლივ შექმნა უდაბნო: მთელი ბანაკი დააყენა მოშორებით და ორი კაცის თანდასწრებით მესაუბრა [თავის] ცხოვრებაზე დაბადებიდან, აგრეთვე დედაზე, რომელიც ქრისტიანი იყო. მან მითხრა: „თუმცა ძიძა ზრდის ბავშვს, როცა გაიზრდება მაინც დედა უყვარს. არ არის ჩვენთვის უცხო ქრისტიანთა სიყვარული. რაც გაქვს სათქმელი, თქვი“. [როცა ამას ამბობდა] ჩემი ხელები ეჭირა.

მე კი მას ვუთხარი, რაც ღმერთმა ჩამაგონა სათქმელი: „რამდენადაც მაღლა ხარ შენ სხვა ადამიანებზე, იმდენად ახლოს ხარ

ღმერთთან. ღვთის ტახტი დამყარებულია მართალ სამსჯავროზე. ყველა ხალხს ღმერთმა მისცა ძალაუფლება ქვეყანაზე გამოსაცდელად. შენამდე [შენი წინამორბედები] ქვეყნის დამრბევები იყვნენ, ლატაკებს უწყალოდ დააკისრეს მძიმე ტვირთი. ისინი ოხრავდნენ და ტიროდნენ ღვთის წინაშე. ღმერთი ართმევდა [მათ] ძალაუფლებას და აძლევდა სხვა ხალხს. თუ შენ ქვეყნის აღმშენებელი იქნები და ლატაკთა მონყალე, შენ არ წაგართმევს ღმერთი იმას, რაც მოგცა, არამედ დაგიტოვებს და რის მოცემაც სურს, იმასაც მოგცემს. შენ კარზე დაადგინე ისეთი კაცი, რომელსაც ღმერთის ემინია და შენ უყვარხარ, რომელიც ტირილით მოსულ გაჭირვებულს, რომელსაც არც მეოხი ჰყავს და არც ქრთამი აქვს, გახარებულს გაუშვებს სახლში, რათა შენ [მადლობით] მოგიხსენიოს. ქვეყანა მიეცი ისეთ კაცს, რომელიც ნათლად ჭკრეტს, ქრთამით არ ბრმავდება და შენ სიმართლეს გეუბნება". ამგვარად ვესაუბრებოდი [ჰულაგუს] დიდხანს.

მან ბრძანა: „გულში დავიმარხე შენი ნათქვამი. როგორ მოხდა, რომ ყველაფერი ის თქვი, რაც გულში მედო და რაც მომწონს? გისაუბრია ღმერთთან? გამოგცხადებია [ოდესმე] ის?“

მე ვუპასუხე: „არა, მე ცოდვილი ადამიანი ვარ. მე მხოლოდ წამიკითხავს ღვთივშთაგონებულ ადამიანთა წიგნები. მეფეთა გულები ღვთის ხელთაა და ამიტომ ღმერთი ცხადი გახდა შენთვის წიგნების გარეშეც“. შემდეგ კი ვთქვი: „ღვთის წინაშე უნდა გითხრა ერთი რამ, რომელსაც ჯერ ღმერთი გაიგებს და შემდეგ შენ და რომელშიც არ არის სიცრუე“.

[ჰულაგუმ] ბრძანა: „თქვი!“

მე ვუთხარი: „რაც ქრისტიანები და არქაუნები არიან ზღვაზე და ხმელეთზე, ყველას გული შენს მიმართ კეთილად არის განწყობილი და შენთვის ლოცულობენ“.

[ჰულაგუმ] ბრძანა: „მჯერა რომ ასეა, მაგრამ არქაუნები არ არიან ღვთის გზაზე და ჩემთვის როგორ უნდა ილოცონ? და თუნდაც ილოცონ, ნუთუ ოდესმე უსმენს მათ ღმერთი, შეუძლიათ არქაუნებს ჩამოიყვანონ ღმერთი ზეციდან მიწაზე? [მე ვფიქრობ] ვერ

ჩამოიყვანენ. უთხარით, რომ ვინც ღვთის გზით ცხოვრობს – მათ ილოცონ. ჩვენი ძმები იმისათვის მეზრძვიან, რომ მე მიყვარს ქრისტიანები და ქრისტიანობა არის ჩემს სახლში. ისინი კი ტაჭიკო-თა მოყვარულნი არიან და ტაჭიკობა არის მათ სახლში“. შემდეგ მითხრა მე: „რატომ ხარ ჩაცმული ცხერის ტყავში და არა ოქროში [ჩამჯდარი]?“

მე ვუპასუხე: „მე არა ვარ დიდი კაცი და მაღალი რანგის მე-უფე, მე ვარ მხოლოდ უბრალო ბერი“.

[ჰულაგუმ] ბრძანა: „მე განგადიდებ შენ ოქროს სამოსელით და მოგცემ ბევრ ოქროს“.

მე ვუპასუხე: „ოქრო და მტვერი ჩემთვის ერთია. მე სხვა დიდ რამეს ვთხოვ, რაც შეფერის შენს დიდებულებას – ჩემი ქვეყნის შეწყალებას“.

[ჰულაგუმ] თქვა: „შემიძლია შეგიკერო შენ ძლიერ უხეში და ძლიერ პატარა ჩასაცმელი, იმდენად პატარა, რომ მხოლოდ საეკლესიო საკმეველი ჩადო შიგ. მაგრამ რომ დაბრუნდები სამშობლოში, არ გეტყვიან როგორ მიგიღო შენ ელხანმა? ეგ რაც თქვი შევასრულებ, გავგზავნი ისეთ კაცებს, რომლებიც მიხედავენ ქვეყანას“.

როდესაც ჩვენ ვთხოვეთ წასვლის ნებართვა, ხელმეორედ გვიხმო და გვესაუბრა. ხელში ეჭირა ერთი ბალიში და ორი სამოსელი, რომელიც შეაკერიდა ჩემთვის. მე გავახსენე: „ელხანო, ეს ბალიში შენს ზღურბლზევე დაიხარჯება და სამოსელი გაცვდება. მე კი ვთხოვე დაუხარჯავი და გაუცვეთავი საჩუქარი“.

[ჰულაგუმ] ბრძანა: „პირველსავე დღეს მე შევასრულე შენი ნათქვამი: ვუბრძანე დანერონ იარლიყი, ნაიკითხე და რაც შენ გულით გსურს კიდევ, ისიც მიაწერე. შენც და შენი ქვეყანაც მივაბარე სახალთს და შაჰაბატინს, რასაც ეტყვი შეგისრულებენ!“.

ჩვენ მადლობა გადავუხადეთ და გამოვედით. შესაძლოა ზედმეტი იყო ამის აღწერა, მაგრამ ეს დაწერე კეთილგანწყობილი და სათნო ჩვენი დიდი ჰულაგუს ხსოვნისათვის, იმათ სასარგებლოდ და სამაგალითოდ, ვინც ჩვენს შემდეგ იქნებიან. ვინ იცის? სომეხთა წელთაღრიცხვით 714 (1265) წელს მოაწია ამ დიდებულთან უდი-

დესმა მოციქულმა და გაგმირა მძლავრი კვერთხით ეს მამაცი, ძლევაშობილი ჰულაგუ. უნია მას ჩვენი წინაპრების განაჩენმა, რადგან ისიც ადამის შვილი იყო და შესვა იმ სასმისიდან, საიდანაც იგემეს და კვლავაც იგემებენ ყველანი. რადგან მწარე იყო მისთვის, შესვა სიკვდილის ნალველი არა სიხარულით, როგორც უფალმა და მასზე დანდობილმა. მას ატყუებდნენ ვარსკვლავთმცოდნეები და შაკმონიად⁴⁸² ნოდებუნი რალაც გამოსახულებათა ქურუმები. ეს იყო როგორც ამბობენ, ღმერთი 3040 წლისა, რომელსაც კიდევ უნდა [ეცხოვრა] 37* დუმანი, დუმანი კი უდრის 10 000 [წელს]. შემდეგ ის განდევნა მეორე [ღმერთმა] მანდრინმა. დონები ეწოდებოდათ იმ ქურუმებს, რომლებსაც სჯეროდა [ჰულაგუს] და რომელთა ბრძანებით მიდიოდა ან არ მიდიოდა ომში. ისინი ეუბნებოდნენ [ჰულაგუს]: „ხანგრძლივად დარჩები მაგ სხეულში და როცა მიაღწევ ღრმა სიბერეს, სხვა ახალი სხეულით შეიმოსები“. მათ ააშენებინეს [ჰულაგუს] ამ გამოსახულებათათვის ტაძარი, სადაც ის დადიოდა სალოცავად და [ქურუმები] მკითხაობდნენ მას, რაც სურდათ.

ჩვენ ვუცდიდით სხვა დროს, მეორე შეხვედრას [ჰულაგუსთან] და უფრო ახლოს გაცნობას, რათა გვეთქვა რაც საჭირო იყო, აგრეთვე ველოდით, რომ მის კეთილ და ქრისტიანთა მოყვარულ ბუნებას ღმერთი აჩვენებდა რაიმე ნიშანს ქრისტიანთა სასარგებლოდ, რათა გვეთქვა მისთვის რაიმე გაბედულად. რადგან ის განვრთნილი იყო [ქურუმთა] სწავლებით, ავად გახდა. მათ აალაპარაკეს ქერის გამოსახულებები და ცხენები და კიდევ მრავალგვარი იყო მათი მატყუარობისა და ჯადოქრობის ხელოვნება. ისინი იყვნენ მოკრძალებულნი საჭმელში, ჩასაცმელში, ქალწულობაში, ზომიერნი ცოლქმრულ კავშირში და არეულობისას. ამბობენ, რომ ცოლს ირთავენ 20 წლის ასაკში. 30 წლამდე [ცოლთან] კავშირი აქვთ კვირაში სამჯერ, 40 წლამდე – თვეში სამჯერ, 50 წლამდე წელიწადში სამჯერ, ხოლო 50 წლის შემდეგ ამბობენ რომ არასდროს უახლოვდებიან. ამიტომ შესაძლოა [ამ ასაკში] ისინი ტყუიან.

* 35 (ვ)

ამასთან აღსრულდა განგება და სიკვდილმა განიერი ფეხით გათელა მაღალი გორაკი, დაანგრია და გაათანაბრა თავის წინაპრებთან, „რადგან მთა, რომელიც უნდა დიაინგრეს, დაინგრევა“ – ამბობს [საღვთო] წერილი. აღსრულდა წინასწარმეტყველთა ნათქვამი, რომ ადამიანის მთელი დიდება არის თივის ყვავილი. მაგრამ სანდო და სამართლიანი უფალი მიუზღავს სიკეთის ნაწილს, რომელიც ბუნებისაგან აქვს მინიჭებული მათი სამშობლოს შესანარჩუნებლად. რადგან ასახი, როგორც თვითონ უწოდებენ ჩინგოზ ყაენის დადგენილებას გულისხმობს: არ იცრუო, არ იპარო, არ გადაეკიდო სხვის ცოლს, გიყვარდეთ ერთმანეთი, როგორც საკუთარი თავი, არ შეიგინო, შეინახე ნებით დამორჩილებული მიწები, ქალაქები, [რომლებიც] იწოდება ღვთის სახლად, მისი მსახურები, როგორც არ უნდა იყვნენ ისინი, გაათავისუფლე ხარკისაგან და მიაგე პატივი. ამას ასრულებდა [ჰულაგუ] და სხვებსაც [მოუწოდებდა] შეესრულებინათ.

მახსოვს ერთი მისი ნათქვამიც: „ჩვენ გიბრძანებთ ჩვენთვის ლოცვას არა სიკვდილისაგან გადასარჩენად, ეს ჩვენთვის უცნობია, არამედ [იმისათვის], რომ შესთხოვოთ ღმერთს გვისხნას მტრის ხელისაგან“. ეს აღსრულდა [კიდევ], რაც მხოლოდ ღმერთმა იცის. ჯერ გავრცელდა ხმა, თითქოს [ჰულაგუ] მოწამლეს ან სხვა საშუალებით მოკლეს, შემდეგ შეწყდა ეს ხმები. მაგრამ ტოლუზ-ხათუნმა, ვიდრე მისი სიკვდილის ამბავი გავრცელდებოდა, ფარულად გამოგზავნა ჩვენთან [შიკრიკი სათქმელად]: „ღმერთმა შეიყვარა ელხანი და წაიყვანა. მან მისცა [ჰულაგუს], რაც უყვარდა და მთელი ქვეყანა, ასევე ახლა ის ქვეყანა მისცა. აღვასრულოთ მასზე წირვა თუ არა?“ ჩვენ ვუპასუხეთ: „არ არის საჭირო წირვის ჩატარება, [გაილეთ] მოწყალება და შეამსუბუქეთ ხარკი“. ხოლო სირიელებმა [ამ კითხვაზე] უპასუხეს, რომ ჯობია [წირვის ჩატარება].

[ტოლუზ ხათუნი] შეგვეკითხა აბალა ყაენის⁴⁸³, ჰულაგუს უფროსი შვილის შესახებ: „დავსვათ ის ტახტზე, რადგანაც ანდერძი ამას აღნიშნავს?“ ჩვენ ვუპასუხეთ როგორც [საღვთო] წერილშია: „უფროსი ადის ტახტზე და ანდერძი არ უნდა დაირღვეს“, რაც

შესრულდა კიდევ. მისი ნათესავი ელხანი ტაკუთარი⁴⁸⁴ ჩამოვიდა და აიყვანა აბალა ყაენი მამის ტახტზე. ეს მთელმა ჯარმა მოიწონა.

რადგან ურიცხვია ჩვენი ცოდვები, ჩვენი ნაღველიც უღვეია, რადგან იმავე წელს, 3 თვის შემდეგ მიიცვალა ქრისტესთან ქრისტესმოყვარული დედოფალი ტოლუზ ხათუნი და გულმოკლული ქრისტიანი ხალხები მიეცნენ გაუქარვებელ სევდასა და მწუხარებას. მის სიცოცხლეში სწრაფად იწყო გამთელება ელხანის [სიკვდილით მიყენებულმა] ჭრილობამ. [გვინდოდა] გვენახა ქრისტიანობა უფრო გაბრწყინებული, რის მიზეზიც, ჩვენი აზრით, იყო [ტოლუზ ხათუნი]. მაგრამ რადგან ღმერთია ყველა სიკეთის მიზეზი, ჩვენ არ უნდა მივეცეთ სასონარკვეთას. მართლაც მან თავის ადგილას დააყენა თავისი ერთგული ნათესავი, ღვთისმოსავი ქალი, სახელად თუხთანი. აბალა ყაენს მოუყვანეს ცოლი საბერძნეთიდან, სახელად დესპინა, მეფე ვატანის ასული და უბრძანეს აბალა ყაენს მონათლულიყო და შემდეგ შეერთო ცოლი. ხმა დაირხა, თითქოს მოინათლა და მოიყვანა [ცოლი] ქრისტეს სადიდებლად.

ამ დღეებში ჩემი ცოდვების გამო ეს წიგნი ხელში ჩაუვარდათ უწმინდურებს ჩვენს მსახურებთან ერთად. იესოს წყალობით მსახურები სწრაფად გათავისუფლდნენ. წელიწად-ნახევრის შემდეგ ეს წიგნი იყიდებოდა თბილისში და იყიდა ვინმე მელერმა, ჩემი ძმის სახლიდან. ამ წყალობისათვის დიდება ჩვენს უფალს, ყველა წმინდანსა და [მის] ქმნილებებს. მის მყიდველს კი ქრისტეს წყალობა.

715 (1266) წლის დასაწყისში ჩრდილოეთის მპყრობელ ბერქას⁴⁸⁵, რომელმაც დაიკავა ბათუს და სარდახის ადგილი და იზიარებდა ტაჭიკთა წესს, ესმა რა დიდი ჰულაგუს სიკვდილი, მოვიდა მრავალრიცხოვანი [ლაშქრით] მდინარე მტკვრის ნაპირზე და აჩვენა იქით ნაპირზე მდგომ აბალა ყაენისა და მისი ძმის ისმუდის ჯარს, რომ ის ცოცხალია მამის სიკვდილის შემდეგ. [ბერქა] შეებრძოლა მათ, უდარდელად მივიდა ჰაჭნამდე და ილოცა აქ მთელი ტაჭიკების სასიხარულოდ. შეძრწუნდა აქეთ ნაპირზე მყოფი [ჯარი], მოინდომეს მდინარის მთელ სიგრძეზე [ნაპირის გამაგრება], რომელსაც

შიბარს⁴⁸⁶ უნოდებდნენ და დიდი სიფრთხილით მზადყოფნაში იყვნენ მთელი ზამთარი. ბერქას იმედი გაუცრუვდა, დაბრუნდა თავის სამფლობელოში და იმავე ზაფხულს გარდაიცვალა⁴⁸⁷. როგორც ამბობენ, ის არ იყო მემამოხე ხასიათის და სძულდა სისხლისღვრა.

ამავე წლის შემოდგომაზე გაიხსნა ჩვენთვის ცხარე ძმრის ჭურჭელი და ღვთის რისხვის ჭვარტლი [გადმოვიდა] ჰაიკების ტომზე, რადგანაც მისრის სულთანმა ბუნდუქდარმა⁴⁸⁸ მოითხოვა ციხეები, რომლებიც თათართა ძალით აეღო სომეხთა მეფე ჰეთუმს. როცა ვერ მიიღო, განრისხდა ფრიად, უმეტესად კი თათრებზე, შეკრიბა მრავალრიცხოვანი ლაშქარი და გაგზავნა თავისი მხედართმთავრის მესელმოთის სარდლობით კილიკიაზე. მოულოდნელად შევიდა ქვეყანაში, აიღო დედაქალაქი სისი, მეფის ადგილსამყოფელი, დანვა ის ეკლესიებიანად. აქ იპოვა მინისქვემა განძთსაცავი და წაიღო დიდი რაოდენობით [განძი]. ამბობენ, რომ აქ თითო ჭურჭელში ინახებოდა 60 000^{*} წითელი. [ბუნდუქდარი] ძარცვა-რბევით მივიდა ადანამდე. შემდეგ ესმა თავისი ქვეყნიდან შემაშფოთებელი ამბავი და გაბრუნდა ალაფითა და 40 000 ტყვით, გარდა მოკლულებისა. მთავარი და გულსატკენი იყო უფლისწულ თოროსის მოკვლა. [ის იყო] მშვენიერი ყვავილი ნორჩ ასაკში, სადაცაა გაწვრდებოდა უღვაშები. ყველა ერთხმად აღნიშნავდა მის უნაკლო, კეთილ ბუნებას უმნიცვლოდ დადებულს ღვთის საგანძურში, რის გამოც მან თავისი ნებით მიიღო სისხლიანი გვირგვინი. როდესაც [თოროსს] ეკითხებოდნენ თუ ვინ იყო ის, არ გასცა თავისი მამის სახელი, რომ ცოცხლად არ დაეტყვევებინათ და ამით ტვირთი არ ყოფილიყო თავისი მამისა და ქვეყნისათვის, თავის უფროს ძმასთან ლევონთან ერთად, რომელიც მამის სიცოცხლეში აკურთხეს და აიყვანეს სამეფო ტახტზე. [ლევონი] იყო პირველი ჩვენგან ტყვედ ჩავარდნილთა შორის. ამით მან მწვავე ცეცხლი და მწუხარება [გაუჩინა] ჩვენს ქვეყანასა და ხალხს, რომელიც სულგანაბული უცდიდა თუ როდის მოაწევდა ზეციურის ხელი. ვინც მრისხანებით მიაყენა

* 600 000 (3)

დარტყმა, ის განკურნავს თანაგრძნობით, უნამღებს ფართოდ გახსნილ ჭრილობებს ტყვეთა დაბრუნებით, რომლებიც წაიყვანეს სხვებთან ერთად. ისინი 15 დღე იყვნენ იმ ქვეყანაში და მრავალი გაჭირვება გადაიტანეს. მათი ამბები აწყლულებდა ჩვენს [გულს].

ჩვენი წელთაღრიცხვით 716 (1267) წლის ბოლოს, დიდმარხვის დასასრულს, მეექვსე კვირას, ლაზარეს აღდგომის დღეს, საჰმის თვის 26-ში განვიდა შეგრძნებადი სამყაროდან შეცნობად [სამყაროში] უფალი კონსტანტინე – სომეხთა პატრიარქი, მოხუცებული და დღესრული სხეულითა და უფრო კი სულით – ღვთის სურვილის შესაბამისად. ამას მოწმობს ყველა ხალხი და ენა. ქალწულივით უხრწნელი დარჩა აზროვნება და ადამიანი გრძნობებით, შეგრძნებებით და მთელი ორგანოებით. ჩვენს ცოდვილ და მრისხანე საუკუნეში, სავალალო და მძიმე დროში ის მონაწილე იყო [ჩვენი] ხალხის ტანჯვის, განადგურებისა და დარდის. ყველაფერს თავის [თაფზე] იღებდა და შესაძლებლობისდა მიხედვით უმსუბუქებდა გულით, სიტყვით და განძის გაყიდვით, [იყო] სავსე სიკეთით და არ იშურებდა [არაფერს]. მას მიესადაგება ღვთისათვის ნათქვამი: „ჩვენ გამოვიარეთ ცეცხლი და წყალი, სხვადასხვაგვარი განსაცდელი მწვავე და მხუთავი მახეებით“. მან ღმერთის მსგავსად იგემა შედედებული ნაღველი სიცოცხლის ბოლოს, ჩვენი სამეფოს დაშლა, საკუთარი, მშობლიური ქვეყნის მახვილი და ტყვეობა, რომელიც ჩაადგეს ცეცხლით გაღვივებულ ლუმელში. [მან იხილა] თავისი [აღზრდილი] უფლისწულების მკვლელობა, რამაც განსაკუთრებით დააჩქარა მისი აღსასრული, როგორც აგრეთვე ააფორიაქა, აიძულა და გაუღვიძა [მას] წყურვილი დაემთავრებინა ნაღვლიანი ცხოვრება. იხილა რა ეს მისმა იესომ და ღმერთმა ლაზარესთან ერთად დაიხსნა ასეთი სასტიკი შეურაცხყოფისაგან.

კომენტარები

1 შუა საუკუნეების სომხური ისტორიული თხზულებების მსგავსად ვარდანი „მსოფლიო ისტორიას“ იწყებს შესავლით, სადაც მოცემულია სამყაროს შექმნის ბიბლიური სქემა. ამ შესავლის ანალიზისას უნდა გავითვალისწინოთ, რომ ვარდანი ცხოვრობდა XIII ს-ში, იყო საეკლესიო პირი (ვარდაპეტი) და იზიარებდა იმ დროს გაბატონებულ შეხედულებებს. მისი მსოფლმხედველობა წარმოადგენს სომხურ სამღვდლოებაში გავრცელებული მცნებების ერთობლიობას. ამ მცნებებს თავისი საწყისი აქვს ჯერ კიდევ ქრისტიანობის პირველი საუკუნეების სასულიერო მოღვაწეთა შემოქმედებაში, რომელთათვისაც ამ შემთხვევაში ამოსავალ წერტილს წარმოადგენდა ბიბლიის ადგილების პირდაპირი გაგება, საიდანაც შეიძლებოდა გამოეტანათ კოსმოგრაფიული წარმოდგენები. მსგავსად ბენიერების სხვა დარგებისა, მეცნიერებაც მიწისა და ციური სხეულების შესახებ ამ მცნებებს ემყარებოდა. ცნობილი სომეხი საეკლესიო მოღვაწენი, დაწყებული V ს-დან და მთელი შუა საუკუნეების განმავლობაში, რომაელების და ბერძნების მსგავსად, მცირე ცვლილებებით იზიარებდნენ ქვეყნის გაჩენის შესახებ იმავე შეხედულებებს, რასაც ვარდანთან ვხვდებით. ამიტომ სრულიად ბუნებრივია ვარდანის თხზულების ამგვარი შესავალი.

2 „მსოფლიო ისტორიის“ ორივე გამოცემაში წინადადებას „როგორც იტყვიან მკურნალები“ მოსდევს ფრაზა „ხჳჳ მჳიჳჳ კჳჳმჳჳჳ კჳჳგჳგჳჳჳჳჳ“. რომელიც ჩანს შერყენილია გადამწერთა მიერ და ფაქტობრივად არაფერს არ ნიშნავს.

3 დაბადების მიხედვით ცნობილია ნოეს სამი შვილი: სემი, ქამი და იაფეტი. (დაბად. 5,32; 10,1). მკვლევართა აზრით, ვარდანთან დასახელებული მანიტონი და ასტლიკი ზეპირი გადმოცემებიდან უნდა იყოს აღებული. "ასტლიკი" ნიშნავს პატარა ვარსკვლავს, იყო ძველ სომეხთა შორის სილამაზისა და სიყვარულის ქალღმერთი. ნოეს შვილებს მანიტონს და ასტლიკს ასახელებს მხითარ აირივანეცი (მხითარ აირივანეცი, ქრონოგრაფიული ისტორია, ძველი სომხურიდან თარგმანა, შესავალი, შენიშვნები და საძიებლები დაურთო ლ. დავლიანიძემ, თბ., 1990, გვ. 45).

4 საინტერესოა ვარდანისეული ევროპისა და აზიის გაგება. ის ევროპას დასავლეთს უწოდებს, აზიას კი აღმოსავლეთს. მაგრამ სხვა შემთხვევაში ევროპას მოცილებულს, გამოყოფილს, ზოლო აზიას ღვთიურს უწოდებს. სომხურად აზია

იწერება ასაქა (ასია), ღმერთი კი ასათიასბ (ასტუაწ). ამ სიტყვებს ბირველი მარცვალი ასა (ას) საერთო აქვთ. ამიტომ საფიქრებელია, რომ გააიგივა ასაქა და ასათიასბ.

5 ნებროთი – ბიბლიური მამამთავარი, ნოეს შვილთაშვილი, ზუსის შვილი, ზელმძღვანელობდა ბაბილონის გოდოლის მშენებლობას. მისი სამფლობელო იყო ბაბილონი. ვარდნთან, ისევე როგორც ბიბლიურ მითოლოგიაში, ნებროთი გმირი მონადირეა.

6 გამირები – კიმერიული ტომები, სახლობდნენ კაპადოკიაში. მათი მთავარი ქალაქი იყო კესარია.

7 კელტები – ენითა და მატერიალური კულტურით ახლო მდგომი ტომები, უძველესი დროიდან ცხოვრობდნენ თანამედროვე ცენტრალური ევროპის ტერიტორიაზე. ძვ. წ. აღ-ით VI ს-ში გერმანელი ტომების შევიწროების შედეგად დასახლდნენ მდ. რეინის გადაღმა, ჩრდილოეთ იტალიაში, აგრეთვე ესპანეთში, ირლანდიაში, ბრიტანეთის კუნძულებზე. კელტებმა მნიშვნელოვანი როლი შეასრულეს ინგლისელების, ფრანგების, ესპანელების ეთნოგენეზში, აგრეთვე დასავლეთ ევროპის ქვეყნების მატერიალური კულტურის განვითარებაში (История средних всков, под. ред С. Д. Сказкина, I, М., 1977, с. 62).

8 გალატიელები – კელტური ტომები. პერმაკონის მეფე ატალე I-ის მიერ დევნილი გალატიელები ძვ. წ. აღ-ით 232 წ. დასახლდნენ ცენტრალური ანატოლიის ტერიტორიაზე, რომელსაც მათი სახელის მიხედვით გალატია ეწოდა. იგი ძვ. წ. აღ-ით I ს-ში რომის იმპერიის, შემდეგ ბიზანტიის შემადგენლობაში იყო. XI ს-ში დაიპყრეს თურქ-სელჩუკებმა.

9 თეტალები – იგივე ბაქტრიელები, ძვ. წ. აღ-ით I ათასწლეულის I ნახევრიდან ცხოვრობდნენ მდ. ამუდარიის შუა და ზემო დინებაზე. მთავარი ქალაქი იყო ბაქტრა.

10 ლირიკია – მდებარეობდა ბალკანეთის ნახევარკუნძულის ჩრდილო-დასავლეთ ნაწილში.

11 საყურადღებოა ვარდანის ეს ცნობა, რომელშიც „ქართლის ცხოვრების“ (ლეონტი მროველის „მეფეთა ცხოვრება“) მსგავსად გატარებულია კავკასიის ხალხთა საერთო წარმომავლობის იდეა. სომხური საისტორიო მწერლობა სომხებს თარგამოსის შთამომავლებად მიიჩნევს, მაგრამ კავკასიის სხვა ხალხთა ეთნარქები არ არიან დასახელებულნი.

12 არაგაწი – იგივე ალაგიოზი, სომხეთის და ამიერკავკასიის მთიანეთის ყველაზე მაღალი მთა.

13 არამეირი – ქალაქი არაქსის ხეობაში, აირარატის სამეფოს დედაქალაქი ძვ. წ. აღ-ით IV-II სს-ში.

14 მასისი – მთა არაქსის სამხრეთით.

15 გელარქუნი – ისტორიული ოლქი სომხეთში, მდებარეობდა სევანის ტბის სამხრეთით და აღმოსავლეთით, შედიოდა სიუნიქის მხარეში.

16 სიუნიქი – ქართული წყაროების სივნიეთი, ისტორიული ოლქი სომხეთში, მდებარეობდა სევანის ტბის სამხრეთ-აღმოსავლეთით.

17 მელიტენე – ქალაქი მცირე აზიაში, ეფრატის ზემო დინებაში, შედიოდა ბიზანტიის იმპერიაში, ამჟამად თურქეთის ტერიტორიაა.

18 მარტიროპოლი – ქალაქი აღმნიქის ნაპანგში, იგივე მაიაფარიკინი, ფარიკინი, იუსტინიანოპოლი. ვარდანი სხვა ადგილას ამ ქალაქს მუფარლინის სახელით მოიხსენიებს. თავდაპირველად მას ტიგრანაკერტი ერქვა, რადგან დაარსა ტიგრან II-მ (ძვ. წ. აღ-ით 95-55) ძვ. წ. აღ-ით 77 წელს (С.Т. Ерсмян. Атлас к книге „История армянского народа“, I, Ер., 1951, с. 73).

19 აღმნიქი – ნაპანგი ვანის ტბის სამხრეთ-დასავლეთით

20 ძვ. წ. აღ-ით 220 წ. სელევკიდებმა დაიპყრეს აირარატის სამეფო და შეუერთეს სომხეთის სატრაპიას, რომელიც მოიცავდა ცენტრალურ და სამხრეთ სომხეთს. ამიერიდან ამ ქვეყანას, რომელიც ურარტუს ტერიტორიის დიდ ნაწილს მოიცავდა, დიდი სომხეთი ეწოდა (История армянского народа, с. 33)

21 ლეგენდა არა მშვენიერისა და ასურეთის დედოფლის შამირამის (სემირამიდეს) (ძვ. წ. აღ-ით IX ს.) შესახებ ჩართულია თითქმის ყველა ძველ სომხურ წყაროში. ისტორიულ სომხეთში არსებობდა არასა და შამირამის სახელებთან დაკავშირებული ტოპონიმები. წარმართული ხანის სომხეთში მათ ღმერთებად თვლიდნენ და თავყვანს სცემდნენ (მოვსეს ხორენაცი. სომხეთის ისტორია, ძველი სომხურიდან თარგმანა, შესავალი და შენიშვნები დაურთო ა. აბდალაძემ, თბ., 1984, გვ. 252).

22 ილიონის ანუ ტროას ომი აღწერილია პოპუროსის პოემებში „ილიადასა“ და „ოდისეაში“. ის დაახლ. ძვ. წ. აღ-ით 1260 წ. გამართულა. აქაველთა კოალიციური ლაშქარი მიკენის მეფის აგამემნონის მეთაურობით 10 წელი იბრძოდა ტროას წინააღმდეგ. ომი ტროას დამარცხებით და დანგრევით დასრულდა. სომეხი ზარმადირის ეთიოპელთა ჯვართან ერთად ტროას ომში მონაწილეობის შესახებ მოგვითხრობს მ. ხორენაცი. როგორც ჩანს, ეს ცნობა ვარდანს ხორენაციისაგან აუღია, რადგან სხვა წყაროები ამის შესახებ არაფერს წერენ (მ. ხორენაცი, გვ. 95-96; ს. ყაუხჩიშვილი. ბერძნული ლიტერატურის ისტორია, I, თბ., 1950).

23 ვარდანის ამ ცნობის მიხედვით, ბაგრატიონთა სახლი ქართლის უძველესი სამეფო დინასტიის ფუძემდებელს ფარნავაზს უკავშირდება. ფარნავაზს

ბაგრატიონებთან დაკავშირებით ახსენებენ სებეოსიც და მ. ზორენაციც, მაგრამ განსხვავებულია ამ წყაროთა დეტალები აღნიშნულ საკითხთან დაკავშირებით. ვარდან არეველცისთან, როგორც აგრეთვე მ. ზორენაციისთან, ფარნავაზი არის „ფარნავაზ“ ფორმით, მაგრამ მკვლევართა მიერ აღიარებულია, რომ აქ იგივე ფარნავაზი უნდა იგულისხმებოდეს (Н. О. Эмин. Династический список Хайкидов в истории Армянни Моисея Хоренского, М., 1884, с. 22). სებეოსთან ფარნავაზი ბაბილონის მეფის ნაბუქოდონოსორის თანამედროვეა. ი. მარკვარტი სპეციალურად იკვლევდა ამის მიზეზს და ასკენიდა, რომ აქ ალბათ აირეკლა გაერცლებული წარმოდგენა კავკასიაში ნაბუქოდონოსორის მიერ იბერთა გადმოსახლების შესახებ. რადგან ქართლის სამეფოს ფუძემდებლად ქართული ტრადიციის მიხედვით ფარნავაზია აღიარებული, ხოლო ქართველები ქართლში ნაბუქოდონოსორმა მოიყვანა, ამიტომ ფარნავაზი ნაბუქოდონოსორის თანამედროვე უნდა ყოფილიყო (J. Marquart. Die genealogie der Bagratiden und das Zeitalter des Mar Abas und Pr. Moses Xorenaci-"Caucasica", VI, Leipzig, 1930, p. 70). ვარდანთან და მ. ზორენაციისთან პრაჩეს მოსდევს ფარნავაზი. ისინი პრაჩეს და არა ფარნავაზს ასახელებენ ნაბუქოდონოსორის თანამედროვედ. ამ ავტორებთანაც ფარნავაზთან კავშირში ჩანს ნაბუქოდონოსორი და სომხეთში ბაგრატიონთა გამორჩენაც ამ ეპოქას უკავშირდება. გ. მელიქიშვილის აზრით, ქართველთა მეფის ფარნავაზის მოხვედრა ზორენაციეული სომხეთის მეფეთა ნუსხაში იმითაა გაპირობებული, რომ ფარნავაზს არაერთი სომხური ოლქიც ექვემდებარებოდა (გ. მელიქიშვილი. ფარნავაზი და ფარნავაზიანები ძველ სომხურ საისტორიო წყაროებში – „მაცნე“, 1967, № 3, გვ. 60). ამრიგად, ვარდანის ეს ცნობა უთანხმოება და ამგვარებს სომხურ წყაროთა მონაცემებს ბაგრატიონთა საგვარეულოს ქართლის უძველეს მმართველ ფარნავაზიანთა დინასტიიდან წარმოშობის შესახებ (ე. კვაჭანტორაძე. ვარდან არეველცი ბაგრატიონთა წარმოშობის შესახებ, - ქართული წყაროთმცოდნეობა, VIII, თბ., 1993, გვ. 143-149).

24 ვაჰანგი – სომხური ხალხური ეპოსის ერთ-ერთი მთავარი ხალხური გმირი.

25 ჰაიკის შთამომავალი მეფეების რიგი დაწყებული ანუშავანიდან ვაჰემდე მოჰყავს მ. ზორენაციის, მაგრამ განსხვავებულია რაოდენობა. მ. ზორენაცი ასახელებს 46, ვარდანი კი 41 (მ. ზორენაცი, გვ. 83-95).

26 ისფაჰანი – მსხვილი საქალაქო ცენტრი ირანში. ანტიკური ავტორები მას ასპადანას სახელწოდებით იხსენიებენ, ხოლო შუა საუკუნეების სომხური ისტორიოგრაფია შოშის სახელით. 1598-1722 წწ-ში იყო სეფიანთა სახელმწიფოს დედაქალაქი. XVIII ს. ბოლოს ირანის დედაქალაქი თეირანში გადავიდა და ისფაჰანმა დაკარგა აღრინდელი მნიშვნელობა (კ. კუცია. სეფიანთა ირანის ქალაქები და საქალაქო ცხოვრება, თბ., 1966, გვ. 35-36).

27 ნინეია — ძველი ქალაქი ბაბილონის სამეფოში, მდებარეობდა მდ. ტიგროსის ნაპირზე. ძვ. წ. აღ-ით IX-VIII სს-ში იყო ასურეთის სამეფოს დედაქალაქი. ძვ. წ. აღ-ით 612 წ. მიდიისა და ბაბილონის გაერთიანებულმა ლაშქარმა ნინეია წაართვა ასურელებს, რითაც დასრულდა ასურეთის სახელმწიფოს არსებობა (ძველი აღმოსავლეთის ხალხთა ისტორია, გ. მელიქიშვილის რედაქციით, თბ., 1971, გვ. 400-403).

28 „ებრა“ მართლაც ნიშნავს გადმოსასვლელს. მაგრამ ებრაელებად ისინი იწოდებიან არა იმის გამო, რომ გადმოიარეს წითელი ზღვა. მათი სახელი მომდინარეობს არფაქსადის შვილიშვილის ებერისაგან (Всобщая история Вардана Великого, შენ. 55).

29 იგულისხმება კადმოს მილეტელი (ძვ. წ. აღ-ით VI ს. შუა ხანები), რომელსაც ანტიკური ტრადიცია პროზის ფანრის დამაარსებლად მიიჩნევს.

30 სომხური წყაროების „ბიერი“, როგორც ძველ ქართულში „ბევრი“ 10.000-ის აღმნიშვნელიცაა.

31 არშაკი — პართიის სამეფოს ფუძემდებელი (იხ. შენ. 33).

32 ბაპლი- ბაქტრიის სომხური ფორმა, უძველესი ოლქი მდ. ამუდარიის შუა და ზემო დინებაზე. მთავარი ქალაქი იყო ბაქტრა. ძვ. წ. აღ-ით VI-IV სს-ში ბაქტრია აქემენიდთა სახელმწიფოში შედიოდა, ძვ. წ. აღ-ით IV ს-დან აღექვანდრე მაკედონელის იმპერიაში. ძვ. წ. აღ-ით I ს-ში დაიპყრეს მომთაბარეებმა.

33 პართელები ცხოვრობდნენ თანამედროვე ირანის ტერიტორიაზე. ძვ. წ. აღ-ით 250-246 წწ-ში მათ შექმნეს პართიის სამეფო. პირველი დედაქალაქი იყო ნისა. ახ. წ. აღ-ით 226 წ. ფარსის სატრაპიის მმართველმა არდაშირმა დაამარცხა არტაბან V, რითაც დასრულდა პართიის არსებობა და ის სასანიანთა სახელმწიფოს შემადგენლობაში მოექცა (История Ирана, под ред. М. С. Иванова, М., 1977, с. 89-106).

34 იგივე მითრიდატე I — პართიის მეფე (ძვ. წ. აღ-ით 171-138), რომლის მმართველობის დროს პართია გაძლიერდა. მას ეპორჩილებოდა დასავლეთ ირანი და მესოპოტამია.

35 ვალარშაკი — სომეხთა მეფე (ძვ. წ. აღ-ით 150-127), სომეხ არშაკუნანთა დინასტიის ფუძემდებელი. აქვე აღვნიშნავთ, რომ სომეხი არშაკუნების შესახებ საუბრისას ვარდანი მ. ხორენაცის „სომხეთის ისტორიით“ სარგებლობს (მ. ხორენაცი, გვ. 67-68, 101-119).

36 VII ს-ის სომხური „გეოგრაფია“ „შუა ხმელეთად“ თვლის ხმელთაშუა და შავ ზღვებს შორის ტერიტორიას (Մ.Խրենյան. Հայաստանը ըստ „Աշխարհացոյց“-ի, Ե., 1963, էջ 92).

37 იგივე ბაქტრია.

38 იგულისხმება ტერიტორია შავი ზღვიდან კასპიის ზღვამდე.

39 უტილები და გარდმანელები ცხოვრობდნენ ალბანეთის ერთ-ერთ ცენტრალურ, უტიქის ნაპანგში, რომელიც მდ. მტკერის ჩრდილოეთით მდებარეობდა.

40 ვარდანთან დასახელებულ წოფელებს მ. ზორენაცი წავდელებს უწოდებს, რაც ვფიქრობთ, უფრო სწორი ფორმაა და ვარდანთან დამახინჯებულია გადამწერთა მიერ. ისინი ცხოვრობდნენ მდ. იორის მარცხენა ნაპირზე, კაწარეთის რაიონში (მ. ზორენაცი, გვ. 106).

41 სომხური წყაროების ბღეშში ქართული პიტიახშის შესატყვისია.

42 იგულისხმება ესპანეთი.

43 ვარდანის ამ ცნობაში აისახა ანტიკურ სამყაროში გავრცელებული აზრი აღმოსავლეთის (კავკასიის) იბერების დასავლეთის იბერიიდან (ესპანეთიდან) გადმოსახლების შესახებ. ვარდანს ეს ცნობა მ. ზორენაციისაგან აუღია, მ. ზორენაციის კი, თავის მხრივ, ევსევი კესარიელის „ქრონიკის“ ძველი სომხური თარგმანიდან (მ. ზორენაცი, გვ. 264, შენ. 50).

44 ვარდანს თხზულების მთელი ეს ნაწილი, კერძოდ ცნობები სომხური ნახარარული გვარების შესახებ მოტანილი აქვს მ. ზორენაციის ნაშრომიდან (მ. ზორენაცი, წ. 2, თ. VII-VIII).

45 „გვემნია და გვინახეს დაწერილი“ – წერს ვარდანი, მაგრამ არ ასახელებს კონკრეტულად რომელ წყაროს გულისხმობს. ვფიქრობთ, ეს უნდა იყოს სებეოსის თხზულება, რომლის მიხედვით არშაკს ჰყავდა ოთხი ვაჟი: პირველი გაამეფა თეატლაიში, მეორე კილიკიაში, მესამე პართიაში, მეოთხე სომხეთში (История епископа Себеоса, пер. С. Малхасянц, Ер., 1939, с. 12-14). მისგან განსხვავებით, მ. ზორენაციის ცნობით, არშაკ დიდმა სომხეთში გაამეფა არა თავისი ვაჟი, არამედ ძმა (მ. ზორენაცი, გვ. 31, 101).

46 ჰაშტენი – იგივე ჰაშტიანქი, მდებარეობდა ტარონის სამხრეთ-დასავლეთით. ის იყო სომეხი არშაკუნების ქალიშვილებისა და ვაჟების საცხოვრისი, რომელთაც არ ჰქონდათ გვირგვინის დადგმის უფლება.

47 შწბინი – იგივე ნიზიბინი. „შწბინ“-ის ფორმით იხსენიებს ნიზიბინს მ. ზორენაცი (მ. ზორენაცი, გვ. 67).

48 არტამეს I – სომხეთის მეფე (ძვ. წ. აღ-ით 189-160), არტამესიანთა დინასტიის ფუძემდებელი. ძვ. წ. აღ-ით 190 წ. არტამესი აჯანყდა სელევკიდების წინააღმდეგ და დიდი სომხეთი დამოუკიდებელ სამეფოდ გამოაცხადა. ძვ. წ. აღ-ით 170-160 წწ. მან ააშენა ახალი ქალაქი აირარატის ველზე და თავისი

სახელის მიხედვით არტამატი უწოდა. აქ გადაიტანა დედაქალაქი არმავირიდან (История армянского народа, с. 34-35).

49 იგულისხმება კროსოსი, ლიდიის მეფე (ძვ. წ. აღ-ით 560-546). ცნობა არტამესის მიერ კროსოსის დატყვევების შესახებ ვარდანს მ. ხორენაცისაგან აუღია. კროსოსისა და არტამეს I-ის თანამედროვეებად გამოცხადება ქრონოლოგიური შეცდომაა, რადგან არტამეს I ტახტზე ავიდა ძვ. წ. აღ-ით 189 წ. (მ. ხორენაცი, გვ. 111-113)

50 ტიგრან II – სომხეთის მეფე (ძვ. წ. აღ-ით 95-55). მისი მოკავშირე იყო პონტოს ცნობილი მეფე მითრიდატე VI ეპატორელი, რომელთან ერთადაც იბრძოდა პართიის, სელევკიდების, რომის წინააღმდეგ. ტიგრან II-მ ძვ. წ. აღ-ით 77 წ. საფუძველი ჩაუყარა ახალ დედაქალაქს ტიგრანაკერტს (История армянского народа, с. 35).

51 მ. ხორენაცის მიხედვით, მირდატი ტიგრან II-ის დის ქმარია (მ. ხორენაცი, გვ. 114).

52 არტავაზდ II – სომხეთის მეფე (ძვ. წ. აღ-ით 55-34).

53 ალიოვიტის და არბერანის გეგარები მღებარეობდა ვასპურაკანის ნაჰანგში. ალიოვიტი ვანის ტბის ჩრდილოეთ სანაპიროზე, ხოლო არბერანი აღმოსავლეთ სანაპიროზე. ამ გეგარებში არშაკუნების დასახლებას ვარდანს მ. ხორენაცისაგან განსხვავებით მიაწერს არა მეფე ტირანს, არამედ მეფე არტავაზდს (მ. ხორენაცი, გვ. 150).

54 აბგარი – ედესის მეფე (ძვ. წ. აღ-ით 4-7 და ახ. წ. აღ-ით 14-50).

55 ურპა – იგივე ედესა, ძველი ქალაქი ჩრდილოეთ მესოპოტამიაში.

56 მათ წარმოქმნეს სურენტა, კარნთა და ისპაჰატთა დიდებულთა საგვარეულოები, რომლებიც მნიშვნელოვან როლს ასრულებდნენ აქემენიდური ირანის ცხოვრებაში.

57 ელევთრაპოლისი – ქალაქი პალესტინაში.

58 იგულისხმება ბიზანტიის იმპერატორი ნიკიფორე ფოკა (963-969).

59 ვარდანს ცნობა აბგარის გაქრისტიანების შესახებ მოაქვს მ. ხორენაცისაგან. ა. აბდალამის აზრით, ქრისტეს თანამედროვე აბგარი კი არა, ედესის მეფე აბგარ IX (179-214) გაქრისტიანდა (მ. ხორენაცი, გვ. 270, შენ. 114).

60 არტაზი – იგივე შავარშაკანი, ვასპურაკანის ერთ-ერთი გეგარი, მღებარეობდა თანამედროვე მდ. ზანგიმარის ნაპირზე.

61 უნდა იყოს მწურქი, ქალაქი ვანის ტბის დასავლეთით.

62 იგულისხმება რომის იმპერატორი ტიტე (79-81).

63 ამ არტაშესს მიაწერს ვარდანი როგორც არშატეს I-ის, ისე სხვა მეფეთა საქმებს.

64 ერასხი – მღ. არაქსის სომხური ფორმა.

65 მ. ხორენაცი სხვაგვარად მოგვითხრობს არტაევანის გარდაცვალების შესახებ: ის მიდიოდა სანადიროდ, გადაიარა ქ. არტაშატის ზიდი, გაიტაცეს ოცნებებმა, თავბრუ დაესხა, გადმოვარდა ცხენიდან, ჩავარდა ღრმა ორმოში და უკვალოდ გაუჩინარდა (მ. ხორენაცი, გვ. 149).

66 ეკელეციის გავარი – მღებარეობდა ანტიტავროსა და ევფრატის ვიწროებს შუა, წარმართობის პერიოდში „ანაპიტის“ გავარად იწოდებოდა, ხოლო ანტიკური ავტორები „აკილისენე“-ს უწოდებენ. სტრაბონის ცნობით ეს მხარე შეუერთდა სომხეთს ძვ. წ. აღ-ით II ს-ში (თ. ყაუხჩიშვილი. სტრაბონის გეოგრაფიის ცნობები საქართველოს შესახებ, თბ., 1957, გვ. 189).

67 ვალარშ I – სომხეთის მეფე (117-140).

68 იგულისხმება პართიის მეფე ვოლოგეს II (105-147).

69 ვალარშაპატი – თანამედროვე ეზმიაწინი, დააარსა სომეხთა მეფე ვალარშ I-მა ძველი ვარდგესის ადგილას და გადაიტანა იქ თავისი რეზიდენცია, თუმცა სომხეთის ძირითად დედაქალაქად არტაშატი რჩებოდა. 163 წ. რომაელთა მიერ არტაშატის აოხრების შემდეგ ვალარშაპატი გახდა დედაქალაქი (მ. ხორენაცი, გვ. 153; История армянского народа, с. 54).

70 მ. ხორენაცი ამ ამბის აღწერისას ასახელებს ბასილებსა და ხაზარებს (მ. ხორენაცი, გვ. 154).

71 ჩორის კარი, იგივე დარუბანდი – ქალაქი ჩრდილო კავკასიაში, კასპიის ზღვის სანაპიროზე, ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი გადმოსასვლელი ამიერკავკასიაში, თანამედროვე ქ. დერბენდი (დაღესტნის ავტ. რესპუბლიკა).

72 ხოსრო I – სომხეთის მეფე (191-217).

73 იგულისხმება არტაბან V – პართიის უკანასკნელი არშაკიდი მეფე (213-226). 226 წ. დაიღუპა არდაშირ სასანიანთან ბრძოლაში, რის შემდეგაც ირანში იწყება სასანიანთა ბატონობა.

74 იგულისხმება ფილიპე – რომის იმპერატორი (224-249).

75 აქ საუბარია სომხეთის პირველი ქრისტიანი მეფის თრდატ III-ის (298-330) მიერ მისი წარმართობის დროს სომხეთში მოსული წმ. რიფსიმესა და მისი თანმხლები ქალწულების წამების შესახებ.

76 ციხე-სიმაგრე ანისი მდებარეობდა დარანალის გავარში, ეფრატის ზემო დინებაში. XII-XIII სს-ის ისტორიკოსები მას კამახს უწოდებენ. აქ იყო სომეხი არშაკუნების საგვარეულო სამარხი. (С. Ерсмян. Атлас к книге "История армянского народа", I, с. 49).

77 იგულისხმება გრიგოლ განმანათლებელი – ქრისტიანობის მქადაგებელი სომხეთში, იყო სომეხთა პირველი ეპისკოპოსი (302-326). მის მოღვაწეობას ეძღვნება აგათანგელოსის „სომხეთის ისტორია“. (ი. ჯავახიშვილი. ძველი სომხური საისტორიო მწერლობა, თხზულებანი, XI, თბ., 1998, გვ. 327-382).

78 კონსტანტინე დიდი-რომის იმპერატორი (306-337). 313 წ. კონსტანტინემ და ლიცინიუსმა გამოსცეს ცნობილი "მილანის ედიქტი", რომლითაც ქრისტიანობა გამოცხადდა ნებადართულ რელიგიად, აიკრძალა ქრისტიანობის დევნა. 324 წ. ლიცინიუსის დამარცხების შემდეგ გახდა რომის იმპერიის ერთპიროვნული მმართველი. 330 წ. ძველბერძნულ ქალაქ ბიზანტიონში გადაიტანა დედაქალაქი და უწოდა კონსტანტინოპოლი. კონსტანტინე სიკვდილის წინ მონათლა ქრისტიანად (История древнего Рима, под ред. В. Кузищина, М., 1981, с. 300-307).

79 იგულისხმებიან კონსტანტინე დიდი და თრდატ III.

80 ვარდანის მიერ მოტანილი ინფორმაცია თრდატისა და გრიგოლ განმანათლებლის რომში კონსტანტინე დიდთან და სელევსტროსთან შეხვედრის, მათ შორის აღთქმის წერილის დადების შესახებ ადრეული სომხური წყაროებისათვის ცნობილი არ არის (მ. ხორენაცი, აგათანგელოსი, სებუსი, ი. დრასხანაკერტი). მხოლოდ ვარდანის თანამედროვე მ. აირივანეცი ახსენებს ამ კავშირს (მ. აირივანეცი, გვ. 64). ამიტომ ვფიქრობთ ე.წ. „აღთქმის წერილი“ გვიანდელი ხანისა უნდა იყოს.

81 იგულისხმება ირანის შაჰი შაბურ I (240-272).

82 სლკუნები – ნახარათა საგვარეულო სომხეთში, ფლობდნენ ტარონის (მდებარეობდა ვანის ტბის დასავლეთით) აღმოსავლეთ ნაწილს, რომელიც IV ს-ში მამიკონიანთა მფლობელობაში გადავიდა.

ვარდანის მიერ დასახელებულ ულკანის ციხეს მ. ხორენაცი ოლაკანს უწოდებს, რომელიც მდებარეობდა ტარონის პროვინციაში (მ. ხორენაცი გვ. 168).

83 მამიკონიანები-ნახარათა ერთ-ერთი უძლიერესი საგვარეულო სომხეთში. ვარდანი, მ. ხორენაცის შსგავსად, მამიკონიანთა წინაპრად თვლის ჭენთა ქვეყნიდან (ჩინეთიდან) მოსულ მამგონს, რომელსაც სომეხთა მეფე თრდატ III-მ მისცა მამული (მ. ხორენაცი, გვ. 165-166). მამიკონიანები ფლობდნენ ტაოსა და ტარონის დიდ ნაწილს, IV ს-დან მემკვიდრეობით მიიღეს სპარაპეტის სახელო. არაბთა წინააღმდეგ 774-775 წწ. აჯანყების დამარცხების შემდეგ, რომელსაც

ხელმძღვანელობდა მუშელ მამიკონიანი, მამიკონიანები, ისევე როგორც კამსარაკანები, განადგურდნენ. მათი მამულები გაძლიერებულ ბაგრატუნებს გადაეცათ. IX ს-ში მამიკონიანთა უმრავლესობა ბიზანტიაში გადავიდა, სადაც მათ მაღალი თამაშდებობები დაიკავეს. (C. Toumanoff. Studies in Christian Caucasian History – George town University Press, 1963, p. 209-212).

84 325 წ. მცირე აზიის ქ. ნიკეაში შედგა პირველი მსოფლიო საეკლესიო კრება რომის იმპერატორ კონსტანტინე დიდის ბრძანებით, რომელიც ჯერ კიდევ წარმართი იყო. კრებამ დაგმო ალექსანდრიელი ზუცესის არიოზის მოძღვრება, რომელიც უარყოფდა ქრისტესა და მამა ღმერთის თანასწორობას, ქადაგებდა, რომ ქრისტე არ არის ღმერთი, არამედ შუამავალი ღმერთსა და ხალხს შორის. ნიკეის კრებამ მიიღო საეკლესიო კალენდარი, დაადგინა ქრისტიანული იერარქია, შეითუშავა სარწმუნოების სიმბოლოს ტექსტი.

85 მანის გამოქვაბული მდებარეობდა სეპუსის მთაზე, დარანალის გავარში, დას. ეფრატის ხეობაში.

86 მაქსიმიანე – რომის იმპერატორ დიოკლეტიანეს (284-305) თანამმართველი, რომის იმპერიის დასავლეთ ნაწილის გამგებელი ანუ ავეუსტოსი (286-305).

ლიცინიუსი – რომის იმპერიის აღმოსავლეთ ნაწილის ავეუსტოსი (311-324). კონსტანტინე დიდმა დაამარცხა მაქსიმიანე 312 წ., ხოლო ლიცინიუსი 324 წ. და რომის იმპერიის ერთპიროვნული მმართველი გახდა (История древнего Рима, с. 295-300).

87 რომის იმპერატორმა დიოკლეტიანემ 303 წ. გამოსცა პირველი ედიქტი ქრისტიანების წინააღმდეგ. ამის შემდეგ გამოიცა კიდევ სამი ასეთი ედიქტი, რომელთა მიხედვით იკრძალებოდა ქრისტიანობის ქადაგება და აღიარება; ყოველ ქრისტიანს საჯაროდ უნდა დაეგმო ქრისტიანობა. მათ რიცხვში მოხუდნენ დიოკლეტიანეს ცოლი და ქალიშვილი, რომლებიც აღიარებდნენ ქრისტიანობას. ედიქტის მოწინააღმდეგე ქრისტიანებზე დაწესებული იყო დევნა, ზოგჯერ სიკვდილით დასჯაც. სწორედ ამის შესახებ მოგვითხრობს ვარდანი (История древнего Рима, с. 298-299).

88 არეგი – სომხური წელიწადის (დამტკიცდა დვინის 554 წ. საეკლესიო კრებაზე) VIII თვე, შეესაბამება აპრილს.

89 გრიგოლ განმანათლებელს ჰყავდა ორი ვაჟი: უფროსი ვრთანესი და უმცროსი არისტაკესი, რომლებიც წმ. გრიგოლის შემდეგ სომხეთის მღვდელმთავრები გახდნენ.

90 სანატრუკისა და გრიგორისის შესახებ უფრო ვრცლად მოგვითხრობენ მ. ზორენაცი და ი. დრახსანაკერტი: გრიგოლ განმანათლებლის შეილიშვილი,

ვრთანის უფროსი ვაჟი გრიგორისი თრდატ III დაადგინა ალბანთა ეპისკოპოსად. მასთან ერთად თრდატმა გაგზავნა სანატრუკ არშაკუნი. მან თრდატის სიკვდილის შემდეგ მოიწადინა სომხეთის დაუფლება, დამკვიდრდა ფატიკარანში (მდებარეობდა მდ. არაქსსა და მტკვარს შორის, კასპიის ზღვის ნაპირას). სანატრუკმა მოაკლვეინა გრიგორისი ბარბაროსებს ცხენ ქვეშ გაქეღვით კასპიის ზღვის ნაპირზე, ვატინანის ველზე. იგი დაკრძალეს სოფ. ამარასში (მდებარეობდა მცირე სიუნიქში, იგივე არცახში, სევანის ტბის სამხრეთ-აღმოსავლეთით) (მ. ხორენაცი გვ. 182; იოანე დრასხანაკერტელი. სომხეთის ისტორია, თარგმანი ი. აბულაძის, თბ., 1937, გვ. 6).

91 ხოსრო II კოტაკი – სომხეთის მეფე (330-338).

92 თულიანე – კონსტანტინე დიდის ძმისშვილი, რომის იმპერატორი (360-363). კონსტანტინე დიდს ჰყავდა სამი ვაჟი: კონსტანტი, კონსტანტინე და კონსტანციუსი, რომელთაც ანდერძით გაუყო იმპერია. ტახტისათვის მრავალწლიან ბრძოლაში კონსტანტინეს შთამომავლები დაიღუპნენ და იმპერატორი გახდა კონსტანციუსი (351-361) (История древнего Рима, с. 309).

93 დვინი – ქალაქი დიდ სომხეთში, აშენდა ხოსრო II კოტაკის დროს V ს-ში. სომხეთის დედაქალაქი გახდა 640 წ. არაბებმა დაარბიეს, დაზარალდა 862 და 893 წწ-ის მიწისძვრების დროს, 1236 წ. მონღოლებმა ააოხრეს. დვინი იყო შუა საუკუნეების სომხეთის მსხვილი სავაჭრო ცენტრი, რომელზეც გადიოდა აღმოსავლეთისა და დასავლეთის შემაერთებული საქარავნო გზები (В. Арутюнян. Архитектурные памятники Двина, -Известия АН Арм. ССР, Обществ. науки, 1947, № 8).

94 ჩრდილო-კავკასიელი ტომების სომხეთზე ლაშქრობის შესახებ უფრო ვრცლად მოგვითხრობენ ფავსტოს ბუზანდი და მ. ხორენაცი, მაგრამ მათი მონაცემები განსხვავებულია. მ. ხორენაცი კონკრეტულად არ ასახელებს ამ ტომებს, ფავსტოს ბუზანდის ცნობით კი ეს ხალხები არიან მასქეთები, ჰუნები, გუგარები, ალანები, რომელთაც სათავეში ედგა მასქეთების არშაკიდი მეფე სანესანი. საბერძნეთიდან დაბრუნებულმა სომეხთა მხედართმთავარმა ვარქ, არტავაზდ მამიკონიანის ვაჟმა, ციხე-სიმაგრე ოშაკანთან (მდებარეობდა ეჩმიაწინის ჩრდილოეთით) ბრძოლა გაუმართა სანესანს. მასქეთთა მეფე ამ ბრძოლაში დაიღუპა. მ. ხორენაცი საერთოდ არ იხსენიებს მხედართმთავარ ვარქს, ხოლო ვარდანი წერს მისი ბრძოლაში დაღუპვის შესახებ, რაც უცნობია ფავსტოს ბუზანდისათვის (История Армении Фавстоса Бузанда, пер. и коммент. М. А. Геворгияна, Ер., 1953, кн. III, гл. VII; მ. ხორენაცი, წ. III, т. IX). საინტერესოა მოვსეს კალანკატუაცის ცნობა, რომელიც ამ ლაშქრობას თვლის არა ჩრდილო-კავკასიელთა, არამედ სანატრუკის მეთაურობით ალბანთა ჯარის თავდასხმად სომხეთზე (მოვსეს კალანკატუაცი. ალვანთა ქვეყნის ისტორია,

ბველი სომხურიდან თარგმნა, შესავალი, შენიშვნები და საძიებლები დაურთო ლ. დაელიანიძე-ტატიშვილმა, თბ., 1985, გვ. 31).

95 ტირანი – სომხეთის მეფე (339-345).

96 ვარდანი არ ასახელებს სპარსელი სარდლის სახელს. ფავსტოს ბუზანდისთან ის არის ადარბადაგანის სპარსელი მმართველი ვარაზ-შაპუკი და სოფელს ეწოდება დაღარისი, ხოლო მ. ხორენაცისთან ის არის სპარსეთის მეფე შაპუკი (ფავსტოს ბუზანდი, წ. III, თ. XX; მ. ხორენაცი, წ. III, თ. XVII). ტირანი დააბრმავებინა სპარსეთის შაჰმა შაპურ II-მ (309-379).

97 ნერსეს დიდი – სომხეთის კათალიკოსი (353-373), გრიგოლ განმანათლებლის შთამომავალი.

98 არშაკ II – სომხეთის მეფე (345-367).

99 ნიკეის I მსოფლიო საეკლესიო კრებაზე (325წ.) დადგინდა ქრისტიანული იერარქია: რომის, ალექსანდრიის და ანტიოქიის ეპისკოპოსებს მიენიჭათ პატრიარქის პატივი, აქედან რომისა და ალექსანდრიის პატრიარქებს უბოძეს პაპის საპატიო წოდება. პროვინციებში საეკლესიო საქმეებს წარმართავდნენ არქიეპისკოპოსები, ხოლო ქალაქებში ეპისკოპოსები (История древнего Рима, с.305).

100 ვალენტინიანე I – დასავლეთ რომის იმპერატორი (364-375).

101 ვალენტი – აღმოსავლეთ რომის იმპერატორი (364-378). ის იყო არიანობის მიმდევარი და დევნიდა ნიკეის კრების მომხრეებს, რასაც აღნიშნავს ვარდანიც.

102 თეოდოს I – რომის იმპერატორი (379-395). მისი სიკვდილის შემდეგ რომის იმპერია საბოლოოდ გაიყო აღმოსავლეთ და დასავლეთ ნაწილად.

103 381 წ. კონსტანტინოპოლში შედგა II მსოფლიო საეკლესიო კრება იმპერატორ თეოდოს I-ის ბრძანებით. კრება მიმართული იყო არიანობის, კერძოდ მისი ერთ-ერთი მოძღვარების წინააღმდეგ, რომელიც იქცადა კონსტანტინოპოლის ეპისკოპოსმა მაკედონმა (355-368) და აქედან მის მიმდევრებს მაკედონელები ეწოდათ. კრებამ აკრძალა ყველა რელიგიური მოძღვარება გარდა კათოლიციზმისა, მაკედონის მომხრე 36 ეპისკოპოსი განკვეთა და გააძევა კრებიდან.

104 იგულისხმება შაპურ II – სპარსეთის შაჰი (309-379).

105 პაპი – სომხეთის მეფე (369-374).

106 თეოდოსიოპოლი – იგივე კარინი, იგივე კარახპოლა. ქალაქი განაზღვდა თეოდოს II-ის (408-450) ბრძანებით მხედართმთავარ ანატოლის მიერ და იმპერატორის პატივსაცემად მისი სახელი ეწოდა. ქალაქი მდებარეობდა სამხრეთ ამიერკავკასიის ისტორიულ მხარეში, კარინში. ამის გამო ქართული და სომხური წყაროები მას კარნუ-ქალაქს უწოდებენ. XI ს-დან ეწოდება არზრუმი.

107 ფავსტოს ბუზანდის ცნობით, პაპმა ნერსესს სადილობისას მოწამლული ღვინო დააღვინა (ფავსტოს ბუზანდი, წ. V, თ. 23).

108 პაპის სიკვდილით დასჯის შესახებ მოგვითხრობენ ფავსტოს ბუზანდი და მ. ხორენაცი, მაგრამ განსხვავებულია ამ წყაროთა დეტალები. ფავსტოს ბუზანდის მიხედვით, სარდალმა ტერენტთანოსმა სადილად მიიწვია სომეხთა მეფე და სუფრასთან მოაკვლევინა მეომრებს. მ. ხორენაცი მოგვითხრობს, რომ იმპერატორის დალატისათვის ტერენტთანოსმა შეიპყრო პაპი და გაგზავნა თეოდოსთან, რომელმაც ბრძანა მისთვის ცულით თავის მოკვთა (ფავსტოს ბუზანდი, წ. V, თ. 32; მ. ხორენაცი, წ. III, თ. 39). ვარდანთან ეს სარდალია არა ტერენტთანოსი, არამედ ანატოლი. დასჯის ფორმაც სხვაა — პაპი ზღვაში გადააგდეს.

109 ვარაზდატი — სომხეთის მეფე (374-378).

110 387 წ. ირანსა და რომს შორის დაიდო ხელშეკრულება, რომლითაც სომხეთი ორად გაიყო. დასავლეთი ნაწილი ერგო რომს, აღმოსავლეთი კი ირანს. ბიზანტიის ნაწილში მეფობა გაუქმდა 391 წ., ირანის ნაწილში კი 428 წ.

111 ვრამშაპუკი — სომხეთის მეფე (387-414).

112 მესრობ მამტოციის ბიოგრაფის კორიუნის მიხედვით, მესროპმა სომხური ანბანი შექმნა სამოსატში (მესოპოტამია) (Корьюн. Житие Маштоца, пер. Ш. Смбабяна и К. Мелик-Оганджаняна, Ер., 1962, с. 18). მ. ხორენაცი და ლაზარ ფარპეცი ასახელებენ სამოსს (მ. ხორენაცი, გვ. 223. Վազարայ Փարպեցոյ Պատմութիւն հայոց եւ թուրք առ Վահան Մամիկոնեան, աչխ. Գ. Տեր-Սկրտչեան եկ Ստ. Մախասեան, Տիխիս, 1904, էջ 12). ვარდანის ცნობით კი მესროპს ღვთის მარჯვნივ თოთხმეტი ასო გამოესახა ბალუს მთაზე (ბალაპოვტის მხარე, შემდეგდროინდელი დიარბეჯირის საფაშო). ბალუს მთა ამ ფაქტთან დაკავშირებით სხვა ძეგლებში დაფიქსირებული არ არის, ახსენებს მხოლოდ ვარდანი, ამიტომ მისი წყაროს დადგენა არ ხერხდება.

113 აქ ჩამოთვლილია კათალიკოს საპაკ I-ისა (387-436) და მესრობ მამტოციის მოწაფეები, რომლებიც გაგზავნენ სასწავლებლად სხვადასხვა ქვეყნებში, რათა შემდეგ მთარგმნელობითი საქმიანობა ეწარმოებინათ. მათ მესროპთან ერთად თარგმნეს სომხურად „სოლომონის იგავეები“, შემდეგ კი „ახალი აღთქმა“ (კორიუნი, გვ. 23; მ. ხორენაცი, გვ. 223). ვარდანის მიერ დასახელებულ მოწაფეთა შორის არიან სომეხი ისტორიკოსები: კორიუნი, მოვსეს ხორენაცი, ელიშე, ლაზარ ფარპეცი.

114 მესრობ მამტოციის ეს მოწაფე, რომელსაც ვარდანი „ჯაღელს“ უწოდებს, კორიუნთან და მ. ხორენაციისთან ცნობილია „ჯაღას“ სახელით. რაც შეეხება მესრობ მამტოციის მიერ ქართული ანბანის შექმნას, ღვთისათვის ქართულ ისტორიოგრაფიაში დამკვიდრებულია აზრი მისი არარეალურობის შესახებ (იხ.

ეპისტოლეთა წიგნი. სომხური ტექსტი ქართული თარგმანით, გამოკვლევითა და კომენტარებით გამოსცა ზ. ალექსიძემ, თბ., 1968, გვ. 030, 047; უხტანესი. ისტორია გამოყოფისა ქართველთა სომეხთაგან. სომხური ტექსტი ქართული თარგმანითა და გამოკვლევით გამოსცა ზ. ალექსიძემ, თბ. 1975, გვ. 289-341; რ. პატარიძე. ქართული ასომთავრული, თბ., 1980, გვ. 19; ე. მაჭავარიანი. ქართული ანბანის გრაფიკული საფუძველები, თბ., 1982; ა. აბღალაძე, „ქართლის ცხოვრება“ და საქართველო-სომხეთის ურთიერთობა, თბ., 1982, გვ. 168).

115 იგულისხმება იეზიდვერდ I – ირანის შაჰი (399-420).

116 იგულისხმება ბაპრამ V გური – ირანის შაჰი (421-428).

117 ვარდანი აქ წყაროდ ასახელებს მ. ხორენაცის, რომელიც მართლაც წერს, რომ ხოსროს შემდეგ იახეკრტმა სომხეთში გაამეფა თავისი ვაჟი შაპუხი (მ. ხორენაცი, გვ.224).

118 იგულისხმება სომხეთის უკანასკნელი არშაკუნი მეფე არტაშესი (423-428). მ. ხორენაცის ცნობით, არტაშესი იყო ვრამშაპუხის ვაჟი, რომელსაც გამეფებისას სპარსელებმა არტაშირი უწოდეს (მ. ხორენაცი, გვ. 230).

119 იოსები სომეხთა კათალიკოსი გახდა 441 წ.

ვაიოც ძორი მღებარეობდა სიუნიქის ტერიტორიაზე, სევანის ტბის სამხრეთ-აღმოსავლეთით.

120 431 წ. ქ. ეფესოში მოწვეულ იქნა III მსოფლიო საეკლესიო კრება თეოდოს II-ის (408-450) მიერ, რომელმაც ერესად გამოაცხადა ნესტორიანობა. ეს რელიგიურ-პოლიტიკური მოძღვრება V ს-ის I ნახევარში იქადაგა კონსტანტინოპოლის ეპისკოპოსმა ნესტორმა. ნესტორიანობის მიმდევრები უარყოფდნენ ქრისტეს ღვთიურ ბუნებას და ამტკიცებდნენ, რომ ღვთისმშობელი და იესო ქრისტე ჩვეულებრივი მოკვდავები იყვნენ, შემდგომ კი იესო სული წმინდის შთაგონებით მესიად გადაიქცა. ვარდანი არასწორად აღნიშნავს ეფესოს კრების თარიღს.

121 გიუტი კათალიკოსად აირჩიეს 461 წ., 471 წ. განდევნილ იქნა, შემდეგ განმარტოვდა ოთმუსში, სადაც 478 წ. გარდაიცვალა.

122 ნავასარდი – სომხური წელიწადის I თვე, შეესაბამება აგვისტოს.

123 მეკეკი – სომხური წელიწადის VII თვე, შეესაბამება თებერვალს.

124 პროტიცი – სომხური წელიწადის XII თვე, შეესაბამება ივლისს.

125 მარგაცი – სომხური წელიწადის XI თვე, შეესაბამება ივნისს.

126 451 წ. ბიზანტიის იმპერატორმა მარკიანემ (450-457) მოიწვია IV მსოფლიო საეკლესიო კრება ქალკედონში. კრებამ ერესად გამოაცხადა ბიზანტიელი

არქიმანდრიტის ევტიქეს მოძღვრება მონოფიზიტობა, რომელიც უარყოფდა ქრისტეს ორბუნებიაზობას და აღიარებდა მის მხოლოდ ღვთაებრივ ბუნებას.

127 იოანე I მანდაკენი – სომეხთა კათალიკოსი (478-490). ახალგაზრდობაში ის მონაწილეობდა სომეხთა ანტიირანულ მოძრაობაში ვარდან მამიკონიანის ხელმძღვანელობით და დაიჭრა ხოსროვაკერტის ბრძოლაში.

128 იოსებ კათალიკოსის გარდაცვალების შემდეგ საპატრიარქო საქმეებს განაგებდნენ მოვსეს ხორენაცი, მისი უმცროსი ძმა მამბრე და ფილოსოფოსი დავითი.

129 ეს ნაწყვეტი ეხება საუბარს მოვსეს ხორენაცსა და მიტროპოლიტ პელიტოსს შორის. დიალოგი გაიმართა V ს-ის II ნახევარში ქალკედონის კრების შემდეგ კონსტანტინოპოლში. მასში მონაწილეობდნენ ერთი მხრივ, მოვსეს ხორენაცი და ფილოსოფოსი დავითი, მეორე მხრივ, თუბენალი, კორინთოს არქიეპისკოპოსი მამბრე, მაკედონიის მიტროპოლიტი პელიტოსი და იმპერატორ მარკიანეს მუელლის კარის მღვდელი. ვარდანის „მსოფლიო ისტორიის“ რუსულად მთარგმნელის მ. ემინის აზრით, ჩვენს ავტორს ეს საუბარი აუღია სომხური საეკლესიო ძეგლიდან, რომლის ხელნაწერი ემინს ხელთ ჰქონდა და მისი სათაურია „იუვენალის შეკითხვა და სომეხი გრამატიკოსის მოვსესისა და ფილოსოფოს დავითის პასუხი“ (Всеобщая история Вардана Всилкого, с. 88, стр. 218).

130 თათული-საპაკისა და მესრობ მამუტოცის მოწაფე, V ს-ის II ნახევრის მოღვაწე. მის შესახებ მოგვითხრობს ასოლიკი და კირაკოს განმაცეცი (Всеобщая история Степаноса Таронского, пер. Н.О.Эмина, М., 1864, кн. II, гл. 2; Киракос Гандзакци. История Армении, пер. с древнесармянского, предисловие и комментарии Л.А. Ханларяна, М., 1976, с. 57).

131 არშუშა – ქართლის პიტიახში V ს-ის 20-50-იან წწ-ში. დაახლ. 450 წ. ის ქართველ, სომეხ და ალბანელ დიდებულებთან ერთად დაბარებული იყო ირანში იეზიდვერდ II-ის (439-457) კარზე, სადაც ისინი იძულებულნი შეიქნენ ფორმალურად ელიარებინათ მაზდენობა. შაჰმა არშუშა მძევლად დაიტოვა თავისთან (ლ. ჯანაშია. ლაზარ ფარპეცის ცნობები საქართველოს შესახებ, თბ. 1962, გვ. 115-123).

132 ვარსკენი – ქვემო ქართლის პიტიახში V ს-ის 50-80-იან წწ-ში, არშუშა პიტიახში ვაჟი, იყო ირანის შაჰის პეროზის (459-484) პოლიტიკის გამტარებელი ქართლში. ის გაემგზავრა შაჰის კარზე 467 წ., ყოველგვარი ძალდატანების გარეშე შეიცვალა სარწმუნოება და იგივეს ითხოვდა თავისი მეუღლე შუმანიკსაგან, რომელიც მოწამებობრივად აღესრულა. ვარსკენი მოაკლევინა ვახტანგ გორგასალმა 482 წ. (ლ. ჯანაშია, დასახ. ნაშრომი, გვ. 139-142).

133 იველისხმება ვახტანგ გორგასალი, V ს-ის ქართლის მეფე, ამიერკავკასიაში ანტიირანული მოძრაობის ხელმძღვანელი.

134 ქვეთალები – იგივე თეთრი ჰუნები, შუა აზიის მომთაბარე ტომები, რომლებიც მომთაბარეობდნენ მდ. ამუდარიის ჩრდილოეთით მდებარე სტეპებში. ირანის შაჰი პეროზი (459-484) მათთან ბრძოლაში დაიღუპა (История Ирана, с. 113).

135 ვალარში – ირანის შაჰი (484-488).

136 ვაჰანი – ვარდან მამიკონიანის ძმისწული, სომეხთა 481-484 წწ. ანტი-ირანული აჯანყების მეთაური. 485 წ. სპარსეთის შაჰმა ვალარშმა ვაჰან მამიკონიანი სომხეთის სპარაპეტად დანიშნა. გარდაიცვალა 505 წელს.

137 კავადი – ირანის შაჰი (488-531).

ხოსრო I ანუშირვანი – ირანის შაჰი (531-579).

138 იზიტბუზიტი – წარმოშობით სპარსელი, დვინის უმაღლესი მოგაეტის შვილი, ქრისტიანობის მიღებამდე იწოდებოდა მახოჟად. ის დვინში ეზიარა ქრისტეს რჯულს და ამის გამო 553 წ. მოწამობრივად აღესრულა სპარსელი მარზანის ვეშნასპ-ვაჰრამისაგან. მის შესახებ ცნობებს გვაწვდიან იოანე დრასხანაკერტიცი, ასოლიკი, სამეულ ანეცი, მხითარ აირივანეცი, კირაკოს განძაკეცი.

139 მოვსეს II ელივარდელი – სომეხთა კათალიკოსი (574-604).

140 554 წ. მოწვეულ დვინის საეკლესიო კრებაზე შემოდებული იქნა ახალი წელთაღრიცხვა, რომლითაც სომხური წელთაღრიცხვის პირველ წლად ითვლებოდა 552 წელი (История армянского народа, с. 107).

141 ვარდანის თხზულების ეს ნაწილი ეხება მნიშვნელოვან საკითხს საქართველო-სომხეთის ურთიერთობიდან-ქართველ-სომეხთა საეკლესიო განხეთქილებას 606-608 წწ-ში. VI ს-ის ბოლოს მონოფიზიტები ქართლში საბოლოოდ დამარცხდნენ და 451 წ. ქალკედონის კრების დადგენილება აღიარებულ იქნა ერთადერთ აღმსარებლობად. 35 ქართველი ეპისკოპოსიდან, რომლებიც მცხეთის კათალიკოსის ემორჩილებოდნენ, ცურტაველი ეპისკოპოსის მოსეს გარდა არც ერთი არ ემზრობოდა მონოფიზიტურ მოძღვრებას. 599 წ. ბართლომე კათალიკოსის სიკვდილის შემდეგ ქართლის კათალიკოსის ტახტი დაიკავა კირიონ I-მა (599-616), რომლის წარმოშობისა და განათლების შესახებ წერს ვარდანი. ქართველებსა და სომხებს შორის კონფლიქტის მიზეზი გახდა მოსე ცურტავეის ეპისკოპოსის (წარმოშობით სომეხი) გამოსვლა 605 წ., რომელმაც ქალკედონიტური აღმსარებლობის გამო მხილება დაუწყო ერსა და წარჩინებულებს. მოსე და მისი ეპარქიის სომხური სამწყსო არ იზიარებდა ქართული ეკლესიის ქალკედონიტურ მრწამსს, ხედავდა მასში ეროვნული პოლიტიკის გატარების საშუალებას. კირიონი მიზნად ისახავდა მოეხდინა გუგარეთის შერეული მოსახლეობის ასიმილაცია და ღვთისმსახურებიდან

ამოელო სომხური ენა. ამან გამოიწვია ცურტავის ეპისკოპოსის გამოსვლა. მისი ქადაგება მარცხით დამთავრდა და იძულებული გახდა სომხეთში გადასულიყო. სომხეთის ეკლესიის მესვეურებმა მოსე ეპისკოპოსის და მონოფიზიტური სარწმუნოების დასაცავად, კირიონის დასაყოლებლად ფართო წერილობითი პოლემიკა გამართეს. ამას აღნიშნავენ ვარდანიც. მას შემდეგ, რაც მღვდელმთავართა მიმოწერამ არავითარი შედეგი არ გამოიღო, აბრაამ სომეხთა კათალიკოსმა 608 წ. გამოსცა ე. წ. „საყოველთაო ეპისტოლე“, რითაც ქართველებთან და აღბანელებთან სომხებს ყოველგვარი კავშირი ეკრძალებოდათ, გარდა ვაჭრობისა. (იხ. უსტანესი, ეპისტოლეთა წიგნი; И. А. Джавахов. История церковного разрыва между Грузией и Арменией в начале VII века, - Известия Императорской АН, VI 1908; Яков Цуртвелли. Мученичество Шушаник, пер. В. Д. Дондуа, Вспоминие и примечания Э. Н. Алексидзе, Тб., 1978, с. 22-23).

142 ორმიზდ IV – ირანის შაჰი (579-590). ქურუმები და სამხედრო ელიტა ცდილობდა თავისი გავლენისათვის დაემორჩილებინა შაჰი. ორმიზდი თავის მხრივ წვრილ მიწათმფლობელებსა და ქრისტიანებს ეყრდნობოდა. დაიწყო კონფლიქტი, რაც გადატრიალებითა და შაჰის სიკვდილით დასრულდა. ამას აღნიშნავენ ვარდანი (История Ирана, с. 116).

143 ხოსრო II ფარავანი- ირანის შაჰი (590-628).

მავრიკე – ბიზანტიის იმპერატორი (582-602).

ვაკრამი – ივულისხმება ვაკრამ ჩუბინი, რომელიც ორმიზდ IV-ის მოკვლის შემდეგ აჯანყდა და თავი შაჰან-შაჰად გამოაცხადა. ირანის ტახტის მემკვიდრე ხოსრო II წაეიდა ბიზანტიაში და დახმარება სთხოვა იმპერატორ მავრიკეს, დაბრუნდა ჯარით და დაამარცხა ვაკრამი. ამას აღნიშნავენ ვარდანი.

144 ოტნ მასიაცი, არაგაწი – გავარები აირარატის ნაჰანგი.

145 ენწაკი სარი – მთა ვასპურაკანის ნაჰანგის ნახიჭევანის გავარში.

146 არესტი, ჰაციუნი – სოფლები ვასპურაკანის ნაჰანგის ნახიჭევანის გავარში.

147 591 წ. ბიზანტიის იმპერატორ მავრიკესა და ირანის შაჰ ხოსრო II-ს შორის დაიდო „საუკუნო ზავი“, რომლითაც ირანმა დაუთმო ბიზანტიას ქართლის ნაწილი, ზემო მესოპოტამიის ნაწილი და სომხეთის დიდი ნაწილი ვანის ტბამდე. ირანის ძალაუფლების ქვეშ რჩებოდა მხოლოდ დვინი, სიუნიქი და ვასპურაკანი. ეს იყო სომხეთის მეორე გაყოფა (История Ирана, с. 116).

148 ვრკანი ძველი სომეხი ავტორების გაგებით მდებარეობს ხორეზმსა და პართიას შორის, კასპიის ზღვის სამხრეთ-აღმოსავლეთით. ვარდანის მსგავსად მ. აირივანეციც მას საგასტანს უწოდებს (მ. აირივანეცი, გვ. 68, შენ. 71).

149 აბრაამ I – სომეხთა კათალიკოსი (607-615), წარმოშობით რშტუნის

გავარის სოფელ ალბათანიდან. მის დროს მოხდა ქართველ-სომეხთა საეკლესიო განხეთქილება (უხტანესი, გვ. 21).

150 ღვინის საეკლესიო კრება მოწვეულ იქნა 606 წელს.

151 ფოკა – ბიზანტიის იმპერატორი (602-610).

152 იგულისხმება ჰამადანი, იგივე ექბატანი, ქალაქი დასავლეთ ირანში. წყაროებში იხსენიება ძვ. წ. აღ-ით XI ს-დან. სხვადასხვა პერიოდში იყო მილის, აქემნიდების, სელევკიდების, არაბების, მონღოლების, სეფიანების მფლობელობაში.

153 კომიტას I – სომეხთა კათალიკოსი (615-628).

154 იგულისხმება წმ. რიფსიმე და მისი თანმხლები 50 ქალწული.

155 ჰერაკლე – ბიზანტიის იმპერატორი (610-641).

156 ეზრა I – სომეხთა კათალიკოსი (630-641).

157 სომხური „ეზრ“ ნიშნავს ნაპირს, ზღვარს.

158 გარდმანი – ალბანეთის ერთ-ერთი გავარი, მღებარეობდა შამქორის ხეობაში.

159 საბელი (III ს.) უარყოფდა სამებას და განსხვავებას ღმერთის სამ სახეს შორის. ის ამტკიცებდა, რომ ღმერთი ერთიანი და მამა ღმერთი, ძე და სული წმინდა ერთიანი ღმერთის სხვადასხვა გამოვლინებაა. მისი ერესი დაგმობილი იქნა ალექსანდრიასა და რომში III ს-ში.

160 ამ პერიოდის სპარსეთის სამეფო კარის ისტორიას დაწვრილებით მოგვითხრობს სებოსი. ვარდანი, როგორც ჩანს, წყაროდ იყენებს სებოსის თხზულებას, მხოლოდ ბევრად ამოკლებს. განსხვავებულია ვარდანთან და სებოსთან დამოწმებული საკუთარი სახელები. სებოსთან – ზორემის შემდეგ გამეფდა მისი მეუღლე ბებორი, ვარდანთან – ხოსროს ასული ბორი. მის შემდეგ, სებოსთან – ხოსროს ასული აზარმიდუხტი, ვარდანთან – ზამრიკი (სებოსი, გვ. 154-157).

161 საუბარია იმ ჯვარზე, რომელიც 614 წ. იერუსალიმის აღების დროს ხელში ჩაიგდეს სპარსელებმა და ქტესიფონში წაიღეს. ვარდანის ცნობით, ჰერაკლეს ეს ჯვარი დაუბრუნა ზორემმა.

162 ტაჭკასტანი – ასე ეწოდება სომხურ წყაროებში არაბეთს. საერთოდ ტაჭკიებს უწოდებენ სომეხი ისტორიკოსები მაჰმადიან ხალხებს.

163 მუჰამედი (დაახლ. 570-632) – ისლამის ფუძემდებელი და რელიგიური მქადაგებელი. მუჰამედმა ღვთის შთაგონებით შეადგინა მუსლიმთა საღმრთო

წიგნი „ყურანი“, გააცნო ხალხს, ამ ახალი რელიგიური მოძღვრების გარშემო გააერთიანა არაბი ტომები და შექმნა ისლამური სახელმწიფო (А. Массэ. Ислам, М., 1963).

164 თეოდოროს რშტუნი — სომხეთის სპარაპეტი არაბთა ბატონობის დროს. მისი მეთაურობით სომეხთა ჯარმა დაამარცხა არაბები 642-643 წწ. შემოსევის დროს. 646 წ. ის დატყვევებული ჩაიყვანეს კონსტანტინოპოლში, მაგრამ მალე გათავისუფლდა. 648 წ. დვინის კრებაზე მან აიძულა სომეხი ნაზარარები უარი ეთქვათ ბიზანტიისადმი მორჩილებაზე. 652 წ. თეოდოროს რშტუნმა კავშირი შეკრა სირიის მმართველ მოავიასთან, რომლის თანახმად სომხეთი აღიარებდა არაბთა მფლობელობას გარკვეული შეღავათებით. არაბთა ხალიფა ოსმანმა (644-656) გააუქმა ეს ხელშეკრულება და 654 წ. შემოესია სომხეთს, აიღო დელაქალაქი დვინი და ტყვედ წაიყვანა ავადმყოფი თეოდოროს რშტუნი, რომელიც ტყვეობაში გარდაიცვალა (История армянского народа, с. 112-113; К. Н. Юзбашиян. Армянские государства эпохи Багратидов и Византия IX-XI вв., М., 1988, с. 30-31).

165 ნერსეს III — სომეხთა კათალიკოსი 641-652 და 658-661 წწ-ში. მრავალი ეკლესიის აგების გამო იწოდა აღშენებლად. სებოსის მიხედვით, ნერსე აღზრდილი იყო საბერძნეთში, შესანიშნავად იცოდა ბერძნული ენა და ლიტერატურა, ამიტომაც ქალკედონიზმს მისდევდა. თავდაპირველად სამხედრო საქმეს გაჰყვია, შემდეგ კი სასულიერო გზა აირჩია, გახდა ეპისკოპოსი, ბოლოს კი კათალიკოსობას მიადწია. მან იმპერატორ ჰერაკლეს მოთხოვნით აღიარა ქალკედონის კრების გადაწყვეტილებანი, რითაც თანამემამულეთა უმკაფიოლება გამოიწვია და დატოვა საკათალიკოსო ტახტი (სებოსი, წ. III, თ. 33-35).

166 საუბარია ზვართნოცზე, წმინდა გრიგორის ტაძარზე, მდებარეობდა ეჩმაწინთან ახლოს, ერენის მასლობლად. ზვართნოცი უკვე X ს-ში ნანგრევებად იყო ქცეული.

167 მოწამე დავითი წარმოშობით იყო სპარსელი, სამეფო ოჯახიდან, ქრისტიანობის მიღებამდე იწოდებოდა სურჰანად. იგი მოწამეობრივად აღესრულა დვინში.

იზიტბუზიტის შესახებ იხ. შენ. 138.

168 გრიგორ მამიკონიანი — არაბთა ხალიფა მოავია I-ის (661-680) მიერ დანიშნული სომხეთის მმართველი 664-684 წწ-ში. ის დაიღუპა ხაზართა 685 წ. ლაშქრობის დროს სომხეთში. (К. Н. Юзбашиян, დასახ. ნაშრომი, с. 32).

169 ჰერაკლე კეისრის გარდაცვალების შემდეგ (641) ტახტზე ავიდა მისი ვაჟი პირველი ქორწინებიდან კონსტანტინე. მან სამი თვე იმეფა. გაჩნდა ეჭვი, რომ ის მოწამლა დედინაცვალმა მარტინამ, რომელსაც თავისი ვაჟის ჰერაკლეონისათვის სურდა ტახტი. ვარდანს ემლება, როცა წერს, რომ მარტინა კონსტანტინეს

დელა იყო. 642 წ. სენატმა საშინელი სასჯელი გამოუტანა მათ: მარტინას ენა მოაჭრეს, მის ვაჟს კი ცხვირი. ტახტზე ავიდა ჰერაკლეს შვილიშვილი, კონსტანტინეს ვაჟი კონსტანტი (642-668).

170 ვარაზ-ტიროცი — სომხეთის მმართველი (685-689).

171 იგულისხმება ირანში სასანიანთა დინასტიის დამხობა. დინასტიამ იბატონა 226-651 წწ-ში. პირველი სასანიანი იყო არდაშირი (226-241), ხოლო უკანასკნელი იეზდიგერდ III (632-651). 633-651 წწ-ში სასანიანთა ირანი არაბებმა დაიპყრეს.

172 მოავია I — სირიის მმართველი პირველი ხალიფების (632-661) დროს. 661 წ. სირიისა და ეგვიპტის დიდკაცობამ ის ხალიფად გამოაცხადა (661-680). მან საფუძველი ჩაუყარა ხალიფების პირველ დინასტიას — ომაიანთა (661-750) დინასტიას. მოავია I-მა დელაქალაქი დამასკოში გადაიტანა (История Ирана, с. 126-127).

173 დრაკანი — ოქროს ფულის აღმნიშვნელი ზოგადი ტერმინი XI-XVI სს. ქართულ და სომხურ წყაროებში.

174 ამის შესახებ ვრცლად მოგვითხრობს მ. კალანკატუაცი. ვარდანთან დასახლებული ალბანეთის მმართველი ვარაზ-გორდატი მ. კალანკატუაციისთან არის ვარაზ-თრდატი, ვარაზ ფეროზის ძე (მ. კალანკატუაცი, გვ. 109-110).

175 ამის შესახებ იხ. შენ 165.

176 აქ საუბარია 645 წ. ნერსე III-ის მიერ დვინში მოწვეულ საეკლესიო კრებაზე, რომელზეც განიხილეს და დაგმეს ქალკედონის კრების გადაწყვეტილებანი.

177 ღპრავანქი — ცნობილი მონასტერი შირაკის გავარში. აქ VII ს-ში წინამძღვარი იყო ბარსელი, მეტსახელად ჭონი, რომელსაც კათალიკოსმა ნერსეს III-მ დაავალა სომხურ ეკლესიაში შესრულებული ჰიმნებიდან შეედგინა შარაკანების კრებული.

178 აღთამარი — კუნძული ვანის ტბის სამხრეთ ნაწილში, ვასპურაკანის ნაპანგში.

179 ანასტას აკორელი — სომეხთა კათალიკოსი (661-667).

180 ტაძარი ერევნის მახლობლად, სოფ. არუჭში, ახლანდელი თალიში, თალინის რაიონში. ის დღემდე შემორჩენილი.

181 სურჰანის შესახებ იხ. შენ. 167.

182 ანანია შირაკუნი, მეტსახელად ჰამაროდი ანუ მათემატიკოსი — VII სს II ნახევრის ცნობილი სომეხი ფილოსოფოსი, მათემატიკოსი, კოსმოგრაფი,

გეოგრაფი. განათლება მიიღო ჯერ ქ. ანისში, შემდეგ კი სწავლობდა ტრაპიზონში ბერძენ მეცნიერ ტუსიკთან. სამშობლოში დაბრუნების შემდეგ გახსნა სკოლა, სადაც თვითონაც ასწავლიდა. მან აქტიური მონაწილეობა მიიღო უძრავი კალენდრის შედგენაში. ჩვენამდე მოღწეული მისი ნაშრომებიდან აღსანიშნავია: „არიომეტიკის სახელმძღვანელო“, „კოსმოგრაფია“, „მთვარის ციკლის ცხრილები“ (В.К. Чалоян. Естественные воззрения Анания Ширакаци, - Византийский временник, 1957, т. 12).

183 ისრაელ ოთმუსეცი – სომეხთა კათალიკოსი (667-677).

184 საპაკ ძოროფორეცი – სომეხთა კათალიკოსი (677-703).

185 ხაზარები – მომთაბარე თურქულენოვანი ხალხი. VIII ს-ის შუა ხანებში ქვემო ვოლგისპირეთსა და ჩრდ. კავკასიის აღმოსავლეთ ნაწილში დააარსეს ხაზართა სახაკანო, დედაქალაქი იყო ჯერ ქ. სემენდერი, შემდეგ კი ქ. ითილი. X ს-ის ბოლოს ხაზართა სახაკანომ არსებობა შეწყვიტა.

186 ვარდანის ეს ცნობა ეხება 626 წ. გაზაფხულზე სპარსელთა ბრძოლას ქ. ქალკედონის ასაღებად, შაპურარაზის მეთაურობით, სპარსელთა მეფე ხოსრო II-სა და ბიზანტიის იმპერატორ ჰერაკლეს მმართველობისას. სპარსელთა მოკავშირე იყო ავართა ხაკანი. საზღვაო ბრძოლაში ბერძნებმა გაიმარჯვეს. სებოსი მთელ თავს უძღვნის ამ ბრძოლას (სებოსი, წ. III, თ. 36; История Византии, под ред. С. Д. Сказкина, т. I, М., 1967, с. 365-366).

187 ვოსტიკანად იწოდებოდა არაბთა ხალიფას მიერ სომხეთში დანიშნული მოხელე.

188 სომხეთის არაბი მმართველის მაჰმად II იბნ-მრუანის მიერ სევანის აღებას ახსენებენ მ. კალანკატუაცი და მ. აირივანეცი. მ. კალანკატუაცი ვრცლად მოგვითხრობს და ათარიღებს ამ ბრძოლას 697 წლით (მ. კალანკატუაცი, წ. III, თ. 16; მ. აირივანეცი, გვ. 70).

189 ვარდანთან დასახელებულ აბდალაჰს მ. კალანკატუაცი და მ. აირივანეცი უწოდებენ აბდალ აზიზს, რომელიც სომხეთის მმართველად დაინიშნა ხალიფა ვალიდის (705-715) მიერ და არა მრუანის მიერ, როგორც ამას ვარდანი გადმოგვცემს (მ. კალანკატუაცი, წ. III, თ. 17; მ. აირივანეცი, გვ. 70).

190 ვარდანის ეს ცნობა ეხება 703 წ. სომეხთა აჯანყებას არაბთა წინააღმდეგ სმბატ ბაგრატუნის მეთაურობით. ამის შესახებ დაწერილებით მოგვითხრობს ლევონდი. გადამწვევები ბრძოლა მოხდა სოფ. ვარდანაკერტთან, მდ. არაქსის ნაპირას. აჯანყებულებმა გაიმარჯვეს. გაქცეული არაბები გაიწულ მდ. არაქსზე გადავიდნენ, მაგრამ ყინული ჩატყდა და ბევრი მათგანი მდინარეში დაიხრჩო. არაბთა ამირა დამასკოში გაიქცა. ვარდანთან მოხსენებული ვარდი იყო თეოდოროს რშტუნის ვაჟი, აშოტი კი სმბატ ბაგრატუნის ძმა (История халифов варданста Гевонда, пер. К. П. Патканова, СПб., 1862, с. 15-16).

191 ეს წინადადება ვთარგმნეთ ვენეციის გამოცემის მიხედვით, მოსკოვის გამოცემაში ეს ადგილი იმდენად შერყენილია, რომ ფაქტობრივად აზრი არა აქვს.

192 თუხარისი – ციხე-სიმაგრე ისტ. სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოში, ტაოსა და კლარჯეთის საზღვარზე. საყურადღებოა, რომ ვარდანი თუხარისის ტაოში ათავსებს, ისევე როგორც ლევონდი. VII ს-ის სომხური „გეოგრაფიის“ მიხედვით კი თუხარისი კლარჯეთში მდებარეობს (U. Երեմյան. Հայաստանը ესտ. „Աշխարհագրյ...“-ի, էვ 111. ლევონდი, გვ. 17).

193 იგულისხმება აბდ ალ-მალიქი – არაბთა ხალიფა (685-705) ომაიანთა დინასტიიდან.

194 ვალიდი – არაბთა ხალიფა (705-715).

195 ვარდანის თხზულებაში დათარიღება სომხური წელთაღრიცხვითაა. თარგმანში პარალელურად მოგვაქვს დათარიღება ქრისტეს დაბადებიდან.

196 ამ ფაქტის შესახებ ცნობებს გვაწვდიან სხვა სომხური წყაროებიც (ლევონდი, მ. კალანკატუაცი, მ. აირივანეცი, კ. განმაკეცი). განსხვავებულია ამ წყაროთა დეტალები. მ. კალანკატუაცი ასახელებს 697 წ., ვარდანი 701 წ., და მაკუთვნებს ამ ფაქტს ხალიფა ვალიდის დროს, კ. განმაკეციც ცნობით, ეს მოხდა ხალიფა აბდ ალ-მალიქის დროს (685-705), ლევონდის მიხედვით ხალიფა ვალიდის პირველ წელს, ე.ი. 705/706 წ. (მ. კალანკატუაცი, გვ. 153; ლევონდი, თ. VI. გვ. 21-24; კ. განმაკეცი, გვ. 71; მ. აირივანეცი, გვ. 70).

197 ვაკანი-გოლთნის მფლობელის ზოსროს ვაჟი 707 წ. დამასკოში წაიყვანეს ტყვედ, სადაც ძალით მიადებინეს მაჰმადიანობა. 719 წ. ის დაბრუნდა სომხეთში, თავის მამულში და ხელმოკრულ მონათლა. აღესრულა მოწამებობრივად (Памятники армянской агиографии, полн. К.С. Тер-Давтян, Ер., 1973, с. 216-238).

198 ასეთივე ცნობა აქვთ ლევონდის და სტეფანოს ტარონეცის (ლევონდი, გვ. 35, სტეფანოს ტარონეცი, გვ. 125; მ. ბერძნიშვილი. ლევონდის ცნობა ფოთის შესახებ, თსუ შრომები, 1944, XXVI, გვ. 201-221).

199 ნერსეს ბაკურის შესახებ ვრცლად მოგვითხრობს მ. კალანკატუაცი. ნერსეს ბაკური იყო ქალკედონიტი, გარდმანის ეპისკოპოსი. ის შეუთანხმდა ალბანეთის დედოფალს, ვარაზ-თრდატის მეუღლეს, ქალკედონიტ სპარაშს, რომ დააყენებდა ალბანეთის კათალიკოსად. ეპისკოპოსმა იოველმა ნერსესს ხელი მოაწერინა ქალკედონიტების შერყენებაზე და მხოლოდ ამის შემდეგ უხმო კათალიკოსად. იოველის გარდაცვალების შემდეგ ნერსესმა თავისი ხელწერილი სთხოვა მეწირანცის მონასტრის მამა ზაქარიას და ეპისკოპოსობას დაპირდა. მან მისცა ნერსესს ხელწერილი, რომელმაც იქვე ცეცხლში დაწვა, ზაქარია გახდა ეპისკოპოსი, ნერსესი კი დაუბრუნდა ქალკედონიზმს. ალბანელებმა დახმარება

სთხოვეს სომეხთა კათალიკოსს ელიას, რომელმაც შეიპყრო ნერსესი, გადააბა ფეხით ფეხზე ქალკედონიტ დედოფალთან და შორეულ ქვეყანაში აგზავნიდნენ, მაგრამ ნერსესი 8 დღის შემდეგ გარდაიცვალა. ალბანეთის კათალიკოსი გახდა სიმეონი (მ. კალანკატუატი, წ. III, თ. III-VII).

200 იოანე ოძუნეცი – სომეხთა კათალიკოსი (718-729), თავისი დროის ერთ-ერთი განსწავლული პიროვნება.

201 მანაზკერტის კრება მოწვეულ იქნა 726 წ. კათალიკოს იოანე ოძუნეცის დროს. კრების მიზანი იყო მონოფიზიტური მრწამსის შესატყვისი ზიარების საიდუმლოს შემოღება, კერძოდ წყალგაურეველი ღვინისა და უცომო პურის მიღების დამტკიცება (არსენი საფარელი. განყოფისათვის ქართულთა და სომეხთა. ტექსტი კრიტიკულად დაადგინა, გამოკლევა და კომენტარები დაურთო ზ. ალექსიძემ, თბ, 1980, გვ. 15-17).

202 იგულისხმება მერვან II იბნ მუჰამედი, არაბთა სარდალი, შემდგომში ომაიანთა დინასტიის უკანასკნელი ხალიფა (744-750), ქართული წყაროების მერვან ყრუ. ის სპეციალურად იყო გამოგზავნილი სახალიფოდან ხაზართა სახაკანოს დასამორჩილებლად, რომელიც არაბებს ამიერკავკასიას ეცილებოდა. მან ილაშქრა ამიერკავკასიაში 732-738 წწ-ში. 750 წ. აბასიანებთან ბრძოლაში დამარცხდა, გაიქცა ეგვიპტეში, სადაც მალე მოკლეს. (ს. ჯანაშია. არაბობა საქართველოში, -სრომები, II, გვ. 372-376).

203 კურაპალატი – მაღალი საკარისკაცო ტიტული ბიზანტიაში. მას ანიჭებდნენ ბიზანტიელები მათ მიერ დანიშნულ სომხეთის მმართველებს.

204 ვარაჩანი – ჰონთა დედაქალაქი, მდებარეობდა თანამედროვე ბუინაკანის ტერიტორიაზე.

205 კურა – მუსლიმანი კანონმცოდნე, ყურანის წამკითხველი და განმარტებელი.

206 ვარდანის ეს ცნობა ეხება სომეხთა 748-750 წწ. აჯანყებას არაბთა წინააღმდეგ. ამოტ ბაგრატიუნი და ზოგიერთი ნახარარი ცდილობდნენ შეჭრებისათვის აჯანყებულები იმ მოტივით, რომ სომხეთი ვერ სძლედა ძლიერ არაბებს. აჯანყებულებმა ამოტი მოლაღატედ გამოაცხადეს და დააბრმავეს. სომხეთის სპარაპეტი გრიგოლ მამიკონიანი გახდა (Я. А. Манандян. Народные восстания в Армении против арабского владычества, Ер., 1939).

207 ვარდანის ეს ცნობა ეხება სომეხთა 774-775 წწ. აჯანყებას არაბთა წინააღმდეგ, რომელსაც ხელმძღვანელობდა მუშელ მამიკონიანი. გადამწყვეტი ბრძოლა მოხდა 775 წ. ბაგრევანის მხარის სოფ. არაწანთან, რომელშიც დაიღუპნენ მუშელ და სმბატ მამიკონიანები (Я. А. Манандян, დასახ. ნაშრომი).

208 იგულისხმებიან სომეხთა კათალიკოსები: თრდატ ოთმუსეცი (741-764); თრდატ II (764-767); სიონ I ბავონეცი (767-775).

209 ესაია – სომეხთა კათალიკოსი (775-788).

210 სტეფანოს I დვინელი – სომეხთა კათალიკოსი (788-790).

211 სოლომონ გარნეცი – სომეხთა კათალიკოსი (791-792).

212 ამ უცნაური ელჩობის შესახებ დაწერილებით მოგვითხრობს ლევონდი: 779 წ. ხალიფა მაჰმად-მაჰადმა (ხალიფა გახდა 778 წ.) იმპერატორ ლეონ IV ს გაუგზავნა ელჩობა დიდი მუქარით. წერილთან ერთად ხალიფამ იმპერატორთან გაატანა ორი ფუთი მლოგვის მარცვალი, თან შეუთვალა, რომ მისი ქვეყნის დასაპყრობად გაგზავნის ამდენივე რაოდენობის ჯარს, თუ შეუძლია მოემზადოს ბრძოლისათვის. იმპერატორმა მიიღო ხალიფას გამოწვევა. ხალიფას ჯარი მისი ძმის, აბასის სარდლობით ქალაქის სამთვიანი უშედეგო აღყის შემდეგ სამშობლოში გაბრუნდა (ლევონდი, გვ. 151-152).

213 იგულისხმება სომეხთა 774-775 წწ. აჯანყება არაბთა წინააღმდეგ. იხ. შენ. 207.

214 არშარუნიქი ანუ ერასხაძორი (სომეხური ერასხის ე. ი. არაქსის ხეობა), აირარატის ნაჰანგის გაუარი. არშარუნიქი ეკუთვნოდა კამსარაკანებს, VIII ს-ში კი ბაგრატუნებს გადაეცათ.

215 შირაკი – მდებარეობდა აირარატის ნაჰანგის ჩრდილო ნაწილში, მდ. ახურიანის ველზე. IX ს-დან შირაკი სომხეთის პოლიტიკურ-ეკონომიკური ცენტრი გახდა. აქ მდებარეობდა ქალაქები ანისი, შირაკავანი ანუ ერაზგავორი, მავრიკაპოლისი და სხვა.

აშოცი – ქართული წყაროების აშოცი, ისტორიული მხარე სამხრეთ საქართველოში, გუგარქსა და აირარატს შორის.

ტაო – ისტორიული მხარე სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოში. ქართლის სამეფოს შექმნისას (ძვ. წ. აღ-ით VI-IV სს.) ტაო მის შემადგენლობაში შევიდა. ძვ. წ. აღ-ით II ს-ში სომეხმა სარდლებმა არტაქსიამ და ზარიადრმა ეს მხარე ჩამოაჭრეს საქართველოს, 591 წ. ბიზანტიამ შეიერთა. VIII ს-დან ტაო საქართველოს ფარგლებში მოექცა. XVII ს-ში თურქეთმა დაიპყრო და აქამადაც მის შემადგენლობაშია (დ. მუსხელიშვილი. საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის ძირითადი საკითხები, I, 1977).

216 ვარდანის ეს ცნობა მეტად მნიშვნელოვანია ბაგრატიონთა გვარის პირველსაცხოვრისის დასადგენად. ვარდანი ბაგრატიონთა პირველსაცხოვრისად სპერს მიიჩნევს და რაც ყველაზე მნიშვნელოვანია, აშოტ მსაკერ ბაგრატუნს (806-826) სმბატ ბივრიტიანის შთამომავლად თვლის. მას ეთანხმებიან მ. ზორენაცი და ფავსტოს ბუზანდი. მ. ზორენაცის ცნობით, არტაშეს I-ის (189-161)

მმართველობის ხანის ცნობილი მხედართმთავრის სმბატ ბიერიტიანის (ბაგრატიონი) მამული სპერში იყო. ფავსტოს ბუზანდიც საგანგებოდ აღნიშნავს სპერს, როგორც ბაგრატიონთა სამშობლოს. აქ იყო მისი გადმოცემით მათი გამაგრებული ქალაქი სმბატოვანი, აშენებული სმბატ ბიერიტის ძის მიერ. ამრიგად, ვარდანისა და სხვა სომხური წყაროების მონაცემებით, სმბატ ბიერიტიანის მამული სპერი იყო, ე. ი. წარმოშობით სმბატ ბიერიტიანი ანუ ბაგრატიონები ისტორიულ სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ერთ-ერთ უძველესი მხარიდან არიან (მ. ზორენაცი, გვ. 71; ფავსტოს ბუზანდი, გვ. 47; ე. კვაჭანტირაძე. ვარდან არეველცი ბაგრატიონთა წარმოშობის შესახებ, გვ. 147).

217 მ. ზორენაციის ცნობით, გუნუბის გვარი ასურეთის მეფე სენექერიმისაგან მომდინარეობს, რომლის შთამომავლებს სომეხმა მეფეებმა პიტიახშობა უბოძეს (მ. ზორენაცი, გვ. 87-88).

218 ვარდანის ეს ცნობა ეხება 820 წ. შეთქმულებას ბიზანტიის იმპერატორ ლეონ V-ის (813-820) წინააღმდეგ, რომელიც დამთავრდა მისი მკვლელობით სასახლის ერთ-ერთ ტაძარში, მაგრამ ეს მოხდა არა აღდგომის დღიას, როგორც ვარდანი წერს, არამედ ქრისტეშობის დღეს. იმპერატორი გახდა მიხეილ II (820-829) (Ш. Диль. История Византийской империи, М., 1948, с. 66).

219 ალ-მაჰუნი-არაბთა აბასიანი ხალიფა (813-833).

220 აშოტ I ბაგრატიუნი – IX ს-ის 80-იან წწ-ში აღდგენილი შირაკის სამეფოს პირველი მეფე (886-890).

221 კლარჯეთი – მხარე ისტორიულ სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოში, მოიცავდა მდ. ჭოროხის ქვემო დინების აუზს. კლარჯეთის უძველესი ცენტრი იყო ციხე თუხარისი, ზოლო V ს-ის II ნახევრიდან არტანუჯის ციხე. IX ს-ში აშოტ I ბაგრატიუნმა აღადგინა არტანუჯი და ტაო-კლარჯეთის ცენტრი გახადა. XVI ს-ში კლარჯეთი თურქეთმა მიიტაცა და ამჟამადაც მის შემადგენლობაშია.

222 ნანა-სირიელი მქადაგებელი. კ. განმაკეცის ცნობით ის ცნობილი გახდა ქრისტიანული ქადაგებებით, რისთვისაც შეპყრობილი ხალიფა ჯაფარს (847-861) გაუგზავნეს. მ. აირივანეცის ცნობით, ნანამ დაწერა იოანეს სახარების განმარტებანი (კ. განმაკეცი, გვ. 77; მ. აირივანეცი, გვ. 72).

223 მუფარლინის შესახებ იხ. შენ. 18.

224 ოძ-ბერდი ნიშნავს „გველის ციხეს“, მდებარეობდა ტარონის გავარში.

225 ბაბანა – იგულისხმება ბაბექი, ნამდვილი სახელი ჰასანი, ანტიარაბული სახალხო აჯანყების ბელადი აზერბაიჯანსა და დასავლეთ ირანში 816-837 წწ-ში. ვარდანი არასწორად აღნიშნავს ხალიფას სახელს, რომელმაც დაამარცხა ბაბექი. ეს იყო ხალიფა მუთასიმის (833-842), რომელმაც გაგზავნა ლაშქარი

აფშინის მეთაურობით და 837 წ. აიღო ბაბექის ბოლო დასაყრდენი ციხე-სიმაგრე ბაზი. ბაბექი გაიქცა ალბანეთში. მ. კალანკატუაყის ცნობით, ალბანელმა იშხანმა საჯლ სმბატანამ გასცა ბაბექი და გაუგზავნა ხალიფას (მ. კალანკატუაყი, გვ. 161). ბაბექი სიკვდილით დასაჯეს (История Ирана, с. 132).

226 ვარდანის ცნობით, ტავროსის მოსახლეობამ, ხოლო მ. აირივანეცის ცნობით, სასუნელებმა მოკლეს სომხეთის ვოსტიკანი აბუსეთი. სასუნი ეწოდება ტავროსის მთიანეთის სამხრეთ ნაწილს (მ. აირივანეცი, გვ. 72).

227 ბულა-თურქი-არაბთა სარდალი, რომელიც 852 წ. ამიერკავკასიაში არაბთა ბატონობის განსამტკიცებლად და ხალიფას ძალაუფლების აღსადგენად გამოგზავნა ხალიფა მუთავაქილმა (847-861).

228 ბაგრევანდის გავარი – მღებარეობდა აირარატის ნაჰანგში, ვანის ტბის ჩრდილოეთით.

229 გაბელიანკი – ბასიანის გავარის (მღებარეობდა აირარატის ნაჰანგში) ერთ-ერთი სანაზარარო.

230 სომხური წყაროების ჯაფარი ხალიფა მუთავაქილია (847-861)

231 ივულისხმება სენექერიმ არწრუნი, ვასპურაკანის სამეფოს უკანასკნელი გამგებელი (990-1021). თურქ-სელჩუკთა შემოსევებისაგან შვეიწროვებულმა სენექერიმმა 1021 წ. თავისი სამეფო ბიზანტიას (იმპერატორ ბასილ II-ს) გადასცა, თვითონ კი ოჯახით კაპადოკიაში გადასახლდა, სადაც პატრიკიოსის ტიტული და ქალაქები: სებასტია, ლარისი და ავარა მიიღო. სენექერიმის ასული იყო მარიაში, საქართველოს მეფის გიორგი I-ის მეუღლე და ბაგრატ IV-ის დედა (А. П. Каждан. Армяне в составе господствующего класса Византийской империи в XI-XI вв, Ер., 1975, с. 33).

232 ვარდანს სრულად მოაქვს პირველ ბაგრატიონთა გენეალოგია და ამ ცნობათა საშუალებითაც ზდება შესაძლებელი კონსტანტინე პორფიროგენეტის მონაცემების შევსება-შესწორება, რომელსაც გამორჩენილი აქვს ბაგრატიონთა ორი თაობა (დაწვრ. იხ. ე. კვაკანტირაძე. ვარდან არველცი ბაგრატიონთა წარმოშობის შესახებ, გვ. 144-145).

233 აშოტ ზორციჭამია – სმბატ სპარაპეტის ვაჟი და დაბრმავებული აშოტ ბაგრატუნის შვილიშვილი, 802 წ. გახდა სომხეთის იშხანი, მისი სამფლობელო იყო ტარონი, გარდაიცვალა 824 წ (К. Н. Юзбашьян, დასახ. ნაშრომი, გვ. 54).

234 სმბატ ბაგრატუნი აშოტის ძე, 826 წ. დაბრუნდა ბაღდადიდან, სადაც მძევლად იმყოფებოდა, მისი ძმის ბაგრატის სამარაში წაყვანის (851) შემდეგ ხელში აიღო ძალაუფლება სომხეთში. იყო ბულა თურქის თანამდგომი და მრჩეველი საქართველოში და სომხეთში ლაშქრობისას (852-855), ჩავარდა ტყვედ და ბულამ სხვა მთავრებთან ერთად ის ბაღდადში გაგზავნა. მიუხედავად

სასტიკი წამებისა სმბატმა არ შეიცვალა სარწმუნოება და მოწამებობრივად აღესრულა 855 წ. ამის გამო ეწოდა აღმსარებელი (К. Н. Юнбашян, დასახ. ნაშრომი, გვ. 55).

235 ეს საეკლესიო კრება მოწვეულ იქნა 862 წ. კათალიკოს ზაქარეას მიერ აშოტ I ბაგრატიუნის ბრძანებით

236 ნიკეის კრების შესახებ იხ. შენ. 84.

237 კონსტანტინოპოლის კრების შესახებ იხ. შენ. 103.

238 ეფესოს კრების შესახებ იხ. შენ. 120.

239 ვარდანიანები — სომეხთა ანტიირანული აჯანყების მონაწილეები, რომელთა მეთაური იყო სპარაკეტი ვარდან მამიკონიანი. 451 წ. ავარაირის ბრძოლაში ისინი დამარცხდნენ. ვარდანი და ბერი მისი თანამებრძოლი დაიღუპა. შაჰმა იეზიდგერდ II-მ (439-457) სასტიკად დასაჯა დანარჩენები. სომეხმა ისტორიკოსმა ელიშემ (V ს.) მიუძღვნა მათ თხზულება „ვარდანისა და სომეხთა ომის შესახებ“. (Տղիչէի Վարդանանց պատմութիւն, աշխ. Ե.Տեղ-Սիմասյանի, Ե., 1946).

240 ქალკედონის კრების შესახებ იხ. შენ. 126.

241 ღვინის საეკლესიო კრების შესახებ იხ. შენ. 176.

242 ბიზანტიის იმპერატორმა იუსტინიანემ (527-565) კონსტანტინოპოლში 553 წ. მოიწვია V მსოფლიო საეკლესიო კრება მონიფიზიტებთან შერიგების მიზნით. პაპის ხანგრძლივი წინააღმდეგობის შემდეგ კრება მონიფიზიტების მიერ წამოყენებულ მოთხოვნებზე დათანხმდა.

243 ბიზანტიის იმპერატორმა მავრიკემ (582-602) ქალკედონური მრწამსის განსასჯელად მოიწვია საეკლესიო კრება, რომელსაც სომხური ეკლესიის წარმომადგენლებიც ესწრებოდნენ. კ. განმაკეცის ცნობით, ამ კრებაზე დასასწრებად გაეშვა ზაერენ ვრთანეს და გრიგოლ ვარდაპეტები, რომელთაც ვერ მიადწიეს კომპრომისის ბერძნებთან და შეაჩვენეს ისინი (კ. განმაკეცი, გვ. 63).

244 იოანე დრასხანაკერტცის (გვ. 12) და ასოდიკის (გვ. 88) ცნობით, იოანე მაიროვანელმა ამხილა სომხეთის კათალიკოს ეზრას (630-641) ბერძნებისადმი გადახრა, რის გამოც ეზრამ განდევნა ის გარდამანის გაეარში. ვარდანი კი წერს, რომ იოანე განდევნეს კავკასიაში ნერსეს III-მ და თეოდოროს რშტუნში.

245 მხითარ აირივანეცის ცნობით, (გვ. 68) ეს იყო ვარდან მამიკონიანი.

246 იესე შვიხის ბე-სომხეთის ვოსტიკანად დაინიშნა 870 წ. მისი სრული სახელი იყო ისა ბენ ამ-შვიხ ამ-შაიბანი (ი. ჯავახიშვილი ქართველი ერის ისტორია, II, გვ. 100).

247 LX-X სს-ში ქართველი და სომეხი ხელისუფლები ამიერკავკასიის გაერთიანების პრეტენზიებით გამოდიან. სომხური წყაროები ხშირად აზეიადებენ სომეხ ბაგრატუნთა ძლიერებას, აღნიშნავენ ამ პერიოდში მათ მიერ მთელი ამიერკავკასიის დაქვემდებარებას. ამის დადასტურებაა ვარდანის ეს ცნობაც. სომეხმა ბაგრატუნებმა სომხეთის გაერთიანებაც ვერ შესძლეს და მით უმეტეს ძნელი იყო მათთვის მთელი ამიერკავკასიის დაუფლება. ამასთან ცხადია, რომ ბაგრატუნებმა ნაწილობრივ მაინც განახორციელეს თავიანთი გეგმები. მათ ფეხი მოიკიდეს ქვემო ქართლში. ყოველივე ეს მეტისმეტად გადაჭარბებულად აისახა სომხურ წყაროებში. (ი. დრასხანაკერტცი, თომა არწუნი, ასოლიკი.) (ა. აბდალაძე. „ქართლის ცხოვრება და საქართველო-სომხეთის ურთიერთობა“ გვ. 201-202; K. H. Юзбашиян, დასახ. ნაშრომი с. 68-69).

248 ვარდანი ამ თარიღში უზუსტობას უშვებს. აშოტ I ბაგრატუნი მეფედ გამოაცხადეს 886 წ. სახალიფომ ცნო მისი უფლებები. ვოსტიკანმა აჰმად იბნ-ისამ ხალიფა მუთავაქილის სახელით მას გვირგვინი უბოძა. ბიზანტიის იმპერატორმა ბასილ I-მაც (867-886) აღიარა აშოტი მეფედ. ამრიგად, აღსდგა 428 წ. სომხეთში გაუქმებული მეფობა.

249 მოსკოვის გამოცემა აშოტ I-ის (886-890) მემკვიდრედ ასახელებს პაას, ხოლო ვენეციის გამოცემა სმბატს, რაც სწორია. აშოტ I-ის შემდეგ შირაკის ტახტზე ავიდა მისი ვაჟი სმბატ I (890-914). ვარდანი არასწორად აღნიშნავს სმბატის გამეფების თარიღად 895 წ.

250 ერაზგავორი ანუ შირაკავანი – ქალაქი აირარატის ნაჰანგის შირაკის ვაერში, იყო სმბატ I ბაგრატუნის სამეფო რეზიდენცია.

251 იუსუფი – ადარბადაგანის არაბი ამირა, რომელმაც 914 წ. წამებით მოკლული შირაკის მეფე სმბატ I დვინში ჯვარზე გააკრა.

252 აშოტ II ბაგრატუნი ერკათი (რკინა) – შირაკის მეფე (914-928). იგი სმბატ I-ის მოკლის შემდეგ სათავეში ჩაუდგა ანტიარაბულ მოძრაობას სომხეთში, რომელიც რვა წელი მიმდინარეობდა (914-922) და წარმატებით დასრულდა. 922 წ. ბაღდადის ხალიფა იძულებული გახდა აშოტისათვის გვირგვინი გამოეგზავნა (История армянского народа, с. 128-129)

253 იგულისხმება სომეხთა კათალიკოსი იოანე დრასხანაკერტცი (845/850-925/930). მან განათლება მიიღო სევიანის მონასტერში მასტოც ელივარდელთან. 897 წ. იოანე გახდა სომხეთის კათალიკოსი, გარდაიცვალა ვასპურაკანის მხარეში, ძორო-ვანქში. მას ეკუთვნის „სომხეთის ისტორია“, რომელიც მოიცავს პერიოდს უძველესი დროიდან 925 წლამდე და „სომეხთა მამამთავრების რიგი“. ი. დრასხანაკერტცს მნიშვნელოვანი ცნობები მოეპოვება საქართველოს შესახებ. თხზულების ქართული თარგმანის პირველი ცდა ეკუთვნის ი. აბულაძეს (1937 წ.). ე. ცაგარეიშვილმა ქართულად თარგმნა თხზულების ის ნაწილი, რომელიც მოიცავს 786-925 წწ. ისტორიას (1965 წ.).

254 გავიკ არწრუნი – ვასპურაკანის მთავარი, რომელმაც კავშირი შეკრა ადარბადაგანის ამირა იუსუფთან და იბრძოლა შირაკის ბაგრატუნთა სამეფოს, კერძოდ მეფე სმბატ I-ის წინააღმდეგ. 908 წ. მას ამირა იუსუფმა უბოძა ხალიფასაგან გამოგზავნილი გვირგვინი (История армянского народа, с. 128)

255 აბას II ბაგრატუნი – ჯერ ვანანდის მმართველი, შემდეგ 928-953 წწ-ში შირაკის მეფე. მან დედაქალაქად გამოაცხადა ყარსი.

256 კამრჯაძორის მონასტერი და ჰორომოც-ვანქის ანუ ბერძენთა მონასტერი დაარსდა X ს-ში აირარატის ნაჰანგში: კამრჯაძორი არშარუნიქის გავარში, ჰორომოც-ვანქი კი შირაკის გავარში.

257 სანანი – სომხეთის ერთ-ერთი უძველესი, ცნობილი მონასტერი, მდებარეობდა ტაშირისა და უტიქის ნაჰანგის საზღვარზე. მონასტერთან არსებობდა შუა საუკუნეების სომხეთის ერთ-ერთი უმაღლესი სკოლა, სადაც მოღვაწეობდა ვარდან არეველცი.

258 ყარსი, კარი-ვანანდის დედაქალაქი, 928-961 წწ-ში სომხეთის დედაქალაქი. 1065 წ. მას ბიზანტიის იმპერია დაეუფლა, 1074 წ. თურქ-სელჩუკებმა აიღეს და ყარსის საამიროს ცენტრი იყო, 1205-1206 წწ. ქართულმა ლაშქარმა დაიკავა. 1238-1239 წწ. მონღოლებმა აიღეს, XVI ს-დან ოსმალთა მფლობელობაშია, ამჟამად თურქეთის შემადგენლობაშია.

259 სტეფანოს II რმტუნი – სომეხთა კათალიკოსი (931-932). მის დროს საკათალიკოსო ტახტი აღთამარში იქნა გადატანილი.

260 სომეხთა კათალიკოსები თეოდოროს I რმტუნი (932-938), ელიშე I რმტუნი (938-943); ანანია I მოკაცი (943-967).

261 სომეხთა კათალიკოსი ვაჰან I სიუნეცი (967-969).

262 სომეხთა კათალიკოსი სტეფანოს III სეფანეცი (969-971).

263 აშოტ III ბაგრატუნი, მწყალობელი, სომეხთა მეფე (953-977). მან გადაიტანა დედაქალაქი ანისში, შემოარტყა ქალაქს ზღუდე კოშკებით, ააშენა ეკლესია-მონასტრები.

264 სომეხთა მეფე სმბატ II ბაგრატუნი (977-990), აშოტ III-ის უფროსი ვაჟი.

265 X ს-ის II ნახევარში ჩრდილოეთ სომხეთში შეიქმნა ტაშირ-პორაგეტის სამეფო ცენტრით ლორეში. მისი პირველი მეფე მართლაც იყო გურგენ I ბაგრატუნი (966-989), აშოტ III-ის უმცროსი ვაჟი, კვირიკანთა სამეფოს დამარსებელი. ვარდანი ჩამოთვლის გურგენის დაქვემდებარებაში მყოფ ტერიტორიებს და ციხეებს (P. И. Матвоян. Ташир-Дзоргет (X- II в. XII в.) Ер., 1982).

266 სომხითი – ქვემო ქართლის ეთნიკურ-გეოგრაფიული სახელთაგანი. წყაროებში X ს-დან გვხვდება. მისი შინაარსი იცვლებოდა დროთა განმავლობაში: XI-XIV სს-ში სომხითი ერქვა მთელ ქვემო ქართლს რანიდან თბილისამდე; XV-XVIII სს-ში სომხითი ეწოდებოდა ქვემო ქართლის ერთ ნაწილს; XVIII ს-ის II ნახევარში კი სომხითი მოიცავს ბოლნისის, ტალავრის, მანხუტის, შულავრის და დებედის ხეობას, საინტერესოა, რომ ვარდანი სომხითს ტაშირთან აიგივებს (დ. ბერძენიშვილი. ნარკვევები საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიიდან, I, თბ., 1979, გვ. 35-41).

267 გაგიკ I შირაკის მეფე (990-1020), აშოტ III-ის შუათანა ვაჟი (К. Н. Юзбашян. К хронологии правления Гагика I Багратуни, – Античная древность и средние века, Свердловск, 1973, №10)

268 სომეხთა კათალიკოსები: ზაჩიკ I არშარუნი (972-992) და სარგის I სეანეცი (992-1019).

269 შავი მთა – მთა ანტიოქიის მახლობლად, ისტორიულ სირიაში. აქ ქართველებმა XI ს-ში მონასტერი დააარსეს.

270 ბიზანტიის იმპერატორები ნიკიფორე ფოკა (963-969) და იოანე I (969-976). ამ უკანასკნელს სომხური წყაროები კიურჟანს უწოდებენ.

271 იგულისხმება ბაგრატ III-ის (975-1014) ვერის-აფხაზეთში გამეფება 977-978 წწ-ში (ი. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, II, გვ. 124-125).

272 იგულისხმება მხითარ ანეცი, XII ს-ის ბოლოსა და XIII ს-ის დასაწყისის სომეხი ისტორიკოსი. მის თხზულებას „სელჩუკების, ივერიელებისა და სომეხების ისტორია“ ჩვენამდე არ მოუღწევია. ვარდანი იძულებს მხითარ ანეცის, როგორც წყაროს თავისი თხზულებისათვის. აქედან გამომდინარე ვარდანი პირველწყარო ხდება, რომლის საშუალებით შესაძლებელია მხითარ ანეცის თხზულების აღდგენა. ვარდანის ცნობით, მხითარ ანეცის უთარგმნია სპარსულიდან ასტრონომიული თხზულება, რომელიც ასევე დაკარგულია (D. Kouymjian. დასახ. ნაშრომი, გვ. 332-333).

273 სებასტია, ლარისა – ქალაქები კაბადოკიაში. სებასტია-თანამედროვე ქალაქი სივასი (თურქეთში). სენეკერიმის შესახებ იხ. შენ 231.

274 ვარდანი აქ უზუსტობას უშვებს, თითქოს გაგიკ I-ს 3 შვილი ჰყავდა: იოანე, აშოტი და აბასი. სინამდვილეში კი გაგიკს ჰყავდა 2 შვილი: იოანე-სმბატი-შირაკის მეფე (1020-1041) და აშოტ IV (1020-1041). ამას ადასტურებენ არისტაკეს ლასტივერტეცი და კ. განაქეცი. როგორც ეტყობა ვარდანი ვერ გარკვეულა ამ ორმაგ სახელში და ერთი სახელი ორად მიუჩნევია. ამასთან ვარდანი გაგიკის გარდაცვალების არასწორ თარიღს გეთავაზობს (995 წ.) სინამდვილეში კი გაგიკი მეფობდა 1020 წლამდე (არისტაკეს ლასტივერტეცი).

ისტორია, ქართული თარგმანი გამოკვლევით, კომენტარებითა და საძიებლებით გამოსცა ე. ცაგარეიშვილმა, თბ. 1974, გვ. 65, 67; კ. განაძეკეცი, გვ. 82-83).

275 გიორგი I – საქართველოს მეფე (1014-1027), ბაგრატ III-ის ძე.

276 ბასილი II ბულგარომბუსერელი, ბიზანტიის იმპერატორი (976-1025).

277 დავით კურაპალატი – ტაოს მეფე. მის სამემკვიდრო საშფლობლოს შუადგენდა იმიერტაო ჩრდილო ბასიანიურთ. 979 წ. აჯანყებული ბარდა სკლიაროსის წინააღმდეგ გაწეული დახმარებისათვის ბიზანტიის ხელისუფლებამ დავით III-ს ერცელი ტერიტორიები უბოძა (სამხრეთ ბასიანი, ჰარქის, აპაქნიქის, ჩორმაირის ოლქები, ციხეები სევუკი და არიჭი, ქ. კარინი). ამ ქვეყნების სამემკვიდროდ შენარჩუნების მიზნით დავითი დაუკავშირდა იმპერატორის წინააღმდეგ აჯანყებულ ბარდა ფოკას, მაგრამ მისი დამარცხების შემდეგ (989 წ.) იძულებული გახდა ბასილი კეისრისათვის პატიება ეთხოვა და დათანხმებულიყო, რომ სიკვდილის შემდეგ მისი სამფლობელოები იმპერიას შეერთებოდა. მან დიდი როლი ითამაშა ბაგრატ III-ის ტახტზე აყვანასა და საქართველოს გაერთიანებაში. დავით III კურაპალატი გარდაიცვალა 1001 წ. (მ. ლორთქიფანიძე. ბრძოლა საქართველოს გაერთიანებისათვის, – საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, III, გვ. 153-159).

278 უხტიქი (ქართ. ოლთისი) – ციხე-ქალაქი ტაოში, მდებარეობდა მდ. ოლთისის შუა დინების რაიონში.

მამრუანი – ქალაქი ტაოში.

აპაქნიქი – ტურუბერანის ნაპანგის ერთ-ერთი გაყარი.

მანაზკერტი – მდებარეობდა ტურუბერანის ნაპანგის ჰარქის გაყარში, დაარსდა ძე. წ. აღით IX-VIII სს-ში. 968-969 წწ. ბარდა ფოკამ წაართვა ეს ქალაქი არაბებს, შემდეგ მერვანიდების თურქული დინასტიის მფლობელობის ქვეშ მოექცა. X ს-ის 80-იან წ-ში დაიკავა დავით III კურაპალატმა. დავითის სიკვდილის შემდეგ მანაზკერტი ბიზანტიის ხელში გადავიდა. 1071 წ. მანაზკერტთან მოხდა ცნობილი ბრძოლა სელჩუკებსა და ბიზანტიელებს შორის, რომელშიც სელჩუკებმა გაიმარჯვეს და აიღეს ეს ქალაქი.

279 პეტრე I გეტადარძი (მდინარის მომაქცეველი), სომეხთა კათალიკოსი (1019-1058). ის აქტიურ მონაწილეობას იღებდა ქვეყნის პოლიტიკურ ცხოვრებაში, იყო ანისის სამეფოს ბიზანტიისათვის გადაცემის ერთ-ერთი მთავარი ინიციატორი. (Կ. Կոստանցյան. Պետրոս I Գետադարձ, Վսղաղչասպատ, 1897).

280 გიორგი I-მა ისარგებლა ბასილ II-ის ბულგარებთან ომით, გადალახა ბიზანტიის საზღვარი და ტაო დაიბრუნა. 1021 წ. ბიზანტიელთა ჯარი საქართველოში შემოიჭრა. 1022-1023 წწ. გიორგი I დათანხმდა ზავის მძიმე პირობებს. სადავო ტერიტორია ბიზანტიამ მიიერთა.

281 ვარდანის ცნობას ბასილ II-ის ხალდიაში (ქართლ. ჭანეთი, მდებარეობდა ტაოს დასავლეთით) გამოზამთრების შესახებ ადასტურებს სუმბატ დავითის ძე. ის წერს: ბასილი „წარვიდა და დაიზამთრა ქუეყანასა ხალდიასა ქალაქსა ტრაპიზონტას“ (სუმბატ დავითის ძე. ცხოვრება და უწყება ბაგრატიონიანთა. ტექსტი გამოსაცემად მოამზადა, გამოკლევა, შენიშვნები და საძიებლები დაურთო გ. არახამიამ თბ., 1990 გვ. 55).

282 ვაჰრაძე - XIII ს-ის სომეხი ისტორიკოსი, რომლის თხზულებებს ჩვენამდე არ მოუღწევია.

283 რე - ქალაქი ჩრდილოეთ ირანში, ზორასანთან ახლოს, ძველი რაგა.

284 ნამაზი არაბული სიტყვაა და ნიშნავს ლოცვას.

285 ზორასანი - ოლქი ჩრდილო-აღმოსავლეთ ირანში.

ტაპარასტანი - ოლქი ჩრდილოეთ ირანში.

ყაზვინი - ქალაქი ჩრდილო-დასავლეთ ირანში, დაარსდა შაბურ I (242-272) დროს, იყო შუა საუკუნეების ირანის ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი ცენტრი, XVI ს-ის II ნახევარში სეფიანთა დედაქალაქი.

286 ნიშაბური-ქალაქი ზორასნის ოლქში, სახელი მომდინარეობს შაბურ I-დან (242-272), რომელმაც გააშენა ეს ქალაქი. ისფაჰანი - იხ. შენ. 26.

287 შაჰნაი-ქალაქის გამგებელი აღმოსავლურ წყაროებში.

288 ამ გეოგრაფიული სახელების მდებარეობის დასადგენად საინტერესოა კ. განძაკეცის ცნობა, რომელიც აღწერს მუჟე ჰეთუმ I-ის მანგუ ყაენთან სტუმრობიდან დაბრუნებას: „მუჟემ და მისმა ამაღამ გადმოლაზა მდ. ჯეხუნის (თანამ. მდ. ამუდარია - ე. კ.) და შემოვიდა მარმინში“. აქედან გამომდინარე დადალანი და მერმინი მდ. ამუდარიის ახლოს, მის გადაღმა მდებარეობდა (კ. განძაკეცი, გვ. 224).

289 სწორი ფორმაა თოდრულ-ბეგი, დიდ სელჩუკთა პირველი სულთანი (1038-1063), სელჩუკთა სახელმწიფოს დამაარსებელი. XI ს. 40-50-იან წწ-ში მან დაიპყრო ზორასანი, ზვარაზში, ირანის დიდი ნაწილი, აზერბაიჯანი, ერაყი. 1048 წ. შეიჭრა სომხეთში, 1055 წ. დაიკავა ბაღდადი და აიძულა არაბთა ხალიფა დაეთმო მისთვის სულთნის და „აღმოსავლეთისა და დასავლეთის“ მეფის ტიტული. ამას აღნიშნავს ვარდანი (К. Э. Босворт. Мусульманские династии, М., 1971. с. 16; С. В. Борисян. Армения и сельджуки в XI-XII вв., Ер. 1980).

290 ივულისხმება ადუდ ად-დაულა აღფ-არსლანი-დიდ სელჩუკთა დინასტიის სულთანი (1063-1072). 1064 წ. შეიჭრა სომხეთში, აიღო და დაანგრა ანისი. აღფ-არსლანმა ორჯერ (1064, 1068) ილაშქრა საქართველოში და დაიკავა მისი

სამხრეთი პროვინციები (ნ. შენგელია. სელჩუკები და საქართველო XI ს-ში, თბ., 1968, გვ 219-248; С. В. Боринаян, დასახ. ნაშრომი).

291 მელიქ-შაჰ I-ის დროს (1072-1092) სელჩუკთა სახელმწიფომ თავისი ძლიერების მწვერვალს მიაღწია. სომეხი ისტორიკოსები სიმათით არიან განწყობილნი მელიქ-შაჰისადმი და აღნიშნავენ მის კეთილგანწყობას სომეხი ხალხის მიმართ (მათეოს ურპაეცი, კ. განძაკეცი, ვარდანი).

292 იგულისხმება რუქ ად-დინ ბერკიარუკი-სელჩუკთა დინასტიის სულთანნი (1094-1105).

293 იგულისხმება მუკლიდები ანუ კ. განძაკეცისთან მოხსენებული მულე-ჰიდები (მულაჰიდები, მულიდები), იგივე ასასინები-ისმაილიტები. სექტა დაარსებულია ჰასან საბახის მიერ. მათი რეზიდენცია იყო ალაშუთი. სულ 50-მდე ციხე-სიმაგრეს ფლობდნენ. მათ შესახებ შედარებით ვრცლად საუბრობს კ. განძაკეცი (კ. განძაკეცი, გვ. 150; История монголов по армянским источникам, пер. и объяснения К. П. Патканова, вып. II, СПб., 1874, с. 113-114).

294 კეჩარი-მონასტერი აირარატის ნაჰანგში, სევანის ტბის დასავლეთით.

მარამშენი-სომხეთის სახელგანთქმული მონასტერი შირაკის გავარში, მდ. ახურაინის მარცხენა ნაპირზე, აგებულია 986-1029 წწ-ში ვაჰრამ ფაქალაუნის მიერ.

294' ვარდანი ერთმანეთში ურევს თოღრულ-ბეგსა და მის ძმას ჩაღრი-ბეგს. ამ პერიოდში თოღრულ-ბეგს ამიერკავკასიაში არ ულაშქრია (ნ. შენგელია, დასახ. ნაშრომი, გვ. 168-169).

295 ბაგრატ IV – საქართველოს მეფე (1027-1072).

ლიპარიტ ბაღვაში-კლდეკარის ერისთავი XI ს-ის 30-იან წწ-ში, ბიზანტიის აგენტი და მისი პოლიტიკის გამტარებელი საქართველოში, იბრძოდა ბაგრატ IV-ის წინააღმდეგ. მეფემ რამდენჯერმე შემოირიგა ლიპარიტი და მას ქართლის ერისთავობა უბოძა. 1054 წ. ის სამხრეთ საქართველოს მთავარი გახდა. 1058 წ. ბაგრატ IV-მ ლიპარიტი შეიპყრო და ბერად აღკვეცა ანტონის სახელით. ამის შემდეგ ის კონსტანტინოპოლში გადასახლდა და იქვე გარდაიცვალა (ი. ჯავახიშვილი. ქართველი ერის ისტორია, II, გვ. 140-146; ნ. ბერძენიშვილი. კლასობრივი და შინაკლასობრივი ბრძოლის გამოვლინება საქართველოს საგარეო-პოლიტიკურ ურთიერთობაში, – საქართველოს ისტორიის საკითხები, II, თბ., 1965, გვ. 22-26; С. С. Чендзян. [Хячарիხა ფიოჰაჰარ ხე ნიჰა ნაჰიოიღნერი, – ს. შაჰი ანდჰან კაჰჩინსთი აქსაათიჰიონსერი, II, ს., 1947, էგ 103-149).

296 ბიზანტიის იმპერატორები მიხეილ IV პაფლაგონი (1034-1041), მიხეილ V კალაფატი (1041-1042).

297 ბიზანტიის იმპერატორი კონსტანტინე IX მონომახი (1042-1055).

298 ვარდანი არასწორად აღნიშნავს იოანე-სმბატისა და მისი ძმის აშოტის გარდაცვალების თარიღს. ისინი აღესრულნენ 1041 წ. პრობიზანტიურმა დაჯგუფებამ სარგის ვესტის ხელმძღვანელობით დაიწყო ბრძოლა შირაკის ბიზანტიისათვის გადასაცემად. მათ წინააღმდეგ გამოვიდა ვაჰრამ ფაჰლავუნის უცუფი, რომელთაც ტახტის პრეტენდენტად აშოტის შვილი გაგიკი წამოაყენეს. გაგიკ II გახდა შირაკის მეფე (1041-1044). 1044 წ. კონსტანტინე მონომახმა (1042-1055) დაიბარა შირაკის უკანასკნელი მეფე გაგიკ II, დააპატიმრა, კაპადოკიაში გაგზავნა და აიძულა შირაკის სამეფო ბიზანტიისათვის გადაეცა. გაგიკმა ბიზანტიაში კონსტანტინე მონომახის ნებით იქორწინა დავით არწრუნის (ვასპურაკანის უკანასკნელი მმართველის სენექერიმ არწრუნის ვაჟის) ქალიშვილზე. 1079 წ. გაგიკი ჩამოახრჩვეს (К. Н. Юзбашян. Скилица о захвате Анийского царства в 1045 г. – Византийский врсменник, Л., 1979, т. 40).

299 იგულისხმება გრიგოლ ფაჰლავუნი მაგისტროსი (990-1059), პოლიტიკური და სამხედრო მოღვაწე, მეცნიერ-ენციკლოპედისტი, ციხე-სიმაგრე ბიჯნისის (მდებარეობდა ერევნის ჩრდილოეთით) და ტარონის გამგებელი. 1045 წ. მან თავისი სამფლობელო ბიზანტიას დაუთმო, გადასახლდა ბიზანტიაში და მჭიდროდ დაუკავშირა თავისი ბედი ბიზანტიის პოლიტიკას აღმოსავლეთში. გრიგოლ ფაჰლავუნის შესახებ ცნობებს გეაწვდის ა. ლასტივერტი. მისი მონათხრობით, გრიგოლმა ჩააბარა იმპერატორს ბიჯნისი იმის გამო, რომ გაგიკ II-ს სამშობლოში აღარ აბრუნებდნენ. ამისათვის მიიღო მაგისტრის ხარისხი და მიწები შესაოპტამაში მეგვიდრობითი უფლებით (ა. ლასტივერტი გვ. 70; Р. М. Бартиян. Два послания Григория магистра Пахлавуни относительно еретиков-тондракидов, - Палестинский сборник, М. Л., 1962, вып. 9.(72)).

300 იგულისხმება იბრაჰიმ იანალი-თორღულ-ბეგის ბიძა, მონაწილეობას იღებდა 1047-1048 წწ. სომხეთზე თურქ-სელჩუკთა ლაშქრობაში.

301 აქ საუბარია 1048 წ. ამბებზე, როცა ლიპარიტ IV ბაღვაში მონაწილეობდა თურქ-სელჩუკთა წინააღმდეგ ბრძოლაში ბიზანტიის მხარეზე. ბიზანტიელები დამარცხდნენ. ლიპარიტი ტყვედ ჩავარდა. 1051 წ. ის გამოისყიდა ტყვეობიდან კონსტანტინე მონომახმა. ამ ბრძოლის შესახებ ცნობები მოეპოვება ა. ლასტივერტის (ა. ლასტივერტი, გვ. 84-85).

302 ფარისოსი ანუ მიაფორი – ისტორიული გავარი სომხეთში, IX ს-დან შევიდა შირაკის სამეფოში. მოგვიანებით ამ გავარს ფლობდნენ მხარგრძელები, იყო ალენთა კათალიკოსების რეზიდენცია.

303 შოთსი – შესაძლოა იყოს სოტკი, სონიქის ერთ-ერთი ოლქი, მდებარეობდა სევანის ტბის სამხრეთ-აღმოსავლეთით (პ. თოფურია. აღმოსავლეთ ამიერკავკასიის პოლიტიკური ერთეულები XI-XII საუკუნეებში, თბ., 1975, გვ. 60).

შაპირამი – ციხე-სიმაგრე ვასპურაკანის ნაჰანგში.

304 პარზუანი – იგულისხმება მარზუან იბნ მუჰამედი, შადადიანთა სახელმწიფოს მმართველი (978-985).

ლელქარი-იგულისხმება აღ-ლაშქარი იბნ მუჰამედი, შადადიანთა სახელმწიფოს მმართველი (955-978) (პ. თოფურია, დასახ. ნაშრომი, გვ. 59-66).

305 ბარდავი – ისტ. ქალაქი თანამ. აზერბაიჯანის სამხრეთში. მ. კალანკატუაციის ცნობით, სპარსეთის მეფის პეროზის ბრძანებით ვაჩემ, ალბანეთის მეფემ ააშენა დიდი ქალაქი პეროზაპატი, რომელსაც ახლა პარტავს უწოდებენ (მ. კალანკატუაცი, გვ. 39). V ს-ში ალბანეთის სამეფოს სატახტო ქალაქი იყო, VIII ს-ში არაბებმა დაიპყრეს. ქართულმა ლაშქარმა რამდენიმეჯერ დალაშქრა ბარდავი (1067-1068; 1192-1193). XIII ს-ში მონღოლთა შემოსევების შედეგად ბარდავი სოფლად გადაიქცა.

შამქორი – ქალაქი განძის ახლოს, მის ჩრდილო-დასავლეთით. VII ს-ში დაიპყრეს არაბებმა. თამარ მეფემ ის მხარგრძელებს უბოძა. ამის შემდეგ შამქორი ქართული ისტორიული პროვინციის სასაზღვრო ქალაქია და გუთუნის მხარგრძელებს გაგებებს. მონღოლთა 1235 წ. შემოსევის დროს ის აიღო და დაწვა მოლარ ნოინმა.

306 იგულისხმება ფადლ I იბნ მუჰამედი – შადადიანთა სახელმწიფოს ერთ-ერთი ძლიერი მმართველი (985-1031). მის სახელთანაა დაკავშირებული ამ სახელმწიფოს გაფართოება-გაძლიერება, შადადიანთა აღზევება. ის თავისი ქრისტიანი მეზობლების და კერძოდ, საქართველოს მიმართ აგრესიულ პოლიტიკას ატარებდა. ფადლონის წინააღმდეგ დაახლ. 1010-1014 წწ-ში გაერთიანებული ლაშქრობა მოაწყვეს ბაგრატ III-მ (975-1014) და გაგიკ სომეხთა მეფემ (990-1020) და სძლიეს მას. „მატიანე ქართლისა“-ს ცნობით, ფადლონმა „ითხოვა შენდობა, აღუთქუა დღეთა შინა სიცოცხლისა მისისათა მსახურება, გაუკუეთა ხარაჯა და დაუწესა თავის-თავითა ლაშქრობა მტერთა მისთა ზედა“ (მატიანე ქართლისა, ქართლის ცხოვრება, I, ს. ყაუხჩიშვილის გამოცემა, თბ., 1955, გვ. 280; პ. თოფურია, დასახ. ნაშრომი, გვ. 65-77). შესაძლოა, ვარდანი სწორედ ამ ლაშქრობაზე მიუთითებს.

307 ფილიპე – გრიგოლ მაგისტროსის მეოთხე, უმცროსი შვილი.

308 ხაჩენი – ქალაქი და ციხე არცახში.

გოროზი – შესაძლოა იყოს გოროზის ციხე, რომელიც მდებარეობდა მტკვრის მარჯვენა სანაპიროზე, ახლანდელი გორისი.

სეეორდიქი – უტიქის ნაჰანგი.

ვარდანის თხზულების ეს ნაწილი მნიშვნელოვანია შადადიანთა სახელმწიფოს ისტორიის შესასწავლად.

309 წანარები – მთიელი ტომები, უძველესი დროიდან ცხოვრობდნენ დარიალის ხეობაში. მათი სახელის მიხედვით ამ მხარეს წანარეთი ეწოდებოდა. წანარებმა VIII ს-ის II ნახევარში საფუძველი ჩაუყარეს კახეთის სამთავროს (საქორეპისკოპო-

სოს) და აქტიურად მონაწილეობდნენ VIII-XI სს-ის კახეთის სახელმწიფოს ცხოვრებაში. არაბული წყაროები წანართის სანარიას უწოდებენ (მ. ლორთქიფანიძე. ფეოდალური საქართველოს პოლიტიკური გაერთიანება (IX-X სს), თბ., 1963, გვ. 137-150. თ. პაპუაშვილი. რანთა და კახთა სამეფო (VIII-IX სს), თბ., 1982, გვ. 26-54).

310 ქორეპისკოპოსი – საეკლესიო-იერარქიული თანამდებობა, ბიზანტიაში სოფლის სამრევლო ეკლესიის ხელმძღვანელი. თავდაპირველად საქართველოშიც ასეთივე დატვირთვა ჰქონდა. შემდგომში საქართველოში ქორეპისკოპოსის ინსტიტუტმა ცვლილება განიცადა. ამ ტიტულს კახეთის სამთავროს პოლიტიკური მეთაურები ატარებდნენ. ვარდანის მსგავსად ქორეპისკოპოსად იწოდებიან კახეთის (წანართის) მფლობელი მთაერები სხვა სომხურ (იოანე დრასხანაკერტცი, უხტანესი, „ქართლის ცხოვრების“ ძველი სომხური თარგმანი) და არაბულ წყაროებშიც (თ. პაპუაშვილი დასახ. ნაშრომი, გვ. 255-285).

311 ახალქალაქი – ქალაქი სამხრეთ საქართველოში. IX-X სს-ში გადაიქცა ქალაქად. X ს-დან ჯავახეთთან ერთად საუფლისწულო მამული იყო. ქალაქის გამაგრება-შემოზღუდვა დაიწყო ბაგრატ III-ის დროს და დასრულდა ბაგრატ IV-ის დროს. XI ს-ში ახალქალაქი ჯავახეთის პოლიტიკურ-ეკონომიკური ცენტრი გახდა. XI ს-ის 60-იან წწ-ში ის ალფ-არსლანის ურდოებმა ააოხრეს. სწორედ ამ ფაქტს აღნიშნავს ვარდანი. XIII ს-ში ქალაქი მონღოლებმა გადაწვეს (ე. ჯანდიერი. ჯავახეთის ახალქალაქის ისტორიისათვის, -ფეოდალური საქართველოს არქეოლოგიური ძეგლები, I, თბ., 1969, გვ. 48-56).

სამშვილდე – ერთ-ერთი უძველესი ციხე-ქალაქი ისტორიულ ქვემო ქართლში, ლეონტი მროველის მიხედვით მეფე ფარნავაზის მიერ დაარსებული სამშვილდის საერისთავოს ცენტრი, აშენა ქართველთა ეპონიმა ქართლოსმა, ადრე ეწოდებოდა ორბის ციხე. VIII-IX სს-ში სამშვილდე თბილისის საამიროს ექვემდებარებოდა, IX ს-ის ბოლოს კი ანისის სამეფოს. X-ს-ის ბოლოს იყო ტაშირ-ძორაგეტის სამეფოს დედაქალაქი. სწორედ ამ პერიოდს ეხება ვარდანის ეს ცნობა. აქ საუბარია ალფ-არსლანის 1064 წ. საქართველოზე ლაშქრობაზე, რომლის შემდეგ ბაგრატ IV-მ დაიბრუნა სამშვილდე, წაართვა ის ტაშირ-ძორაგეტის მეფე კვირიკე II-ს (დ. ბერძენიშვილი, ნარკვევები საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიიდან, I, თბ., 1979, გვ. 58-80).

312 ბაგრატ IV-ის და კატანი იყო ტაშირ-ძორაგეტის მეფის კვირიკე II-ის მეუღლე. მათი ასული და ე.ი. ბაგრატ IV-ის დისწული შვირთო ცოლად ალფ-არსლანმა.

313 თეოდორა – ბიზანტიის დედოფალი (1055-1056).

314 რომან IV დიოგენი – ბიზანტიის იმპერატორი (1067-1071). ვარდანის მსგავსად ა. ლასტივერტციც დიოგენს მოიხსენიებს ფორმით: დიოგენი, ტივაჟენი, ტიაჟენი. ვარდანი ამ ამბების და საერთოდ ამ პერიოდის ბიზანტიის ისტორიისათვის,

ჩანს, წყაროდ იყენებს ა. ლასტივერტცის თხზულებას, თუმცა საგრძნობლად ამოკლებს. დიოგენის ბრძოლას სპარსელების წინააღმდეგ ა. ლასტივერტცი მთელ თავს უძღვნის (თავი XXV).

315 ყარსის მეფე გაგიკ ბაგრატიუნი (1029-1064). 1064წ. მან ბიზანტიას გადასცა თავისი მამული. 1081 წ. მოკლეს ბერძნებმა.

316 ვაპრაში – გრიგოლ მაგისტროსის უფროსი ვაჟი, კათალიკოსი იყო გრიგოლ II-ის სახელით (1065-1105) (A. П. Каждан, დასახ. ნაშრომი, გვ. 38)

317 მისრი – ეგვიპტე.

318 კარმირ ვანკი (წითელი მონასტერი), იგივე ჰნძუცის მონასტერი, მღებარეობდა კარინის გაეარში.

319 ანტიოქია – ძველი სირიის მნიშვნელოვანი კულტურულ-რელიგიური ცენტრი. ძვ. წ. აღ-ით 300 წ. დააარსა სელევკ I-მა და სელევკიდების სამეფოს დედაქალაქად გამოაცხადა.

320 ბახკი და კაპანი – ციხე-სიმაგრეები სიუნიქში.

321 იგულისხმება მანუჩიპრ იბნ შავურ I (1072-1118), ანისის შადადიანი ამირა (პ. თოფურია, დასახ. ნაშრომი, გვ. 93-94).

322 ბარსელ I – სომეხთა კათალიკოსი (1105-1113). კ. განძაკეცის მიხედვით ის კათალიკოსი იყო 1081 წლიდან. იხ. შენ. 335.

323 ალამუთი – ციხე-სიმაგრე ელბრუსის მთებში (ჩრდ. ირანი). იყო ასასინების რეზიდენცია 171 წლის განმავლობაში.

324 იგულისხმება პრომ-კლა ანუ ბერძნული ციხე, მღებარეობდა კილიკიაში, იყო სომეხი მთავრის გოლვასილის საკუთრება. 1147 წ. კათალიკოსმა გრიგოლ III-მ (1113-1166) აქ საკათალიკოსო ტახტი გადაიტანა.

325 ანდრიონი – ციხე-სიმაგრე ანტიოქიის მახლობლად.

326 თეოდორა და ზოია-ბიზანტიის იმპერატორ კონსტანტინე VIII-ის (1025-1028) ქალიშვილები.

327 სისი, ადანა – კილიკიის ქალაქები.

პაპარონი, ლამბრონი – ციხეები კილიკიაში.

328 შირაკის სამეფოს გაუქმებაზე იხ. შენ. 298.

329 გიორგი II-საქართველოს მეფე (1072-1089). XI ს-ის 80-იან წწ-ში დაიწყო ე. წ. „დიდი თურქობა“. გიორგი II მელიქ შაჰს ეახლა და მორჩილება გამოუცხადა. საქართველო თურქ-სელჩუკთა მოხარკე გახდა. ამ ფაქტს სწორად აღნიშნავს ვარდანნი.

330 ვარდანი ტაშირ-ძორაგეტის მეფის კვირიკე I-ის (1048-1089) ზუსტ გენეალოგიას გვთავაზობს: ის იყო დავით ანპოლინის (989-1048) შვილი, ტაშირ-ძორაგეტის პირველი მეფის გურგენის (966-989) შვილიშვილი და ანისის მეფე ამოტ III-ის (953-977) შვილთაშვილი.

331 ლორე – ციხე-ქალაქი ტაშირში, X ს-ის II ნახევარში ჩამოყალიბებული ტაშირ-ძორაგეტის სამეფოს დედაქალაქი. 1118 წ. დავით აღმაშენებელმა ლორე საქართველოს შემოუერთა, 1186 წლიდან მხარგებლთა სამფლობელოა. 1236 წ. ლორე მონღოლებმა დაარბიეს, XVI-XVIII სს-ში ირანელთა და ოსმალთა ლაშქრობების შედეგად განადგურდა. ვარდანის ცნობას დავით ანპოლინის (989-1048) მიერ ლორეს აშენების შესახებ ადასტურებს მ. აირივანეცი (მ. აირივანეცი, გვ. 77).

332 აბასი და დავითი – ტაშირ – ძორაგეტის უკანასკნელი მეფეები, კვირიკე I-ის (1048-1089) ვაჟები (P. И. Матевосян, დასახ. ნაშრომი, გვ. 106).

333 შუა საუკუნეების სომეხი ავტორები ხმელთაშუა ზღვას უწოდებდნენ ოკეანეს (ა. ლასტივერტი, ს. 131).

334 ვარდანთან დასახელებულ პეწენიკთა მეფეს მ. აირივანეცი პიწენკის მეფეს უწოდებს. ის უნდა იყოს პაჭანიკების ხანი ჩელგუ, რომელიც 1087 წ. 80 ათასი მეომრით თავს დაესხა ბიზანტიის იმპერატორს ალექსი I კომნენოსს (1081-1118) (მ. აირივანეცი, გვ. 78; Очерки по истории Византии, под ред. В. Бенешевича, вып. I, СПб., 1912, с.132).

335 კ. განძაკეცის ცნობით, მას შემდეგ რაც კათალიკოსი გრიგორისი რომში გაემგზავრა და დატოვა ტახტი, მეფე კვირიკე II-მ 1081 წ. საკათალიკოსო ტახტზე დასვა ბარსელ I (კ. განძაკეცი, გვ. 86).

336 ვარდანი არასწორად ასახელებს მელიქ-შაჰის საფლავის ადგილს მარანდში. ეს შესაძლებელია გადამწერთა შეცდომაც იყოს, რომლებმაც ზორასანის ქალაქი მერვი, სადაც სინამდვილეში დასაფლავებულია მელიქ-შაჰი მამამისის ალფ-არსლანის გვერდით, შეცვალეს ვასპურაკანის ქალაქ მარანდით (Всеобщая история Вардана Великого, გვ. 150, შენ. 523).

337 მელიქ-შაჰს ჰყავდა არა ორი ვაჟი, როგორც ვარდანი წერს, არამედ ოთხი, შემდეგში სულთნები: მაჰმუდი (1092-1094), ბაქიარუხი (1094-1105), მუჰამედი (1105-1118) და სანჯარი (1118-1157) (История Ирана, с. 139).

338 ვარდანთან დასახელებულ ჰალაჰს ა. ლასტივერტი მოიხსენიებს ფორმით ჰალჰ (თანამედროვე ალჰო) (ა. ლასტივერტი, გვ. 55).

339 სარგისი-სომეხთა კათალიკოსი (1073-1077); თოროსი კათალიკოსი გახდა 1077 წ.

340 იგულისხმებიან ნაჯმ ად-დინ ილ-ლაზი და სუქმანი – ართუკიანთა საგვარეულოს ფუძემდებლის, 1091-1092 წწ. იერუსალიმისა და პალესტინის გამგებლის, ართუკის ვაჟები. ისინი მამის სიკვდილის შემდეგ მართავენ იერუსალიმს, 1098 წ. კი იძულებულნი გახდნენ დაეტოვებინათ პალესტინა. სუქმანი წავიდა დიარბექირში, შემდეგ მონაწილეობდა ჯვაროსანთა წინააღმდეგ ბრძოლებში, გარდაიცვალა 1105 წ. ილლაზი 1108 წლიდან გახდა ართუკიანთა საგვარეულოს მეთაური, განაგებდა პალაპის (ალეპოს) ოლქს ჩრდილოეთ სირიაში და დიარბექირის დიდ ნაწილს. მან 1121 წ. აგვისტოში ილაშქრა საქართველოზე, დიდგორის ბრძოლაში დამარცხდა, თავში დაიჭრა და ამის შედეგად 1122 წ. ნოემბერში გარდაიცვალა (გ. ჯაფარიძე, ნაჯმ ად-დინ ილ-ლაზი, -კრ. დავით აღმაშენებელი, თბ., 1990, გვ. 207-226).

341 ეს ცნობა ეხება ჯვაროსანთა პირველ ლაშქრობას (1097-1099). ვარდანი ჩამოთვლის ამ ლაშქრობის მონაწილეებს: კონდოფრი-ლოტარინგიელი რაინდების მეთაური გოტფრიდ ბულონელი, 1099 წ. შექმნილი იერუსალიმის სამეფოს პირველი მეფე; ბალდუინი – გოტფრიდ ბულონელის ძმა, შემდეგში ედესის საგრაფოს მმართველი; ჰაიმუნდი – სამხრეთ იტალიის ჯვაროსნების ხელმძღვანელი ბოჰემუნდ ტარენტელი, შემდეგში ანტიოქიის საგრაფოს მმართველი; ტანკრი – მარკიზ ვილჰელმის შვილი; ზნჯილი – სამხრეთ საფრანგეთის ჯვაროსნების ხელმძღვანელი რაიმონდ ტულუზელი, შემდეგში ტრიპოლის საგრაფოს მმართველი; რობერტი-ნორმანდიელი ჯვაროსნების ხელმძღვანელი ჰერცოგი რობერტი (M. A. Заборов. Крестовые походы, М., 1956, с.55-132)

ალექსი-ბიზანტიის იმპერატორი ალექსი I კომნენოსი (1081-1118).

342 ნუნე – ქართველთა განმანათლებელი წმ. ნინო ამ ფორმით იხსენიება სომხურ წყაროებში.

343 კონსტანტინე – კილიკიის სომხური სამთავროს მმართველი (1092-1110), კილიკიის მმართველი რუბენიდების დინასტიის (1080-1226) დამაარსებლის რუბენის ვაჟი (Г. Г. Микаелян. История Киликийского армянского государства, Ер., 1952, с. 88-89).

344 კილიკიის სომხური სამთავროს მმართველები: თოროსი (1110-1129) და ლევონი (1129-1137), კონსტანტინეს ვაჟები.

345 XI-ს-ის უკანასკნელი მეოთხედიდან XII ს-ის 80-იან წლებამდე კაპადოკიაში დანიშნულანთა დინასტია იყო გაბატონებული. ამ დინასტიის დამაარსებელი იყო ემირი აჰმედ დანიშმენდი, რომელსაც ახსენებს ვარდანი. ის თავდაპირველად სელჩუკი სულთნების სამსახურში იყო, შემდეგ ხილიჭ არსლან I-თან ბრძოლაში გამარჯვებით დამოუკიდებლობა მოიპოვა, განსაკუთრებით სახელი გაითქვა ჯვაროსნებთან ომებში. (გ. ალასანია. ქართველების და დანიშმენდიანების ურთიერთობის წარსულიდან, – პროფ. ნ. შოშიაშვილის ხსოვნისადმი მიძღვნილი სამეცნიერო კრებული.

346 პეტევიანი – იგულისხმება გრაფი ვილჰელმ პუატიე, პირველი ჯვაროსნული ლაშქრობის ერთ-ერთი სარდალი.

347 გოლვასილი – სომეხი მთავარი, რომელმაც XI ს-ის 80-იან წწ-ში ჩრდილო-დასავლეთ მესოპოტამიაში ჩამოაყალიბა ფეოდალური სამთავრო ცენტრით კესუნი. მის შემადგენლობაში შედიოდა აგრეთვე რაბანი, პრომ-კლა, მარაში. გოლვასილს ახლო ურთიერთობა ჰქონდა ჯვაროსნებთან. ამას ადასტურებს ვარდანის ცნობაც დანიშმენდისაგან ანტიოქიის მთავრის ბოჰემუნდის გამოსყიდვის შესახებ. ასეთივე ცნობა აქვს დაცული მათეოს ურჰაეცის (Մատթեոս Ռուիսյանցի ժամանակագրություն, აკუხ. Բ.Բայրութիկյան. Ե., 1973, էջ 294).

348 მარდინი – ქალაქი დიარბექირის პროვინციაში.

349 სომხური წყაროების მიხედვით, ემირ დანიშმენდს 12 შვილი დარჩა. მათი სახელებია: ისმაილი, გუმუშ თეგინი, იალიბასანი, იბრაჰიმი და სხვა. ვარდანის, ისევე როგორც სხვა სომეხი ავტორების მიხედვით, ემირ დანიშმენდის მემკვიდრე იყო მელიქ ლაზი. (გ. ალასანია, დასახ. ნაშრომი).

350 იხ. შენ. 337; 369.

351 ბარსელ I-ის შესახებ იხ. შენ. 322; ვაჰრამის შესახებ იხ. შენ. 316.

352 იგულისხმება სომეხთა კათალიკოსები გრიგოლ III მელრიკი (1113-1166) და მისი ძმა ნერსეს IV შნორჰალი (1166-1173).

353 სომხური წელიწადის თერის თვე შესებაბამება ნოემბერს.

354 ასეთივე ცნობა აქვს დაცული მ. აირივანეცის (გვ. 79).

355 კასტალონი – მონასტერი კილიკიაში.

356 ტრიპოლის აღებას იერუსალიმის მეფის ბალდუინისა (1100-1118) და გრაფ რაიმონდ ტულუზელის შვილის ბერდრანის (ტრიპოლის საგრაფოს მმართველი) მიერ მ. ურჰაეცი ათარიღებს 1109 წლით. (მ. ურჰაეცი გვ. 122).

357 იგულისხმება თოროსი, კილიკიის სამთავროს მმართველი (1110-1129).

358 გაგიკ II – ანისის უკანასკნელი მეფე, იხ. შენ 298.

359 შულრი – მონასტერი შავ მთაზე.

360 აღთამარის მონასტრის მოძღვარი, არქიეპისკოპოსი დავითი განუდგა კათალიკოს გრიგოლს, მოიწვია კრება და 1113 წ. არჩეულ იქნა აღთამარის კათალიკოსად იმის საფუძველზე, რაზეც მოგვითხრობს ვარდანი. 1114 წ. კათალიკოსმა გრიგოლმა მოიწვია საკათალიკოსო კრება, რომელზეც დავამობილ იქნა დავითის საქციელი, მაგრამ ის, ზურგგამაგრებული სამღვდლოების ნაწილის მხრიდან, კვლავ რჩებოდა კათალიკოსად. აქედან ჩაეყარა საფუძველი დამოუკიდებელ

მმართველი, 1121-1122 წწ-ში არანისა და განისი გამგებელი. დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსის ცნობით, ეს მელიქი იყო სულთან მაჰმუდის ძე. შ. მესხიას ვარაუდით, ის იყო სულთანის არა ძე, არამედ ძმა. ამ საკითხის გასარკვევად მნიშვნელოვანია ვარდანის ეს ცნობა, რომლის მიხედვით, მაჰმუდი და მელიქი ძმები არიან, სულთან ტაფარის (მოჰამედის) ვაჟები (ცხოვრება მეფეთ-მეფისა დავითისი, — ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 340; შ. მესხია. ძლევაი საკვირველი, თბ, 1972, გვ. 97-98).

370 ალექსი I კომნენოსის შემდეგ ბიზანტიის იმპერატორი გახდა იოანე II (1118-1143).

371 დავით IV აღმაშენებელი — საქართველოს მეფე (1089-1125). დავითმა ხელჩუკთაგან გაათავისუფლა თბილისი 1122 წ. დამდევს.

372 დინარი — არაბული ოქროს მონეტა.

373 ხლათი — ქალაქი ვანის ტბის ჩრდილო-დასავლეთით, XII ს-ის დამდეგს წარმოქმნილი ხლათის სასულთნოს, იგივე შაჰარმენტა სახელმწიფოს დედაქალაქი. (A. S. სერ - რსქინიქან. Արաբական ամիրայություններ Բագրատունեաց Հայաստանում, Ե., 1965, էջ 36).

374 გაგი — ციხე-სიმაგრე ქვემო ქართლში, მდ. დებედას ქვემო წელში. წყაროებში პირველად XI ს-ში იხსენიება. ციხე მდებარეობდა სავაჭრო მაგისტრალზე. ის საქართველოს სახელმწიფოს ფორპოსტს წარმოადგენდა სამხრეთ-აღმოსავლეთში.

ტერუნაკანი — ციხე-სიმაგრე ქ. შამქორის მიდამოებში.

კაიანი, კაიწონი, მაჰკანაბურდი — ციხეები გუგარქის მხარეში.

ტაშირი — მხარე ისტორიულ ქვემო ქართლში.

ლორეს შესახებ იხ. შენ. 331.

უხტიქის შესახებ იხ. შენ. 278.

375 შესაძლებელია ვარდანს ემღება სახელი და უნდა იგულისხმებოდნენ ტაშირ-ძორაგეტის მეფის კვირიკე I-ის შვილები დავითი და აბასი. იხ. შენ. 332. წინ ვარდანი წერს, რომ ისინი შეავიწროვეს ქართველებმა. აქ კი აკონკრეტებს თუ ვინ დაიმორჩილა ისინი.

376 არსებობდა ორი გავარი ჰაბანდის სახელწოდებით სიუნიქში და არცაზში.

377 ვარდანის ეს ცნობა დავით აღმაშენებლის კულტურულ-საგანმანათლებლო მოღვაწეობაზე ერთგვარად უნიკალურია, რადგან ცნობა დავითის მიერ ახალგაზრდების საბერძნეთში სასწავლებლად გაგზავნის შესახებ არ არის დაცული ქართულ, სხვა სომხურ თუ უცხოენოვან წყაროებში.

378 ვარდანი უზუსტობას უშვებს. დავითმა იმეფა არა 33, არამედ 36 წელი. დავითი რომ გარდაიცვალა, დავითის ისტორიკოსის სიტყვით, „იყო მაშინ თუე

იანვარი ოცდაოთხი და დღე შაბათი, ოდეს ქრონიკონი იყო სამას ორმოცდახუთი, ხოლო წელიწადნი მისნი შობითგანნი ორმოცდა ცამეტნი. ხოლო მეფობდა ოცდათექუსმეტ წელ“. (ცხოვრება მეფეთ-მეფისა დავითისი, გვ. 362-363; რ. მეტრეველი. დავით IV აღმაშენებელი, თბ., 1990, გვ. 28).

379 დემეტრე I – საქართველოს მეფე (1125-1156).

380 დმანისი – ქალაქი ქვემო ქართლში, წყაროებში იხსენიება IX ს-დან. მას სხვადასხვა დროს ფლობდნენ არაბები, სელჩუკები. 1123 წ. დავით აღმაშენებელმა გაათავისუფლა სელჩუკთაგან. მისი სიკვდილის შემდეგ, როგორც ჩანს, ქართველებს დაუკარგავთ დმანისი და 1125 წ. დემეტრე I-ს კვლავ აუღია. სწორედ ამას აღნიშნავს ვარდანი. XII-XIII სს-ში დმანისი მნიშვნელოვანი სავაჭრო-ეკონომიკური ცენტრი იყო. დმანისი 1386/87წ. თემურ-ლენგმა, ხოლო 1486 წ. იალუბ-ყაენმა დაარბია. XVIII ს-ში ლეკების, ირანელებისა და ოსმალების შემოსევების შედეგად დმანისი განადგურდა (ლ. მუსხელიშვილი. დმანისი – კრ: შოთა რუსთაველის ეპოქის მატერიალური კულტურა, თბ., 1938, გვ. 326-335).

ხუნანი-ისტორიული ციხე-ქალაქი ქვემო ქართლში. ლეონტი მროველის მიხედვით, მეფე ფარნავაზის მიერ დაარსებული ხუნანის საერისთავოს ცენტრი, აუშენებია ქართლოსს, ადრე ეწოდებოდა მტვერის ციხე. ხუნანი განადგურდა მონღოლთა შემოსევების შედეგად (დ. ბერძენიშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 20, 23, 77, 82).

381 ხორასანი – ისტორიული ოლქი ჩრდილო-აღმოსავლეთ ირანში.

382 იგულისხმება ხორ-ვირაპი-ცნობილი მონასტერი სომხეთში, ქ. არტაშატში, დააარსა სომეხთა კათალიკოსმა ნერსეს III აღმშენებელმა (641-661) იმ ორმოს ადგილას, რომელშიც გადმოცემის მიხედვით, გრიგოლ განამანათლებელი ჩააგლო მეფე თრდატ III-მ (298-330).

383 იოანე ვანაკანი, ვარდაპეტი – XIII ს-ის ცნობილი სომეხი პედაგოგი, ისტორიკოსი, ხორანაშატის სკოლის დამაარსებელი, მან აღზარდა სომხური კულტურის მოღვაწეთა მთელი თაობა, მათ შორის კ. განძაკეცი, გ. აკნეცი, ვარდანი. იოანე ვანაკანის თხზულებას მონღოლთა შემოსევების შესახებ ჩვენამდე არ მოუღწევია. როგორც ჩანს, ამ თხზულებას წყაროდ იყენებენ ვარდანი და კ. განძაკეცი (Հ. Ոսկյան, დასახ. ნაშრომი).

384 სამუელ ანეცი – XII ს-ის სომეხი ქრონოგრაფი, ანისელი მღვდელი, მისი ნაშრომი „ამონაკრფი ისტორიკოსთა ნაწერებიდან“ იწყება ადამიდან და გრძელდება 1180 წ-მდე. აქვს გაგრძელებები, რომლებიც რამდენიმე ავტორს ეკუთვნის, გრძელდება XVII ს-მდე. რაკი ქრონიკის I ნაწილი 1180 წ-მდე გრძელდებოდა, ითვლებოდა, რომ ავტორმა 1180 წ. ამბებით დაასრულა, მაგრამ შემორჩენილ ხელნაწერთაგან უძველესის (მატენადარანის № 5619) ანდერძ-მინაწერის მიხედვით, ის გადაუწერა 1176 წ. ამიტომ გაჩნდა ახალი მოსაზრება,

რომ სამუელ ანეციმ თხზულება 1165-1166 წწ. ამბებით დაასრულა, მომდევნო ნაწილი კი სხვა ავტორს უნდა ეკუთვნოდეს (Հ.Մարգարյան. Հյուսիսային Հայաստանը և Վրաստանը ժր դարի պատմության մի քանի հարցեր, Ե., 1980, էջ 11, Գ.Աբգարյան. Մատենագրական նյութեր. — „Տեղեկագիր“, ՀՄՄ-ԳԱ, 1964, I, էջ 84).

385 ქობარი — მონასტერი ტაშირის მხარეში.

386 ხურთი — ბითლისისა და არზანის მმართველის ტულან-არსლან აღ-აჰბადის ძე. ის 1121 წ. ფლობდა ღვინს, სანამ ქალაქი შადადიანთა ხელში გადავიდოდა (პ. თოფურია, დასახ. ნაშრომი გვ. 97, 100).

387 აქ ვარდანი ხმარობს ქართულ სიტყვას „მამა.“

388 საყურადღებოა ვარდანის ეს ცნობა ივანე აბულეთის ძის შეთქმულების შესახებ. ქართულ წყაროებში არ მოიპოვება ცნობები ივანეს გამოსვლის შესახებ დემეტრე I-ის წინააღმდეგ 30-იან წწ-ში. მხოლოდ ლაშა-გიორგის დროინდელი მემატინე გვაწვდის მოკლე ცნობას დემეტრეს მიერ ივანეს მოკვლის შესახებ (ლაშა-გიორგის დროინდელი მემატინე — ქართლის ცხოვრება, I გვ. 367). რაში ედებოდა ბრალი ივანეს, აღარ გვიხსნის ქართული წყარო. ივანეს დანაშაულის დადგენა შესაძლებელი ხდება ვარდანის მონაცემების საშუალებით. ჩანს ივანე იბრძვის დემეტრეს წინააღმდეგ არა პირადი განზრახვით, არამედ დემეტრეს ძმისათვის, რომელიც ეძიებდა მეფობას. ქვემოთ ვარდანი აღნიშნავს, რომ დემეტრემ მოაკვლევინა ივანე, როგორც მოღალატე, მებრძოლი მეფის წინააღმდეგ.

ქართულ ისტორიოგრაფიაში სხვადასხვა აზრია გამოთქმული იმის შესახებ, თუ ვინ უნდა იყოს ვარდანთან დასახელებული დემეტრეს ძმა. (ი. ჯავახიშვილი, რ. მეტრეველი, ჯ. სტეფნაძე). ჩვენი აზრით, მისაღები ჩანს შეხედულება, რომ ვარდანთან დასახელებული უფლისწული არის დავით აღმაშენებლის ვაჟი, დემეტრეს ძმა, რომელსაც დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსი და ვახუშტი ბაგრატიონი უწოდებენ ვახტანგს, ზოლო დავითის 1125 წ. ანდერძში და დავითის სვინაქსარულ ცხოვრებაში ცვატა ეწოდება. აზრთა სხვადასხვაობა ივანე აბულეთის ძის შეთქმულების თარიღის საკითხშიც (ვახუშტი. აღწერა სამეფოსა საქართველოსი — ქართლის ცხოვრება, ტ. IV, 1973, გვ. 159; ანდერძი წმინდისა მეფისა დავით აღმაშენებლისა, — თ. ჟორდანი. ქრონიკები, II, თბ., 1897, გვ. 51; ი. ჯავახიშვილი. ქართველი ერის ისტორია, II, გვ. 224; რ. მეტრეველი. შინაკლასობრივი ბრძოლა ფეოდალურ საქართველოში, თბ., 1973, გვ. 116; ჯ. სტეფნაძე. საქართველო XII ს და XIII ს-ის I მეოთხედში, თბ. 1985, გვ. 69; ე. კვაჭანტირაძე. ქრონოლოგიის საკითხები ვარდან არეველცის „მსოფლიო ისტორიაში“, — „მაცნე“. ისტორიის სერია, 1989, № 2 გვ. 104-106).

389 იგულისხმება სურბ-ხაჩის ანუ წმ. ჯვრის მონასტერი გავის მიდამოებში, რომელიც მოიცავდა ტერიტორიას მდ. დებუდიდან ქ. შამქორამდე.

390 გარნიის ციხე მდებარეობდა ერეენის სამხრეთ-აღმოსავლეთით, აიგო ძვ. წ. აღ-ით II ს-ში, იყო სომეხ მეფეთა საზაფხულო რეზიდენცია. IV ს-ში აქ საეპისკოპოსო კათედრა დაარსდა. XII ს-ში ჩრდილო – აღმოსავლეთ სომხეთის საქართველოს ფარგლებში მოქცევის შემდეგ გარნიის ციხემ დაკარგა მნიშვნელობა (Б. Н. Аракелян. Гарни, I, Ер., 1952).

391 შაპ-არმენი-ნასირ აღ-ადინ სუქმან II (1128-1183), ხლათის მფლობელი.

392 ელტკუზი – ათაბაგი შამს აღ-დინ ელდიგუზი (1137-1175), აზერბაიჯანის ელდიგუზიანთა სახელმწიფოს ფუძემდებელი, არანისა და აზერბაიჯანის დიდი ნაწილის მფლობელი, ერაყის სელჩუკთა სახელმწიფოს ფაქტობრივი მმართველი.

393 პერფერუკანი – იგულისხმება ბიზანტიის იმპერატორი იოანე II კომნენოსი (1118-1143).

კირ-მანუილი – იგულისხმება ბიზანტიის იმპერატორი მანუელ I (1143-1180).

394 ჟოსლინი – ჟოსელინ დე კურტენე, I ჯვაროსნული ლაშქრობის აქტიური მონაწილე.

395 მასუდი – იკონიის სულთანი (1116-1156).

396 ხილიჭ არსლანი, მასუდის ძე – იკონიის სულთანი (1156-1192).

397 ასკალონი – ქალაქი სირიაში, XI-XII სს-ში ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი სავაჭრო ნავსადგური.

398 ვარდანისაგან განსხვავებით, ქართული წყაროს მიხედვით დავით V-ის გამეფებისას (1155) მამამისი დემეტრე I ცოცხალი ყოფილა. ლაშა-გიორგის დროინდელი მემატიანის ცნობით დემეტრე ბერად შედგა, საქართველოს სამეფო ტახტს კი დავითი დაეუფლა. მის შესახებ საუბრისას ქართველი მემატიანე მხოლოდ ერთი წინადადებით კმაყოფილდება „დასუა ძე მისი დავით მეფედ, იმეფა ექუს თუე და მოკუდა“. ვარდანის ცნობით კი დავითმა ორი თვე იმეფა. ქართული წყარო არ ასახელებს დავითის სიკვდილის მიზეზს. ეს საკითხი ნათელი ხდება მხოლოდ ვარდანის ამ ცნობის წყალობით. ის ასახელებს მკვლელობის მიზეზს და მკვლელებსაც სუმატ და ივანე ორბელიანებს, რომელთაც ეს აქტი გიორგი უფლისწულთან შეთანხმებით განახორციელეს. ვარდანის ამ მონაცემებს კიდევ უფრო მეტ სანდოობას ანიჭებს მხითარ გოშის ცნობა იმის შესახებ, რომ დავითი ორბელებმა მოწამლეს. ამრიგად, ვარდანის ეს ცნობები აესებენ ქართული წყაროს მონაცემებს და გვთავაზობენ საინტერესო ვერსიას (ლაშა-გიორგის დროინდელი მემატიანე, გვ. 36ნ; ლ. დავლიანიძე, მხითარ გოშის „ალბანეთის ქრონიკა“, - ქართული წყაროთმცოდნეობა, II, თბ., 1968, გვ. 47; ე. კვაჭანტირაძე. ქრონოლოგიის საკითხები ვარდან არეველცის „მსოფლიო ისტორიაში“, გვ. 106-107).

399 გიორგი III – საქართველოს მეფე (1156-1184).

400 შაჰაპივანი – მონასტერი და დასახლებული ადგილი ვანის ტბის ჩრდილოეთით. მ. ხორენაცის ცნობით, აქ მეფე არშაკ II-ის (350-368) ბრძანებით ვარდანმა და ტირითმა მოკლეს გენლ არშაკუნი, შაჰაპივანის მფლობელი, რის გამოც დაწყველილ იქნენ კათალიკოს ნერსეს დიდისაგან (მ. ხორენაცი, გვ. 196). სწორედ მათ გამოჩენაზე საუბრობს აქ ვარდანი.

401 ვარდანი დემეტრე I-ის მეფობის პერიოდზე საუბრისას მოგვითხრობს, რომ დვინზე ლაშქრობისას ქართველთა ჯარმა დამარცხება განიცადა. სულთანმა ბრძანა ქართველი ტყვეებისათვის თავები მოეკვეთათ და თავის ქალები მინარეთზე დაეწყოთ. ალბად მათი ჩამოღება ბრძანა ამჯერად გამარჯვებულმა გიორგი III-მ.

402 მრენი – ციხე-სიმაგრე და მონასტერი შირაკის გავარში, მდ. ახურიანის მარჯვენა ნაპირზე.

403 პოლიტიკური სიტუაციის ცვალებადობასთან ერთად სომხეთის საკათალიკოსო ტახტი რამდენჯერმე გადაიტანეს. პირველად გრიგოლ განმანათლებლის მიერ დაარსდა სომხეთის დედაქალაქ ვალარშაპატში. 924 წ. იოანე V-ის პატრიარქობის დროს გადაიტანეს ვასპურაკანში, 993 წ. სარგის I-ის დროს ანისში, 1066 წ. გრიგოლ II-ის დროს წამნდავში, 1083 წ. ბარსელ I-ის დროს ანისში, 1125 წ. გრიგოლ III-ის დროს წოვში, 1147 წ. მის დროსვე პრომ-კლაში, 1294 წ. გრიგოლ VII-ის დროს სისიში, 1441 წ. გრიგოლ IX-ის დროს ემზაწინში, სადაც დღემდე იმყოფება (Всеобщая история Вардана Великого, შენ. 634; У.Кийям. Հայ եկեղեցին. Պէტიութ, 1961).

404 იგულისხმება ყოსლინის ცოლი, რომელმაც პრომ-კლა მიჰყიდა სომეხთა კათალიკოს გრიგოლ III-ს.

405 გრიგოლისა და ნერსესის შესახებ იხ. შენ. 352.

406 ერიზა, ერზინკა, ქალაქი მდ. ეფრატზე, ეკელეციის გავარში. კაპანი – 970 წ. სომხეთის სამხრეთ-აღმოსავლეთ ნაწილში შექმნილი სიუნიქის სამთავროს ცენტრი. თავდაპირველად ამ სამთავროს ცენტრი იყო სისიანი.

407 ჰავუთარი – მონასტერი სიუნიქში.

408 სომეხთა კათალიკოსები: გრიგოლ IV (ტლა) (1173-1193) და გრიგოლ VI აპირატი (1194-1203). მათ შორის კათალიკოსი ერთი წლით იყო გრიგოლ V (1193-1194).

409 იგულისხმება ელტკუზ ათაბაგი.

410 ვარდანის ეს ცნობა ეხება საქართველოს მეფე დავით V-ის ძის დემნა უფლისწულისა და მისი სიმამრის ამირსპასალარ ივანე ორბელიანის 1177 წ.

აჯანყებას გიორგი III-ის წინააღმდეგ. აჯანყებულები მოითხოვდნენ დემნას კანონიერი უფლებების აღდგენას საქართველოს ტახტზე. ვარდანი სწორად ასახელებს აჯანყების სხვა მონაწილეებსაც: ქართლის ერისთავს ლიპარიტ სუმბატის ძეს, მეგინიბეთუხუცეს ქეთარ ივანეს ძეს, ინე ლიპარიტის ძეს. ვარდანის თხზულება სტეფანოს ორბელიანის ნაშრომთან ერთად მნიშვნელოვნად ავსებს ქართულ წყაროებს ამ საკითხის შესწავლისას.

411 წარაქარი—მონასტერი და ქალაქი ანისთან ახლოს. მონასტერი აშენდა სომენთა კათალიკოს პეტროს I-ის დროს (1019-1058), სომეხთა დიდი მთავრის სარგის სიენიელის მიერ.

412 სალაჰადინი, იგივე სალაღინი—წარმოშობით სირიელი ქურთი, ფატიმიდების მხედართმთავარი, რომელმაც 1171 წ. მოაწყო სამხედრო გადატრიალება ფატიმიდების დინასტიის უკანასკნელი ხალიფა ადიდის წინააღმდეგ და თავი ეგვიპტის სულთანად გამოაცხადა (1171-1193). ამით დაიწყო აიუბიანთა დინასტიის მმართველობა (1171-1250) (Всемирная история, под ред. Н. А. Сидоровой, III, М., 1957, с. 508).

413 საყურადღებოა ვარდანის ეს ცნობა გიორგი III-ის მიერ პარვა-ავაზაკობის წინააღმდეგ მოწვეული კრებისა და მისი შედეგების შესახებ. ვარდანის ამ ცნობის სისწორეს ეჭვქვეშ აყენებს ი. ჯავახიშვილი, იმის გამო, რომ X-XII სს-ში ქართული იურიდიული აზროვნება დაწინაურებული იყო და პირუტყვთა დასჯა იურიდიული შეგნების იმ დონესთან ძნელად შესათანხმებელია. მისი აზრით, ეს ნაწევები ვარდანისეული ჩანართი უნდა იყოს (ი. ჯავახიშვილი. ქართული სამართლის ისტორია, II, გვ. 226-227).

414 იგულისხმება ბიზანტიის იმპერატორი მანუილ I კომნენოსი (1143-1180). ვარდანი სწორად აღნიშნავს მისი გარდაცვალების თარიღს.

ანდრონიკე I კომნენოსი—ბიზანტიის იმპერატორი (1182-1185), კომნენოსების გვერდითი შტოს წარმომადგენელი. ხელისუფლებაში მოვიდა ზალხთა ფართო მასებზე დაყრდნობით. მან ფეოდალთა უკმაყოფილება გამოიწვია და 1185 წ. ის ფეოდალთა შეთქმულების მსხვერპლი გახდა. ბიზანტიის ტახტი დაიკავა ისააკ II-მ (1185-1195), რომელსაც ვარდანი ფისიკს უწოდებს (Всемирная история, III, с. 416).

415 თამარი—საქართველოს მეფე (1184-1207).

416 იგულისხმება დავით სოსლანი, თამარის მეორე ქმარი. ვარდანი არასწორად აღნიშნავს მის რუსულ წარმომავლობას, ჩანს, ემლება თამარის პირველ ქმარში, რომელიც იყო სუზდალის დიდი მთავრის ანდრია ბოგოლიუბსკის ვაჟი იური. დავითი კი ოსეთის სამეფო სახლის წარმომადგენელი და ქართველ ბაგრატიონთა ჩამომავალი იყო, იზრდებოდა თამარის მამიდა რუსუდანთან. ვარდანი შემდეგში კიდევ ერთხელ ახსენებს დავით სოსლანს, სადაც აღნიშნავს მის ოსურ წარმომავლობას.

- 417 ტარძიანი - ციხე-სიმაგრე ტარონში.
- 418 ისააკ II-ის შესახებ იხ. შენ. 414.
- 419 სომეხთა კათალიკოსი გრიგორ IV (1173-1193).
- 420 იგულისხმება რომის პაპი კლიმენტი III (1187-1191).
- 421 ტრიპოლის გრაფი - იგულისხმება რაინოლდ შატილიონელი.
- 422 იერუსალიმის მეფე - იგულისხმება გვიდო ლუზინიანი. 1190 წელს მან ალყა შემოარტყა აკრას და აიღო.
- 423 იგულისხმება ფრიდრიხ I ბარბაროსა - გერმანიის იმპერატორი (1155-1190).
- 424 კილიკიის სომხური სამთავროს მმართველი ლევონ II (1187-1219). საომარი ოპერაციების წარმოებისას ხშირად უკავშირდებოდა ჯვაროსნებს და ახლო ურთიერთობა ჰქონდა მათთან. III ჯვაროსნული ლაშქრობის (1189-1192) დროს ლევონ II ცდილობდა შეენარჩუნებინა ნეიტრალიტეტი, ხელი შეეშალა ფრიდრიხ ბარბაროსას გეგმებისათვის. ლევონმა ისარგებლა ხილიჭ არსლანის ვაჟებს შორის უთანხმოებით და დაიკავა ისავრია და კაპადოკია. საინტერესოა ვარდანის თხზულების ეს ნაწყვეტი, რადგან მიმოწერა მიდის გერმანიის იმპერატორსა და კილიკიის სომეხთა კათალიკოსს შორის (Г. Г. Микаелян, დასახ. ნაშრომი, გვ. 140-144).
- 425 ფრიდრიხ I ბარბაროსა დაიხრჩო III ჯვაროსნული ლაშქრობის დროს გერმანელი ჯვაროსნების მცირე აზიის მდ. სალფუზე (კილიკია) გადასვლისას 1190 წელს.
- 426 იგულისხმებიან რიჩარდ I ლომგული - ინგლისის მეფე (1189-1199) და ფილიპე II ავეუსტოსი - საფრანგეთის მეფე (1180-1223). 1191 წ. ჯვაროსნებმა აიღეს კვიპროსი, რასაც აღნიშნავს ვარდანი. 1192 წ. შეიქმნა კვიპროსის სამეფო, რომელსაც სათავეში ლუზინიანების ფეოდალური გვარი ჩაუდგა. ვარდანის თხზულების მთელი ეს ნაწილი ეხება III ჯვაროსნულ ლაშქრობას (1189-1192) (М. А. Заноров, დასახ. ნაშრომი, გვ. 153-178).
- 427 იგულისხმება მხითარ ანეცი. იხ. შენ. 272.
- 428 ზაქარია და ივანე მხარგრძელები XIII ს-ის დასაწყისის გამოჩენილი სამხედრო და პოლიტიკური მოღვაწეები. მათ მაღალი თანამდებობები ეკავათ საქართველოს სამეფო კარზე (ზაქარია-ამირსპასალარი, ივანე-ათაბაგი). ზაქარია და ივანე მხარგრძელების ქურთულ წარმომავლობაზე საუბრობს კ. განძაქეციც (გვ. 162). ვარდანისა და კ. განძაქეცის ცნობებზე დაყრდნობით მხარგრძელთა ქურთულ წარმომავლობას ემხრობა საქართველოსა და სომხეთის ისტორიის

ზოგიერთი მკვლევარი (ი. ჯავახიშვილი, ს. ჯანაშია, მ. ჩაჩიანი, ა. ერცოვი, ე. ლალაიანი, პ. აჭარანი, ი. მანანდიანი, ი. ორბელი, მ. ბროსე, ვ. ალენი). ამის შესახებ არსებობს განსხვავებული მოსაზრებანიც (ს. კაკაბაძე, ა. ბაქრაძე, მ. ორმა-ნიანი, კ. თუმანოვი, ა. შაჰნაზარიანი). ვრცელი გამოკვლევა მოუძღვნა ამ საკითხს შ. მესხიამ (შ. მესხია. საშინაო-პოლიტიკური ვითარება და სამოხელეო წყობა XIII ს. საქართველოში, თბ., 1979, გვ. 209-228).

429 ანბერდისა და ბიჯნისის აღებას ახსენებენ ლაშა-გიორგის დროინდელი მემბტიანე და კ. განძაკეცი, მაგრამ თარიღს არცერთი არ ასახელებს. ამდენად, ვარდანიშვილ თარიღებს უნიკალური მნიშვნელობა ენიჭება და გაზიარებულია ქართულ ისტორიოგრაფიაში (ლაშა-გიორგის დროინდელი მემბტიანე, გვ. 368; კ. განძაკეცი, გვ. 163; ე. კვაჭანტირაძე. საქართველოსა და სომხეთის ურთიერთობა ვარდან არველცის „მსოფლიო ისტორიის“ ცნობათა შუქზე – ისტორიულ-წყაროთმცოდნეობითი გამოკვლევები, თბ., 1991, გვ. 70-94).

გეტაბაქსი – ქალაქი უტიქის ნაჰანგის გარდმანის გაეარში.

ჩარექი – ქალაქი გარდმანის გაეარში, ხაჩენის მახლობლად.

430 მელიქ აშრაფი (ალ-შალიქ ალ-აშრაფ I მუზაფარ აღ-დინი) – ხლათის სულთანი (1210-1220), რომელსაც მიათხოვეს ცოლად ივანე მხარგრძელის ასული თამთა (ნ. ბერძენიშვილი. საქართველოს ისტორიის საკითხები, III, თბ., 1966, გვ. 83).

431 ვარდანის ამ ცნობას ადასტურებენ თამარის პირველი ისტორიკოსი და კ. განძაკეცი. თამარის ისტორიკოსის ცნობით, კონფლიქტი აღსარების საკითხზე დაიწყო ზაქარია მხარგრძელსა და ქართლის კათალიკოს იოანეს შორის. ზაქარიას ინიციატივით მოიწვიეს საეკლესიო კრება, რომელსაც სომეხთა კათალიკოსსა და ვარდაპეტებთან ერთად ესწრებოდნენ თამარი და დავით სოსლანი. იოანე კათალიკოსმა დაასაბუთა სომეხთა მწველებლობა. ამ კრების შემდეგ ივანე მხარგრძელმა მართლმადიდებლობა აღიარა, ზაქარია კი დარჩა ძველ აღმსარებლობაზე, მაგრამ მოისურვა სომხურ ღვთისმსახურებაში ზოგი რამ შეცვლილიყო ქართულის მსგავსებით. ამის შესახებ მოგვითხრობს ვარდანი (ისტორიანი და აზმანი შარავანდელთანი, – ქართლის ცხოვრება, II, თბ., 1959, გვ. 33; კ. განძაკეცი, გვ. 166).

432 კ. განძაკეცის ცნობით ასე გარდაიცვალა არა კათალიკოსი გრიგოლ IV ტლა (1173-1193), არამედ გრიგოლ V (1193-1194), შემდეგ კათალიკოსი იყო გრიგოლ VI აპირატი (1194-1203). ამის შემდეგ საკათალიკოსო ტახტი სამად გაიყო: პრომ-კლაში ტახტი მიიღო იოვანესმა (1203-1221), სებასტიაში ანანიამ, აღთამარში დავითმა (კ. განძაკეცი, გვ. 112).

433 ზაქარია მხარგრძელის თხოვნის გამო კილიკიის სომხური ეკლესიისადმი 1204 წ. სისიში მოიწვიეს საეკლესიო კრება, რომელმაც თანხმობა მისცა ზაქარიას შეცვლილიყო წირვა-ლოცვის წესები სომხურ ღვთისმსახურებაში.

XII ს-ის ბოლოს ქართულმა ეკლესიამ ჩანს ენერგიულად შეუტია სომხურს დაახლოება-გაერთიანებისათვის. ამის გამო სომეხ მოღვაწეთა ინიციატივით მოიწვიეს საგანგებო საეკლესიო კრებები 1205 წ. ლორეში და 1207 წ. ანისში. ეს კრებები ქართული და სომხური ეკლესიების ერთობისა და ღვთისმსახურებაში საერთო წესების შემუშავებისათვის იყო გამიზნული. ამ კრებებმა უარყვეს ზაქარია მხარგრძელის თხოვნა, რაზეც წერს ვარდანი (მ. ლორთქიფანიძე. საქართველოსა და სომხეთის ურთიერთობის წარსულიდან, — თსუ შრომები, 1968, ტ. 125, გვ. 134)

434 ვარდანი ეხება ქართული ისტორიოგრაფიის ერთ-ერთ სადავო საკითხს-თამარ მეფის გარდაცვალების თარიღს. ძირითადი მოსაზრებანი ასეთია: 1207 წ. — ს. კაკაბაძე, ბ. სილაგაძე, რ. კიქნაძე, ჯ. ოდიშელი; 1210 წ. — თ. ნატროშვილი, გ. ჯაფარიძე, შ. დარჩიაშვილი; 1212 წ. — მ. ბროსე, პ. ინგოროყვა; 1213 წ. — თ. ჟორდანი, ი. ჯავახიშვილი, ი. ლოლაშვილი; 1216 წ. — კ. კეკელიძე. ვარდანის ცნობით, თამარი გამეფდა 1184 წ. ეყრა ტახტი 23 წელიწადი, ე. ი. გარდაიცვალა 1207 წ. ამ თარიღს ადასტურებს ორი თანადროული ქართული წყარო (ლაშა-გოიარგის დროინდელი მემატჩანე, თამარის მეორე ისტორიკოსი), არაბი ისტორიკოსი იბნ ალ-ასირი, სამეულ ანეცის თხზულების გაგრძელების ავტორი. ვარდანის ეს ცნობა კარგადაა ცნობილი ქართულ ისტორიოგრაფიაში, მაგრამ ზოგიერთი ქართველი ისტორიკოსი იყენებს „მსოფლიო ისტორიის“ რუსულ თარგმანს და ასკვნის, რომ აქ საუბარია არა თამარის, არამედ დავით სოსლანის გარდაცვალებაზე. მ. ემინის მიერ 1861 წ. შესრულებულ თარგმანში შეცდომაა. ის, რომ ამ ნაწყვეტში თამარის შესახებ არის საუბარი თუნდაც იქიდან ჩანს, რომ ცნობას მეფის (თამარის თუ დავითის) გარდაცვალების შესახებ მოსდევს წინადადება: ტახტზე ავიდა ლაშა, ე. ი. გარდაიცვალა სახელმწიფოს მმართველი, ტახტი დაიკავა მისმა მემკვიდრემ. აქ რომ დავითის სიკვდილი იგულისხმებოდეს, ლაშას ტახტზე ასვლაზე არ იქნებოდა საუბარი, რადგან დავით სოსლანის სიკვდილის შემთხვევაში საქართველოს ეყოლებოდა მეფე თამარი და ტახტის მემკვიდრის გამეფებაც საჭირო არ იქნებოდა.

ზოგიერთი ისტორიკოსი (თ. ნატროშვილი, გ. ჯაფარიძე) ვარდანისეულ თარიღს ხსნის იმით, რომ ვარდანი ერთმანეთში ურევს თამარისა და დავითის გარდაცვალებას. მათი მსჯელობით, დავითის სიკვდილის შემდეგ უცხოეთში ხმა გავრცელდა საქართველოს მეფის გარდაცვალებაზე და შესაძლოა ნაკლებად ცნობილი დავითის გარდაცვალება მიიჩნიათ თამარის გარდაცვალებად (თ. ნატროშვილი, გ. ჯაფარიძე. ცდა ერთი თარიღის დადგენისა, — „მაცნე“, ენისა და ლიტერატურის სერია, 1974, № 1, გვ. 154). ვარდანი ამ პერიოდის მოღვაწეა, აღწერს ამბებს, რომელთა თვითმხილველი და თანადამხდური იყო, ცხოვრობს და მოღვაწეობს ჩრდილო-აღმოსავლეთ სომხეთში, რომელიც საქართველოს საზღვრებშია მოქცეული. ამიტომ ვფიქრობთ, სარწმუნო არ უნდა იყოს, რომ ვარდანს ამგვარი მცდარი ინფორმაცია ჰქონოდა, ერთმანეთში არეოდა დავითისა

და თამარის სიკვდილი. ამგვარად, შესაძლებელია თამარის გარდაცვალების თარიღად მიღებულ იქნას ვარდანისეული თარიღი (1207) (ე. კვაჭანტირაძე. ქრონოლოგიის საკითხები ვარდან არქველცის „მსოფლიო ისტორიაში“, გვ. 110-112).

435 ლაშა-გიორგი – საქართველოს მეფე (1207-1222).

436 არტავილი (ქართ. არდაველი) – ქალაქი ჩრდილო-დასავლეთ ირანში. XIII ს-ის დასასრულიდან იყო დერვიშულ-სეფიური ორდენის-სეფევიეს შეიხების, შემდეგ სეფიანთა დინასტიის შაჰების რეზიდენცია.

437 ზაქარია მხარგრძელის გარდაცვალების ვარდანისეულ თარიღს (1212) ადასტურებენ სტ. ორბელიანი და სომხური ეპიგრაფიკის მონაცემები: 1210 წ. პაღბატის, ანისის, 1210-11 წწ. ბაგაენის და 1213 წ. მორო ძოროს სომხური წარწერები (სტ. ორბელიანი, გვ. 398; ქიმასკან თაყნეჟი, კაყინცე ყ.კითხანსანცე, ო. ოსთეჟიჟი, 1913, ტფ 50-51. ოქსან ჯაყ ქიმასკიჟიჟან, I, 1966, ტფ 58; შ. დარჩაშვილი. XIII ს. დასაწყისის საქართველოს ქრონოლოგიის საკითხისათვის, – „მნათობი“, 1975, № 2, გვ. 153-154).

438 მხარგრძელები განსაკუთრებით დაწინაურდნენ თამარის მეფობაში. თამარმა მათ სამმართველოდ უბოძა ანისი და ღვინი, იმის გამო, რომ მათი შემოერთება მხარგრძელთა უმუალო მონაწილეობითა და ინიციატივით მოხდა. XIII ს-ის დამდეგს თამარმა ანისის მფლობელთა „შაჰან-შაჰის“ ტიტული ზაქარია მხარგრძელს უბოძა. ამიტომ იხსენიებს ვარდანი ზაქარიას ვაჟს „შაჰან-შაჰად“. ანისი ზაქარიასა და მისი სახლის სამეკვიდრეო ქონება იყო და არა მხარგრძელთა მთელი საგვარეულოს სამფლობელო (შ. მესხია, დასახ. ნაშრომი, გვ. 298-300).

439 მხითარ გოში – XII-XIII სს. ცნობილი სომეხი ლეთისმეტყველი და საზოგადო მოღვაწე. მას ეკუთვნის ნაშრომები: ტრაქტატი „ქართველთათვის“, „სამართლის წიგნი“, „ალბანეთის ქრონიკა“, „იგავები“, „ეპისტოლე“ (ნ. ჩანტლაძე. მხითარ გოშის ტრაქტატი „ქართველთათვის“, – სდა, თბ., 1994; ლ. დავლიანიძე. მხითარ გოშის „ალბანეთის ქრონიკა“, – ქართული წყაროთმცოდნეობა, II, 1968, გვ. 27-49).

440 კილიკიის სომხური სამთავროს მმართველ ლევონ II-ის (1187-1219) მემკვიდრე იყო მისი მცირეწლოვანი ქალიშვილი იზაბელა. მისი დედა სივილა ლუზინიანების და პლანტაგენეტების დინასტიის შთამომავალი იყო, რომლებიც ფლობდნენ კვიპროსს (Г. Г. Микаелян, დასახ. ნაშრომი, გვ. 290).

441 ფილიპე – ანტიოქიის მფლობელის ბოჰემუნდის ვაჟი, იზაბელას პირველი ქმარი. ვარდანი სწორად აღნიშნავს მისი ჩამოგდების მიზეზს. 1226 წ. კონსტანტინემ ლამპრონთა ფეოდალური გვარიდან, რომელიც რეგენტად იყო დანიშნული, გადატრიალება მოაწყო. მან მმართველად გამოაცხადა თავისი ვაჟი ჰეთუმი

(1226-1270), რომელიც იზაბელას სურვილის საწინააღმდეგოდ მასზე დააქორწინეს (Г. Г. Микаелян, დასახ. ნაშრომი, გვ. 292).

442 კონსტანტინე I ბარძრბერდელი – კილიკიის სომეხთა კათალიკოსი (1221-1267).

443 ჩინი ცენტრალურ ჩინეთს აღნიშნავდა, მაჩინი კი სამხრეთ ჩინეთს. ჩინ-მაჩინში უშუალოდ მონღოლეთის ტერიტორია უნდა იგულისხმებოდეს (ჟამთააღმწერელი. ასწლოვანი მატთანე, ტექსტი გამოსაცემად მოამზადა, გამოკლევა, შენიშვნები და ლექსიკონი დაურთო რ. კიკნაძემ, თბ., 1987, გვ. 221)

444 მულალი და თათარი – მონღოლთა სახელები ქართულ და სომხურ წყაროებში, ჟამთააღმწერელთან: მოლოლ, მანგოლ, თურქული ფორმაა მოლულ, სპარსული მულალ, რუსული მუნგალ. ჟამთააღმწერლის ცნობით, მონღოლებს ქართველები უწოდებენ თათარს, ხოლო თვითონ ისინი თავიანთ თავს მანლოლს (ჟამთააღმწერელი, გვ. 46).

445 მონღოლთა პირველ გამოჩენას ამიერკავკასიაში ეხებიან აგრეთვე ჟამთააღმწერელი, კ. განძაკეცი, გ. აქეცი, რაშიდ აღ-დინი, იბნ ალ-ასირი, მაგრამ განსხვავებულია ამ წყაროთა დეტალები. ისინი ბრძოლის სხვადასხვა ადგილს ასახელებენ: ვარდანი – მდ. კოტმანს, გ. აქეცი – კოტმანის ველს, კ. განძაკეცი – ხუნანის ველს, ჟამთააღმწერელი – მდ. ბურდუჯის ველს. შეტაკების თარიღად იბნ ალ-ასირი, რაშიდ აღ-დინი და კ. განძაკეცი ასახელებენ 1220 წ., ვარდანი 1221 წ. (ჟამთააღმწერელი, გვ. 50; კ. განძაკეცი, გვ. 138, გ. აქეცი, გვ. 9; Рашид ал-дин. Сборник летописей, II, М., Л., 1960, с 228-229; Материалы по истории Азербайджана из "Тарих ал-Камиль", полного свода истории Ибн ал-Асира, Баку, 1940, с. 137-138).

446 ვაჰრამი – ქართული წყაროების ვარამი, ზაქარიას ძე, მხარგრძელ-გაგელი, XIII ს-ის I ნახევრის ქართველი დიდებული. ვაჰრამის მამას თამარ მეფემ მემკვიდრეობით უბოძა გაგი ქურდ-ვაჭრით განძამდე, რის შემდეგაც მხარგრძელთა ეს შტო გაგელებად იწოდა. ვაჰრამი იყო მსახურთუხუცესი (1212 წლიდან), მონღოლთა ბატონობის პერიოდში განაგებდა საქართველოს ერთ-ერთ დუმანს სომხითს, მონაწილეობდა კოხტასთავის შეთქმულებაში.

447 ყივჩაღთა ამიერკავკასიაში ლაშქრობის შესახებ ცნობებს გვაწვდიან იბნ ალ-ასირი და კ. განძაკეცი. განსაკუთრებით ვრცელია იბნ ალ-ასირის მონაცემები განძის ლაშქრობაზე, რასაც ახსენებს ვარდანიც. იბნ ალ-ასირთან ყივჩაღთა მოსვლა ამიერკავკასიაში ჰოჯრით 619 წ. ამბებთანაა მოთხრობილი და შეესატყვისება ქრისტიანული კალენდრის 1222 წელს. ვარდანიც ამ თარიღს ასახელებს. რაც შეეხება ცნობას ყივჩაღთა ჰუნებიდან მოსვლის შესახებ, ჩანს, ვარდანს კ. განძაკეცის თხზულებიდან ამოუღია. კ. განძაკეცისა და ვარდანის ეს ცნობა სხვა წყაროებით არ დასტურდება. ამიტომ ზოგიერთი ისტორიკოსი აკრიტიკებს მას

და მემატიანის შეტეობად მიიჩნევს (ბ. სილაგაძე. არაბი მწერალი ყივჩაღთა შემოსევის შესახებ ამიერკავკასიაში XIII ს-ის 20-იანი წლების დასაწყისში, — ქართული წყაროთმცოდნეობა, VII, თბ., 1987; А. Али-Заде. Социально-экономическая и политическая история Азербайджана XIII-XIV вв., Баку, 1956).

448 გრიგორ ხალბაყის ძისა და პაპაქის შესახებ ცნობებს გვაწვდის კ. განძაკეცი. გრიგორი იყო მხარგრძელთა პერიოდის ქართულ-სომხური ლაშქრის ერთ-ერთ სარდლის ვასაკ ხალბაყიანის ძმა. ვასაკს ჰყავდა სამი ვაჟი: პაპაქი, რომელსაც ახსენებს ვარდანი, მეკლემი და პასანი (კ. განძაკეცი, გვ. 139).

449 გარნისთან ბრძოლის ვარდანისეულ თარიღს (1125) ადასტურებენ იბნ ალ-ასირი და კ. განძაკეცი. ვარდანი, ჩანს, უარყოფითადაა განწყობილი ივანე მხარგრძელის მიმართ მისი დიოფიზიტად გახდომის გამო და მას აბრალებს გარნისთან დამარცხებას (იბნ ალ-ასირი, გვ. 156; კ. განძაკეცი, გვ. 114).

450 იგულისხმება ჯალალ ად-დინი-უკანასკნელი ხორეზმ შაჰი (1221-1231). მამის მუჰამედის სიკვდილის შემდეგ აქტიურად იბრძვის მონღოლთა წინააღმდეგ. 1221 წ. ჩინგის ყაენისგან დამარცხებული გაიქცა ინდოეთში. 1224 წ. დაფუძნდა აზერბაიჯანში, 1228 წ. დაამარცხა მონღოლები ისფაჰანთან. 1231 წ. მონღოლებმა გაიმარჯვეს მასთან ბრძოლაში, ჯალალ ად-დინი გაიქცა მესოპოტამიაში, სადაც მოკლეს ქურთებმა (История Ирана, с. 148).

451 თაერიზი — ირანის აზერბაიჯანის დედაქალაქი. XIII ს-ში ის ილხანთა სახელმწიფოს სატახტო ქალაქი იყო. 1386 წ. აიღო თემურ-ლენგმა.

452 იგულისხმება მცირე აზიაში თურქ-სელჩუკთა სახელმწიფო რუმის სასულთნო, სადაც სელჩუკთა დინასტიის უმცროსი შტო ბატონობდა. რუმის სასულთნომ თავისი ძლიერების მწვერვალს მიაღწია სულთან ალ-ადინ ქეიყუბადის (1219-1236) დროს, რომელსაც ახსენებს ვარდანი.

453 ფამთაღმწერლის მიხედვით, მულანის ველი იყო მონღოლთა საზამთრო სადგომი ყარაბაღში, არაქსისა და მტკვრის შესართავთან (ფამთაღმწერელი, გვ. 122).

454 ჩარმაღანი — მონღოლთა მხედართმთავარი, ნოინებს შორის უფროსი მონღოლთა მიერ ირანისა და ამიერკავკასიის დაპყრობის დროს.

455 მონღოლთა მიერ განძის აღებას და დანგრევას ეხებიან სხვა წყაროებიც: გ. აქნეცი, კ. განძაკეცი, ფამთაღმწერელი და რაშიდ ად-დინი. მაგრამ, როგორც ირკვევა, ეს მომხდარა არა მონღოლთა პირველი შემოჭრის დროს ამიერკავკასიაში, როგორც ამას გ. აქნეცი და რაშიდ ად-დინი გვაპცნობენ, არამედ მონღოლთა მიერ ამიერკავკასიის დაპყრობის პირველ პერიოდში-1235 წ. (ვარდანი, კ. განძაკეცი, ფამთაღმწერელი). (გ. აქნეცი, გვ. 10; კ. განძაკეცი, გვ. 235; რაშიდ ად-დინი, გვ. 192; ფამთაღმწერელი, გვ. 68).

456 ნოინი – მონღოლთა დიდებული, ლუმანის (10.000 მხედარი) მეთაური.

457 იგულისხმება ვაჰრამ მხარგრძელ-გაგელი და მისი ძე. აღბულა. იხ. შენ. 446.

458 იოანე ვანაკანის მონღოლებთან ტყვედ წაყვანას მთელ თავს უძღვნის კ. განძაკეცი (თ. 24. გვ. 158-162).

459 სომხური წყაროები მონღოლებს უწოდებენ მოისართა ტომს (გ. აკნეცი, კ. განძაკეცი, ვარდანნი).

460 იგულისხმებიან იოანე ვანაკანი (იხ. შენ 383) და კ. განძაკეცი-XIII ს-ის ცნობილი სომეხი ისტორიკოსი, ვარდანის თანამოწაფე იოანე ვანაკანთან. ამ უკანასკნელთან ერთად 1236 წ. ტყვედ ჩაუვარდა მონღოლებს. კ. განძაკეცის ეკუთვნის „სომხეთის ისტორია“, რომელიც იწყება გრიგოლ განძანათლებელის მოღვაწეობის აღწერით და გრძელდება 1265 წლამდე.

461 ბათუ – ჩინგიზ ყაენის უფროსი ვაჟის ჯუჩის ძე, ოქროს ურდოს გამგებელი (1227-1255).

462 692 წლის გამომხატველი სომხური ასოები „ოღბ“ ამავე დროს აღნიშნავს გლოვას.

463 XIII ს-ის 40-იან წწ-ში ქართველმა ფეოდალებმა მონღოლთა წინააღმდეგ აჯანყება გადაწყვიტეს. ვარდანის გარდა ამ აჯანყების შესახებ ცნობებს გვაწვდიან კ. განძაკეცი, გ. აკნეცი, ანონიმი სებასტიელი და ჟამთააღმწერელი. კ. განძაკეცი, ვარდანი და ანონიმი სებასტიელი შეთქმულების თარიღად ასახელებენ 1249 წელს, გ. აკნეცი თარიღს არ ასახელებს. სომხური წყაროების მიერ აღწერილი ეს შეთქმულება რამდენადმე ჰგავს ჟამთააღმწერლის ცნობას კოხტასთავის შეთქმულების შესახებ. ჟამთააღმწერლის, ისევე როგორც სომხური წყაროების მიხედვით, მონღოლებმა შეთქმულები ერთად შეყრილები შეიპყრეს გამცემლობის შუღლად. ორივე შემთხვევაში მონღოლები ერწმუნენ ერთ-ერთი შეთქმული დიდებულის სიტყვას, რომელიც თავის ნებით გამოცხადდა მონღოლებთან (სომხურ წყაროებში ეს დიდებული ავაგ მხარგრძელია, ჟამთააღმწერელთან კი ცოტნე დადიანი). დროითაც ეს ორი ცნობა შეთქმულების შესახებ ახლოს დგას ერთმანეთთან. ამიტომ ზოგიერთი მკვლევარი ვარაუდობს, რომ აქ ერთი და იგივე შეთქმულება იგულისხმება, რამდენადმე სხვადასხვანაირად გადმოცემული ქართულ და სომხურ წყაროებში (კ. განძაკეცი, გვ. 237-241; გ. აკნეცი გვ. 30; შანურ ძამანსასყაყიუქიონსინი, I, ხე 140; ჟამთააღმწერელი, გვ. 97-99; ნ. ში-შიაშვილი. ქართველთა შეთქმულება მონღოლთა წინააღმდეგ, გრიგოლ აკანელი, მოისართა ტომის ისტორია, გვ. 122).

464 იგულისხმება რომის პაპი ინოკენტი IV (1243-1254).

465 მანგუ – მონღოლთა დიდი ყაენი (1251-1259), ჩინგიზ ყაენის უმცროსი ვაჟის თულის ძე.

466 არღუნ ოირადი – მონღოლთა მოხელე, რომელმაც მანგუ ყაენის განკარგულებით ჩაატარა ხალხის აღწერა მონღოლთა სახელმწიფოში. აღწერა ჩატარდა არა 1253 წელს, როგორც ვარდანი წერს, არამედ 1254 წელს (ჯუვეინის ცნობები საქართველოს შესახებ, რ. კიკნაძის გამოცემა, თბ., 1974, გვ. 46-51; რაშიდ აღ-ღინი, გვ. 140-141).

467 ჰეთუმ I – კილიკიის სომხური სამთავროს მმართველი (1226-1270).

468 ჰულაგუ – სომხურ წყაროებში ჰულაგუ, ჟამთააღმწერელთან ულო, ერანის პირველი ილხანი (1256-1265), ჰულაგუიდების სახელმწიფოს დამარსებელი, რომელიც მოიცავდა ირანს, არაბეთის ერაცს, ამიერკავკასიის დიდ ნაწილს (სომხეთი, აზერბაიჯანი), მცირე აზიის აღმოსავლეთ ნაწილს (რუმი). საქართველო, ისევე როგორც ტრაპიზონის იმპერია, იკონიის სასულთნო, კილიკიის სომხური სამთავრო და კვიპროსის სამეფო მისი მოხარკე და ვასალი იყო (История Ирана, с.150).

469 ტოლუზ ხათუნს ვარდანის მსგავსად სხვა წყაროებიც მოიხსენიებენ როგორც ქრისტიანს და ქრისტიანების მფარველს (გ. აკნეცი, კ. განძაკეცი, რაშიდ აღ-ღინი).

470 მონღოლთა მიერ ბაღდადის აღების შესახებ ცნობებს გვაწვდიან კ. განძაკეცი, სტ. ორბელიანი, გ. აკნეცი, რაშიდ აღ-ღინი, მარკო პოლო, ჟამთააღმწერელი. ვარდანის მსგავსად, 1258 წ. ასახელებს სტ. ორბელიანიც (სტ. ორბელიანი გვ. 71).

471 მუსთასიმი – ბაღდადის უკანასკნელი ხალიფა (1242-1258).

472 კ. მუფარღინის აღებას 1259 წლით ათარიღებენ სტ. ორბელიანი და რაშიდ აღ-ღინი, კ. განძაკეცი ვარდანის მსგავსად 1260 წლით. ჰულაგუს ვაჟს კ. განძაკეცი ჯიასმულს უწოდებს (სტ. ორბელიანი, გვ. 71; კ. განძაკეცი, გვ. 231-232; რაშიდ აღ-ღინი, გვ. 229).

473 იგულისხმება კათალიკოსი კონსტანტინე I ბარძრბერდცი, იხ. შენ. 442.

474 შამის ქვეყანა – სირია. ილხანი ჰულაგუ და მისი მემკვიდრეები აქტიურად იბრძოდნენ სირიისა და პალესტინის დასამორჩილებლად, სადაც ეგვიპტის მამლუქი სულთნები ბატონობდნენ. 1253 წ. ჰეთუმ I-მა მანგუ ყაენთან ყარაყორუმში ვიზიტის დროს აღუთქვა მას სამხედრო დახმარება. ამ მოლაპარაკების შედეგად იღებს მონაწილეობას ჰეთუმ I თავისი ლაშქრით სირიაზე მონღოლთა 1259 წ. ლაშქრობაში (История армянского народа, с.200).

475 იგულისხმება ჰასან-ჯალალი – ხაჩენის მთავარი, ივანე და ზაქარია მხარგრძელების დის ზორიშაჰის ვაჟი. ის ეწეოდა ფართო საეკლესიო-აღმშენებლობით მოღვაწეობას. მისი სახელი შემორჩენილია ბევრ სომხურ ლაპიდარულ წარწერაში. კ. განძაკეცი მთელ თავს უძღვნის ჰასან-ჯალალის მოღვაწეობას (კ. განძაკეცი, თ. 30, გვ. 170-171; ი. ორბელი. *Асан Джалал*, - *Известия императорской АН, СПб.*, 1909, серия VI, т. III, № 61).

476 განძასარი – მონასტერი ხაჩენში. ის აავო ჰასან ჯალალმა 1216-1238 წწ-ში.

477 ზაქარე – ამირსპასალარ ზაქარია მხარგრძელის შვილიშვილი, შანშეს ძე, გამოჩენილი მხედართმთავარი, მონაწილეობდა მონღოლთა მიერ ბაღდადის აღებაში. ზაქარეს დაბრალდა ულუ დავითის 1260-61 წწ. ანტიმონღოლურ აჯანყებაში მონაწილეობა. თუმცა ის აჯანყებულთა მხარეზე არ იბრძოდა, შეუტყვევს საიდუმლო ურთიერთობა სიმამრთან, აჯანყებულ სარგის ჯაყელთან. 1261 წ. ზაქარე მოკლეს არღუნის ბრძანებით. ვარდანის ამ ცნობას ადასტურებს ჟამთააღმწერელიც (ჟამთააღმწერელი, გვ. 135; ბ. ლომინაძე. *მონღოლთა ბატონობა საქართველოში და ბრძოლა მის წინააღმდეგ*, - საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, III, გვ. 572).

478 ნერსესი – ალვანთა კათალიკოსი (1235-1262).

479 ყურულთაი – მონღოლთა მომთაბარე არისტოკრატიის წარმომადგენელთა კრება, რომელიც ტარდებოდა პერიოდულად (ვარდანის ცნობით გრძელდებოდა ერთი თვე) სახელმწიფო საქმეების გადასაწყვეტად. ყურულთაიზე ირჩევდნენ მონღოლთა დიდ ყაენებს (Б. Владимирцов. *Общественный строй монголов*, II., 1934, с. 79).

480 იგულისხმება დავით VII ულუ (1247-1270), რომელიც 1264 წ. სარგის ჯაყელთან ერთად ჰულაგუ ყაენის მიერ გამოძახებული მის კარზე იმყოფებოდა 1260-61 წწ. ანტიმონღოლური აჯანყების გამო დასაკითხად (ჟამთააღმწერელი, გვ. 131-133).

481 არქაუნი – ქრისტიანების მონღოლური სახელწოდება. სტ. ორბელიანის ცნობითაც მონღოლები ქრისტიანებს არქაუნებს უწოდებენ (სტ. ორბელიანი, გვ. 221).

482 შაკმონია – იგულისხმება ბუდა და ბუდისტები. ბუდიზმის შემქმნელად ითვლება ძვ. წ. აღ-ით VI-V სს-ში ჩრდილოეთ ინდოეთში მცხოვრები შაკიების ტომის ბელადის ძე სიდჰართხა გაუტამა, რომელმაც შემდეგში მიიღო ბუდას სახელი (А. Н. Кочстов. *Буддизм*, М., 1968).

483 აბალა ყაენი ჰულაგუს ძე (1265-1282).

484 იგულისხმება თეგუდარი, რომელიც ჟამთააღმწერლის ცნობით, იყო

„ყაენისა ბარახას ძმა უმრწამესი... ჩინგიზ ყაენის შვილისა ჩალატა ყაენის ნათესავი, რომელსა ეპყრა ქუეყანა თურანისა და დიდი თურქეთი“ (ყამთააღმწერელი, გვ 144). შემდგომში თვეუდარმა შეთქმულება მოაწყო აბაღა ყაენის წინააღმდეგ, რასაც დიდი ბრძოლები მოჰყვა. ამ ბრძოლებმა თითქმის მთელი სამხრეთ საქართველო მოიცვა და გაგრძელდა 1270 წლამდე (ბ. ლომინაძე, დასახ. ნაშრომი, გვ 579).

485 ბერქა-ოქროს ურდოს ყაენი (1255-1266), ბათუ ყაენის უმცროსი ძმა.

486 შიბარი-იგულისხმება სიბა, მონღოლთა მიერ საქართველო-შარვანის საზღვართან, მდ. თეთრი წყლის ნაპირებზე აშენებული სანგრები, სადაც შემოდგომიდან გაზაფხულამდე იდგა ქართველ-მონღოლთა ჯარი ჩრდილოეთიდან მოსული მონღოლების შესაკავებლად.

487 ვარდანის ეს ცნობა ეხება ჩრდილოეთის ოქროს ურდოსა და სამხრეთ საილხანოს შორის გამართულ ერთ-ერთ ბრძოლას მდ. მტკვრის მიდამოებში. ამ ბრძოლის შესახებ დაწვრილებით მოგვითხრობს ყამთააღმწერელი (ყამთააღმწერელი, გვ. 140-141).

488 იგულისხმება ეგვიპტის სულთანი აზ-ზაჰირ რუქნ ად-დინ-ბაი ბარს I ალ-ბუნდუქლარი (1260-1277). ვარდანი სწორად აღნიშნავს მისი კილიკიის სომხურ სამთავროზე თავდასხმის თარიღს (1266).

"ВСЕОБЩАЯ ИСТОРИЯ" ВАРДАНА АРЕВЕЛЦИ

Резюме

В исторической науке большое значение придается разработке принципов публикации письменных исторических источников и вопросов их источниковедческого исследования. На современном этапе развития источниковедения большое значение имеет не только выявление новых источников, но и более многоаспектный, глубокий анализ и издание уже известных исторических памятников. Особое внимание уделяется при этом всестороннему изучению конкретных источников, отдельные сведения которых ранее использовались исследователями. Один из таких памятников "Всеобщая история" армянского автора XIII в. Вардана Аревелци.

Древнюю и средневековую армянскую историографию в разные периоды (V-IX, X-XIII, XIV-XVI, XVII-XVIII вв.) характеризует неравномерность развития. Особых успехов добилась историческая литература в V, IX-XIII и отчасти в XVIII веках. И, напротив, она переживает упадок в VII-VIII и особенно в XIV-XVII веках. В XIII веке армянская историческая литература достигла высокого уровня развития. В историографии этого периода наряду с индивидуальностью отдельных авторов отразились черты, общие для всей эпохи. В трудах историков наблюдается попытка осмысления прошлого и настоящего Армении в контексте всеобщей истории. Встречаются, с одной стороны, сочинения типа всеобщей истории, а с другой, - истории Армении, рассматривающие события в тесной связи с мировыми процессами. Армянская историография XIII века добилась особых успехов, благодаря школам Хоранашата, Айриванка и Татсва. Основоположителем Хоранашатской школы считается вардапет Ванакан, учениками которого были Киракос Гандзакец, Григор Акперци и Вардан Аревелци.

В IX-X вв. Армения включала в себя несколько регионов, весьма отличающихся друг от друга в историко-культурном плане. Анийское царство Багратидов хотя частично объединило эти регионы, но образованное это оказалось недолговечным, и создать единое армянское государство не удалось. Армения шла по пути дробления, по пути обра-

зования небольших царств, из которых следует отметить: Анийское царство (Ширак); Васпураканское царство; Ташир-Дзорагетское царство; Сюнийское царство; Карсское царство.

В начале XI века Византийская империя начала проводить экспансионистскую политику по отношению к Армении. В 1022 г. Византия уничтожила Васпураканское, а в 1045 г. Анийское царства. В 1048 г. в Армению вторглись сельджуки. Мелкие армянские царства потерпели поражение в боях с сельджуками. В стране возникли сельджукские эмираты. Среди них более или менее значительными были Анийский, Двинский и эмират Шах-Арменов. Борьба между сельджукскими эмиратами и грузинским государством, начавшаяся в 20-ые годы XII века, длилась почти на протяжении всего века и увенчалась успехом Грузии, являвшейся в это время сильнейшим государством Ближнего Востока. Вооруженные силы Грузии приступили к борьбе за освобождение соседней Армении от сельджуков. К концу XII и началу XIII вв. вся Северо-Восточная Армения вошла в состав грузинского государства. Она была пожалована в вотчинное владение ("мамули") сановникам грузинского царя из феодалного рода Мхартвдзели.

В XIII веке Армения подвергалась монгольским нашествиям. В 1236 г. Северная Армения была целиком захвачена монголами. В 1242-1245 гг. враг завладел западными и южными провинциями страны. Несмотря на всю сложность создавшейся ситуации, армянский народ пытается восстановить экономику, заново построить разрушенные города и села, развить торговлю, создать культурные ценности. Частично это удалось в Северо-Восточной части и в Киликийской Армении. Вардан Аревелци жил и творил в основном в этих двух регионах Армении.

Среди ученых существуют различные мнения относительно даты и места рождения Вардана (1200-1210; 1197-1200). Мы придерживаемся мнения, что он родился между 1197-1200 гг. в городе Гандзаке или в его окрестностях. Образование получил у довольно известного в то время вардапета Ванакана в Хоранашатском монастыре Тавушской области. Его соучениками были Киракос Гандзакци и Григор Акнерци, которые сохранили в своих произведениях некоторые факты жизни Вардана. Весной 1236 г. монгольские орды во главе с поином Моларом взяли в плен Ванакана и его учеников. В это время Вардан находился в Кайнаберде, где основал школу высшего типа и развернул педагогическую деятельность.

В 1248-1251 гг. Вардан Аревелци жил и творил в Киликии. Здесь его деятельность развивалась по двум направлениям: культурно-литературному и общественно-церковному. В 1264 г. Вардан был вызван в Тебриз

Хулагу ханом и принят с большими почестями. Вардан получил от него специальный ярлык, согласно которому монголам приказывалось мягче обращаться с армянским населением, особенно в отношении налогового политики. Вардан Арвелци умер в 1271 году.

Многообразное научно-литературное наследие Вардана включает в себя труды различных жанров: паперики, речи, гимны, комментарии, шараканы, сказы, грамматические и канонические труды, переводческие работы, "Географию". Особое место в его творчестве занимает "Всеобщая история", описание событий в которой начинается от сотворения мира и доведено до 1267 года.

"Всеобщая история" открывается введением, в котором приведена библейская схема сотворения мира. Анализируя введение, необходимо учесть, что Вардан жил в XIII веке, был духовным лицом (вардапестом) и разделял распространенные в то время взгляды о Вселенной. Его мировоззрение представляет собой единство понятий и взглядов, принятых в сфере армянского духовенства, которые берут начало в творчестве церковных служителей христианства первых веков.

Для армянской историографии этого периода характерно деление сочинений на части и главы. Вардан в своем произведении, хотя и выделяет главы, но пишет его по заранее продуманному плану. Автор начинает повествование изложением библейского происхождения народов мира. Этот способ не является оригинальным, он характерен и, можно даже сказать, обязателен вообще для христианской литературы. Вардан Арвелци строит свое сочинение таким образом, что историю разных стран мира он излагает, включая историческое прошлое каждого народа в единое повествование в хронологической последовательности. Историю Армении Вардан также умело согласует с общим повествованием. Он вставляет не только отдельные ее моменты, а предлагает историю своей страны наряду с событиями, происходившими в других государствах. Исключение составляет только современная автору эпоха, когда в своем труде Вардан основное место отводит событиям монгольского правления. Особенно подробно описывает он свою поездку к Хулагу-хану.

Интересно, что подразумевает Вардан под понятием "Вселенная". Для средневековых авторов понятие "Вселенная" охватывало известные в те времена страны. В произведении Вардана повествуется история Рима, Египта, Византии, Палестины, Индии, Персии, Аравии, Грузии, Албании. Автор по-своему осмысливает понятие Европы и Азии, Европу он называет Западом, а Азию - Востоком.

Вардан использует три способа датирования: 1) сравнительная хронология; 2) от рождения Христова; 3) армянское летоисчисление.

Большое внимание уделяет Вардан определению явлений во времени, что дается в более или менее точных хронологических рамках. Для этого сочинения характерно строгое соблюдение хронологической последовательности. Под одной и той же датой летописец передает факты и явления нескольких стран.

По принятым в средневековой историографии принципам, историк редко ссылается на используемые им источники. Из авторов, произведениями которых руководствовался Вардан при составлении своего труда, конкретно названы: Асохик (XI в.), Мхитар Анеци (XII в.), вардапет Ванакан (XIII в.), Вахрам (XIII в.) и Киракос Гандзакци (XIII в.). Вардан называет свои источники в двух случаях: при цитировании и при сокращении используемого материала. В последнем случае можно различить две причины ссылки на источники: а) автор разъясняет причину краткого изложения данного источника; б) он называет источники, содержащие дополнительную по какому-либо конкретному вопросу информацию.

На основе сравнительно-сопоставительного, герменевтического анализа сочинения Вардана и памятников древнеармянской письменности выясняется, что кроме указанных в труде источников, автор "Всеобщей истории" широко использовал и другие армянские письменные памятники, а именно: труды Мовсеса Хоренаци, Фавстоса Бузанда, Лазара Фарпеци, Себоса, Гевонда, Иоаннеса Драсханакертци, Ухтанеса.

Вардан Аревелци пользовался грузинскими источниками, в частности, летописным сводом "Картлис цховреба". Рассказывая о происхождении грузин, Вардан упоминает книгу грузин - книгу грузинских царей, которую берет за основу повествования этого факта. По словам автора, "О начале царствования грузинских царей говорится в их книгах, что Таргамос с восьмью сыновьями пришел в Араратский край после великого погрома" . . . Вслед за этим автор передает историю их расселения и в конце заявляет: "Это по рассказу Мхитара Анеци". Исходя из этого отрывка, Л. Меликсет-Бек пришел к заключению, что Вардан пользовался грузинскими источниками с помощью Мхитара Анеци. Это мнение как будто закрепилось в грузинской историографии. П. Ангабян предполагает, что Вардан извлек сведения о Грузии в основном из армянских источников, или же он передаст факты, очевидцем которых был сам, не пользуясь непосредственно грузинскими летописями.

При исследовании принципов ссылки на источники выяснилось, что в вышеуказанной цитате Вардана названы два самостоятельных источника - "Картлис цховреба" и сочинение Мхитара Анеци. При этом ссылка на грузинский источник не связана с сочинением Мхитара Анеци,

как это отмечает Л. Меликсет-Бек. Ссылка на два источника при изложении одного и того же вопроса не чужда Вардану. Можно привести пример, когда автор, повествуя о сельджукском эмире Тогрул-Беке, называет в качестве источников Вахрама и Мхитара Аниси.

XII век и начало XIII столетия - эпоха политического и экономического могущества Грузии. Страна освободилась от турко-сельджукского владычества. Более того, вооруженные силы Грузии приступили к борьбе за освобождение соседней Армении. Как было сказано, особенно значительные шаги в данном направлении предпринимались во времена царицы Тамар (1184-1207), когда грузинское государство достигло вершины своего могущества. В результате борьбы с сельджуками Северо-Восточная Армения вошла в состав Грузии. Именно в этот период жил и творил в Северо-Восточной Армении Вардан Арсвелци. Следует также отметить, что к этому времени "Картлис цховреба" уже была переведена на армянский язык (II пол. XII в.). Следовательно, вполне возможно, что Вардан, просвещенный и широко образованный человек своего времени, деятельность которого в определенный период протекала фактически в грузинском царстве, был знаком и с грузинскими источниками, в частности, с "Картлис цховреба" и использовал их при составлении своего сочинения.

Вардан с большой осторожностью и вниманием отнесился к материалам, почерпнутым из сочинений других источников, руководствуясь совершенно разными принципами: иногда он излагает краткое содержание интересующего его события или явления, зачастую по своему осмысливает материал и лишь изредка заимствует его без изменений. Поэтому установление использованных Варданом источников связано с определенными трудностями.

Историографическое исследование "Всеобщей истории" Вардана Арсвелци началось со II половины XVIII века. Им занимались многие армянские историки разных поколений. Среди них М. Чамчян, М. Эмин, Г. Алишан, Г. Зарбанальян, В. Папазян, А. Замниян, А. Воскян, Э. Дурьян, М. Абсгян, Я. Манандян, В. Акопян, П. Мурадян, Б. Улубабян, А. Маргарян, Л. Бабалян, П. Антабян.

"Всеобщая история" Вардана Арсвелци впервые издается на грузинском языке. Она не становилась объектом специального исследования грузинских ученых, однако, следует отметить, что они не раз обращались к богатому фактическому материалу в сочинении Вардана и использовали его для рассмотрения многих вопросов истории Грузии.

Армянский текст "Всеобщей истории" публиковался дважды: в Москве, в 1861 г., издал М. Эмин и в Венеции, в 1962 г., издал Г. Алишан.

Кроме полного издания этого сочинения, существуют издания отрывков с параллельными французскими переводами, под редакцией Э. Дюлорьсна и Ж.Мильдерманса.

Полный русский перевод "Всеобщей истории" принадлежит М.Эмину и издан в Москве в 1861 г.

Вторая попытка русского перевода принадлежит К.Патканову. Переведенные отрывки касаются истории, нашествий и быта монголов и опубликованы в Петербурге в 1873 г.

"Всеобщая история" в виде отрывков переведена на французский язык. Э. Дюлорьен вначале выполнил французский перевод сведений Вардана о монголах и издал в Париже 1860 г. Позже он же перевел отрывки с важным документальным материалом о крестовых походах и издал в Париже в 1869 г.

Одну часть сочинения Вардана перевел на французский язык Ж. Мильдерманс, издал ее в Париже в 1927 г.

Ж. Маркварт перевел на немецкий язык сведения "Всеобщей истории" о Багратидах, издал их в Лейпциге в 1903 г. Те же сведения перевел на французский язык и издал в Париже в 1921 г. А.Марисс.

პირთა, გეოგრაფიულ და
ეთნიკურ სახელთა საძიებელი

- აბას II ბაგრატიონი 113*, 114, 211
აბასი (სხვადასხვა) 113, 115, 116,
117, 212
აბასი, ტაშირ-ძორაგეტის მეფე 129, 140,
220, 224
აბასიანები 100
აბლა ყანი 177, 178, 238
აბგარი (ავგ აირი) 59, 60, 61, 189
აბდალ აზიზი 203
აბდალა 89
აბდლაქი 100
აბდლაძე ა. 189
აბდლაძი (სხვადასხვა) 97, 102,
103, 203
აბდიშო 83
აბდონი 49
აბდულმელიქი (აბდ ალ-მალიქი) 97,
104,
204
აბელი 33, 85, 127
აბელუჰი 33
აბელხარობ ვასაკის ძე 138, 223
აბელხარობ ხაჩიკის ძე 128
აბელიანი მ. 22
აბია 51
აბიათარი 50
აბიშელეჰი 43, 48
აბლ.ქერთი 105
აბოცი 206
აბრაამ I, სომეხთა კათალიკოსი 85, 86,
199
აბრაამი (სხვადასხვა) 41, 43, 45, 56,
61, 76, 79, 89, 91, 92
აბუბეჰრი 94
აბუთურაბი 99
აბულაძე ი. 210
აბულეთი 140
აბულსუარი 139, 140
აბუსააკი 105
აბუსალისი 120
აბუსაჰლი (სხვადასხვა) 116, 117, 137
აბუსეთი 105, 208
აგათანგელოსი 58, 191
აგათონი 109
აგამეშნონი 185
აგარა 90
აგარიანები 94
აღამი 33-37, 52, 59, 176, 225
აღანა 128, 179, 219
აღარბადაგანი 73, 160, 194, 210, 211
აღიდი 229
აღრიანე 64
აღრიანოპოლი 70, 153
ავგ მხარგრძელი 165, 236

* საძიებლის გამუქებული გვერდები
ეკუთვნის წყაროს ტექსტს.

- ავაგი 162
 ავანი 86
 ავარაირი 209
 ავგუსტუსი 59, 60, 64
 ავრელიანე 65
 ავრელიუსი 65
 აზარია 51
 აზარმიდუხტი 200
 აზერბაიჯანი 207, 214, 217, 227, 235, 237
 აზია 37, 56, 64, 183
 ათანაგენი 65
 ათანაგინესი 72
 ათანასე 165
 ათენელები 48
 ათენი 48, 70
 აირ გალადელი 48
 აირარატი 16, 71, 116, 185, 188, 206
 აირარატის ველი 117
 აირარატის ნაპანგი 83, 206, 208, 210, 211, 215
 აირარატის სამეფო 184
 აირივანქი 8
 აიუბიანები 229
 აკეელები 57
 აკილასი 64
 აკილისენე 190
 აკორი 95, 96
 აკრა 230
 აღადინი (აღ-ადინ ქუიყუბადი) 161, 235
 აღაეიკი 141
 აღაზიზი 123
 აღამუთი 126, 215, 219
 აღანები 40, 193
 აღბანეთი 14, 76, 87, 98, 111, 113, 114, 141, 160, 164, 166, 200, 202, 204, 205, 208
 აღბანელები 93, 98, 114, 199, 204
 აღეპო 116, 130, 145, 147, 220, 221, 223
 აღექსანდრე (სხვადასხვა) 49, 54, 55, 65, 107, 113
 აღექსანდრე მაკედონელი 43, 56, 68, 187
 აღექსანდრია 72, 107-109, 194, 200
 აღექსი (სხვადასხვა) 116, 127, 150
 აღექსი I კომნენოსი 129, 132, 133, 139, 220, 221, 224
 ალი ვაპეის ძე 107
 ალინე 70
 ალიოვიტი 59, 102, 189
 ალიონი 41
 ალისი 67, 114
 ალიშანი ღ. 20, 24
 ალიშერი 151
 ალოროსი 35
 აღფ-არსლანი (აღფ აღ-დაულა აღფ-არსლანი) 120, 124, 126, 130, 148, 149, 214, 218, 220
 აღფიარაკი 130, 220
 ამალიკი 47
 ამარასი 69, 193
 ამასია 42, 51, 52, 125
 ამიდი 138, 223
 ამიერკავკასია 184, 190, 198, 208, 210, 215, 234, 235, 237
 ამითი 161
 ამოესი 53

ამონი 68
ამოსი 52
ამრაპი 45
ამრი 51, 52, 94
ამულარია 184, 187, 198, 214
ამუკი 143
ამურა 105
ანავაზი 145
ანაკი 62, 63, 112
ანალიური 138
ანანე 60
ანანია (სხვადასხვა) 51, 53, 115, 231
ანანია I მოკაცი 114, 211
ანანია სანაინელი 141
ანანია შირაკუნი 96, 202
ანაპატი 172
ანასტას აკორელი 95, 96, 202
ანასტასი 109
ანატოლი (სხვადასხვა) 74, 108, 194, 195
ანატოლია 67, 184
ანაჰიტი 190
ანბერდი 117, 156, 231
ანდრეასი 132
ანდრია ბოგოლიუბსკი 229
ანდრიონი 127, 219
ანდრონიკე 150, 229
ანდრონიკოსი 145
ანებისი 43
ანთაბიანი პ. 19, 22
ანისი 95, 104, 111, 114, 115, 117, 121, 122, 124, 126, 128, 130-134, 136, 137, 140-142, 146, 148, 151, 156-158, 162, 170, 203, 206, 211, 228, 229, 232, 233
ანისის სამეფო 8, 9, 213, 218
ანისის ციხე 65, 112, 191
ანონიმი სებასტიელი 236
ანტეოსი 48
ანტიოქია 59, 69, 70, 72, 87, 107, 108, 125, 130, 132, 133, 136, 145, 159, 194, 212, 219
ანტიოქიის საგრაფო 221
ანტიოქოს ეპატორი 55
ანტიოქოს ეპიფანე 55
ანტიოქოსი 56, 68
ანტონი (სხვადასხვა) 67, 81, 215
ანტონიუსი (სხვადასხვა) 59, 60, 64, 65
ანუშავანი 42, 186
ანუშის ციხე 73
ანძვეელები 57
ანძტაელები 57
აოდი 48
აპარი 80
აპაკუნები 60
აპაკუნეი 71, 74, 117, 213
აპიკურა 104
აპირატი (სხვადასხვა) 121, 123, 126, 131, 135, 148
აპისი 45
აპოლიმოსი 47
აჟდაპაკი 42, 53, 57
არა მშენიერი 42, 185
არაბები 14, 25, 37, 89, 193, 200, 203, 205, 217, 225
არაბისონი 61
არაგაწი 84, 199

არაგაწის მთა (ალაგოზი) 42, 184

არაგაწ-ოტენი 102

არავანი 42

არაველენები 42

არამ ჰითელი 43

არამანეაკი 42

არამენაკი 67

არამი 42

არანელები 57

არანი 44, 57, 129, 224, 227

არაქსი 184, 185, 193, 203, 235

არაწანი 205

არბაკი 42

არბელი 43

არბერანი 59, 189

არბოკი 116

არბუნი 42

არგიელები 48

არღაშირი 187

არესტი 84, 199

არზანი 226

ართუკი 221

არიდესი 63

არიოზი 192

არისტაბულოსი 55

არისტაკეს ლასტივერტევი 212, 216, 218, 219

არისტაკესი (სხედასხვა) 66, 67, 107

არისტოტელე 32

არიჭი 213

არკადი 75

არმავერი 42, 61, 184, 189

არმაისი 42

არმანეაკი 42

არმენია 84

არმენები 42

არმოგი 42

არმორიკი 99

არნაკი 42

არსენი 79

არტავაზდ მამიკონიანი 193

არტავაზდ II, სომხეთის მეფე 59, 62, 189, 190

არტავაზდი 63

არტავანი (არტაბან V) 62, 187, 190

არტავილი (არდაველი) 157, 233

არტაზი 61

არტამი 54

არტანუჯი 207

არტაქსია 20

არტაშატი 61, 71, 82, 189, 190, 225

არტაშეს I, სომხეთის მეფე 58, 59, 61, 188-190, 206

არტაშეს მხარგრძელი 54

არტაშესი (სხედასხვა) 54, 60, 63

არტაშესიანები 188

არტაშირი (სხედასხვა) 62, 75, 77, 87, 118, 196, 202

არტემი 109

არუჭი 96, 202

არფაქსადი 38, 187

არფიზატი 43

არქაკალნი 157

არქელაოსი 68

არღუნი 166, 169, 237, 238

არშვერი 56, 59, 60

არშაკ ღიღი 58, 188

არშაკ II, სომხეთის მეფე 72, 73, 194, 228

- არმაკ პართელი 68
 არშაკანი 58
 არშაკი, პართიის მეფე 56, 187
 არშაკი (ვალარშაკის ძე), სომხეთის მეფე 58
 არშაკი (პაპის ძე), სომხეთის მეფე 74, 75
 არშაკუნები 59, 61, 111, 187-189, 191
 არშამი 59
 არშანი 56
 არშარუნიკი 102, 143, 206, 211
 არშუშა პიტიახში 81, 197
 არცახი 193, 217
 არძან არწრუნი 76
 არძანი 76, 78
 არწრუნი 57, 105, 137, 211
 ასა 51
 ასაფი 50
 ასკალონი 145, 227
 ასლანი 121
 ასლან მაჰმუდის ძე 146
 ასოლიკი 19, 197, 198, 209
 ასპადანა 186
 ასპურაკესი 74
 ასტლიკი 37, 183
 ასურეთი 37, 42, 47, 56, 59, 60, 64, 85, 92, 96, 166, 185, 187, 207
 ასურელები 40, 49, 53, 59, 60, 98, 134, 164, 165, 173, 187
 ასქანასი 41
 ასხალონი 155
 ატალე I 184
 ატიკა 45
 ატიკი 77
 ატომი 106, 117
 ატრნერსეკი 103, 106, 107
 აფალუ 119
 აფგანოსი 51
 აფრიკა 70
 აფრიკანოსი 48, 49
 აფუდალიკი 120
 აფშინი 105, 208
 აფხაზეთი 122
 აქა 153-155
 აქაბი 51, 52
 აქაელები 185
 აქაზი 52
 აქემენიდები 187, 189
 აქია 50, 51
 ალბათანი 200
 ალბულა 162, 236
 ალთამარი 95, 116, 137, 202, 211, 222, 223, 231
 აღსართანი 162
 აღუანულები 57
 აღტკი 86
 აღძველები 60, 69
 აღძიკი 42, 101, 185
 აშოტ ბაგრატუნი 96, 97, 100, 102, 203, 205
 აშოტ I ბაგრატუნი 111, 210
 აშოტ II ერკათი 112, 113, 210
 აშოტ III ბაგრატუნი 114, 116, 117, 129, 211, 212, 220
 აშოტ IV 117, 121, 122, 212, 216
 აშოტ მსაკერ ბაგრატუნი 206
 აშოტ ზორციჭამია 107, 208

- აშოტი (სხვადასხვა) 16, 86, 103, 104-107, 110, 117, 128, 208
 აშოცი 102, 112
 აშოცის კელი 117
 აშტიშატი 65, 71, 78
 აშუნქი 110
 ახალქალაქი 124, 218
 ახურიანი 61, 206, 215, 228
 აქერმონის მთა 34
 აჰმდ იბნ-ისა 210
 აჰმდანი 86
 აჰმდ დანიშენი 221

 ბაასი 51, 52
 ბაბიანი ლ. 22
 ბაბანა (ბაბეკი) 105, 207, 208
 ბაბეკი 105
 ბაბეკი, სომეხთა კათალიკოსი 82
 ბაბი 42, 43, 104
 ბაბილონი 43, 52, 56, 98, 184, 186, 187
 ბაბილონის გოდოლი 184
 ბაგაენი 233
 ბაგარანი 112
 ბაგრატ III 116, 117, 124, 212, 213, 217, 218
 ბაგრატ IV 122, 123, 128, 139, 215, 218
 ბაგრატი (სხვადასხვა) 57, 104, 107, 138, 223
 ბაგრატიონები 142, 185, 186, 206-208, 229
 ბაგრატუნები 8, 25, 26, 42, 57, 107, 110, 111, 192, 206, 210
 ბაგრევანი 73, 78, 101, 106, 205, 208
 ბაგუანი 157
 ბაზუნიკი (ბაზკურტი) 115
 ბათუ ყენი 164-167, 172, 178, 236, 239
 ბაკური 69
 ბალდუინ I, იერუსალიმის მეფე 138, 223
 ბალდუინ II, იერუსალიმის მეფე 138, 223
 ბალდუინი, ედესის საგრაფოს მმართველი 132-134, 221
 ბალდუხი 131
 ბალკანეთის ნახევარკუნძული 184
 ბალტასარი 53
 ბალუს მთა 75, 135, 195
 ბარაბა 96
 ბარაკი 48
 ბარაზა 239
 ბარდა სკლიაროსი 213
 ბარდა ფოკა 213
 ბარდავი 123, 217
 ბარდიშო ასური 109
 ბარზაფრანი 59
 ბართლომე მოციქული 61, 72
 ბართლომე, ქართლის კათალიკოსი 198
 ბარსელ I, სომეხთა კათალიკოსი 95, 125-127, 129-131, 133, 134, 136, 137, 151, 219, 220, 228
 ბარსელ ჭონი 95, 202
 ბარძრ-ბერდის ციხესიმაგრე 11
 ბასიანი 57, 62, 79, 85, 86, 208, 213
 ბასილი (სხვადასხვა) 109-111, 116-118, 210, 213, 214

- ბასილები 66, 190
 ბაქარუნი (რუქნ ად-ღინ ბერკარუკი) 120,
 130, 133, 134, 215, 220
 ბაქრი 101
 ბაქტრა 184, 187
 ბაღდადი 104, 124, 167, 208, 210,
 214, 237, 238
 ბაღდასარ არაბი 60
 ბაღდასარი 54
 ბახკის ციხე 114, 126, 219
 ბაჰლ შაჰსტანი 56
 ბაჰლი 118, 187
 ბეზორი 200
 ბეთლემი 38, 171
 ბეკთაშური 151
 ბელი 40, 41
 ბენიამინი 51, 76
 ბერდრანი 136, 222
 ბერდუჯის ველი 234
 ბერი 113
 ბერკა ყაენი 178, 179, 239
 ბერძნები 41, 48, 94, 98, 110, 122,
 125, 127, 128, 151, 152, 155,
 156, 164, 165, 183, 209, 219, 223
 ბელიდი 127
 ბეზი 131
 ბიერატი 104
 ბიერიტანია 37
 ბიზანტია 14, 132, 184, 189, 192, 201,
 205, 206, 208-210, 213, 215, 216
 ბიზანტიელები 213, 216
 ბიზანტიის იმპერია 185, 211
 ბიზანტიონი 191
 ბითონია 100
 ბითლისი 226
 ბირი 138, 223
 ბიუნაკი 205
 ბიურაკანი 112
 ბიჯნისი 121, 123, 156, 161, 216,
 231
 ბლური 78
 ბოლნისის ზეობა 212
 ბორი 84, 200
 ბოჰემუნდი 233
 ბრგიშო ასური 77, 78
 ბრიტანეთის კუნძულები 184
 ბროსე მ. 18, 20, 25, 232
 ბულა 238
 ბულისტები 238
 ბულგარები 62, 154
 ბუნარი 134
 ბუნდარ სპარსი 64
 ბუნდუქდარი (აზ-ზაპირ რუქნ ად-ღინ ბაი
 ბარს I აღ-ბუნდუქდარი) 179, 239
 ბულა 128-130
 ბულა თურქი 105, 106, 208
 გაბელეანები 57
 გაბელიანქი 105, 208
 გაგი 139, 162, 163, 226, 234
 გაგიკ აბასის ძე, ყარსის მეფე 125, 219
 გაგიკ არწრუნი 113, 211
 გაგიკ I, ანისის მეფე 115, 117, 124,
 162, 212, 217
 გაგიკ II, ანისის მეფე 122, 127, 128,
 136, 216, 222
 გაგიკი (სხვადასხვა) 116, 117, 124

გაღი 50
გაიანე 86
გაილი 83
გაიუსი 64
გალატია 184
გალატიელები 41, 184
გალიენე 65
გალოსი 69, 70
გამირები 41, 184
გამირი 40, 41
განძა 11, 217, 224, 234, 235
განძაკი 123, 124, 128, 139, 140,
143, 151, 160, 161
განძასარი 170, 238
განძენქი 84
გარგარელები 57
გარგარელთა გავარი 66
გარდმანელები 57
გარდმანი 106, 124, 160, 171, 204
გარდმანის გავარი 87, 200, 209, 231
გარნისი 101, 143, 161, 227, 235
გასპარ პინდი 60
გელეონი 48
გელათი 140
გელამი 42
გელარქუნი 42, 105, 185
გეორგ აჩიკა 148
გეორგ ლორელი 125
გეორგ მელრიკი 129, 138, 144, 223
გეორგ სკევრაცი 11
გეორგი, სომეხთა კათალიკოსი (სხვადას
ხვა) 102, 105, 111, 125-127
გერპამი 147
გეტაბაქსი 156, 162, 231
გეტკი 158

გელი 147
გვილო ლუზინიანი 230
გილანი 223
გიორგი (წმ.) 73, 93
გიორგი I 117, 122, 213
გიორგი II 129, 139, 219
გიორგი III 145, 146, 148, 150, 151,
227, 228
გისანი 66
გიუტი 79-81, 84, 196
გლაკი 42
გლზოვანი 94
გნელი 73, 145, 228
გნთუნები 57
გნუნები 57, 102, 207
გოდონიელი 48
გოთოლია 51
გოლგოთა 38
გორდიანე 65
გორისი 217
გოროზი 124, 217
გოლვასილი 134, 135, 137, 147, 219,
222, 223
გოლთნი 98, 204
გოპარ-ხათუნი 138
გრიგოლ აქნეცი 8, 10, 11, 13, 225, 234-
237
გრიგოლ ბალუეცი 11
გრიგორ II, სომეხთა კათალიკოსი 228
გრიგორ III მელრიკი, სომეხთა კათალიკოსი
135-137, 147, 152, 219, 222, 228
გრიგორ IV ტლა, სომეხთა კათალიკოსი
148, 151-154, 157, 228, 231
გრიგორ V, სომეხთა კათალიკოსი 228,
231

- გრიგორ VI აპირატი, სომეხთა კათალიკოსი 148, 228, 231
 გრიგორ VII, სომეხთა კათალიკოსი 228
 გრიგორ IX, სომეხთა კათალიკოსი 228
 გრიგორ განმანათლებელი 64-67, 71, 72, 78, 85, 87, 95, 96, 104, 110, 112, 114, 135, 137, 149, 166, 191, 192, 194, 201, 225, 228, 236
 გრიგორ მაგისტროსი 126, 217
 გრიგორ მამიკონიანი 93-96, 100, 106, 132, 205
 გრიგორ ნოსელი 166
 გრიგორ ფაჰლავუნი 123, 135, 216
 გრიგორ ლეთისმეტყველი 165
 გრიგორ ზაღბაკის ძე 160, 235
 გრიგორი (სხვადასხვა) 63, 112, 126, 131, 140, 141, 148, 169, 172, 209
 გრიგორისი (სხვადასხვა) 64, 69, 125, 157, 192, 193, 220
 გუარამი 107
 გუგარეთი 198
 გუგარები 57, 193
 გუგარქი 160, 206
 გუთები 40, 63
 გუშუშ თეგინი 222
 გურგენი (სხვადასხვა) 107, 112, 115, 117, 129, 211, 220
 გურისი 223
 გუშარელები 57
 დადალანი 120, 214
 დავით ანჰოლინი 129, 220
 დავით IV აღმაშენებელი 139, 140, 220, 224, 225
 დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსი 224, 226
 დავით III კურაპალატი 117, 213
 დავით საპარუნი 88
 დავით სოსლანი 151, 157, 229, 231, 232
 დავით V 145, 151, 227, 228
 დავით VII ულუ 165, 166, 173, 238
 დავით წინასწარმეტყველი 68
 დავითი (სხვადასხვა) 13, 42, 49, 50, 63, 76, 80, 93, 96, 97, 99, 100, 104, 105, 107, 112, 115, 117, 124, 129, 137, 141, 157, 201, 216, 222, 231
 დავუთი 120
 დაზიზონი 67
 დათანი 46
 დალარისი 194
 დაღმატიოსი 69, 70
 დამასკო 43, 52, 90, 97, 100, 202, 204
 დამასკოსი 108
 დანიელი (სხვადასხვა) 53-55, 71, 75, 106
 დანიშენი (ეპირ დანიშენი) 133, 134, 222
 დანიშენდიანთა დინასტია 221
 დარანალის გავარი 191
 დარიალის ხეობა 217
 დარინის გავარი 168
 დარეკი (სხვადასხვა) 53, 54, 61, 68
 დარუბანდი 63, 190
 დარჩაიშვილი შ. 232
 დებელა 212, 224, 226

- დებორა 48
 დედალოსი 48
 დეკალიონი 46
 დელმისი 119
 დემეტრე 66
 დემეტრე I 140, 142, 145, 225-228
 დემნა 149, 151, 228, 229
 დენმაჰუკი 86
 დურბენდი 190
 დერენიკი 116, 117
 დესპინა 178
 დეციუსი 65
 დვალეთი 140
 დვინი 71, 78, 83, 84, 86, 92, 94, 99, 103, 109, 121, 124, 134, 140-142, 146, 148, 150, 156, 193, 198-201, 209, 210, 233
 დვინის საამირო 9
 დიარბექირი 195, 222, 223
 დიდგორი 221
 დიდი სომხეთი 42, 85, 185, 188, 193
 დიოგენი (რომან IV დიოგენი) 125, 218
 დიოკლეტიანე 63, 65, 192
 დიოსკოროსი (სხვადასხვა) 108, 122
 დიულორიე ე. 25
 დმანისი 140, 142, 225
 დომიციანე 64
 დომნას ანტიოქელი 108
 დოდლა-ბეგი 118
 დპრავანკი 95, 113, 202
 დრაზარკი 138, 143, 223
 დუდუში 120, 130, 132
 დუკოწი 125
 დუნინი 57
 დურიანი ე. 25
 დულადა ნონი 162
 ებერი 38, 40, 187
 ებრაელები 36, 37, 47, 49, 50, 55, 59, 66, 88, 89, 126, 133, 187
 ეგვიპტე 14, 37, 46, 47, 55, 59, 60, 62, 64, 85, 88, 89, 92, 100, 202, 219, 237
 ეგვიპტელები 40, 46, 47, 50, 88, 98
 ეგიპტოსი 47
 ეგლობი 48
 ეგრის-აფხაზეთი 212
 ეგრისი 98
 ელესის საგრაფო 221
 ედილთა ტომი 167
 ელობი 52
 ევა 33, 34
 ევთალეა 63
 ევილი 41, 89
 ევილია 37
 ევროპა 37, 56, 66, 183
 ევსებია 47
 ევსევი კესარიელი 188
 ევსტათე 107
 ევტიქე 108, 197
 ევფრათი 94, 125, 191, 228
 ეზნაკი 76
 ეზრა 54, 75
 ეზრა I, სომეხთა კათალიკოსი 87, 88, 93, 200
 ეზრას ანგელაცი 83

- ეთიოპელები 42, 46, 90, 98, 185
ეთიოპია 37, 46
ეთუბი 150
ეკლესიის გავარი 62, 74, 112, 147, 190, 228
ეკლესიის მამა 67
ელბრუსის მთები 219
ელდღეგუზიანთა სახელმწიფო 227
ელდორადოლისი 60, 189
ელესია 45
ელია 51, 73
ელია, სომეხთა კათალიკოსი 97, 98, 205
ელიაზარი 50
ელიაკიმი 53
ელივარდი 83, 96
ელინები 40
ელისაბედი (იზაბელა) 159, 233, 234
ელისე 51
ელიონი 49
ელტკუზი (შამს ად-დინ ელდღეგუზი) 143, 146, 149, 227, 228
ელლაზი (ნაჯმ ად-დინ ილ-ლაზი) 131, 221
ემგორი 49
ემეონის მთა 37
ემინი მ. 20, 24, 197
ემრანი 56
ენანოსი 60
ენოსი 34, 35, 37
ენოქი 155
ენწაკი 42
ენწარი სარი 84, 199
ეპიფანე 51
ერაზმგაგორი 111, 210
ერანა 84
ერანი 237
ერასხადორი 206
ერასხი 61, 150, 190, 206
ერაყი 214
ერგევანკი 162
ერევანი 201, 216, 227
ერზინკა 147, 165, 228
ერმა 90
ერუაზი 61
ერუნდაქარი 61
ერუნდი 42, 61, 62
ესაეი 43
ესთერი 54
ესაია 52, 101, 206
ესებონი 49
ესპანეთი 184, 188
ესპანელები 184
ეფესო 65, 72, 78, 108, 196, 209
ეფრემი 35, 51
ექტაბანი 200
ელაპატრუში 101
ელიშე 40, 76, 209
ელიშე I რშტუნი, სომეხთა კათალიკოსი 114, 211
ენმიაწინი 190, 201, 228
ვიოც ძორი 78, 196
ვალარშ I 62, 190
ვალარშავანი 62
ვალარშაკი 56-58, 66, 74, 75, 187
ვალარშაპატი 62, 63, 190, 228
ვალარში 82, 198

- ვალენტი 70, 73, 194
ვალენტინი 93
ვალენტინიანე I 70, 73, 194
ვალერიანე 65
ვალიდი 97, 203, 204
ვანაკან ვარდაპეტე (იოანე ვანაკანი) 8, 11, 12, 16, 17, 74, 141, 142, 163-165, 195, 225, 236
ვანანდი 132, 133 211
ვანი 42, 59
ვანის ტბა 189, 191, 199, 202, 208, 224, 228
ვარაზ გორდატი 94, 202
ვარაზ ვალიანი 79, 81
ვარაზ თრდატი 202, 204
ვარაზ ტიროცი 93, 202
ვარაზ ფეროზის ძე 202
ვარაზ შაპუკი 194
ვარაზდატი 86
ვარაჩანი 100, 205
ვარბაკეს მარი 42
ვარდან აიგეკი 10
ვარდან არეველცი 7-25, 184-212, 214, 216-223, 225, 227-237, 239
ვარდან ალბატეცი 10
ვარდან ბარძობურდეცი 10, 11, 22
ვარდან მამიკონიანი 86, 197, 209
ვარდანაკერტი 97, 203
ვარდანაშატი 160, 162
ვარდანი (სხვადასხვა) 76-79, 107, 109, 228
ვარდანინები 17, 108, 209
ვარდგესი 62, 190
ვარდი 82, 94, 97, 203
ვაროსი 81
ვარსკვენ პიტიახში 81, 132, 197
ვარძია 95
ვასაკი (სხვადასხვა) 79, 81, 82, 86, 103, 106, 107, 121, 123, 126, 127, 131, 138, 162, 172, 235
ვასილი 99
ვასილ კაშსარაკანი 137, 138, 223
ვასპურაკანი 102, 107, 116, 121, 189, 210, 211, 216, 220, 228
ვასპურაკანის ზღვა 136
ვასპურაკანის ნაპანგი 138, 199, 202, 216
ვასპურაკანის სამეფო 9
ვატანი 178
ვატნიანის ველი 69, 193
ვაჩე, ალბანეთის მეფე 217
ვანე, სომეხთა მხედართმთავარი 71, 193
ვასტანე გორგასალი 81, 116, 197, 198
ვასტანე საკრიანული 158
ვასტანგი 226
ვასუშტი ბაგრატიონი 226
ვაპგნი 42, 186
ვაპანი (სხვადასხვა) 71, 81-83, 98, 110, 114, 137, 204, 211
ვაპე 42, 186
ვაპი 133, 136, 221
ვაპრაში (სხვადასხვა) 16, 17, 20, 84, 118, 121, 125, 127, 135, 156, 158, 160, 162, 199, 214-216, 219, 234, 236
ვენლო 78
ვენეტია 23, 25, 204, 210
ვერია 57

- ვესპასიანე 64, 132
 ვეშნასპ ვაპრაძე 198
 ვეშტასპ ღარუბი 54, 55
 ვიგენი 143, 151
 ვილოსი 43, 44
 ვილჰელმი 221
 ვირაპი (ხორ-ვირაპი) 141, 225
 ვლახები 154
 ვნასებ სურჰაპი 62
 ვოლოგეს II 190
 ვოსკიანი კ. 23
 ვოტანიოტი 127
 ვრამ II (ბაჰრამ V გური) 77, 78, 196
 ვრამშაჰუკი 75, 77, 195, 196
 ვრთანესი 63, 68, 69, 71, 192, 193, 209
 ვრკანი 85, 131, 199
 ვსტაკი 42

 შაბელ ხათუნი 159
 შაჟანი 42
 შაჟენი 74
 შამბრი 51, 52
 შამინიანი ა. 23
 შამრიკი 88, 200
 შანაბი 155
 შანგი 144
 შანგიმარი 189
 შარბჰანალიანი გ. 23
 შარუკი 42, 43
 შარიადრი 206
 შარმაირი 42, 185
 შარნაეუსტი 82

 შაჰარე 170, 238
 შაჰარია (სხედასხეა) 52, 86, 107, 110, 156, 158, 204, 208
 შაჰარია მხარგრძელი 156, 157, 230-233, 238
 ზეესი (დია) 49
 ზენონი 67, 108
 ზენქარი 223
 ზვართნოცი 201
 ზმრუთა 43
 ზნჯილი (რაიმონდ ტულუზელი) 132, 221
 ზოია 70, 122, 128, 219
 ზორაბაძელი 53-55
 ზრესკი 101
 ზუტარიმი 84

 თაბორაკანის მთა 169
 თადეოს მოციქული 61, 65, 66, 72, 135
 თაერიზი 12, 161, 235
 თათარი 160, 161, 179, 234
 თათიკი 79
 თათული 134, 197
 თალინი 121
 თამარ მეფე 20, 151, 156, 157, 217, 229, 231-234
 თამარი 50
 თამარის პირველი ისტორიკოსი 231
 თამარის მეორე ისტორიკოსი 232
 თამთა 231
 თარა 41, 43, 44
 თარგამოსი 16, 40-43, 116, 184

- თარში 41
 თბილისი 24, 103, 139, 140, 146,
 149, 161, 212, 224
 თბილისის საპირო 218
 თველახუნი 67
 თვეტახი 116
 თეთრი წყალი 239
 თეთრი ჰუნები 198
 თეირანი 186
 თელბაშარი 133, 138
 თემანი 89
 თემურ-ლენგი 225, 235
 თეოდორა 125, 128, 219
 თეოდოროს I რშტუნი, სომეხთა კათალი-
 კოსი 114, 211
 თეოდოროს რშტუნი, სომეხთა სპარაპეტი
 93-95, 110, 201, 203, 209
 თეოდოროსი (სხვადასხვა) 73, 87-89,
 127, 130, 132
 თეოდოს I, რომის იმპერატორი 73-75,
 107, 109, 194
 თეოდოს II, ბიზანტიის იმპერატორი 77,
 78, 108, 194, 196
 თეოდოსიოპოლი 74, 85, 194
 თეოფილოსი 109, 116
 თერმოთეა 45
 თერმოთისი 46
 თერმუპოლისი 46
 თეტალები 41, 58, 184
 თეტალა (ბაქტრია) 46, 56, 188
 თეტალქთა ქვეყანა 118
 თილი 74
 თირასი 40, 41
 თიროსი 43
 თირქაში 143
 თობელი 34, 41
 თოლა 48
 თორდანი 67, 68, 71, 94
 თორნიკე 137
 თოროსი, სომეხთა კათალიკოსი 130, 220
 თოროსი, კურაპალატი 130
 თოროსი, კილიკიის მმართველი 133, 134,
 138, 144, 145, 179, 221, 222
 თოქაკერი 141
 თოლრულ-ბეგი 16, 17, 20
 თრდატ II, სომეხთა კათალიკოსი 101,
 206
 თრდატ III, სომეხთა მფუე 63-66, 68,
 69, 87, 99, 111, 200, 225
 თრდატ ოთმუსეცი 101, 206
 თული 237
 თულისი 74
 თურანის ქვეყანა 239
 თურქები 119, 125, 135, 138, 144,
 145, 147, 153-156
 თურქეთი 185, 207, 211, 212, 223
 თურქესტანი 85
 თურქმანები 164
 თურქ-სელჩუკები 184, 211, 216, 219
 თუხარისი 97, 204, 207
 თუხთანი 178
 იაზღი 82
 იაზკერტი (იეზდიგერდ I) 77, 196
 იაზკერტი (იეზდიგერდ II) 17, 78-80,
 197, 209
 იაზკერტი (იეზდიგერდ III) 88, 94, 202
 იაკობი (სხვადასხვა) 40, 45, 47, 63,

- 69, 114, 141, 142, 152
ამბაკი 42
ამრესი 46
ანესი 46
ანუსი 55
არელი 35, 37
აფეტი 37, 40, 41, 183
აღიბასანი 222
აღუბ-ყენი 225
აღუბი 145
იბერია 111, 113, 128
იბნ ალ-ასირი 232, 234, 235
იბრაჰიმი (სხვადასხვა) 123, 130, 216, 222
ივნატიოსი 64
იღუმა 89
იეზეკია 52
იეზეკიელი 53
იერემია (სხვადასხვა) 53, 135, 141
იეროზოვამი 51, 52
იერუსალიმი 42, 44, 50, 52-54, 58, 61, 64, 65, 72, 86, 88, 108, 131-136, 144, 150, 155, 158, 163, 171, 172, 200
იესბოკი 56
იესე (ისა ბენ აშ-შეიხ აშ-შაიბანი) 110, 111, 209
იესუ (სხვადასხვა) 47, 48, 50
იეტური 89
იეუ 52
იეფთა 48
იეკონია 53, 54
იექტანი 41, 46, 56
ივანე აბულეთის ძე 140, 142, 143, 226
ივანე შხარგრძელი 156, 158-161, 231, 238
ივანე ორბელიანი 145, 148, 149, 227, 228
ივერიელები 17
იზაბელი 51, 52
იზიდი 100, 101
იზიტბუზიტი 83, 93, 198, 201
იკონია 154, 227
იკონიის სასულთნო 237
ილა 51, 52
ილიადა 185
ილიონი 42, 48, 49, 185
ილმაროდაქი 53, 54
იმიურტალი 213
ინგლისელები 184
ინგოროყვა პ. 232
ინდოეთი 14, 37, 41, 62, 119, 120, 238
ინე ლიპარიტის ძე 149, 229
ინოკენტი IV 236
იოა 51
იოაბი 68
იოათამი 52
იოანე (სხვადასხვა) 49, 64, 76, 83, 87, 107, 165
იოანე, სომეხთა მეფე (სხვადასხვა) 121, 122, 125, 128
იოანე დრასხანაკურტცი 19, 112, 192, 198, 209, 210
იოანე კათალიკოსი (სხვადასხვა) 82, 86,

- 99, 105, 106, 108, 114, 157, 159, 228, 231
- იოანე I, ბიზანტიის იმპერატორი 117, 212
- იოანე კარაპეტი 65
- იოანე მირიევანელი 110, 209
- იოანე მანდაკუნი 80, 81, 108, 197
- იოანე მოციქული 72, 81, 172, 207
- იოანე ოპუნეცი 98, 99, 205
- იოანე პლუზ ეზრნკაცი 11
- იოანე-სმბატი 212, 216
- იოანე ტუეცი 171
- იოასი 51, 52
- იოაქაზი 52, 53
- იობი (სხვადასხვა) 43, 45, 101
- იოველი (სხვადასხვა) 51, 204
- იოვიანე 70
- იოვიდა 51
- იოინი 48
- იონათანი 50, 55
- იონაკი 42
- იონანი 52
- იონელები 48
- იორამი 51, 52
- იორდანი (მდ.) 89
- იორდანი 151
- იორდანის მხარე 41
- იორი 188
- იოსაფათი 51
- იოსები (სხვადასხვა) 45, 76, 116, 151
- იოსები, ალვანთა კათალიკოსი 121
- იოსები, სომეხთა კათალიკოსი (სხვადასხვა) 78, 79, 105
- იოსია 53, 54
- ირანელები 220, 225
- ირანი 186, 187, 195, 202, 207, 214, 235, 237
- ირინე 115
- ირიონი 134
- ირლანდია 184
- ისააკი 45, 56
- ისაერია 70, 230
- ისავურ ნოინი 166
- ისაია 106
- ისმაილი (სხვადასხვა) 90, 92, 130, 222
- ისმაიტელები 90, 92, 96, 97, 101-104, 114, 167
- ისმული 167, 178
- ისრაელ ოთმუსეცი 96, 203
- ისრაელელები 45-50
- ისრაელი 46, 48, 49, 51, 52, 94
- ისრაეი 119
- ისფაპანი 43, 119, 130, 139, 186, 214, 235
- იტალია 66, 70, 184, 221
- იუბალი 34
- იუბენალი (სხვადასხვა) 80, 108, 197
- იულა 51, 57
- იულა მაკაბეი 55
- იულეა 51-53
- იუვანი 42
- იულიანე 69-71, 193
- იულიანე გალიკარნელი 110
- იულიუს კეისარი 60, 64
- იუსაკი 42
- იუსიკი 71, 72
- იუსტინე 109

- იუსტინიანე 83, 109, 110, 209
 იუსტინიანოპოლი 85, 185
 იუსტინიანოსი 109
 იუსუფი 112, 210, 211
- კადმოს მილეთელი 47, 48, 187
 კაენი 33-35, 40
 კავალი (სხვადასხვა) 82, 83, 87, 198
 კავკასი 42
 კავკასია 57, 110, 113, 116, 184, 190
 კავკასიელები 111, 146
 კავკასიის მთა 37, 62, 124, 140
 კავკასიონი 56
 კავკასოსი 116
 კაიანი 115, 117, 123, 140, 162, 224
 კაიენაბერდი 12, 13
 კაინაკი 42
 კაინანი 35, 38, 43
 კაიწონი 115, 117, 123, 140, 224
 კაკაბაძე ს. 232
 კალან-პალატი 123
 კალაფატი (მიხეილ V კალაფატი) 122, 215
 კამაზი 71, 102, 103, 112
 კამბიზი 54
 კამრეჯადორი 113, 129, 211
 კაშა 97
 კაშარაკანები 192, 206
 კანგარის მთა 57
 კაპადოკია 84, 184, 212, 216, 221, 230
 კაპადოკიელები 42
 კაპაკი 42
- კაპანი 126, 147, 219, 228
 კაპუეტის ციხე 132
 კაპუტაკის გავარი 67
 კარახოლა 194
 კარგრაკი 42
 კარენი 60
 კარინი 85, 194, 213
 კარინის გავარი 219
 კარინის ველი 117
 კარის ციხე 148
 კარკარი 223
 კარმირ-უანკი 125, 135, 147, 219
 კარნუ ქალაქი 86, 87, 151, 165, 194
 კარუსი 65
 კასპიის ზღვა 116, 129, 140, 190, 193, 199
 კასტალონის მონასტერი 135, 222
 კატაი 142
 კატანი 218
 კატრამიტე 115
 კაქავაბერდი 147
 კალზუნა 131
 კაწარეთი 162, 188
 კახეთის სამთავრო 217, 218
 კაპალი 45
 კელმა 89
 კეკელიძე კ. 232
 კელესტინოსი 108
 კელტები 41, 184
 კენდროსკავისი 136
 კესარია 63, 65, 66, 72, 74, 84, 130, 165, 184
 კესუნი 222
 კეწარუსის მონასტერი 121, 131, 215

ეჭრორი 149, 150
კვიპროსი 154, 230, 233
კვიპროსის სამეფო 237
კვირიკე, ალბანთა მეფე 124
კვირიკე I, ტაშირ-ძორაგეტის მეფე 115, 127, 129, 220, 224
კვირიკე II, ტაშირ-ძორაგეტის მეფე 124, 218, 220
კვირიკიანთა სამეფო 162, 211
კიდარი 89
კიზიკონი 108
კიენაძე რ. 232
კიკროპსი 47, 48
კილიკია 10, 12, 70, 75, 94, 132, 144, 145, 179, 188, 219, 222, 223, 234
კილიკიის სომხური სამთავრო 9, 13, 230, 237, 239
კირ მანუილი (მანუელ I) 144, 145, 147, 227
კირ სააკი 154
კირაკოს განმკეცი 8, 10-12, 16, 17, 19, 164, 197, 198, 207, 209, 212, 214, 215, 220, 223-225, 230, 231, 234-238
კირაკოსი 112
კირილე (სხვადასხვა) 108, 163
კირიონ I 83-86, 198, 199
კიროს სპარსელი 53
კიროსი 53, 54, 68
კისი 83, 84
კიტმი 41
კიურვანი 116
კლავდიუსი 64, 65
კლარჯეთი 103, 140, 204, 207

კლდეკარი 215
კლეოპატრა 59
კლიმენტი III 230
კლიმი 42
კოკქის გავარი 135
კოლონია 83, 84, 114
კომანა 125
კომიტას I 86, 87, 200
კომნენოსები 229
კომოდუსი 65
კონდოფრი (გოტფრიდ ბულონელი) 132, 221
კონკრატის მთა 135
კონსტანტი 69, 70, 93, 116, 193, 202
კონსტანტინე I ბარძრბერდუცი 12, 14, 159, 180, 234, 237
კონსტანტინე, ბიზანტიის იმპერატორი (სხვადასხვა) 109, 114, 115, 118, 219
კონსტანტინე დიდი 66-69, 71, 191-193
კონსტანტინე, კილიკიის მმართველი 133, 134, 138, 151, 221
კონსტანტინე პორფიროგენეტი 208
კონსტანტინე (სხვადასხვა) 93, 94, 117, 138, 159, 201, 202, 233
კონსტანტინოპოლი 61, 69, 70, 72, 86, 92, 93, 107-109, 118, 122, 125, 128, 133, 138, 144, 154, 191, 194, 196, 201, 209, 215
კონსტანციუსი 70, 72, 193
კორდუელები 57
კორეში 88

- კორინთელები 81
 კორინთო 80, 197
 კარიუნი 76, 78, 195
 კოტაიკი 86
 კოტმანი 160, 234
 კოტმანის ველი 234
 კოში 60
 კოხტასთავი 236
 კრასოსი 58
 კრესასი 42
 კრესოსი 58, 188
 კრეტა 49
 კრონიდე 67
 კტიკი 106
 კუზი 142
 კუიუშქიანი გ. 18
 კუკრაქისი 52
- ლაბანი 45
 ლაზარ ფარპეცი 19, 76, 195
 ლაზარე 180
 ლათინები 41
 ლამბრონთა გვარი 233
 ლამბრონი 128, 148, 219
 ლამეკი 34, 35, 37
 ლარისა 117, 125, 212
 ლაშა-გიორგი 157, 160, 232, 233
 ლაშა-გიორგის დროინდელი მემატანე 226, 227, 231, 232
 ლევი 45
 ლევიტელები 50
 ლევონ II, კილიკიის მმართველი 151, 154, 157, 159, 230, 233
- ლევონი, კილიკიის მმართველი 75, 109, 133, 138, 144, 179, 221
 ლეკები 225
 ლელქარი (ალ-ლაშქარი იბნ მუსაჰედი) 123, 217
 ლეონი (სხედასხეა) 98, 99, 102, 103, 108, 111-116, 138, 206, 207
 ლეონტი პროველი 184, 218, 225
 ლია 45
 ლიბია 37, 56, 57
 ლიდა 58, 188
 ლიკიანე 63
 ლიკოსი 138, 223
 ლიმბროსი 47
 ლიპაუნ აბდალაჰი 102
 ლიპარიტ ბაღვაში 121-123, 215, 216
 ლიპარიტ სუმბატის ძე 149, 229
 ლირიკა 41, 184
 ლირიკელები 58
 ლიცინიუსი 67, 68, 191, 192
 ლოლაშვილი ი. 232
 ლორე 129, 134, 140, 149, 156, 157, 162, 211, 220, 224, 232
 ლუზინიანები 230, 233
 ლუკა 72
 ლუკიანოსი 60
 ლულუა 105
- მაგნენციუსი 70
 მაგოგი 41
 მადანი 56
 მადამი 46
 მადიანი 56

- მაკრიკე 84, 86, 109, 110, 199, 206, 209
 მათანის კერპები 119
 მათე 72
 მათეოს ურპაეცი 24, 222, 223
 მათუსალა 34-37
 მაიაფარიკინი 185
 მაკედონი 73, 194
 მაკედონია 80, 197
 მაკედონელები 48, 56, 68
 მალეღეილი 34, 35
 მალქათუ 43
 მამბრე 76, 80, 197
 მამგუნი 66, 191
 მამღული 136
 მამი 123
 მამიკონიანები 66, 74, 106, 107, 110, 133, 191, 192
 მამრუანი 117, 213
 მამუნი (ალ-მამუნი) 103, 105, 207
 მამქანი 115
 მანაზკერტი 98, 110, 117, 125, 205, 213
 მანაიმი 52
 მანანდიანი კ. 23
 მანასე 52, 53
 მანაჟიპრ რშტუნი 69
 მანგუ ყაენი 166, 167, 214, 237
 მანთალიონი 136
 მანიტონი 37, 183
 მანუელ მამიკონიანი 103
 მანუელ I კომნენოსი 150, 229
 მანუჟე (მანუჟიპრ იბნ შაგურ I) 126, 128, 131, 134, 139, 219
 მანწკერტი 143, 151, 155
 მანსუტის ხეობა 212
 მაჟაქი 58, 59
 მარ ღარეჰი 54
 მარ იაბი 60
 მარანდი 130, 220
 მარაში 114, 129, 134, 135, 222
 მარგარიანი ა. 18, 23
 მარღინი 134, 222
 მარელები 53, 56
 მარიამი (სხვადასხვა) 63, 65, 142
 მარიესი ლ. 25
 მარინოსი 60
 მარისი 46
 მარკვარტი ი. 26, 186
 მარკიანე 108, 196, 197
 მარკო პოლო 237
 მარკოზი 72
 მარმაშენი 121, 215
 მარმინი 214
 მარსამი 89
 მარსი 41
 მარსმა 89
 მარტინა 93, 201, 202
 მარტინოსი 109
 მარტიროპოლი 42, 185
 მასე 89
 მასისის შთა 42, 185
 მასული 145, 227
 მასქუტები 193
 მასხუთი 119, 121
 მაქენაცის მონასტერი 101
 მაქსენციუსი 67
 მაქსიმიანე 65, 67, 192

- მაქსიმინე 65
 მაშტოც ელივარდელი 210
 მაშტოც სევანელი 114
 მაჩინი 160, 234
 მაწნაბერლი 162
 მაჯადავლა როსტომი 119
 მაკანაბერლი 140, 224
 მაკმულ მუსტაფა 118
 მაკმული (სხვადასხვა) 118, 139, 142, 220, 224
 მედა 41
 მეღინა 88
 მეკლემი 235
 მეღერი 178
 მეღესიტის ციხე 67
 მეღიტენე 42, 72, 85, 114, 132, 133, 185
 მეღიტოსი 80, 197
 მეღიქ აშრაფი (ალ-მალიქ ალ-აშრაფ I მუზაფარ ად-დინი) 156, 161, 231
 მეღიქ შაჰი 120, 126, 128-130, 158, 215, 219, 220
 მეღიქი (მეღიქ თოღრული) 139, 223, 224
 მეღიქიშვილი გ. 186
 მეღიქსუთ-ბეგი ლ. 19, 20
 მეღქისედეკი 44, 45
 მეღქომი 68
 მეღქონ სპარსი 60
 მეღქედები (მუკლიდები) 66, 121, 215
 მეფისი 46, 48
 მენანდროს მოგვი 43
 მენაფთისი 45
 მეფეჟი 83, 86, 88
 მერვანი (მერვან II ობნ მუჰამედი) 100, 205
 მერვანიდების დინასტია 213
 მერზნი 120, 214
 მესელიანოსი 127
 მესელმოთი 179
 მესლიმი 100
 მესოპოტამია 123, 127, 151, 187, 189, 195, 199, 216, 222, 235
 მესრობი 95, 162
 მესრობ მაშტოცი 75-79, 195, 197
 მესტრიმი 43
 მესხია შ. 224
 მექა 88, 90, 91
 მეშკავანი 159
 მეშკანი 78
 მეშამორი 61, 62
 მეწირაცის მონასტერი 204
 მეწკერტის ციხე 135
 მეჰრუჟან არწრუნი 74, 102
 მითრიდატე I, პართიის მეფე 187
 მითრიდატე VI ევპატორელი, პონტოს მეფე 189
 მიკენი 185
 მილანი 152
 მილდერმანსი ე. 18, 22, 25
 მირდატი 59, 189
 მისრი 125, 169, 179
 მიქაელ ასური 19
 მიქაელი (მიხეილი), ბიზანტიის იმპერატორი (სხვადასხვა) 103, 109, 116, 118, 122, 125, 127, 207, 215
 მიპრანი 81, 82, 116
 მოავია I 94, 96, 201

მოვეს II ელივარდელი 83, 198
მოვეს კალანკატუაცი 193, 202, 203,
208, 217
მოვეს ხორენაცი 19, 77, 80, 185-197,
206, 207, 228
მოვესი (სხვადასხვა) 29, 30, 36,
45-47, 50, 51, 56, 67, 75, 76,
80, 82, 84, 85, 113
მოისართა ტომი 164, 236
მოლარ ნოინი 12, 162, 217
მონომახი (კონსტანტინე IX მონომახი)
122, 123, 125, 215, 216
მონღოლები 12, 17, 19, 25, 193, 211,
217, 218, 220, 234, 235, 237, 239
მორი ძორი 233
მორფილიკენი 56
მოხე კურტაველი 84, 198, 199
მოსკოვი 23, 25, 204, 210
მოსოქი 41
მრატული 140
მრენი 88, 146, 228
მრუანი 96, 203
მტვერის ციხე 225
მტკვარი 62, 113, 178, 193, 217, 235,
239
მუთავაქილი 208, 210
მუთასიმი 207
მურადიანი პ. 23
მურაცანები 57
მურვან ყრუ 205
მუსუფალუ სარჩუქის ძე 120
მუსთასიმი 167, 237
მუფარლინი 104, 167, 169, 185, 207,
237

მულალი 160, 234
მულანის ველი 161, 168, 235
მულრი 147
მუშე (სხვადასხვა) 76, 79, 82
მუშელ ბაგრატუნი 104, 112
მუშელ მამიკონიანი 74, 101, 102, 110,
192, 205
მუჰამედი (სხვადასხვა) 96, 97, 102,
203, 206, 220, 235
მუჰამედი, ისლამის მქადაგებელი 88-91,
94, 100, 118, 119, 167, 200
მცირე აზია 230, 237
მცხეთა 198
მწბინი (ნიზიბინი) 58, 60, 61, 69,
188
მწურქი 189
მხარგრძელ-გაგელები 217, 234
მხარგრძელები 216, 217, 220, 230, 233,
235
მხითარ აირივანეცი 183, 198, 199, 203,
207-209, 220, 222
მხითარ ანეცი 15-20, 116, 118, 155,
212, 230
მხითარ გოში 158, 227, 233
ნაბაიუთი 89
ნაბატი 51, 52
ნაბოპალასარი 53
ნაბუნი 109
ნაბუქოლონოსორი 42, 53, 54, 57,
186
ნათანი 50
ნამი ამონელი 50

- ნანა ასური 25, 104, 107, 207
 ნაპესი 89
 ნატროშვილი თ. 232
 ნაქოვრი 41, 43
 ნახიჭევანი 97, 121, 157
 ნახიჭევანის გავარი 199
 ნებროთი (ბელი) 39, 43, 184
 ნერეა 64
 ნერონი 64
 ნერსე, ქართველთა მთავარი 96
 ნერსე, ქართველთა მეფე 113
 ნერსეს III აღშმენებელი, სომეხთა კათალი-
 კოსი 93-95, 109, 201, 225
 ნერსეს აშტარაკეცი 24
 ნერსეს ბაკური 98, 204, 205
 ნერსეს დიდი, სომეხთა კათალიკოსი 72-
 74, 132, 145, 194, 195, 228
 ნერსეს შშეცი 13
 ნერსეს IV შნორპალი, სომეხთა კათალი-
 კოსი 135, 147, 178, 152, 222, 228
 ნერსესი, ალვანთა კათალიკოსი 170, 238
 ნერსესი, სომეხთა კათალიკოსი (სხვადას-
 ხვა) 70, 82, 83, 108
 ნერსეპი 42, 79
 ნერშაპუპი 83
 ნესტორი 78, 196
 ნეფრკერტი 85
 ნექტარიოსი 108
 ნზები 138
 ნიგა 87
 ნიკეა 67, 107, 130, 132, 192, 194
 ნიკიტა 110
 ნიკიფორე, ბიზანტიის იმპერატორი 109
 ნიკიფორე ფოკა, ბიზანტიის იმპერატორი
 61, 116, 189, 212
 ნიკომაქი 63
 ნიკოპოლისი 83, 84
 ნინევა (ათური) 42-44, 187
 ნინოსი 43, 44
 ნიშაბური 119, 120, 214
 ნოე 35-38, 40
 ნოემი 34
 ნოემია 54
 ნორაირი 42
 ნორაშენი 148
 ნორბერდი 162, 172
 ნუნე (წმ. ნინო) 132, 221
 ოგეგისი 45
 ოგუპი 63
 ოღისეა 185
 ოღიშელი ჯ. 232
 ოვსე 52
 ოზია 52
 ოთმუსი 100, 196
 ოკბა 97
 ოლაკანი 191
 ოლთისი 213
 ომაიანთა ღინასტია 202, 205
 ომარი (სხვადასხვა) 94, 98-100
 ორბელიანები 149
 ორბის ციხე 218
 ორენდი 163
 ორესტე 45
 ორმიზდი (სხვადასხვა) 69, 70, 84,
 88, 199
 ოროტენი 233

- ოსე 52
 ოსეთი 229
 ოსკევანი 108
 ოსმალეები 211, 220, 225
 ოსმანი 201
 ოტა 65, 111, 112
 ოტნ-მასიაცი 84, 88, 199
 ოქოზია 51, 52
 ოქროს ურდო 236, 239
 ოშკანი 78, 193
 ომ-ბერდი 104, 207
 ოჭიე 155
- შველე მოციქული 139
 შაიგამი 42
 შაიშენდი (ბოქემუნდ ტარენტელი) 132-134, 221, 222
 შალესტინა 14, 37, 40, 45, 56, 60, 153, 189, 221, 237
 შაპარონი 128, 219
 შაპაქი 160, 235
 შაპი (სხვადასხვა) 72-74, 194, 195, 210
 შარეტი 42
 შარზუანი (მარზუბან იბნ მუჰამედი) 123, 217
 შართელები 56, 58, 187
 შართია 14, 37, 116, 187-190, 199
 შარკეშტი 161
 შარუირი 42
 შარხალის შთები 132
 შატკანოვი კ. 24
 შატმოსი 64, 65
- შაფლაგონია 108
 შაჭანიკები 220
 შაჭოიჭი 42
 შელაპოსი 48
 შერგეა 59
 შერმაგონი 184
 შეროზაპატი (პარტაევი) 217
 შეროზი (სხვადასხვა) 62, 81, 82, 84, 197, 198
 შერტინაქსი 65
 შერფერუფანი (იოანე II კომნენოსი) 144, 227
 შერჭი 42
 შეტევანი (ვილჰელმ პუატიე) 133, 134, 222
 შეტერბურგი 25
 შეტრე ანტიოქელი 108
 შეტრე, ეპისკოპოსი 83, 85
 შეტრე I გეტადარძი, სომეხთა კათალიკოსი 117, 118, 121, 122, 127, 130, 141, 213, 229
 შეტრე მოციქული 72, 172
 შეტრე, წინამძღვარი 148
 შეტრეს ტაძარი 125, 133, 154
 შიზა 123, 127
 შლანტაგენეტები 233
 შლატონი 46
 შონტო 42, 85
 შონტოელები 58
 შონტოს ზღვა 56-58, 62, 116, 129
 შორფირე 52
 შოდოსი 129
 შრობუსი 65
 შროკოფი 93

- პროტი 42
- პტოლემეიოს ევერგეტი 55
- პტოლემეიოს ეპიფანე 55
- პტოლემეიოს ფილადელფოსი 55
- პტოლემეიოს ფილუპატორი 55
- პტოლემეიოსი (ლაგოსი) 55
- პულქერია 80
- პლნძაუანქი 165
- ჟამთააღმწერელი 234-239
- ჟორდანია თ. 232
- ჟოსლინი (ჟოსელინ დე კურტენე) 132, 144, 147, 227, 228
- რახანი 222
- რაბოით მოიაბი 89
- რაგა 214
- რაგავი 38, 41
- რაგუელი 43
- რადუანი 130, 132
- რაიმონდ ტულუზელი 222
- რაინოლდ შატილიონელი 230
- რანი 212
- რასტი 155
- რაქუელი 46
- რაშიდ ად-დინი 234, 235, 237
- რაჯარდი 133
- რებეკა 45
- რეი 119, 120, 214
- რეინი 184
- რემანი 90
- რესტაკესი (არისტაკესი) 68, 192
- რიფსიმე 87, 137, 190, 200
- რიფსიმიანები 86
- რიფსიმიანთა ეკლესია 115
- რიჩარდ I ლომგული 230
- რობერტი 132, 221
- რობოამი 50-52
- რომაელები 40, 41, 58, 59, 98, 173, 183, 190
- რომანოსი (სხედასხვა) 113, 114, 116, 118
- რომი 14, 49, 53, 60, 64, 69, 72, 99, 107-109, 134, 148, 184, 189-191, 194, 195, 200
- რომულუსი 52
- როჭერი 137
- რუბენი 89
- რუბენი, კლიკიის მმართველი 133, 134, 151, 221
- რუბენიდების დინასტია 221
- რუზუქანი 115
- რუთი 49
- რუმანცევი 24
- რუმის სასულთნო 235
- რუსუდანი 229
- რშტუნი 85, 95, 199
- საბა 41, 90
- საბაელი დედოფალი 37
- საბელი 87, 200
- საბერძნეთი 63, 73, 83, 86, 92, 97, 99, 105, 106, 128, 140, 153, 178, 193, 201
- საგასტანი 85, 199

- სალოკი 50
 საღუნე 146
 საკლენი 63
 სალა 38
 სალარი 123
 სალაპადინი (სალადინი) 150, 153, 155, 229
 სალღუხი 143
 სალღუი 230
 სალმანასარი 52, 53
 სამა 50, 51
 სამარა 208
 სამარია 51, 52
 სამეგარი 48
 სამიროსი 35, 43
 სამოსი 195
 სამსონი 49
 სამუელ ანეცი 13, 141, 198, 223, 225, 226, 232
 სამუელი (სხვადასხვა) 49, 50, 79, 82, 102, 129
 სამუსატი (სამოსატი) 131, 138, 195, 223
 სამშვილდე 124, 218
 სანაინი 113, 114, 122, 129, 158, 211
 სანარია 218
 სანატრუკ არშაკუნი 61, 68, 69, 192, 193
 სანესანი 193
 სანქტ-პეტერბურგი 25
 სანჯარი 120, 220
 სარა 43
 სარაპისი 90
 სარგის ვესტი 216
 სარგის I სევეანეცი, სომეხთა კათალიკოსი 115, 117, 212, 228
 სარგის სივნიელი 229
 სარგის ჭონელი 95
 სარგის ჯაყელი 238
 სარგისი, სომეხთა კათალიკოსი 130, 220
 სარგისი (სხვადასხვა) 87, 88, 93, 110, 127, 142, 146, 151, 156, 172
 სარდანაპალი 42
 სარდახი 167, 178
 სარდი 119
 სარკინოზები 98
 სასანაკანი 57
 სასანიანები 190, 202
 სასუნელები 208
 სასუნი 83, 109, 143, 151, 208
 საული 49, 50
 საფანი 130
 საფრანგეთი 221
 საქართველო 76, 123, 139, 164, 166, 170, 198, 204, 207, 210, 213-215, 217-219, 221, 224, 227, 229, 234, 237, 239.
 სახალთი 175
 სახატე 149
 საპაკ I, სომეხთა კათალიკოსი 75-79, 87, 108, 110, 195, 197
 საპაკ მერუტენი 110
 საპაკ ძოროფორეცი 96, 110, 203
 საპაკლუხტი 116
 საპაკი, სივნიეთის მეფე 115
 საპაკი, სივნიეთის კათალიკოსი 105
 საპაკი, სომეხთა კათალიკოსი (სხვადასხვა) 74, 82

- საკტი (სხვადასხვა) 45, 79, 82, 104, 112, 116, 132, 151
- საპრონი 43
- საპლი (საპლ სმბატინი) 105, 208
- სებასტია 51, 67, 72, 117, 122, 133, 212, 231
- სებოსი 19, 186, 188, 200, 201
- სებქთანი 118
- სელეკია 53
- სევადა 104
- სევადა ზაჩენელი 169
- სევანი 96, 203
- სევანის მონასტერი 210
- სევანის ტბა 185, 193, 196, 215
- სევასტი 165
- სევასტია 84
- სევერუსი 65
- სეგორდლები 124
- სეგორდი (სეგორდიქი) 115, 117, 217
- სეკუკი 213
- სეთი 34, 35, 37, 40
- სელეკ I 219
- სელეკია 154
- სელეკიკლები 185, 188, 189, 219
- სელესტროსი 66, 107, 191
- სელუმბი 52
- სელრუკები 9, 17, 20, 213, 225
- სელრუკთა სახელმწიფო 214, 215
- სემბი 37, 38, 41, 43, 183
- სენარი 38
- სენექერიმ არწრუნი 107, 116, 117, 216
- სენექერიმი (სხვადასხვა) 42, 122, 126, 207
- სერკველი 121
- სერმი 70
- სერუკი 41, 43
- სეფიანები 186, 214
- სეფორა 46
- სეანეთი 140
- სიბილა 48
- სიღონი 51
- სიღოსი 50
- სიღპართხა გაუტამა 238
- სივასი 212
- სივილა 233
- სივნიეთი 57, 81, 105, 106
- სილაგაძე ბ. 232
- სიმონი (სხვადასხვა) 55, 205
- სიმის მთა 101
- სინას მთა 47, 75
- სიონ I ბავონეცი 101, 206
- სირია 201, 202, 212, 219, 221, 227, 237
- სისაკანები 57
- სისაკი 42
- სისი 128, 154, 179, 219, 228, 231
- სისიანი 228
- სიუნიქი (სივნიეთი) 9, 42, 114, 185, 196, 199, 219, 224, 228
- სკვითები 132, 134
- სკუტრი 83
- სლკუნები 66, 191
- სმბატ აღმსარებელი 107, 208, 209
- სმბატ I ბაგრატუნი 112, 113, 210, 211
- სმბატ II ბაგრატუნი 115, 211
- სმბატ ბაგრატუნი (სხვადასხვა) 74, 85, 94, 96, 97, 102, 104, 107, 203

სმბატ ბივრიტის ძე 102, 206, 207
სმბატ შამიკონიანი 100, 101, 205
სმბატი (სხვადასხვა) 57, 61, 98, 104-107, 126, 208
სმბატოვანი 102, 207
სოიე 56
სოკრატი 70
სოლომონ გარნეცი 101, 206
სოლომონი 50, 51
სომხები 17, 40, 56, 58, 74, 85, 94, 97, 98, 109-112, 124-126, 130, 133, 134, 138, 139, 143, 144, 152, 154, 160, 164, 165, 170, 199
სომხეთი 7-10, 14, 15, 20, 25, 42, 59, 61, 64, 65, 69, 72-74, 76, 77, 86, 87, 92-98, 100, 101, 103, 105-108, 110, 130, 143, 154, 158, 159, 164-166, 170, 184-186, 188-194, 198, 199, 201, 204, 205, 210, 211, 214, 216, 217, 237
სომხითი 115, 212, 234
სონები 146
სოსაკიმი 51
სოფი 63
სოფიის ტაძარი 83, 110, 150
სპარამი 204
სპარსეთი 14, 17, 60-62, 69, 94, 118, 123, 129-131, 134, 139, 149, 164, 166, 194, 200
სპარსელები 40, 53, 56, 59, 86, 98, 117, 126, 139, 140, 146, 151, 196, 200
სპერი 102, 206, 207

სრუჭი 41
სტეფანე 144, 145
სტეფანოს I დვინელი, სომეხთა კათალიკოსი 101, 206
სტეფანოს ორბელიანი 223, 229, 233, 237
სტეფანოს II რშტუნი, სომეხთა კათალიკოსი 114, 211
სტეფანოს III სევანეცი, სომეხთა კათალიკოსი 114, 211
სტეფანოს კონი 106
სტეფანოს ტარონეცი (ასოლიკი) 14, 15, 17
სტეფანოსი (სხვადასხვა) 127, 165
სტრაბონი 190
სტრაკოსი 109
სუზდალი 229
სულეიმან სპარსი 99
სულეიმანი 98, 100
სუმბატ დავითის ძე 214
სურბ-გრიგორი 117
სურბ-ზაჩი 142, 226
სურენი (სხვადასხვა) 60, 63, 109
სური 42, 89
სურმაკი 77, 78
სურჰან სპარსი (დავითი) 96, 202
სუქმან ართუხის ძე 131, 133, 143, 221
ტაეროსი 105, 125, 208
ტავეში 11, 117, 139, 162
ტათევი 8
ტაქუთარი (თევუღარი) 178, 238, 239

- ტალაურის ხეობა 212
 ტანთა 82
 ტანკრი 132, 136, 137
 ტაო 85, 93, 95, 97, 102, 110, 191, 204, 206, 213, 214
 ტაპარასტანი 119, 214
 ტარაბი 119, 214
 ტარონი 66, 67, 83, 103, 105, 110, 188, 191, 207, 208, 216, 230
 ტარონის გავარი 207
 ტაროსი 125
 ტარსონის ეპარქია 148
 ტარძიანი 151, 230
 ტაფარი (მოკაშელი) 134, 138, 223, 224
 ტაუნასი 56
 ტაშირი 115, 140, 211, 212, 220, 224
 ტაშირ-ძორაგეტის სამეფო 9, 211, 218
 ტაციტუსი 65
 ტაჭატი 112
 ტაჭიკები 56, 75, 90, 96, 99, 112, 114, 147, 164, 169, 171, 175, 178, 200
 ტაჭკასტანი 88, 169, 200
 ტახალასონის მთა 67
 ტერენტინოსი 195
 ტერუნაკანი 139, 162, 224
 ტიბერიუსი (სხვადასხვა) 64, 109
 ტივლატფალასარი 52
 ტიგრანაკერტი 51, 60, 185, 189
 ტიგრანი (სხვადასხვა) 42, 58, 60, 62, 185, 189
 ტიგროსი 57, 167, 187, 223
 ტიმოთე (სხვადასხვა) 95, 108, 109
 ტირანი (სხვადასხვა) 42, 62, 63, 71, 72, 194
 ტირითი 73, 228
 ტიროსი 51
 ტიტე 61, 64, 190
 ტიტე ანტონიუსი 64
 ტიურენელები 41, 50
 ტორკი 57
 ტოლუზ ხათუნი 166, 167, 177, 178, 237
 ტრაიანე 64
 ტრაპატუნები 57
 ტრაპიზონი 85
 ტრაპიზონის იმპერია 237
 ტრაპოლის საგრაფო 221
 ტრაპოლისი 136, 222
 ტურუბერანის ნაპანგი 213
 ტუსიკი 203
 ტულან-არსლან ალ-აჰმადის ძე 226
 ტულრილი (თორღულ-ბეგი) 120, 121, 123, 124, 149, 214, 216
 ული სალარი 134
 ულუბაბანი ბ. 23
 უმეკი 165
 უნგარის გავარი 148
 ურარტუ 185
 ურიები 53, 54, 163
 ურპა (ედესა) 60, 61, 88, 129-133, 144, 189
 უსუფი 150
 უტიელები 57
 უტიკი 106

უტიქის ნაპნგი 211, 217, 231

უფირი 41

ულკანის ციხე 66, 191

უწნი 148

უხტანესი 19, 68

უხტიკი (ოლთისი) 117, 139, 150, 213, 224

ფადლონი 140-142, 145

ფადლონი (ფადლ I იბნ მუჰამედი) 123, 124, 126, 217

ფადლონიანები (შადადიანები) 128

ფაეთონი 46

ფავსტოს ბუზანდი 19, 193-195, 206, 207

ფაიტაკარანი 68, 193

ფაკე 52

ფალეკი 38

ფალჰვანი 149

ფარანი 42

ფარანის უდაბნო 89

ფარანბეგი 73

ფარისოსი (მიაფორი) 123, 216

ფარნავაზი 42, 185, 186, 218, 225

ფარნავაზიანები 186

ფარნერსუკი 71

ფარსი 187

ფატიმიდები 229

ფაჟაზიანი ვ. 23

ფაჰლავუნები 76

ფეროჟე (იოანე II) 139, 224

ფერუშთანოსი 65

ფილადლოსი 48

ფილარტოსი 127, 129

ფილარქსიოსი 109

ფილიპე, რომის იმპერატორი 62, 65, 190

ფილიპე (სხვადასხვა) 124, 159, 217, 233

ფილიპე II ავეუსტოსი, საფრანგეთის მეფე 230

ფილიპე ვარდი, ბიზანტიის იმპერატორი 109

ფილიპოპოლი 153

ფილისტიმელები 48, 49

ფინიკი 47

ფინიკია 47

ფინიკიელები 50

ფისიკი (ისაკ II) 150, 152, 229, 230

ფლაბიანოსი 108

ფოვა 42

ფოთი 98

ფოკა 117

ფოკა, ბიზანტიის იმპერატორი 86, 109, 200

ფოტი 107, 109, 110

ფრანგები 184

ფრანკები 131-133, 145, 147, 156, 159, 171

ფრიდრიხ I ბარბაროსა 230

ფუა 52

ქავაზინი 162

ქავთარ ივანეს ძე 149, 229

ქაიალი 43

ქალანის კელი 38

- ქალღმერთები 43, 53, 56, 68, 124
 ქალღმერთთა სამეფო 53
 ქალკელინი 50, 80, 96, 196, 198, 203
 ქაპი 37, 38, 41, 43, 183
 ქანანელები 57
 ქანთარა 46
 ქართველები 41, 98, 114, 115, 129, 140, 160, 165, 173, 186, 199, 212, 225, 234
 ქართლი 83, 116, 185, 186, 197-199
 ქართლოსი 42, 116, 218, 225
 ქასალი 62
 ქალერთი 92
 ქაჯაჯი 79
 ქებრონი 45
 ქერსონი 108
 ქერპასტანი 119
 ქეტურა 45, 46, 56
 ქემო ქართლი 210, 212, 218, 224, 225
 ქთილი 51
 ქიობულა 169
 ქირამი 51
 ქობაირი 142, 226
 ქოღალი 89
 ქრისტიულორე (სხვადასხვა) 82, 87, 88
 ქსანთისი 46
 ქსაროსი 43
 ქსერქსე 54
 ქტესიფონი 200
 ქურთები 156, 235
 ქუსა 48
 ქუშანთა ქვეყანა 56, 118
 ქუშელები 56
 ქუში 43
 ღაზი (მელიქ ღაზი) 134, 222
 ღაიღაღი 34
 ღატალა ნოინი 162
 ღვეონდი (სხვადასხვა) 19, 65, 76, 78, 79, 82, 204
 ცაზინი 119, 120, 169, 214, 223
 ყარაბაღი 235
 ყარაყორუმი 237
 ყარსი 113, 125, 139, 162, 211
 ყარსის (ვანანდის) სამეფო 9, 156
 ყოჩაღები 160, 234
 შაღალი 145
 შაღადინთა სახელმწიფო 217
 შავასპ არწრუნი 78
 შავი ზღვა 187, 188
 შავი მთა 116, 133, 137, 212, 222
 შაკიების ტომი 238
 შამბატი 42
 შამირამი 42, 43, 185
 შამირამის ციხე 123, 216
 შამის ქვეყანა 168, 169, 237
 შამქორი 123, 158, 217, 224, 226
 შამქორის ხეობა 200
 შამშაგრამი 60
 შანშე 238
 შაპურანი 140
 შაპუკი (შაბურ I) 66, 68, 191, 214
 შაპუკი (შაბურ II) 73, 194
 შაპუკი (შაბურ III) 75, 76

შაპუპი, მაგიკონიანი 102-104
შაპუპი, სომხეთის მეფე 77, 196
შარა 57
შარავშაკანი 189
შარაშანი 57
შარვანი 239
შაქი 146
შაშუაში 124
შაჰაბატინი 175
შაჰაკი 74
შაჰან-შაჰი (სხვადასხვა) 117, 148, 151, 158, 170, 233
შაჰაპივანი 78, 145, 228
შაჰ-არმენთა სახელმწიფო 214
შაჰი არმენი (ნასირ ად-დინ სუქმან II) 143, 144, 146, 150, 151, 227
შაჰრვარაზი 203
შერო 78
შირაკეანი (ერაზგაეორი) 25, 107, 206, 210
შირაკი 102, 117, 206, 216
შირაკის გავარი 101, 102, 202, 210, 215, 228
შირაკის სამეფო 211, 219
შირაკუნი 127
შმუელი 77, 78
შოთსი 123, 124, 216
შოში 43
შუა აზია 198
შუა ხმელეთი 56, 187
შუამდინარეთი 59, 61, 66, 84, 87, 104, 105, 130, 131, 143, 168
შულავერის ხეობა 212
შულრის მონასტერი 136, 222
შუშანიკი 197

ჩაშჩიანი შ. 21
ჩარალა 120
ჩარუქი 156, 158, 162, 231
ჩარშალანი 161, 162, 165, 235
ჩალატა 162, 239
ჩალრი-ბეგი 120, 215
ჩელგუ 220
ჩინგიზ ყაენი 166, 177, 235-237, 239
ჩინეთი 234
ჩინი 160, 234
ჩორის კარი 62, 190
ჩორმაირი 213

ცაგარეიშვილი ე. 210
ცვატა 226
ცოტნე დადიანი 236

ძაგი 96, 106
ძიუნაკანები 57
ბოროგეტი 115, 124
ბორო-უნქი 137, 210
ბოროფორი 96

წაედველები 188
წამნდავი 125, 228
წანარები 217
წანარეთი 124, 217, 218
წარაქარი 149-151, 229
წითელი ზღვა 37, 47, 187
წოვი 146, 147, 228

წოფელები 57, 188

წოფი 42, 68, 71

ჭანეთი 214

ჭენტა ქვეყანა 63, 191

ჭოშლინი 134

ხადი 73

ხავამანესი 117

ხავრილი 132

ხაზამახის კელი 83

ხაზართა სახაკანო 205

ხაზარები 62, 96, 190, 203

ხაზი 131

ხალაფი 104

ხალღია 214

ხარანი 44, 45

ხარასნეჭი 67

ხარაჩა 149, 150

ხალტიქის ქვეყანა 117

ხაჩენი 106, 124, 158, 217, 231, 238

ხაჩიკ I არშარუნი, სომეხთა კათალიკოსი 115, 212

ხაჩიკი, სომეხთა კათალიკოსი 122

ხაზი 74

ხეტერ-ხან ბოლერ-ხანი 119

ხვარაზმი 214

ხზილი 134

ხიზილ-ასლანი 149

ხიზნი 139

ხილიჭ-არსლანი 132, 134, 139, 145,

151, 154, 221, 227, 230

ხლათ-მანაზკერტის საამირო 9

ხლათი 139, 143, 156

ხლათის სასულთნო 214

ხმელთაშუა ზღვა 66, 187, 220

ხონთაქი 141

ხორ ვირაპი 13

ხორ-ხორუნიქი 115

ხორაკერტი 115

ხორანაშატი 8, 11, 12, 225

ხორასანი 118-120, 129, 140, 214, 220, 225

ხორასუ 142

ხორეზმი 160, 199

ხორეზმი 86-88, 200

ხორიშაპი 156, 158, 238

ხორზორუნი 57

ხოსრო, სომეხთა მეფე (სხვადასხვა) 62, 63, 65, 75-77, 110, 111, 190

ხოსრო, გოლთნის მფლობელი 204

ხოსრო I ანუშირვანი, ირანის შაჰი 82-84, 198

ხოსრო II კოტაქი, სომეხთის მეფე 69-71, 193

ხოსრო II ფარეზი, ირანის შაჰი 84-88, 94, 199, 200, 203

ხოსროვაკერტი 197

ხოსროვანუში 114

ხოსროვილუსტი 65

ხოსროვუქე 63

ხოშაქი 158

ხოშორნი 115

ხრამის ეკლესია 97

ხუნანი 140, 225

ხუნანის კელი 234

ხუნანის საერისთავო 225

ხუტასტანი 77, 79

ხურთი 142, 143, 226

ხუსი 184

ხუშერი 142

ჯგავხეთი 57, 83, 218

ჯგავხიშვილი ი. 232

ჯალალ აღ-ღინი 11, 235

ჯალალ-დავლე 158

ჯალალი (მასან ჯალალი) 169, 238

ჯაფარი (სხვადასხვა) 106, 107, 118, 167, 208

ჯაფარიძე გ. 232

ჯაღელი 76

ჯაქანი 118, 119

ჯაქასპი 102-105

ჯეხუნი 214

ჯიასმული 237

ჯუნშერი (სხვადასხვა) 63, 93, 114

ჯუჩი 236

ჭაბანდა 140, 224

ჭავანი 42

ჭავეთარი 148, 228

ჭავენები 57

ჭაიკაი 42, 57

ჭაიკების ტომი 179

ჭაიკი 40, 42, 43, 58, 186

ჭაისი 116

ჭაკობიანი ვ. 23

ჭალაპი (ალეპო) 221

ჭამადანი 200

ჭამაზას მამიკონიანი 76

ჭამაზასპიანი 79

ჭამამი 111

ჭამღუნი 114

ჭაოსი 116

ჭარირი 99

ჭარმა 42

ჭარქი 213

ჭასან საბაზი 215

ჭასანი (სხვადასხვა) 101, 158, 207, 235

ჭალბატი 13, 115, 126, 127, 233

ჭაშტენი (ჭაშტიანქი) 58, 59, 188

ჭაციუნი 84, 199

ჭაჭნი 178

ჭაჯაჯი 99

ჭეთუმ I, კილიკიის მმართველი 12, 13, 166, 168, 169, 173, 179, 214, 237

ჭეთუმი 159, 233

ჭერაკლე 48, 49

ჭერაკლე კეისარი 86-88, 94, 109, 110, 124, 200-203

ჭერაკლეა 108

ჭერაკლეონი 93, 201

ჭერეთი 140

ჭერმონის ეელი 153

ჭეროდე 55, 59, 60

ჭეტენიკი 143

ჭეფესტოსი 90

ჭეფთალები 63, 82, 198

ჭეშმი 100

ჭონდოები 40

ჭირკანია 37

პირკანოსი 55
ჰმაიკი 79, 81, 132
ჰნძუცის მონასტერი 219
ჰოინი 42
ჰოლი 105
ჰომეროსი 50, 185
ჰორომაირი 99, 148
ჰორომი 144, 161, 164-166
ჰორომოსი (ჰორომოც-უანქი) 113, 211
ჰოლოციმი 78
ჰრასონი 52
ჰრაჩე (სხუდასხვა) 42, 63, 64, 186
ჰრომ-კლა 127, 147, 219, 222, 228, 231
ჰულაგუ 166-170, 172-178, 237, 238
ჰულაგუიდების სახელმწიფო 237
ჰუნები (ჰონები) 40, 100, 193, 205, 234

Абемян М. 245
Азия 243
Айриванк 241
Акопян В. 245
Албания 243
Алишан Г. 245
Анийское царство (Ширак) 241, 242
Аштабян П. 244, 245
Аравия 243
Араратский край 244
Армения 241-243, 245
Асохик 244

Бабаян Л. 245
Багратиды 246
Ближний Восток 242

Ванакаш вардапет 241, 244
Вардан Арсвелци 241-245
Васпураканское царство 242
Вахрам 244, 245
Венеция 245
Византийская империя 242
Византия 243
Воскян А. 245

Гандзак 242
Гевонд 244
Григор Акперци 241, 242
Грузины 244
Грузия 242-245
Дурьян Э. 245
Дюлорьен Э. 246

Европа 243
Египет 242

Заминян А. 245
Зарбаналян Г. 245

Индия 243
Иоаннес Драсханакертци 244

Каїенаберд 242
Карсское царство 242
Киликийская Армения 242
Киракос Гандзакеси 241, 242, 244

Лазар Фарпеци 244
Лейпциг 246

Манацян Я. 245
Маргарян А. 245
Марисс А. 246
Маркварт Ж. 246
Меликсет-Бек Л. 244, 245
Мильдерманс Ж. 246
Мовсес Хоренаци 244
Молар ноин 242
Монголы 242, 246
Москва 245, 246
Мурадян П. 245
Мхаргрдзели 242
Мхитар Ацеси 244, 245

Палестина 243
Папазян В. 245
Париж 246
Персия 243
Петербург 246

Рим 243

Себеос 244
Сельджуки 242
Сюнийское царство 242

Тавушская область 242
Тамар 245
Татев 241
Ташир-Дзорагетское царство 242
Тебриз 242
Тогрул-Бек 245

Улубабян Б. 245
Ухтанес 244

Фавстос Бузанд 244

Хоранашат 241, 242
Хулагу хан 243

Чамчян М. 245

Шах-Арменский эмир 242

Эмин М. 245, 246

მთარგმნელი მადლობას უხდის
სს „ყაზბეგს“ ფინანსური დახმარებისათვის

მხატვარი: დეა ჯაბუა

გამომცემლობა „არტანუჯი“

✉ თბილისი, ილია ჭავჭავაძის გამზირი №17ბ

☎ 25-05-22, 29-31-33, 8(99) 53-05-22

ელ-ფოსტა: artanuji@ip.osgf.ge